UNIWERSYTET OPOLSKI

Instytut Nauk o Polityce i Administracji

PRACA DOKTORSKA

Magdalena Katana Mendes

REGIONALIZACJA ADMINISTRACYJNA KONTYNENTALNEJ CZĘŚCI PORTUGALII. ANALIZA DYSKURSU PUBLICZNEGO

ADMINISTRATIVE REGIONALISATION OF THE MAINLAND PORTUGAL. ANALYSIS OF PUBLIC DISCOURSE

Praca napisana pod kierunkiem

dr hab. Ewy Ganowicz prof. UO

Opole 2024

WYKAZ SKRÓTÓW

AD	Aliança Democrática (Sojusz Demokratyczny)
AER	Assembly of European Regions (Zgromadzenie Regionów Europejskich)
AM	Área Metropolitana (Obszary Metropolitalne)
ANMP	Associação Nacional de Municípios Portugueses (Krajowe Stowarzyszenie/Związek Gmin Portugalskich)
ANAFRE	Associação Nacional de Freguesias (Krajowe Stowarzyszenie/Związek Parafii Cywilnych)
APCT	Associação Portuguesa Para O Controlo de Tiragem E Circulação (Portugalskie Stowarzyszenie Kontroli Druku i Cyrkulacji)
APU	Aliança Povo Unido (Sojusz Zjednoczonego Ludu)
AR	Assembleia da República (Zgromadzenie Republiki)
BE	Bloco de Esquerda (Blok Lewicy)
CCDR	Comissões de Coordenação e Desenvolvimento Regional (Regionalne Komitety Koordynacji i Rozwoju)
CCI	Conselho de Coordenação Intersectorial (Międzysektorowa Rada Koordynacyjna)
CCR	Comissões de Coordenação Regional (Regionalne Komitety Koordynacji)
CCTR	Comissões de Coordenação Técnica Regional - Regionalny Komitet Koordynacji Technicznej
CD	Conselho Diretivo (Rada Dyrektorów)
CDLR	Committee on Local and Regional Authorities (Komitet Władz Lokalnych i Regionalnych)
CDS	Centro Democrático e Social (Centrum Demokratyczno - Społeczne)
CDU	Coligação Democrática Unitária (Unitarna Koalicja Demokratyczna)
CH	CHEGA
CID	Comissão Independente para a Descentralização (Niezależna Komisja ds. Decentralizacji)
CIM	Comunidades Intermunicipais (Wspólnoty Międzygminne)
CMTV	Correio da Manhã TV
CNE	Comissão Nacional de Eleições (Państwowa Komisja Wyborcza)
CERC	Comissão Eventual para a Revisão Constitucional (Komisja Specjalna dla Rewizji Konstytucji)
ComUrb	Comunidades Urbanas (Wspólnoty Miejskie)
CoR	Committee of Regions (Komitet Regionów UE)

CR	Conselho Regional (Rada Regionalna)
CRP	Constituição da República Portuguesa (Konstytucja Republiki Portugalskiej)
CS	Conferência de Serviços (Konferencja Usług)
CSE	Conferência de Serviços Externa (Konferencja Usług Zewnętrznych)
CSI	Conferência de Serviços Interna (Konferencja Usług Wewnętrznych)
DAR	Diário da Assembleia da República (Dziennik Urzędowy Zgromadzenia Republiki)
DR	Diário da República (Dziennik Urzędowy Republiki)
DE SNS	Direção Executiva do Serviço Nacional de Saúde (Dyrekcja Wykonawcza Państwowej Służby Zdrowia)
DGAL	Direção-Geral das Autarquias Locais - Generalna Dyrekcja Samorządu Lokalnego
DRAOT	Direcções Regionais do Ambiente e do Ordenamento do Território (Regionalna Dyrekcja ds. Środowiska i Planowania Regionalnego)
EUROSTAT	The Statistical Office of the European Union
FRS	Frente Republicana e Socialista (Front Republikański i Socjalistyczny)
FÚ	Fiscal Único (Biegły Rewident)
GAM	Grandes Áreas Metropolitanas (Wielkie Obszary Metropolitalne)
IL	Iniciativa Liberal (Inicjatywa Liberalna)
INE	Instituto Nacional de Estatística
JC	Juventude Centrista (Młodzi Centryści)
JSD	Juventude Social Democrata (Młodzi Socjaldemokraci)
KAD	Krytyczna Analiza Dyskursu
I.P	Instituto Público (Instytut Publicznyu)
L	Livre (Wolni)
LCRA	Lei de criação das regiões administrativas (Ustawa o utworzeniu regionów administracyjnych)
LQRA	Lei quadro das regiões administrativas (Ustawa ramowa o regionach administracyjnych)
NUTS	Nomenclature of Territorial Units for Statistics (Nomenklatura Jednostek Terytorialnych dla Celów Statystycznych)
OECD	Organisation for Economic Co-operation and Development (Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju)
PáF	Portugal á Frente (Portugalia przede wszystkim/Najpierw Portugalia)
PAD	Postfundacyjna Analiza Dyskursu

PAN	Pessoas–Animais–Natureza (Ludzie-Zwierzęta-Natura)
PCP	Partido Comunista Portuguese (Portugalska Partia Komunistyczna)
PEV	Partido Ecologista Os Verdes (Partia Ekologiczna "Zieloni")
PIIGS	Portugal, Italy, Ireland, Greece, and Spain (Portugalia, Włochy, Irlandia, Grecja i Hiszpania)
PP	Partido Popular (Partia Ludowa)
PPD	Partido Popular Democrático (Demokratyczna Partia Ludowa)
PRD	Partido Renovador Democrático (Partia Odnowy Demokracji)
PS	Partido Socialista (Partia Socjalistyczna)
PSD	Partido Social Democrata (Partia Socjaldemokratyczna)
PSN	Partido da Solidariedade Nacional (Partia Solidarności Narodowej)
RR	Radio Renascença (Radio Odnowa/Renesans)
RTP	Rádio e Televisão de Portugal (Radio i Telewizja Portugalska)
SAPO	Servidor de Apontadores Portugueses Online
SIC	Sociedade Independente de Comunicação (Niezależna Społeczność Komunikacyjna)
TL	Territorial Level (Poziom terytorialny)
TSF	Telegrafia Sem Fios (Telegrafia Bezprzewodowa)
TVI	Televisão Independente (Telewizja Niezależna)
UDP	União Democrática Popular (Ludowa Unia Demokratyczna)

SPIS TREŚCI

WPROWADZENIE 7

ROZDZIAŁ 1 DYSKURS JAKO PRZEDMIOT DYSKUSJI NAUKOWEJ

1.1.Stanowiska teoretyczne 16

1.2. Dyskurs - wybrane koncepcje 35

1.3. Typologia dyskursu w świetle literatury przedmiotu 44

1.4. Ujęcie definicyjne dyskursu publicznego 48

ROZDZIAŁ 2 ROZWAŻANIA TEORETYCZNE DOTYCZĄCE REGIONU I REGIONALIZACJI

2.1. Region w ujęciu definicyjnym 60

2.2. Typologia regionu - przegląd literatury przedmiotu 72

2.3. Regionalizacja jako przedmiot zainteresowania nauki 86

ROZDZIAŁ 3 PROBLEM REGIONALIZACJI ADMINISTRACYJNEJ W PORTUGALII. GENEZA I WSPÓŁCZESNE UWARUNKOWANIA USTROJOWO – POLITYCZNE

3.1. Ewolucja procesu regionalizacji administracyjnej w Portugalii 102

3.2. Założenia ustrojowo - prawne regionalizacji administracyjnej 127

3.3. Regionalne Komitety Koordynacji i Rozwoju (Comissões de Coordenação e Desenvolvimento Regional Instituto Publico - CCDR I.P.) jako instytucje de facto regionalne 141

3.4. Referendum w sprawie regionalizacji administracyjnej z 1998 r. 154

ROZDZIAŁ 4 AKTORZY DYSKURSU PUBLICZNEGO W PROCESIE REGIONALIZACJI ADMINISTRACYJNEJ W PORTUGALII

4.1. Stosunek partii politycznych do regionalizacji administracyjnej kontynentalnej części Portugalii 160

4.2. Stanowisko Głowy Państwa w procesie regionalizacji 176

4.3. Rządy Portugalii a kwestia reformy regionalizacji 186

4.4. Organy samorządu terytorialnego. Entuzjaści regionalizacji 204

4.5. Media. Platforma informacji, wymiany poglądów i kształtowania opinii publicznej 234

4.6. Środowiska opiniotwórcze. Okiem ekspertów 284

ROZDZIAŁ 5 INSTYTUCJONALNE PRÓBY IMPLEMENTACJI REZULTATÓW DYSKURSU

5.1. Przeobrażenia prawne w procesie regionalizacji administracyjnej oraz w zakresie struktury organizacyjnej regionów 303

5.2. Ewolucja rozwiązań administracyjnych na szczeblu regionalnym i subregionalnym/supramunicypalnym 311

5.3. Niezależna Komisja do spraw Decentralizacji (Comissão Independente para a Descentralização - CID) 323

5.4. Propozycja przeprowadzenia kolejnego referendum w sprawie utworzenia regionów administracyjnych. Badania opinii społecznej 336

PODSUMOWANIE 347

SPIS TABEL 355

SPIS RYSUNKÓW 356

BIBLIOGRAFIA 356

WPROWADZENIE

Państwa, jako organizacje ze swej istoty terytorialne, od najdawniejszych czasów były strukturami wielopoziomowymi. Centralne ośrodki władzy z wielu powodów przenosiły część swojej mocy władczej na poziomy niższe: czy to ze względów dynastycznych (lenno), czy z powodu niemożliwości unifikacji terytoriów podbitych (namiestnictwo), czy – tak jak w przypadku ekonomicznie motywowanej lokacji miast na prawie brandenburskim – wprowadzały autonomię samorządową, czy wreszcie – kierując się już tylko względami porządkowo-administracyjnymi – ustanawiały uprawnionych urzędników do wykonywania funkcji skarbowych, porządkowych, sądowych, lub wojskowych. Można zatem powiedzieć, że już w epokach przednowoczesnych mamy do czynienia z rozmaitością form delegowania uprawnień na poziomy niższe wobec władzy centralnej – od uprawnień typowo władczych (politycznych) aż do tylko zarządczych (porządkowo-administracyjnych). Zjawisko to ulegało znacznemu nasileniu w epoce nowoczesności, zwłaszcza w XIX wieku kiedy monarchie absolutne zostały wyparte przez republiki i kształtowały się państwa nowoczesne. Demokratyczne republiki stawały się organizacjami przejmującymi na siebie o wiele większy zakres zobowiązań wobec zbiorowości obywatelskiej, obrastały w funkcje wcześniej nieznane. Lawinowo zatem rósł poziom strukturalnej i kompetencyjnej złożoności współczesnych organizacji państwowych. Ponadto, co istotne w niniejszej pracy, w warunkach demokracji zaczęły ujawniać się różne podmiotowości lokalne czy regionalne, podmiotowości na tle narodowościowym, etnicznym i kulturowym czy też ekonomicznym. W XX wieku demokracja stwarzała więc warunki dla różnego rodzaju separatyzmów, nawet rewolucyjnych, ale wypracowywała też z czasem mechanizmy ustrojowe i polityczne amortyzujące tendencje odśrodkowe, czy wręcz umożliwiające harmonijne współistnienie różnorodności w ramach jednego państwa. W różnych wariantach, w zależności od miejsca czy czasu, określa się mianem decentralizacji i regionalizacji.

Decentralizacja w formie dwustopniowej, czyli centralna władza państwowa i gmina samorządowa, jest rozwiązaniem w zasadzie powszechnym, choć i tu szczegółowe rozwiązania bywają mocno zróżnicowane. Natomiast forma trójstopniowa, w której między poziomem centralnym a gminnym występuje autonomiczny lub samorządowy poziom regionalny, nie jest już tak powszechna. Nie jest powszechna mimo, że system podziału i wykorzystania finansowych środków rozwojowymi Unii Europejskiej promuje strukturę trójstopniową; to regiony występują do organów unijnych z projektami rozwojowymi, realnie te środki wydatkują i są z nich rozliczane.

Jednym z państw, które jest członkiem Unii Europejskiej, a równocześnie nie można o nim powiedzieć, że realnie w jego strukturze terytorialnej mamy do czynienia z regionami, jest Portugalia. Określenie „realnie" jest tu jak najbardziej na miejscu, bowiem status prawny regionów w tym kraju pozostaje niejasny – *de jure* regiony administracyjne istnieją, zaś *de facto* ich nie ma. Ten niespotykany stan rzeczy wymaga krótkiego wyjaśnienia. Otóż w uchwalonej po Rewolucji Goździków w 1976 roku Konstytucji Republiki Portugalskiej w strukturze terytorialnej tego państwa wyodrębnia się część kontynentalną z podziałem na regiony administracyjne (art. 236.1) oraz dwa regiony autonomiczne na Oceanie Atlantyckim (Archipelagi Madery i Azorów). Obydwa typy regionów zostały ustanowione jako poziom pośredni między władzą centralną a parafiami cywilnymi i gminami. Mimo, że od uchwalenia Konstytucji upłynęło niemal pół wieku, nadal nie zaimplementowano konstytucyjnego zapisu o regionach administracyjnych w części kontynentalnej. Ten zawieszony stan prawny, wieloletni rażący rozdźwięk między postanowieniami Konstytucji a ich realizacją stanowi interesujący problem badawczy i wyzwanie dla politologa. Wprowadza bowiem na politologiczną wokandę pytanie: Dlaczego w kwestii tak fundamentalnej jaką jest ustrój terytorialny w demokratycznym państwie prawa, a takim jest niewątpliwie Portugalia, nie wprowadza się w życie postanowień konstytucji.

Gwoli ścisłości należy dodać, iż nie oznacza to całkowitej inercji w tej sprawie, bowiem pewne działania zostały podjęte. Uchwalono mianowicie niezbędne ustawy (1991 oraz 1998 r.) oraz, po kilku rewizjach ustawy zasadniczej, przedstawiono obywatelom do decyzji w referendum bezpośrednim model regionalizacji wraz z mapą podziału administracyjnego. W głosowaniu dnia 8 listopada 1998 r. został on jednak odrzucony. Przeciw utworzeniu regionów wypowiedziało się 63,52%, natomiast zwolennicy regionów administracyjnych stanowili zaledwie 36,48% głosujących. Znamienne, że 51,88% uprawnionych do głosowania nie wzięło udziału w referendum. Później sprawa implementacji zapisów konstytucyjnych podejmowana była sporadycznie, zwykle (tak zresztą jak przed 1998 r.) towarzysząc działaniom przygotowawczym do wyborów do Zgromadzenia Republiki. Szerzej zakrojoną, intensywną dyskusję, której towarzyszył pewien konsensus zapoczątkowało opublikowanie w 2019 r. raportu Niezależnej Komisji ds. Decentralizacj (CID) i. Najwięcej miejsca poświęcono w nim właśnie regionalizacji administracyjnej z zaleceniem, po uprzedniej modyfikacji jej zapisów odnośnie instytucji referendum, realizacji postanowień ustawy zasadniczej w odniesieniu do utworzenia regionów administracyjnych. Ów konsensus był krótkotrwały, zakończył się w momencie zmiany lidera Partii Socjaldemokratycznej, który

oświadczył, iż kwestia regionalizacji administracyjnej wróci do dyskusji w kolejnej kadencji, pod warunkiem, że Partia Socjaldemokratyczna (PSD) będzie u władzy. Pomimo wygranych przez tę partię wyborów regionalizacja, jako niebędąca priorytetem dla rządu L. Montenegro, nie znalazła się w jego programie. W ten sposób po raz kolejny sprawa regionów administracyjnych została odłożona do realizacji (bądź nie) w bliżej nieokreślonej przyszłości.

Sam fakt braku realizacji konstytucyjnego zapisu dotyczącego wertykalnego podziału władzy w Portugalii jest bezsporny i jako taki nie jest przedmiotem badania, celem pracy, podobnie jak nie są nimi towarzyszące mu wszystkie okoliczności. Jeśli już, to tylko w takim zakresie, w jakim umożliwią one wyjaśnienie sformułowanego wyżej problemu badawczego, a w rezultacie próbę udzielenia odpowiedzi na postawione wyżej pytanie. Wychodząc z tego założenia proponuję w pracy perspektywę teoretyczną dyskursu publicznego jako metodę analityczną adekwatną, według mnie, do wyjaśnienia portugalskiego przypadku (fenomenu?).

Przydatność analizy dyskursu publicznego jest tutaj niezaprzeczalna. Ujmowany powszechnie jako formalna dyskusja, wymiana myśli zbudowana wokół jakiegoś tematu, będąca procesem prowadzącym do uzgodnienia poglądów, względnie do zbiorczego ich ujęcia, dyskurs ma szersze znaczenie. Jest on, jak chcą J. Angermuller, D. Maingueneau oraz R. Wodak „społeczną produkcją znaczenia”[1], czy też (N. Fairclough) „sposobem nadawania znaczenia pewnemu konkretnemu obszarowi życia społecznego, postrzeganemu z określonej perspektywy”[2] i „umożliwia zbadanie sposobu urzeczywistniania się konkretnych znaczeń” (M. Czerwiński)[3]. W dyskursie badanym obszarom sfery społeczno-politycznej nadaje się znaczenie, negocjuje się je, dokonuje interpretacji w celu ich uporządkowania.

Wielu badaczy wskazuje na jeszcze inny aspekt tej kategorii, mianowicie potencjalnie sprawczą moc dyskursu. Tak na przykład twierdzi I. Parker definiując go jako „zestaw powiązanych ze sobą tekstów oraz praktykę ich wytwarzania, rozpowszechniania i odbioru, które powodują stawanie się przedmiotów”[4], zaś zdaniem T.A van Dijka, dyskurs należy objaśniać jako „użycie języka powodowane procesami i zjawiskami psychicznymi oraz mikro- i makrospołecznymi, a zarazem mające potencjał kształtowania tychże procesów i zjawisk”[5].

[1] J. Angermuller, D. Maingueneau, R. Wodak, The Discourse Studies Reader. Main currents in theory and analysis, John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia 2014, s. 2–3.
[2] N. Fairclough, Critical discourse analysis, Addison Wesley Boston 1995, s.10.
[3] M. Czerwiński, Semiotyczna analiza dyskursu [w:] W. Czachur, A. Kulczyńska, Ł. Kumięga (red.), Jak analizować dyskurs? Perspektywy dydaktyczne, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych, Universitas, Kraków 2016, s.9.
[4] I. Parker, Discourse Dynamics, Routledge London, 1992, s. 19.
[5] Zob. K.T. Konecki, P. Chomczyński, Słownik socjologii jakościowej, Difin SA, Warszawa, 2012, s. 16-20.

Mówi o tym sam M. Foucault uznając dyskurs(-y) za „praktyki, które systematycznie formują przedmioty, o których mówią”[6].

Zatem, w dyskurs wpisane są dyskusje oraz działania mające na celu nadawanie znaczenia, które w rezultacie dysponują możliwością wywołania zmian (niekoniecznie tych pierwotnie zamierzonych), albo zapobiegania ich wystąpieniu.

Temat pracy osadzony jest w dyskursie publicznym, więc społeczno-politycznym, gdzie „celem wszelkiej działalności w tej sferze jest regulacja (zachowanie bądź zmiana) relacji społecznych za pomocą perswazji i manipulacji”[7]. Ten rodzaj dyskursu definiuje się jako „zbiór istniejących w sferze publicznej wypowiedzi pogrupowanych według kryterium tematycznego”[8] (T. Sasińska-Klas), bądź (M. Czyżewski) jako „sieć (strumień) tekstów i ich wzajemnych powiązań (tematycznych, gatunkowych itp.) oraz te czynniki, mechanizmy i reguły, które stanowią przyczynę, środowisko lub efekty pojawienia się (lub braku) określonych tekstów”[9].

Ponieważ język i jego użycie ma określone konsekwencje dla uczestnictwa w życiu społecznym, jest formą przekazu pewnej treści, wyrazem interakcji, działaniem bądź jego rezultatem[10], pozwala badać kto, co mówił, w jaki sposób i w jakim kontekście, to dyskurs pozwala badać nie samą rzeczywistość, ale sposób w jaki jest konstruowana, poprzez obserwację zwycięstwa jednych interpretacji nad innymi w konkretnych uwarunkowaniach. Dyskurs konceptualnie jest, albo, jak chce J. Habermas, narzędziem używanym do osiągania konsensusu w drodze racjonalnej argumentacji, angażującym wszystkich uczestników pozostających w symetrycznych relacjach (idealna sytuacja komunikacyjna), jest wolny od wpływów politycznych, a użycie języka nie jest źródłem przemocy (jako taki w praktyce rzadko, jeśli w ogóle, może znaleźć urzeczywistnienie, nigdy zaś potwierdzić empirycznie pełnej inkluzji, braku przymusu i równości)[11], albo narzędziem walki, gry o władzę, o nadanie

---

[6] M. Foucault, The Order of Discourse, [w:] R Young (red.) Untying the Text: A Post-Structuralist Reader 1981, s.53. http://users.clas.ufl.edu/burt/posthumographyeditorialexcrecences/barthesvaldemar.pdf (2.05.2021);
M. Foucault, The order of things. An archaeology of the human sciences, Routledge, London and New York 2002, s. 56.

[7] M. Król-Kumor, Dyskurs nauk humanistycznych, Uniwersytet Jana Kochanowskiego, Kielce 2019, s.15.

[8] T. Sasińska - Klas, Analiza dyskursywna i jej zastosowanie w badaniach na gruncie nauk społecznych, [w:] P. Borowiec, R. Kłosowic, P. Ścigaj, Odmiany współczesnej nauki o polityce, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego Kraków 2014, s.426.

[9] M. Czyżewski, M. Otrocki, T. Piekot, J. Stachowiak, Wprowadzenie [w:] M. Czyżewski, M. Otrocki, T. Piekot, J. Stachowiak (red.), Analiza dyskursu publicznego. Przegląd metod i perspektyw badawczych, SEDNO Wydawnictwo Akademickie, Warszawa 2017, s.20.

[10] P. Bytniewski, Foucaulta pojęcie dyskursu — ryzyko użycia, Roczniki Historii Socjologii ISSN, t. 7/2017, s.62-63.

[11] Jürgen Habermas, Stanford Encyclopedia of Philosophy, https://plato.stanford.edu/entries/habermas/#HabDisThe (3.04.2021).

i utrwalenie znaczenia, gdzie uczestnicy pozostają w relacjach dominacji i podporządkowania (M. Foucault). Teoria dyskursu, jak zauważa L. Rasiński, zakreśla ramy pojmowania rzeczywistości społecznej nie jako areny komunikacji prowadzącej do zgody, ale jako różnorodności dyskursów pretendujących do interpretacji rzeczywistości, które siłą rzeczy muszą wchodzić ze sobą w konflikt (teoria agonistyczna)[12]. Kontrola nad dyskursem (władza dyskursywna) jest kluczowym składnikiem władzy społecznej i głównym środkiem reprodukcji dominacji i hegemonii według Krytycznej Analizy Dyskursu (KAD)[13].

W drodze dyskursu można zatem zidentyfikować i zinterpretować poglądy zmierzające do konsensusu lub blokujące go. Analizując dyskurs publiczny w sprawie regionalizacji kontynentalnej części Portugalii można potwierdzić, że habermasowska koncepcja idealnej sytuacji komunikacyjnej, pełnego konsensusu nie jest możliwa do osiągnięcia, dyskurs jest obszarem ścierania się różnych interpretacji, obszarem rozbieżności, kolizji interesów, nie zaś procesem deliberacji[14]. Nie jest też konieczne, wbrew najbardziej obiegowym opiniom, osiągnięcie konsensusu i zakładanej zmiany. Przy tym niemożność uzgodnienia stanowiska niekoniecznie musi być całkowicie niekonstruktywna, czego dowodzi dyskurs publiczny w sprawie regionalizacji administracyjnej kontynentalnej części Portugalii.

W dyskursie tym wypowiedzieli się politycy (partie polityczne), władze lokalne oraz samo społeczeństwo w referendum, co wraz z uczestnictwem mediów jako platformy wymiany i kształtowania poglądów, czyni dyskurs publicznym. Z całą pewnością uczestników nie udało się przekonać do tej kwestii. Przy pełnej akceptacji odrębności Madery i Azorów i ich autonomii, obiekcje co do utworzenia regionów administracyjnych na kontynencie były i są dość silne.

Pomimo istnienia konstytucyjnego zapisu dotyczącego wertykalnego podziału władzy, nie znalazł on urzeczywistnienia. Nie chodzi tu tylko o brak godnych naśladowania tradycji regionalnych w Portugalii (doświadczenia z prowincjami zakończyły się niepowodzeniem), niedociągnięcia w regulacji prawnej instytucji, silny centralizm, żywe tradycje municypalne, niesprzyjający reformom brak stabilizacji politycznej bądź bipolarny podział sceny politycznej ograniczający różnorodność poglądów do wymiany. To złożoność problemu okazała się zbyt trudna do zrozumienia dla przeciętnego obywatela, niedostatek informowania (nie do końca

[12] L. Rasiński, Dyskurs i władza Zarys polityki agonistycznej, Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej Wrocław 2010, s. 10.
[13] S. Halperin, O. Heath, Political research. Methods and practical skills, Oxford University Press, Oxford 2022, s. 367.
[14] Ł. Perlikowski, Polityczność i deliberacja – Jürgena Habermasa teoria demokracji, Political Dialogues 20/2016, s. 40.

będący winą mediów) oraz sporadyczność zainteresowania polityków kwestią zredukowały skuteczność dyskursu w tej materii.

Ponadto, zauważalne jest podporządkowanie kwestii interesom politycznym. Partie nie uczestniczyły w dyskursie w równym stopniu, to jedna z nich nadawała ton i składała deklaracje, które rozmijały się z jej rzeczywistymi celami, zaś druga nie dość przekonująco broniła swoich racji, zgadzała się na kompromisy i w konsekwencji odkładano sprawę na bardziej sprzyjający czas. Problem ten ponadto nie stanowił nieprzerwanie przedmiotu debaty – podejmowano go zwykle przez wyborami do Zgromadzenia Republiki. Brak woli politycznej znalazł wyraz w negatywnym rezultacie referendum; obywatele nie zostali przekonani, że istnienie regionów administracyjnych przyniesie korzyści.

Pomimo braku konsensusu, nieskuteczności dyskursu i braku implementacji regionów administracyjnych, zidentyfikować można pewne – abstrahując od ich oceny – rezultaty w postaci chociażby powołania Niezależnej Komisji ds. Decentralizacji (CID), pojawieniu się alternatywnych form zagospodarowania przestrzeni pomiędzy gminą a państwem (Regionalne Komitety Koordynacji i Rozwoju - CCDR, Wspólnoty Międzygminne - CIM oraz Obszary Metropolitalne - AM), które określa się nawet mianem „ukrytej regionalizacji". Widoczna jest ponadto zmiana postaw obywateli wyrażających poparcie i gotowość pozytywnego głosowania w ewentualnym referendum w przyszłości.

W świetle tych ustaleń można sformułować tezę, że w kwestii regionalizacji administracyjnej w Portugalii dyskurs publiczny nie doprowadził do konsensusu i nie przyniósł pożądanego efektu w postaci porozumienia prowadzącego do implementacji regionów administracyjnych, ale nie oznacza to, że był całkowicie niekonstruktywny. Tak sformułowana teza pozwala na pozytywną weryfikację twierdzeń o sprawczej na różne sposoby mocy dyskursu oraz adekwatności tych koncepcji, które mówią o dyskursie jako społecznie pożądanej przestrzeni ścierania się postaw i interpretacji czy w demokracji cywilizowanym narzędziu gry politycznej.

Przy konstruowaniu struktury pracy kierowano się metodologicznym założeniem, że poszczególne rozdziały powinny stanowić odzwierciedlenie procesu badań, ale przede wszystkim powinny być funkcjonalne wobec problem badawczego oraz głównej tezy. Dlatego praca składa się z 5 rozdziałów:

1) Dyskurs publiczny jako perspektywa badawcza
2) Region i regionalizacja – rozważania teoretyczne,

3) Problem regionalizacji administracyjnej w Portugalii. Geneza i współczesne uwarunkowania ustrojowo - polityczne,

4) Aktorzy dyskursu publicznego w procesie regionalizacji administracyjnej w Portugalii oraz

5) Instytucjonalne próby implementacji rezultatów dyskursu.

Dwa pierwsze mają charakter teoretyczny prezentując, odpowiednio w zakresie dyskursu (także publicznego) i regionalizacji (poprzedzone tymi dotyczącymi regionu), ustalenia definicyjne i typologię zjawisk. Rozdział pierwszy zawiera ponadto wybrane koncepcje dyskursu oraz rozważania dotyczące przydatności dyskursu jako metody badawczej. Rozdział trzeci ma za zadanie zapewnić kontekst rozważań poprzez nakreślenie ewolucji procesu regionalizacji administracyjnej w samej Portugalii i jej ustrojowo - prawne założenia. Zawiera on także charakterystykę Regionalnych Komitetów Koordynacji i Rozwoju (Comissões de Coordenação e Desenvolvimento Regional - CCDR) jako *de facto* funkcjonujących na poziomie regionalnym oraz – w ogólnym zarysie – kształt instytucji i wyniki referendum w sprawie regionalizacji administracyjnej z 1998 r. Z kolei rozdziały czwarty i piąty są rozdziałami badawczymi. Czwarty prezentuje postawy uczestników dyskursu publicznego - partii politycznych, Prezydentów Republiki, rządów, organów władz lokalnych, mediów oraz środowisk opiniotwórczych (eksperckich). Piąty zaś identyfikuje rezultaty dyskursu w postaci zmian prawnych w procesie regionalizacji administracyjnej oraz alternatywnych rozwiązań administracyjnych na szczeblu regionalnym i subregionalnym/supramunicypalnym. Przedstawiono także zmiany prawne w regulacji zapisów konstytucji dotyczących utworzenia regionów administracyjnych, rezultaty działalności Niezależnej Komisji do spraw Decentralizacji (Comissão Independente para a Descentralização - CID), a także możliwość przeprowadzenia kolejnego referendum w sprawie utworzenia regionów administracyjnych w świetle badań opinii społecznej.

W pracy zastosowano metodę analizy dyskursu, która jest metodą badań jakościowych, gdzie przedmiotem są wszelkiego rodzaju wypowiedzi ustne (radio, telewizja) i pisane (prasa, dokumenty partyjne, organizacji samorządowych, rządowe, Internet) oraz ich oddziaływanie społeczne. Rozpatruje się je w określonym kontekście społeczno - politycznym w duchu krytycznej analizy dyskursu, walki o hegemonię i dominację, o cele polityczne.

Źródła, z których korzystano to literatura przedmiotu, różnego rodzaju dokumenty prawne i polityczne oraz media w języku polskim, angielskim oraz portugalskim. Wśród autorów

należy wymienić specjalistów od dyskursu takich jak A. Goddard, N. Carey, D. Howarth, T. van Dijk, J.P. Gee, J. Angermuller, D. Maingueneau, R. Wodak, M. Czyżewski, M. Lisowska-Magdziarz, czy B. Jabłońska, M.M. Brzezińska, P. Burgoński, M. Gierycz, W. Czachór, L. Rasiński oraz M. Foucault, J. Habermas, Ch. Mouffe i E. Laclau oraz N. Fairclough.

Rozdział o regionalizacji administracyjnej powstał w oparciu o publikacje autorów takich jak Ch.B. Breuer, L. van Langenhove, M. Keating, J. Loughlin, F. Schrijver, Ch. Jonsson, S. Tagil, G. Tornqvist, H.J. Puhle, M. Kozłowska, A. Lagendijk, J. Cornford, A. Paasi, P. Schmitt-Egner, K. Roth, K. Heffner, A. Rochmińska, J. Sługocki, J. Lemańska, J. Boć, S. Malarski, G. Gorzelak, B. Jałowiecki, Z. Chojnicki, T. Czyż, J. Grzela, M. Elżanowski, M. Maciołek, P. Przybysz, oraz dokumenty OECD i Unii Europejskiej.

Z kolei w rozdziale III istotne wykorzystano pozycje następujących autorów: J. Black, A.F. Gaiado, N. Lochery, A.R. Disney, O. Ribeiro, J.M. Anderson, J. P. Oliveira e Costa, J. D. Rodrigues, P.Aires Oliveira, D. Birmingham, H. V. Livermore, J. C. Garcia; E. Mendizàbal Riera, A.H. Schakel, D. Freitas do Amaral, J. Pereira da Silva, L. Valente Oliveira, J. Cravinho, J. Ferrão, A. Pimpão, A. João Jardim, P..H., Moura, A. Carmona -Rodrigues, A. Fontaínhas-Fernandes, B. Dolnicki, F. P. Oliveira, J. Caupers, A. R. Moniz, I.C. Fonseca, A. Lorena de Sèves, J. P. Kahan, M van het Loo, M. Franco, j. Gomes Cravinho, V. Rato, J. T. Silveira, F. Fonseca, A. Łabno-Jabłońska, M. Costa Lobo, J. Magalhães, J.J. Gomes Canotilho, C. Nunes Silva,, J. Miranda, M. Maio Gonçalves da Silva, A. Freire, M. Baum, Konstytucja Republiki Portugalskiej z 1976 r., akty prawne dotyczące ustroju i samej regionalizacji, dokumenty Portugalskiej Państwowej Komisji Wyborczej, Unii Europejskiej związane z polityką regionalną,

Wreszcie rozdziały IV i V powstały głównie w oparciu o źródła portugalskie - dokumenty partyjne, programy rządów, doniesienia medialne (dostępne głównie z platform cyfrowych) w sprawie wypowiedzi poszczególnych aktorów, prezentujących sondaże w tej materii, dokumenty Niezależnej Komisji ds. Decentralizacji i akty prawne, w tym rewizje ustawy zasadniczej.

Dyskurs w kwestii regionalizacji administracyjnej w Portugalii, jej kontynentalnej części, trwa już od 48 lat i nadal nie znalazł zakończenia. Nie można jednak uznać go za całkiem nieskuteczny, bowiem zaowocował alternatywnymi sposobami zagospodarowania przestrzeni pomiędzy gminą a państwem, utworzeniem Niezależnej Komisji ds. Decentralizacji dla reformy organizacji państwa oraz zmianą postawy obywateli w kwestii regionalizacji

administracyjnej – nowe pokolenie, wolne od doświadczenia niepowodzenia referendum, świadome wagi ekonomiczno-społecznego znaczenia regionów administracyjnych, doświadczające przykładów ich funkcjonowania w Europie, dostrzega potrzebę przeprowadzenia regionalizacji deklarując poparcie dla procesu w przyszłości.

ROZDZIAŁ 1
DYSKURS JAKO PRZEDMIOT DYSKUSJI NAUKOWEJ

1.1.Stanowiska teoretyczne

Dyskurs nie należy do terminów funkcjonujących w powszechnym codziennym użyciu. Intuicyjnie wyczuwa się ściśle naukowe jego konotacje, a dowodem na to jest popularność wśród przedstawicieli nauki. Nie oznacza to bynajmniej istnienia zgody co do znaczenia terminu. Należy uznać to za rezultat złożoności współczesnej rzeczywistości, w której różne aspekty ludzkiej aktywności są nierozerwalnie ze sobą powiązane, przenikają się, oddziałując wzajemnie w wielu kierunkach i na różnych poziomach. Owa wielowymiarowość sprawia, iż analizy zjawisk siłą rzeczy muszą być dokonywane z konkretnych punktów widzenia, zaś poszczególne dziedziny w prowadzonych badaniach przyjmują taką perspektywę, która najlepiej odpowiada przyjętym przez nie celom[15].

Pełną zgodność poglądów obserwuje się jednak w odniesieniu do rodowodu dyskursu. Interpretacje słownikowe z reguły wskazują, iż dyskurs pochodzi od łacińskiego „discursus", czyli „biegać tam i z powrotem" i oznacza „proces rozumowania"[16]. Odnosi się on także do „wymiany idei czy poglądów, które często następują w pewnym porządku i skutkują kompromisem pomiędzy uczestnikami"[17], w każdym razie zaś jakiegoś rodzaju uzgodnieniem.

Przegląd objaśnień etymologicznych pozwala stwierdzić, iż rdzeń terminu jest nośnikiem elementu ruchu w jakimś, a raczej w wielu kierunkach. Dyskurs („dys-kurs") - oznacza działanie językowe poza prostym wyznaczonym kierunkiem, przebieganie różnym torem, przechodzenie od kwestii do kwestii, rozproszony ciąg/zespół wypowiedzi stanowiący pewną całość, ukierunkowany na osiągnięcie określonego celu, zakładający szerzej zakrojoną interakcję osadzoną wokół jakiegoś głównego zagadnienia.

Słownik języka polskiego wyjaśnia, iż jest to „dyskusja na tematy naukowe", bądź „wywód przeprowadzony na zasadzie ściśle logicznego wnioskowania"[18], zaś Encyklopedia PWN rozróżnia dyskurs w ujęciu szerszym i węższym, definiując go odpowiednio jako „proces

[15] Zob. A. Kiklewicz, Kategoryzacja dyskursu [w:] Dyskurs: aspekty lingwistyczne, semiotyczne i komunikacyjne, A. Kiklewicz, I. Uchwanowa - Szmygowa (red.), Centrum Badań Europy Wschodniej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2015, s.15-16.
[16] Discourse, Oxford Learners Dictionary, https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/discourse_1?q=discourse (10.10.2019).
[17] Discourse, Vocabulary.com, https://www.vocabulary.com/dictionary/discourse (10.10.2019).
[18] Dyskurs, Słownik języka polskiego, https://sjp.pwn.pl/szukaj/dyskurs.html (2.05.2020).

dowolnej interakcji między ludźmi" i „dyskurs werbalny, czyli proces tworzenia tekstu mówionego lub pisanego"[19].

Także słowniki anglojęzyczne oferują mniej lub bardziej rozbudowane interpretacje. Poddano je analizie ze świadomością „(...) istnienia rozbieżności pomiędzy stosowaniem leksemów „dyskurs" i „discourse" w polszczyźnie i w języku angielskim oraz większe zakorzenienie omawianego terminu na obszarze anglojęzycznym[20].

Najbardziej reprezentatywną jest ta zaprezentowana w Oxford Learners Dictionary, według której dyskurs to m.in: „1. (formalne) długie i poważne traktowanie (wypowiedź/podejście do tematu) lub omówienie tematu w mowie lub piśmie; 2. (...) użycie języka w mowie i piśmie w celu nadania znaczenia"[21]. Definicja lokuje dyskurs w obrębie komunikacji - tak w formie wypowiedzi ustnej jak i pisemnej oraz podkreśla formalność dyskursu, co pozostawałoby w zgodzie z wcześniejszą konstatacją, że nikłe jest użycie terminu w mowie potocznej. Słownik Merriam Webster dyskurs definiuje ponadto jako „sposób organizowania wiedzy, idei lub doświadczeń zakorzeniony w języku i jego konkretnych kontekstach (historia lub instytucje)"[22] .

Kilka zastosowań analizowanego pojęcia w języku polskim ogólnym przedstawia M. Lisowska - Magdziarz. Można je przywołać tytułem próby podsumowania przeglądu znaczeń nadawanych leksemowi „dyskurs" w polskich wydawnictwach encyklopedycznych i słownikach. Są to: „1. dyskurs jako język w użyciu, np. dyskurs debat sejmowych; 2. dyskurs jako sposób używania języka charakterystyczny dla określonej osoby, zbiorowości lub instytucji, np. dyskurs akademicki; 3. dyskurs jako zdarzenie komunikacyjne o charakterze jednostkowym; 4. dyskurs jako interakcja między jednostkami lub grupami, między jednostką a grupą, utożsamiany z wymianą opinii, debatą, dyskusją; 5. dyskurs jako sposób użycia języka, który jest charakterystyczny dla określonej sytuacji społecznej, np. dyskurs lekcji w szkole; 6. dyskurs jako zespół wartości oraz poglądów na jakiś temat wraz ze specyficznym sposobem ich wyrażania, (...)" [23] . Jest on zatem, jak zauważa wspomniana autorka,

[19] Dyskurs, Encyklopedia PWN, https://encyklopedia.pwn.pl/encyklopedia/dyskurs.html (02.05.2020).
[20] A. Duszak, Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998, s. 14.
[21] Discourse, Oxford Learners Dictionaries, https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/discourse_1(10.10.2019).
[22] Discourse, Merriam-Webster.com Dictionary, https://www.merriam-webster.com/dictionary/discourse (23.05.2020).
[23] M. Lisowska-Magdziarz, Analiza tekstu w dyskursie medialnym, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2006, s. 13-14.

powszechnie wyjaśniany, jako „sposób wyrażania opinii, przekazywania i negocjowania znaczeń, działania społecznego ludzi - za pomocą języka i/lub innych środków”[24].

Ostatecznie, w powszechnym rozumieniu, dyskurs to formalna w charakterze dyskusja, wymiana myśli zbudowana wokół jakiegoś tematu, traktowana jako proces (a więc sposób postępowania/działanie) prowadzący do jakiegoś uzgodnienia poglądów (znajdujących wyraz w formie werbalnej bądź pisemnej), względnie do zbiorczego ich ujęcia.

W użyciu jest także przymiotnik „dyskursywny”, dla którego Słownik Wyrazów Obcych PWN proponuje dwa wyjaśnienia jego znaczenia: „1. **(**o poznaniu) polegające na myślowym, rozumnym ujmowaniu rzeczywistości, przeciwstawianym bezpośredniemu (zmysłowemu i intuicyjnemu); 2. oparty na wnioskowaniu, w którym każde ogniwo w łańcuchu rozumowania zależy od poprzedniego i warunkuje następne”[25].

Termin jest trudny do jednoznacznego ujęcia. Uwagę zwraca też absencja dyskursu w powszechnym użyciu - wydaje się on być zarezerwowany głównie dla nauki (jako posiadający „nacechowanie erudycyjne”)[26] i tylko w tym kontekście brzmi on naturalnie.

Zarówno pochodzenie terminu „dyskurs”, jak i zróżnicowanie jego znaczenia w powszechnym użyciu, wyraźnie pozwalają wnioskować, iż, jak podkreślają A. Goddard i N. Carey, „(...) istnieje wspólna koncepcja dyskursów jako wyrazów idei, które są wypuszczane w świat i „biegają tam i z powrotem” w takiej czy innej formie”[27]. Implikuje to szerokość zakresu jego zastosowania, nieostrość i jednocześnie każe oczekiwać utrudnień a nawet liczyć się, czy spodziewać w stopniu graniczącym z pewnością, z brakiem możliwości jednoznacznego uzgodnienia interpretacji pojęcia. Inspiruje to do podjęcia dyskusji w tej kwestii i prób precyzyjnego zdefiniowania dyskursu z jednej strony, z drugiej jednak może zniechęcać do pogłębionych badań i w efekcie prowadzić do pomijania tego kroku w analizie zagadnień związanych z dyskursem[28]. Bywa też tak, że „kłopoty związane z dookreśleniem jakiegoś pojęcia często decydują o sile jego przyciągania”[29]. I rzeczywiście, P. Śpiewak

[24] Ibidem, s. 14.
[25] Dyskursywny, Słownik Wyrazów Obcych PWN, Państwowe Wydawnictwo Naukowe Warszawa 1980.
[26] Por. E. Laskowska, Style dyskursu publicznego [w:] B. Bogołębska i M.i Worsowicz (red.), Styl, dyskurs, media, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2010. Zdaniem autorki dyskurs ma „niezbyt wielki stopień nacechowania erudycyjnego i zaczyna się przemieszczać w kierunku grupy środków nienacechowanych, czyli (...) wspólnoodmianowych”.
[27] A. Goddard, N. Carey, Discourse. The Basics, Routledge, Taylor and Francis Group, London, New York 2017, s.1. Należy zwrócić uwagę, iż autorka używa terminu w liczbie mnogiej.
[28] B. Jabłońska, Krytyczna analiza dyskursu: refleksje teoretyczno-metodologiczne, Przegląd Socjologii Jakościowej, t. II, nr 1/2006; S. Mills, Discourse, Routledge, Abingdon Oxfordshire 2004, s. 1.
[29] Zob. B. Witosz, Dyskurs i stylistyka, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2009, s. 58.

dyskurs (ale i „dyskursywizacja", „dyskursywny") uważa za „(...) bodaj najważniejsze słowo w humanistyce współczesnej. (...) Nie sposób wskazać takiej sytuacji, w której dyskurs milknie. Skoro wszyscy biorą udział w jakimś dyskursie, to każda, w tym naukowa, wypowiedź jest częścią jakiegoś pola dyskursu i wartość oraz waga danej wypowiedzi daje się ocenić tylko w jego obrębie (...)"[30]. Termin stał się powszechny w różnych dyscyplinach, często używany, jak uważa S. Mills, do „zasygnalizowania pewnego teoretycznego wyrafinowania"[31].

Szeroki zakres możliwych interpretacji ujawnia się w całej okazałości w przeglądzie literatury przedmiotu . W swoistym „dyskursie o dyskursie"[32] podstawowym problemem jest właśnie wielokontekstowość terminu [33] . Wielość definicji sformułowanych z różnych teoretycznych i dyscyplinarnych punktów widzenia to w rzeczy samej tzw. ambisemia, tzn. „reinterpretacja kategorii pojęciowych przez badaczy należących do odmiennych formacji naukowych, preferujących odmienne systemy konceptualizacji rzeczywistości"[34]. Zdaniem M. Noińskiej „wieloznaczność i nieostrość sprzyjają szerokiemu użyciu wymienionych terminów, cechy te umożliwiają bowiem definiowanie każdego pojęcia zgodnie z kierunkiem prowadzonych badań"[35]. Ponadto, uważa się, że „jeśli analityczna wartość pewnych terminów wywodzi się z ich deskryptywnej precyzji i dokładności znaczenia, to inne słowa, takie jak dyskurs, zawdzięczają swą użyteczność wielopoziomowości swego znaczenia i zdolności do pobudzania niejednoznaczności"[36].

Dyskurs nie jest bynajmniej jedynym terminem o szerokim polu znaczeniowym. Jest to cecha całkiem pokaźnej liczby współcześnie występujących leksemów. Uwarunkowań tego stanu upatruje się w samej naturze dyskursu ściśle związanego z językiem i komunikacją, które także są skomplikowanymi zjawiskami oraz w specyfice współczesności, w jej złożoności, wielowymiarowości, wzajemnym przenikaniu się wszelkich aspektów ludzkiej działalności i w konsekwencji jej braku uporządkowania, braku konkretności oraz fragmentaryzacji[37]. Właśnie owe „inter-", „multi-" i „trans-" sprawiają, że - jak stwierdzają A. Goddard i N. Carey

[30] P. Śpiewak, Słowa modne i niemodne (słownik), Res Publica Nowa, nr 10/2002, s. 18.
[31] S. Mills, Discourse, op.cit., s.1.
[32] Zob. D. Howarth, Discourse, Open University Press, Buckingham-Philadelphia 2000, s.2.
[33] T. Sasińska-Klas, Analiza dyskursywna i jej zastosowanie w badaniach na gruncie nauk społecznych, op.cit., s. 425-426.
[34] A. Kiklewicz, Kategoryzacja dyskursu, op.cit., s.16.
[35] M. Noińska, O źródłach wieloznaczności pojęcia dyskurs w językoznawstwie (na materiale języków polskiego, rosyjskiego i angielskiego). Progress, nr 2/2017, s.73, https://czasopisma.bg.ug.edu.pl/index.php/Progress/article/view/4634 (15.09. 2019).
[36] A. Barnard (red.), The Routledge Encyclopaedia of Social and Cultural Anthropology, London, New York 2010, s. 200, za: P. Bytniewski, Foucaulta pojęcie dyskursu — ryzyko użycia, op.cit., s. 59.
[37] S. Gajda, Współczesna polska przestrzeń dyskursywna [w:] B. Witosz, K. Sujkowska-Sobisz, E. Ficek (red.), Dyskurs i jego odmiany, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, nr 3460/2016, s. 16.

- „każdy obszar akademicki posługuje się własnym dyskursem - językiem, który wyraża szczególne postrzeganie świata przez ten podmiot”[38].

Taka właśnie mogłaby być najprostsza z definicji dyskursu. Jakkolwiek należy oddać sprawiedliwość tej interpretacji, iż pozwala ona ująć dyskurs w jego najbardziej ogólnych ramach i rzucić nieco światła na jego znaczenie, to z całą pewnością brakuje jej precyzji, nie mówiąc już o uwypukleniu lingwistycznego aspektu zjawiska, a nie ten stanowi przedmiot zainteresowania w niniejszych rozważaniach. Nic jednak nie stoi za to na przeszkodzie, by ustanowić ją punktem wyjścia w analizie.

Najpopularniejszą bodajże definicją dyskursu jest ta autorstwa Z. Harrisa opisująca go jako „każde użycie języka dłuższe niż jedno zdanie”[39], jednak to bardzo szerokie ujęcie, jak zauważa U. Ostrowska, na gruncie naukowym nie znajduje zastosowania[40]. Dyskurs obejmuje każdy aspekt użycia języka, wszelkie jego formy i można wyróżnić dwie jego odmiany; zależnie od trybu komunikacyjnego są to wypowiedzi (mówione) oraz teksty (pisane)”[41]. Według I. Parkera, dyskurs to „zestaw powiązanych ze sobą tekstów oraz praktyka ich wytwarzania, rozpowszechniania i odbioru, które powodują stawanie się przedmiotów”[42], zaś D. Schiffrin określa go jako „wypowiedzi rozumiane jako skontekstualizowane jednostki produkcji językowej w mowie i w piśmie”[43].

Należy zatem zwrócić uwagę na odejście od lingwistycznego podejścia, od definiowania dyskursu jako tylko i wyłącznie sposobu użycia języka. T.A. van Dijk mówi, iż „badacze dyskursu (...) zgadzają się co do tego, że dyskurs jest formą użycia języka, ale, ponieważ jest to wciąż dość niejasne i nie zawsze adekwatne, (...) chcą włączyć inne istotne komponenty (...) mianowicie kto używa języka, dlaczego i kiedy”[44]. Dyskurs bowiem, jak zauważa W. Tomala - Kania, to „(...) wypowiedź relacyjna, tj. odnosząca się do konstytutywnie otwartego i złożonego systemu relacji dyskursywnych w rozumieniu: relacji społecznych,

[38] A. Goddard, N. Carey, Discourse…, op.cit., s. XII.
[39] Dyskurs, Encyklopedie humanistyczne, ENCENC, , https://encenc.pl/dyskurs/#:~:text=Dyskurs%20%E2%80%93%20ka%C5%BCdy%20komunikat%20d%C5%82u%C5%BCszy%20ni%C5%BC,analizy%20dyskursu%20oraz%20pragmatyki%20j%C4%99zykoznawczej.&text=Dyskurs%20nie%20jest%20wi%C4%99c%20tylko,formie%20dialogu%2C%20jak%20i%20monologu (10.05.2021).
[40] U. Ostrowska, Dyskurs w edukacji akademickiej, Przegląd Pedagogiczny nr 1/2011, s. 258-266.
[41] Encyklopedia socjologii, Oficyna Naukowa, Warszawa 2005, Suplement, s. 50-58; Zob. też T. van Dijk (red.) Discourse as structure and process, Discourse Studies: A multidisciplinary introduction, t.1 SAGE London -Thousand Oaks-New Delhi 1997. s. 8.
[42] I. Parker, Discourse Dynamics. London, op.cit., s. 21.
[43] D. Schiffrin, Approaches to Discourse, Basil Blackwell Oxford 1994, s..41.
[44] T.A. van Dijk, Discourse studies op.cit., s. 2.

opisująca, wyjaśniająca i analizująca istotę, źródła i właściwości wybranego fragmentu rzeczywistości społecznej”[45] .

Uwzględnienie kontekstu oznacza uznanie języka (i jego użycia) za element praktyki społecznej[46]. Społeczna natura człowieka wymaga posługiwania się nim jako narzędziem ekspresji i porozumiewania się (a zatem komunikacji). To wytwór kultury, który jednocześnie przyczynia się do jej rozwoju.

Kultura w głównej mierze jest rezultatem ludzkiej aktywności w wielu dziedzinach, wspólnym dorobkiem, który nie mógłby zaistnieć, gdyby nie porozumiewanie się w sprawie wyznawanych wartości, tworzenie wspólnych wzorców zachowań. Determinuje ona sposób, w jaki się wypowiadamy, a więc to w drodze dyskursu uzgadniane są społeczne postawy, nadawane i wyjaśniane są zachowania.

R. Nycz, odnosząc się do kultury jako determinanty dyskursu, definiuje ten ostatni jako „(...) zinstytucjonalizowany społecznie typ praktyki o specyficznych kulturowo regułach i uwarunkowaniach”[47]. Podobnie, jako „zinstytucjonalizowany rytuał społeczno - językowy” ujmuje go H. Grzmil-Tylutki[48].

Uwagę zwraca tutaj wskazanie na instytucjonalizację praktyk społecznych. Ma to ogromne znaczenie, bowiem implikuje jakiś stopień organizacji wokół różnych kwestii, uczestnictwo w życiu publicznym oraz pewne reguły zachowania, a to z kolei, poprzez występowanie różnego rodzaju zależności pomiędzy podmiotami owych społecznych praktyk, prowadzi do konieczności rozważenia relacji władzy i podporządkowania.

Biorąc pod uwagę powyższe ustalenia, konieczne jest umieszczenie dyskursu w sferze komunikacji. W sumie implikuje to już sam fakt, że dyskurs ujmowany jest przez pryzmat użycia języka niezależnie od tego czy jest to mowa, czy pismo, wskazując na rozumienie dyskursu jako „dowolnej interakcji między ludźmi polegającej na komunikowaniu”[49]. Inni autorzy, jak M. Wojtak, w pojęciu dyskursu widzą „całokształt praktyk komunikacyjnych związanych z określoną dziedziną ludzkiej aktywności”[50], M. Rzeszutko - Iwan mówi, że

[45] W. Tomala - Kania, Teorie dyskursu w perspektywie socjologicznej, Praca doktorska, Uniwersytet Śląski. Katowice 2014, s. 37, http://hdl.handle.net/20.500.12128/5587 (13.05.2019).
[46] D. Schiffrin, D. Tannen, H. E. Hamilton, Introduction, [w:] D. Schiffrin, D. Tannen, H. E. Hamilton (red.), The Handbook of Discourse Analysis, Blackwell Publishers, Oxford 2001, s.1.
[47] R. Nycz, Literatura nowoczesna: cztery dyskursy (tezy), Teksty Drugie (4)/2002, s. 35-46. s.41.
[48] H. Grzmil - Tylutki, Gatunek – kategoria analizy dyskursu, Bulletin De La Société Polonaise De Linguistique, fasc. LXV/2009, s. 90.
[49] Dyskurs, Obserwatorium Żywej Kultury - Sieć Badawcza, http://ozkultura.pl/wpis/160/3 (09.03.2020).
[50] M. Wojtak, Głosy z teraźniejszości. O języku współczesnej polskiej prasy. Lublin 2010, s.17.

„dyskurs to podlegająca ukonkretnieniu przestrzeń (obszar), w której odbywa się komunikacja”[51], zaś według N. Krzyżanowskiej jest to „tworzenie rzeczywistości przez struktury językowe i/lub poprzez interakcje”[52].

Uznając dyskurs za tekst w kontekście, jego celem A. Duszak czyni „refleksję nad kontekstową, pozajęzykową treścią komunikatu” [53]. To „rozbudowany akt komunikacji mówionej o charakterze konwersacyjnym, powstający na skutek wymienności ról nadawczo - odbiorczych, w określonym kontekście sytuacyjnym oraz wnoszący kolejne fragmenty tekstu mownego wokół zainicjowanego przez dyskutantów tematu”[54] albo „ponadtekstowa kategoria łącząca świat tekstów ze światem uczestników komunikacji. Każdy przekaz jest tekstem kultury, komunikatem wymodelowanym na podstawie rzeczywistości, która tworzy jego ramy”[55]. Najprościej jednak dyskurs ujął M. Czyżewski uznając, iż jest to „całokształt przekazów znajdujących się w społecznym obiegu”[56].

Jedną z cech dyskursu, jak zauważa T.A. van Dijk, obejmującą „funkcjonalne aspekty tego ostatniego, jest zdarzenie komunikacyjne”[57] zaś B. Witosz proponuje, by postrzegać go jako „abstrakcyjny wzorzec zachowań komunikacyjnych pełniący funkcję normatywną (porządkującą)”[58] . Autorka zauważa, że „(...) mimo różnic w pojmowaniu dyskursu badacze są zgodni, że dyskurs jest zjawiskiem komunikacyjnym, zaś tekst, który jest jego aktualizacją w określonej sytuacji komunikacyjnej, wpisuje się w szeroko rozumiany kontekst społeczno -polityczno-kulturowy”[59].

Wracając do T.A. van Dijka, autor mówiąc o dyskursie jako zdarzeniu komunikacyjnym ma na myśli użycie języka w celu komunikowania przekonań, przy czym uczestnicy komunikacji wchodzą w różnego rodzaju interakcje. Z trzech wymiarów, w jakich ujmuje on

---

[51] M. Rzeszutko-Iwan, Kategorie wiedzy i władzy w dyskursie publicznym, Acta Universitatis Lodziensis, Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców nr 21/2014, s.24.
[52] N.Krzyżanowska, Przestrzenie Dyskursywne Demokracji Performatywnej, Kultura i Edukacja, nr 2 (71)/2009, s. 12
[53] Cyt. za: M.M. Brzezińska, Analiza narracji politycznej [w:] M.M.Brzezińska, P. Burgoński, M. Gierycz, Analiza dyskursu politycznego. Teoria, zastosowanie, granice naukowości, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2018, s. 32.
[54] M. Poprawa, Telewizyjne debaty p olityków jako przykład dyskursu publicznego, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków 2009, s. 21.
[55] T. Piekot: Dyskurs polskich wiadomości prasowych. Universitas, Kraków 2006, s. 31.
[56] M. Czyżewski, S. Kowalski, A. Piotrowski, Wprowadzenie, [w:] M. Czyżewski, S. Kowalski, A. Piotrowski (red.), Rytualny chaos. Studium dyskursu publicznego, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2010, s. 18.
[57] T.A. van Dijk, A multidisciplinary introduction, t.2, London, Thousand Oaks, New Delhi, Singapore 2009, s. 2
[58] B. Witosz: Dyskurs i stylistyka. op.cit., s. 220.
[59] Ibidem, s. 58.

dyskurs, w definicjach widoczny jest właśnie ten związany z komunikowaniem przekonań, co T. A. van Dijk nazywa kognicją czy też poznaniem. Termin ten zwykle używany jest na określenie procesów umysłowych związanych ze zdobywaniem wiedzy, z odkrywaniem i rozumieniem istoty procesów i zjawisk[60].

Nie bez racji więc J. Angermuller, D. Maingueneau i R. Wodak definiują dyskurs jako „społeczną produkcję znaczenia”[61], zaś N. Fairclough uważa, że „dyskurs jest sposobem nadawania znaczenia pewnemu konkretnemu obszarowi życia społecznego, postrzeganemu z określonej perspektywy”[62]. Według M. Lisowskiej - Magdziarz „dyskurs może być (...) rozumiany jako sposób wyrażania opinii, przekazywania i negocjowania znaczeń, działania społecznego ludzi - za pomocą języka i/lub innych środków”[63]. Opisuje go ona jako „zespół zachowań językowych, których treść i forma uwarunkowane są koncepcjami poznawczymi charakterystycznymi dla danej epoki, danego typu komunikacji, rodzaju działalności, a także praktycznymi warunkami formułowania wypowiedzi (kto mówi, do kogo, w jakim celu i w jakiej sytuacji)”[64].

Dyskurs może być definiowany również jako „wewnętrznie spójny system znaczeń dominujący w jakiejś formacji kulturowej, który określa sposób postrzegania i konceptualizacji świata w danym czasie”[65], albo jak chce M. Czerwiński, jako „język w użyciu społecznym; twór i produkt zdeterminowany przez sytuację historyczną, kulturową i społeczno-polityczną (…) komunikat powstały w jakimś kontekście”[66]. Wspomniany autor określa go także jako „płaszczyznę pośrednią między komunikacją a znakiem (...)”, dzięki której „(...) możliwe jest naświetlenie roli okoliczności pozajęzykowych w kształtowaniu się znaczenia oraz zbadanie sposobu urzeczywistniania się konkretnych znaczeń”[67].

Konieczne jest uświadomienie sobie powiązań pomiędzy komunikacją, gdzie informacja odgrywa główną rolę, kognicją, która identyfikuje, gromadzi i systematyzuje je w zasób zwany

[60] Cognition, Oxford Learner’s Dictionary, https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/cognition#:~:text=%E2%80%8Bthe%20process%20by%20which%20knowledge%20and%20understanding%20is%20developed%20in%20the%20mind (10.11.2020).
[61] J. Angermuller, D. Maingueneau, R. Wodak, The Discourse Studies Reader..., op.cit., s. 2 - 3.
[62] N. Fairclough, Critical discourse analysis, op.cit., s.27.
[63] M. Lisowska - Magdziarz, Analiza tekstu w dyskursie… op.cit., s. 16.
[64] Ibidem, s. 16.
[65] A. Podsiad, Słownik terminów i pojęć filozoficznych. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX 2000.
[66] M. Czerwiński, Semiotyczna analiza dyskursu, op.cit., s. 43.
[67] Ibidem, s. 9.

wiedzą oraz kulturą, bowiem wiedza stanowi dorobek tej ostatniej. Nie mogłoby to mieć przecież miejsca bez różnorodnych ludzkich kolektywnych działalności.

W tym duchu warto przytoczyć dwie definicje, które M. N. Wróblewska i J. Angelmüller proponują przy wyjaśnianiu dyskursu w różnych tradycjach (europejskiej i anglosaskiej). W pierwszej oznacza on „ustrukturyzowaną przestrzeń znaczeń i wiedzy, do której odwołują się duże grupy ludzkie i populacje", w drugiej zaś jest „usytuowaną praktyką społeczną jednostek lub grup, które wchodzą w interakcję za pośrednictwem szeroko rozumianego języka, często w celu negocjowania swoich tożsamości w określonych kontekstach (...)"[68].

Przegląd definicji dyskursu pozwala zauważyć, że element uporządkowania, organizacji, regulacji, strukturyzowania, normatywności oraz interakcji jest powszechny. Autorzy M. N. Wróblewska i J. Angermüller, w podsumowaniu do opisywanych wcześniej odmiennych tradycji rozumienia dyskursu, są zdania, że niezależnie od podejścia, dyskurs zawsze oznacza „(...) praktyki związane z mobilizowaniem semiotycznych i pozasemiotycznych narzędzi do angażowania się w praktyki społeczne oraz negocjowania społecznego, politycznego i kulturowego porządku"[69].

Z kolei u D. Lupton przy interpretacji dyskursu pojawia się element idei. Autorka uważa, że termin oznacza „grupę idei lub wzorcowego sposobu myślenia, które można zidentyfikować w komunikatach tekstowych i werbalnych, a także można je umiejscowić w szerszych strukturach społecznych"[70]. Także według B. Johnstone dyskurs(y) to „idee i sposoby mówienia, które mają wpływ i pozostają pod wpływem idei"[71], zaś C. Shore i S. Wright rozumieją go/je jako „konfiguracje idei, które dostarczają nici, z których są utkane ideologie"[72].

Powyższe definicje przytaczane są nie bez powodu, ponieważ ideologia nieuchronnie przywodzi na myśl wiedzę. Jeśli tą pierwszą definiuje się jako zbiór uporządkowanych poglądów (różnego rodzaju) opisujących i objaśniających rzeczywistość[73], natomiast wiedzę jako ogół wiarygodnych informacji o rzeczywistości wraz z umiejętnością ich

[68] M. N. Wróblewska, J. Angermuller, Dyskurs akademicki jako praktyka społeczna. Zwrot dyskursywny i Społeczne Badania Szkolnictwa Wyższego, Kultura – Społeczeństwo – Edukacja nr 2(12)/2017, Poznań 2017, s. 107.
[69] Ibidem, s. 107.
[70] D. Lupton, Discourse analysis: A new methodology for understanding the ideologies of health and illness. Australian Journal of Public Health, nr 145/1992, s.16.
[71] B. Johnstone, Discourse analysis, Wiley, 2017. s. 3.
[72] C. Shore, S. Wright, Policy. A new field of anthropology, [w:] Anthropology of Policy. Critical perspectives on governance and power, ed. By C. Shore, S. Wright, London, New York 2005, s. 18.
[73] Ideologia, Encyklopedia PWN, https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/ideologia;3913853.html (11.10.2020).

wykorzystywania[74], to z całą pewnością ideologie, rozumiane jak wyżej, są nośnikami informacji, usystematyzowanych w postaci wiedzy (składają się na nią). Ta wiedza porządkuje rzeczywistość. Można powiedzieć, że następuje to w drodze dyskursu, który pełni istotną rolę w nabywaniu wiedzy i jej przekazywaniu[75]. Zdaniem A. Grzymały - Kazłowskiej termin należy interpretować jako „uporządkowany system wiedzy, który określa sposoby, granice i kryteria poznania"[76].

Kontynuując przegląd definicji dyskursu zawierających odniesienia do ideologii nie sposób przeoczyć innej, podkreślającej, że „dyskursy to konwencjonalne sposoby mówienia, które zarówno tworzą, jak i są tworzone przez konwencjonalne sposoby myślenia. Te połączone sposoby mówienia i myślenia tworzą ideologie (czy też zestawy powiązanych ze sobą idei) i służą do cyrkulacji władzy w społeczeństwie"[77].

Aspekt władzy w niniejszych rozważaniach ma szczególne znaczenie, zatem definicje dyskursu ukazujące go w tym kontekście będą szczególnie interesujące, zwłaszcza, że autorem jednej z nich jest M. Foucault. Autor, jak sam przyznaje, „w najbardziej ogólny i rozmyty sposób" określa dyskurs (a jest to jedynie jedna z wielu sformułowanych przez niego definicji) jako „zespół werbalnych działań, praktyki formujące przedmioty"[78]. Stwierdza on też, iż „dyskurs to wiedza wpisana w jednolity ład"[79], ale jednocześnie to sposób „narzucania ładu temu, co empiryczne", czyli władza[80]. Dyskurs jest nośnikiem tej ostatniej będącej elementem porządkowania świata. Także W. Cyrul podkreśla tę kwestię stwierdzając: „dyskurs może być (...) przedstawiany jako szczególna, regulowana praktyka komunikacyjna rozstrzygającą o warunkach zastosowania władzy i zasadach jej użycia"[81]. O tym mówią z całą pewnością G. Seidel i L.Vidal, według których dyskurs to „szczególny sposób myślenia i argumentacji, który zawiera w sobie polityczną działalność nazywania i klasyfikowania, wykluczając inne sposoby myślenia"[82].

---

[74]Wiedza , Encyklopedia PWN, https://encyklopedia.pwn.pl/szukaj/wiedza.html (11.10.2020).
[75] W. Cyrul, Wpływ Procesów Komunikacyjnych Na Praktykę Tworzenia I Stosowania Prawa, LEX Wolters Kluwer Business Warszawa 2012, s 116.
[76] A. Grzymała-Kazłowska, Socjologicznie zorientowana analiza dyskursu na tle współczesnych badań nad dyskursem. Kultura i Społeczeństwo, nr 48 (1)/2004, s. 15.
[77] B. Johnstone, Discourse analysis, op.cit. s. 3.
[78] M. Foucault, The archeology of Knowledge" Routledge Taylor and Francis London and New York 1989, s.120.
[79] M. Foucault, Słowa i rzeczy. Archeologia nauk humanistycznych, Gdańsk 2006, s. 87.
[80] Ibidem, s. 200.
[81] W. Cyrul, Wpływ Procesów Komunikacyjnych …, op.cit., s. 116.
[82] G. Seidel, L. Vidal, the implications of medical gender in development and culturalist discourses for HIV/AIDS policy in Africa [w:] C. Shore, S. Wright (red.), Anthropology of policy. Critical perspective on governance and power, London - New York 2005, s. 60-61.

Analiza zebranych powyżej objaśnień terminu dyskurs pozwala stwierdzić, że wobec wielości poglądów na tę kwestię nie należy spodziewać się jednolitego stanowiska nauki w tej materii. Panuje ogólna zgoda co do tego, że dyskurs to użycie języka, a także, że takie ujęcie nie jest wystarczające i konieczne jest uwzględnienie innych (pozajęzykowych) elementów. Zdankiem B. Johnstone „dyskursy obejmują wzorce przekonań i nawykowych działań oraz wzorce języka"[83]. Autorka używa tutaj liczby mnogiej, podobnie jak J. P. Gee, według którego dyskurs jako język w użyciu to dyskurs przez małe „d", dopiero połączenie go z innymi praktykami społecznymi (zachowaniem, wartościami, sposobami myślenia, ubiorem, jedzeniem, zwyczajami, perspektywami) w ramach określonej grupy, „integralne scalenie z elementami niejęzykowymi urzeczywistniającymi określone tożsamości i działania", zasługuje na określenie mianem Dyskursów (występują w liczbie mnogiej, bowiem jest ich wiele) przez duże „D"[84].

Na koniec, zaprezentowawszy wybrane tylko definicje dyskursu, warto jednak wrócić do T.A. van Dijka, który ukazuje dyskurs jako zjawisko obejmujące sfery indywidualnych modeli mentalnych, działania społecznego, zbiorowej świadomości i struktur języka. W rezultacie, według autora należy go objaśniać jako „użycie języka powodowane procesami i zjawiskami psychicznymi oraz mikro- i makrospołecznymi, a zarazem mające potencjał kształtowania tychże procesów i zjawisk (...)"[85]. Tę definicję można uznać za niezwykle przydatną dla niniejszych rozważań, bowiem jest ona na tyle pojemna, że zawierają się w niej i inne formułowane przez różnych badaczy zagadnienia, a zarazem wskazuje ona na społeczny kontekst zjawiska, w którym badanym obszarom tej sfery nadaje się znaczenie (negocjuje się je/tworzy system znaczeń/dokonuje interpretacji) w celu ich uporządkowania (a z tym wiąże się kwestia wiedzy[86] i władzy). Szczególnie istotne wydaje się wskazanie na możliwość dokonania zmiany społecznej (bądź skuteczne jej uniemożliwianie, jak w przypadku problemu analizowanego w niniejszych rozważaniach).

Wspomniana definicja, nawet jeśli (i słusznie) sugeruje zbiorcze ujmowanie trzech aspektów, kładzie jednak nacisk na językowy wymiar dyskursu, na komunikację, podczas gdy w niniejszych rozważaniach (przy całej świadomości kluczowej roli języka, bo od niego nie

[83] B. Johnstone, Discourse analysis, op.cit. s.3.
[84] J. P. Gee An introduction to discourse analysis. Theory and method, Routledge Francis & Taylor, New York, London 2005, s. 21,
[85] Zob. K.T. Konecki, P. Chomczyński, Słownik socjologii jakościowej, op.cit., s. 16-20.
[86] Która, jak chce A.Grzymała - Kazłowska, "(...) określa sposoby, granice i kryteria poznania" Zob. A. Grzymała - Kazłowska, Socjologicznie zorientowana analiza dyskursu…, op.cit., s. 15.

sposób się odciąć) to raczej inne wymiary zjawiska muszą zostać uwypuklone[87]. Znaleźć je można wyżej u D. Lupton czy B. Johnstone, oraz w przytoczonych definicjach odnoszących się do kultury albo wiedzy. Także te zaproponowane przez N. Faircloughа, M. N. Wróblewską i J. Angermüllera albo I. Parkera mogłyby być odpowiednie dla niniejszych rozważań, chociaż żadna z nich samodzielnie. Trudno wybrać jedną i uczynić wiodącą, bowiem naukowe znaczenie (termin), ich różnorodność umieszcza dyskurs w perspektywie inter-, trans- i multi, czyli nierzadko ponad a także pomiędzy czymś, jak już sugerowała sama etymologia, a wyraźnie podkreśla M. Grzelka w książce o tytule „Dyskurs intelektualny. Ponad i pomiędzy"[88]. Prezentowane definicje z natury nie są w stanie zwięźle i wyczerpująco zarazem oddać natury dyskursu, jego cech, znaczenia czy struktury oraz zachodzących w niej procesów. Potrzebny jest koncept bardziej kompleksowo i w pogłębiony sposób objaśniający zjawisko w każdym z jego aspektów i w jego istocie. Należy także w tym miejscu zaznaczyć, a jest to niezwykle ważne dla niniejszych rozważań, że ujęcie T.A. van Dijka pozwala bez większych trudności przejść do analizy innych zagadnień związanych ze zjawiskiem.

Jednym z nich jest identyfikacja komponentów struktury dyskursu, bowiem definicja sformułowana przez T. van Dijka stanowi wskazówkę gdzie szukać tego ostatniego (język), w jakim celu (ustalenie znaczenia) i w jaki sposób (poprzez interakcje). Język, znaczenie oraz interakcje odpowiadają odpowiednio tekstowi, którego sens/znaczenie poprzez interpretację (i dzięki kontekstowi) ustalany jest w drodze interakcji pomiędzy nadawcą a odbiorcą - nie tylko w ramach jednego ale w powiązaniu z wieloma tekstami. Przy tym to znaczenie/znaczenia, a raczej ich poszukiwania stanowić będą cel dyskursu.

Tekst jest bez wątpienia podstawowym komponentem struktury dyskursu. Już jego etymologia każe określić go jako „pisemną relację, treść/zawartość, znaki użyte w dokumencie", zaś wyraz pochodzi od „textus", czyli „styl lub faktura dzieła", „rzecz utkana" i od „texere" - „tkać, łączyć, dopasowywać, splatać, przeplatać, konstruować, wytwarzać, budować"[89]. Tekst dotyczy wszystkiego, co jest „utkane", czyli ma jakiś ogólny sens, ma jakiekolwiek znaczenie [90]. Pokrewny wyraz „tekstura", interpretowany jako „budowa

[87] Zob. T. Konik, Elementy ewaluatywne w dyskursie na przykładzie analizy tekstu prasowego o tematyce ekonomicznej [w:] W. Czachur, A. Kulczyńska, Ł. Kumięga, (red.), Jak analizować dyskurs?, op.cit., s. 98-99.
[88] Zob. M. Grzelka, Dyskurs Intelektualny. Ponad i pomiędzy, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 2019.
[89] Text, Etymonline.com, https://www.etymonline.com/search?q=text (21.02.2021).
[90] Tekst - definicje https://lekcjaliteratury.pl/tekst-definicje/ (21.02.2021).

wewnętrzna czegoś, rozpatrywana pod względem charakterystyki i sposobu ułożenia składników”[91], przypomina strukturę. Analogia jest tu aż nadto widoczna.

T. Dobrzyńska definiuje tekst jako „wieloelementowy twór językowy, który podlega integracji znaczeniowej i spełnia w założeniu jeden nadrzędny cel komunikacyjny”[92], Z kolei R.A. Beaugrande widzi w nim zdarzenie komunikacyjne spełniające konkretne kryteria (jednym z nich jest intertekstowość)[93], zaś W. Kalaga „proces zaangażowany w złożone interpretacyjne relacje (...)”[94]. Z całą pewnością jest on, jak chce J. Labocha, „gotowym wytworem, przekazem, komunikatem, czyli produktem”[95], ale jednocześnie ciągłym procesem uzgadniania stanowisk.

Intertekstowość wskazana jako cecha dyskursu z jednej strony czyni go zjawiskiem dynamicznym, ujmowanym jako proces, z drugiej zaś umieszcza język w kontekście. Dyskurs stanowi zatem ramę dla powiązanych tekstów, których treści się przenikają tworząc dynamiczny układ o kształcie sieci czy też mgławicy[96]. Zachodzące tam interpretowanie, jak zauważa W. Kalaga, „(...) powoduje rozproszenie, zaś cel spaja całość, przy czym procesy te przebiegają w różnych kierunkach i z różnym natężeniem”[97]. Nie może to zatem mieć miejsca z pominięciem pozatekstowych czynników. Stąd kontekst musi być komponentem struktury dyskursu. Już przedstawione wyżej definicje dyskursu wskazują na jego w niej obecność. Sam T.A. van Dijk zaś zauważa, iż kontekst to „(...) pojęcie, które ma kluczowe znaczenie dla zrozumienia, w jaki sposób dyskurs jest osadzony w społeczeństwie”[98]. To „struktura, która obejmuje wszystkie właściwości sytuacji społecznej, istotne dla wytwarzania i odbierania dyskursu”[99]. Według wspomnianego autora „(...) konteksty służą do lepszego zrozumienia lub analizy dyskursu”[100]. Jest on niezbędny dla istnienia tego ostatniego, bowiem umożliwia dostęp

[91] Tekstura,, https://sjp.pwn.pl/sjp/tekstura;2577729.html (21.02.2021).
[92] T. Dobrzyńska, Tekst w perspektywie stylistycznej [w:] T. Dobrzyńska, Tekst - styl, poetyka, Kraków 2004, s.39.
[93] Zob. R.A. Beaugrande, W.U. Dressler, Kryteria tekstowości [w:] Tekstologia, Współczesna polszczyzna. Wybór opracowań, J. Bartmiński, S. Niebrzegowska - Bartmińska (red.), UMCS Lublin 2004. Owe kryteria to: kohezja, koherencja, intencjonalność, akceptabilność, informatywność, sytuacyjność i intertekstowość.
[94] W. Kalaga, Mgławice dyskursu. podmiot , tekst, interpretacja, Kraków 2001, s. 213.
[95] L. Labocha, Tekst, wypowiedź, dyskurs w procesie komunikacji językowej, Kraków, Wydawnictwo uniwersytetu Jagiellońskiego Kraków 2008, s. 60.
[96] W. Kalaga, Granice tekstu: mgławice tekstu. Teksty drugie:teoria literatury, Krytyka, interpretacja, nr 4 (52)/1988, s. 26.
[97] Ibidem, s. 26.
[98] T.A. van Dijk, Discourse and Context A sociocognitive approach, Cambridge University Press, Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, Sao Paulo, Delhi 2008, s. VII.
[99] Ibidem, s. VII.
[100] A. Rypel, Dyskurs edukacyjny w ujęciu procesualno-kognitywnym, Kultura – Społeczeństwo – Edukacja nr 2(12)/2017, Poznań , s. 9–35.

do niego (bez kontekstu struktura znaczeniowa tekstu nie zostanie odczytana/zrozumiana)[101], a także przesądza o jego specyfice [102] . Jak zauważa H. Grzmil - Tylutki, „dyskurs jest skontekstualizowany i kontekst stanowi jeden z immanentnych składników dyskursu, a nie wyłącznie jego tło”[103]. Co więcej, zdaniem J. Sawicz, jako „(...) znajdujący swe odbicie w dyskursie, a jednocześnie konstruujący go”, to nie tekst a właśnie kontekst powinien być obiektem studiów nad dyskursem[104].

Język, a więc i dyskurs nie stanowią odzwierciedlenia świata rzeczywistego, lecz zaledwie jego interpretację - obraz czy też punkt widzenia ukształtowany w konkretnych okolicznościach (w kontekście) i w wyniku interakcji pomiędzy uczestnikami dyskursu[105].

W strukturze dyskursu nie można zatem pominąć tych ostatnich. S. Akram stwierdza na przykład, że „ważną rolę w funkcjonowaniu tekstu i decydowaniu o tożsamości tekstowej danej wypowiedzi odgrywa nadawca, który koduje w niej założoną intencję (intencje) oraz odbiorca, który dekoduje przekaz (...)”[106], zaś W. Kalaga, definiując tekst uznaje go za relacje „niezależne od aktualnego aktu odbioru” dodając, iż „interpretacja dokonywana przez konkretnego odbiorcę polega na dialogicznym postrzeganiu owych relacji”[107]. Tekst jest platformą dla tych ostatnich. Role nadawca/odbiorca nie wydają się tu być ściśle przypisane, zakłada się, z uwagi na wspomnianą wyżej dialogiczność, ich wymienność, zaś rodzaj/charakter użytkowników wyznaczony jest celem tekstu/ów, specyfiką treści wymienianych komunikatów angażujących podmioty zainteresowane, kontekstem.

W dyskursywnym postrzeganiu świata, a więc ze specyficznej perspektywy (określonego punktu widzenia/z uwzględnieniem kontekstu) [108] , gdzie istotne jest nadawanie znaczeń/interpretowanie rzeczywistości, uczestnicy komunikacji są podmiotami. Wchodząc ze sobą w interakcje, tworzą wspólnotę komunikacyjną[109], która intuicyjnie jest nośnikiem cechy jedności, jednak w jej obrębie, jak to ujął M. Karwat, istnieją „(...) różne sytuacje rozbieżności, nietożsamości, względnej kolizji interesów, które czynią problematyczną jedność danej wspólnoty (...) z uwagi na różne sposoby - w konsensusie bądź nie - w jaki negocjowane są

[101] J. Płowens, Charakterystyka wzajemnych powiązań tekstu z dyskursem, LingVaria XII, nr 1 (23)/2017, s. 64.
[102] J. Sawicz, Dyskurs – kontekst [w:] Dyskurs w perspektywie akademickiej, Materiały z międzynarodowego okrągłego stołu 3-5 kwietnia 2009 r., Mińsk, Białoruś, Olsztyn 2014, s. 20.
[103] H. Grzmil-Tylutki, Gatunek w świetle francuskiej teorii dyskursu, Kraków 2007, s. 24-26.
[104] J. Sawicz, Dyskurs – kontekst, op.cit., s. 20.
[105] Zob. B. Paltridge, Discourse analysis. An introduction, Bloomsbury, London, New York, New Delhi, Sydney, 2012, s. 2-12.
[106] S. Akram, Tekst w sieci – próba charakterystyki, Artes Humanae, t. 3/2018, s.117.
[107] W. Kalaga**,** Granice tekstu: mgławice tekstu, op.cit., s. 25.
[108] M.M. Brzezińska, P. Burgoński, M. Gierycz, Analiza dyskursu politycznego, op.cit., s. 15.
[109] Ibidem, s. 17.

znaczenia”[110]. Wspomniano o tym nie bez powodu, bowiem specyfika relacji, jak zostanie pokazane dalej, pozwala wyodrębnić główne modele dyskursu.

Charakteryzując dyskurs często wskazuje się także na takie jego cechy jak seryjność, sukcesywność, procesowość, tematyczność, materialność i medialność, konfliktowość, negocjacyjność, polaryzacja oraz sprzeczność [111] . Zdecydowana większość autorów poprzestaje jednak na elementach o charakterze procesualnym, kontekstowym i proceduralnym[112].

Procesualność dyskursu wiąże się bezpośrednio z jego interakcyjnym charakterem i oznacza, że - jako dynamiczny i zmienny - jest on „wciąż na nowo odtwarzany i reprodukowany w przestrzeni komunikacyjnej”[113]. Z tym aspektem dyskursu wiąże się jego kontekstowość. Cechy kontekstu nie tylko oddziałują na komunikację (przekaz), ale jest to relacja zwrotna. Jak zauważa T.A. van Dijk, „z praktykami komunikacyjnymi wiążą się negocjacje i kompromisy, stanowiące wypadkową aktualnego kontekstu oraz bardziej ogólnych zasad społeczno-kulturowych. Dzięki temu władza grupy może być w dyskursie zarówno respektowana, jak i podważana; normy i zasady społeczne mogą być w twórczy sposób modyfikowane lub przełamywane, a z kolei takie komunikacyjne „zakłócenia” mogą się przyczyniać do tworzenia nowego porządku społecznego”[114]. Z kolei proceduralny wymiar analizy dyskursu wskazuje, że komunikacja podlega pewnym ściśle określonym zasadom. Podejmuje on problematykę przestrzegania reguł i procedur komunikacyjnych, bowiem mogą one być naruszane, ignorowane lub zmieniane, zatem ważne jest ustalenie, w jaki sposób mogłoby do tego dojść oraz, jakie są dyskursywne albo kontekstualne funkcje takich ewidentnych zakłóceń[115].

Powyżej przedstawione trzy wymiary cechujące dyskurs kreślą obraz ciągłego stawania się, czy też konstruowania społeczeństwa w jego komunikacyjnym wymiarze, nieustannym negocjowaniu znaczeń, przekształcaniu ich i modyfikowaniu w ramach określonych reguł

[110] Zob. M. Karwat, Podstawy socjotechniki. Dla politologów, polityków i nie tylko, Engram, Warszawa 2014, rozdział 10.
[111] Zob. W Czachur, Lingwistyka dyskursu jako integrujący program badawczy, Oficyna Wydawnicza ATUT. Wrocław 2020, s. 130 i nast.
[112] Zob. N. Philip, C. Hardy, Discourse Analysis.Investigating processes of social construction, SAGE Publications, 2002, s. 12.
[113] M.M. Brzezińska, P. Burgoński, M. Gierycz, Analiza dyskursu politycznego…, op.cit., s. 16.
[114] cyt. za: B. Jabłońska, O polskim dyskursie na tematy europejskie. Debata nicejsko-konstytucyjna w prasie codziennej, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2009, s. 23.
[115] Ibidem, s.23.

i procedur. Procesy te umocowane są silnie w kontekście społeczno-politycznym i kulturowym, co w znaczącym stopniu determinuje sposób definiowania rzeczywistości[116].

Zarówno struktura jak i cechy dyskursu stanowią przedmiot zainteresowania analizy dyskursu. T. Rapley proponuje ujmować ją jako „wypływający z wielu różnych źródeł nurt badań, zbiór luźno powiązanych praktyk i skojarzonych z nimi teorii służących analizowaniu mowy i tekstu"[117]. Za Obserwatorium Żywej Kultury analizę dyskursu można określić jako „ramę teoretyczno - metodologiczną, której kluczowym założeniem ontologicznym jest nierozerwalne powiązanie praktyki językowej i społecznej, symboliczno - materialna konstrukcja rzeczywistości społecznej. Na płaszczyźnie epistemologii postuluje ona możliwość poznania zjawisk i procesów społecznych poprzez badanie reguł, mechanizmów i produktów komunikacji (...)"[118]. To „powiązany zbiór podejść do dyskursu, podejść, które obejmują nie tylko praktyki gromadzenia i analizy danych, ale także zestaw założeń metateoretycznych i teoretycznych oraz zbiór twierdzeń i studiów badawczych"[119].

Analiza dyskursu ukształtowała się na gruncie wielu dyscyplin: filozofii, socjologii, psychologii społecznej i psychoanalizy[120], antropologii, psycholingwistyki i socjolingwistyki i psychologii kognitywnej, psychologii społecznej i studiów nad komunikacją[121]. Ulokowanie na styku wspomnianych obszarów badań (a coraz trudniej wyznaczyć wyraźną granicę pomiędzy nimi) implikuje obfitość nurtów badawczych.

M.Czyżewski, proponuje wymienić przede wszystkim cztery „szkoły": analiza konwersacyjna, Krytyczna Analiza Dyskursu (KAD), psychologia dyskursywna, oraz koncepcja dyskursu Ch. Mouffe i E. Laclau"[122] (nazywana też postfundacyjną analizą dyskursu - PAD)[123]. Z kolei S. Halperin i O. Heath wymieniają teorię aktów mowy, poststrukturalizm

[116] M.M. Brzezińska, P. Burgoński, M. Gierycz, Analiza dyskursu politycznego…, op.cit., s. 16.
[117] T. Rapley, Analiza dyskursu, konwersacji i dokumentów, Wydawnictwo Naukowe PWN Warszawa 2013, s. 332/4015 [ebook Kindle Edition].
[118] Analiza dyskursu, Obserwatorium Żywej Kultury, http://ozkultura.pl/wpis/1628/3 (14.02.2021).
[119] L.A. Wood,. R.O. Kroger, Doing discourse analysis: Methods for studying action in talk and text. SAGE Publications, Inc. 2000., s.X.
[120] M.M. Brzezińska, P. Burgoński, M. Gierycz, Analiza dyskursu politycznego…, op.cit., s. 13-14.
[121] T.A. van Dijk (red.), Discourse Studies. A multidisciplinary introduction, t.2, London, Thousand Oaks, New Delhi, Singapore 2009, s.1.
[122] M. Czyżewski, Teorie dyskursu i dyskursy teorii, Kultura i Społeczeństwo nr 2/2013, Polska Akademia Nauk Komitet Socjologii Instytut Studiów Politycznych, s. 8.
[123] Zob. J. Newman, Critical realism, critical discourse analysis, and the morphogenetic approac'. Journal of Critical Realism, Leeds 2020, s. 19. Umieszcza się ją często w poststrukturalizmie, choć coraz częściej stanowi przedmiot odrębnych badań w obrębie teorii dyskursu. Zob. też W. Bojakowski, Branding narodowy jako teoria i praktyka. Krytyczna analiza wybranych tekstów na temat marki kraju z lat 1997-2017, Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. Izabeli Surynt, Wrocław 2020, s. 101 i nast.

i Krytyczną Analizę Dyskursu[124]. Podobnie na trzy główne nurty w obrębie analizy dyskursu: analizę zorientowaną socjologicznie, lingwistycznie oraz krytycznie wskazuje A. Grzymała - Kazłowska[125]. Jak zauważa B. Jabłońska, jakikolwiek nie byłby ów podzia,ł jest on „(...) umowny i nie jedyny, można bowiem przeprowadzić klasyfikację z uwzględnieniem innych kryteriów i wyróżnić np. podejście systemowe, interakcyjne czy postmodernistyczne"[126].

Ponadto warto zwrócić uwagę na ujmowanie analizy dyskursu zaprezentowane w możliwie syntetyczny, choć jak sam autor zaznacza już we wstępie, bynajmniej nie wyczerpujący sposób, przez D. Howartha. Jego wybór padł na podejścia w duchu pozytywizmu i empiryzmu, realizmu, marksizmu, szkoły Krytycznej Analizy Dyskursu i N. Faircloughа oraz poststrukturalizmu[127].

Z uwagi na ich znaczenie poniżej zostaną scharakteryzowane Krytyczna Analiza Dyskursu, poststrukturalistyczna i postfundacyjna analiza dyskursu. Nie tylko oferują one wgląd w różnorodność konceptów dyskursu, ale i wskazują na te jego aspekty, które pozostają wyraźnie w związku z problematyką niniejszych rozważań umieszczoną w obszarze nauk społecznych, a w szczególności nauk o polityce, gdzie kategorią centralną jest władza (tu rozumiana w sposób nowoczesny jako relacje społeczne)[128].

W pierwszej kolejności, z wielu powodów (nie tylko z uwagi na fakt, że zawiera w nazwie „strukturalizm" i stanowi jego krytyczne ujęcie[129], ale i na przydatność jako punkt wyjścia dla rozważań nad Krytyczną Analizą Dyskursu, będącą krytyczną wobec tegoż właśnie nurtu, przedstawione zostaną w zarysie poststrukturalistyczne ujęcia dyskursu.

Jak wynika z przeglądu literatury, zwykle analiza dyskursu w ujęciu poststrukturalizmu przedstawiana jest poprzez koncepcje jej przedstawicieli. L. Rasiński, proponując przyjrzenie się poststrukturalistycznym koncepcjom dyskursu trzech z nich uznawanych za czołowych[130]: J. Derridy, J. Lacana i M. Foucaulta, które zdaniem autora utorowały drogę współczesnym

[124] S. Halperin, O. Heath, Political research..., op.cit., s. 366-368.
[125] A. Grzymała-Kazłowska, Socjologicznie zorientowana analiza dyskursu…, op.cit.,, s. 24.
[126] B. Jabłońska, O polskim dyskursie politycznym na tematy europejskie. …, op.cit., s. 25.
[127] Zob. D. Howarth, Discourse, op.cit., s.1-4.
[128] M. Karwat, Metodologiczne dylematy i pułapki pojęcia polityczności, Politeja, nr 36/2015, Odsłony Polityki III Ogólnopolski Kongres Politologii Kraków, 22-24 września 2015, s. 144.
[129] Zob. A. Burzyńska, Poststrukturalizm, dekonstrukcja, feminizm, gender, dyskursy mniejszości i co dalej?, Przestrzenie Teorii, nr 1/2002, Adam Mickiewicz University Press, Poznań 2002, s.69.
[130] L. Rasiński, Pojęcie "dyskursu" w poststrukturalizmie: Derrida, Lacan, Foucault, Teraźniejszość - Człowiek - Edukacja: Kwartalnik Myśli Społeczno-Pedagogicznej nr 3(47)/2009, s. 8; B. Choińska, Podmiot i dyskurs w świetle myśli wybranych przedstawicieli poststrukturalizmu francuskiego, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Uniwersitas, Kraków 2014, s. 311.

ujęciom tej problematyki, dochodzi do wniosku, iż „bardziej szczegółowa analiza poszczególnych koncepcji dyskursu występujących w poststrukturalizmie pokazuje, że już u samych początków występowały dość istotne różnice w pojmowaniu tego fenomenu (...)”[131]. To raczej, „heterogeniczne pole pokrewnych koncepcji”, dla których wspólne jest ujmowanie języka jako elementu konstytuującego rzeczywistość społeczną, jednakże odmiennie ujmują one relację pomiędzy dyskursem a światem społecznym[132]. Postrukturalistyczna teoria dyskursu skupia się na centralnym miejscu tego ostatniego jako znaczących praktyk, poprzez które ludzie doświadczają i rozumieją siebie i innych[133]. Są to systemy znaczeń, których wytwarzanie jest sensem walki o kształt życia społecznego[134]. Ta ostatnia jest związana z dążeniem do uprawomocnienia w społeczeństwie określonych wersji rzeczywistości kosztem wersji alternatywnych, które „(...) chroni jedne interpretacje, a inne za pomocą sankcji społecznych marginalizuje i zmusza do milczenia”[135]. Można zatem powiedzieć, iż zakłada się, że sposób, w jaki ludzie mówią o świecie, odzwierciedla nie jakąś obiektywną prawdę o tym ostatnim, ale sukces poszczególnych sposobów myślenia i postrzegania, co staje się niewidoczne, ponieważ przyjęto, że te ostatnie są prawdziwe i słuszne. W ten sposób procesy myślowe ludzi same mogą reprezentować i wzmacniać określone reżimy władzy i przymusu[136]. Samą władzę, jak mówi J. Newman, postrzega się jako „zjawisko, które przepływa przez społeczeństwo, działając na korzyść pewnych pozycji i perspektyw”[137].

Poststrukturaliści proponują zróżnicowane wewnątrz nurtu koncepcje dyskursu, najogólniej jednak w tym ujęciu, jak zauważa D. Howarth, „dyskursy konstytuują systemy symboliczne i ład społeczny, zaś celem analizy dyskursu jest badanie historycznych i politycznych warunków ich powstawania i funkcjonowania”[138].

W poststrukturalizmie uważa się, że rzeczywistość tworzona jest przez praktyki dyskursywne, którym przeciwstawia się te pozbawione tego charakteru (niedyskursywne), jednak związana z tym nurtem tzw. Szkoła z Essex reprezentowana przez z E. Laclau

[131] L. Rasiński, Pojęcie „dyskursu” w poststrukturalizmie…, op.cit., s. 8. Por. B. Choińska, Podmiot i dyskurs …, op.cit., s. 311: “(...) dla pewnej wygody przyjmuję, że poststrukturalizm jest zjawiskiem w miarę jednorodnym i spróbuję je jako takie zdefiniować”.
[132] L. Rasiński, Pojęcie "dyskursu" w poststrukturalizmie…, op.cit., s. 8.
[133] J. Newman, Critical discourse analysis and poststructuralist discourse theory, op.cit., s.20..
[134] Z. Melosik, Poststrukturalizm jako teoria życia społecznego (możliwości i kontrowersje) Kultura Współczesna, nr 1/1997, s. 57-71.
[135] Ibidem
[136] S. Halperin, O. Heath, Political research…, op.cit., s. 367.
[137] J. Newman, Critical discourse analysis and poststructuralist discourse theory, op.cit. , s.19.
[138] D. Howarth, Discourse, op.cit., s. 4-5.

i Ch. Mouffe proponuje tzw. Postfundacyjną Analizę Dyskursu (PAD)[139]. Dekonstruują oni marksistowską teorię ideologii i tworzą koncepcję dyskursu, do której zalicza się wszystkie praktyki i znaczenia nadające kształt danej zbiorowości aktorów społecznych, bowiem praktyki dyskursywne są według nich „synonimami systemu stosunków społecznych"[140]. Ponieważ zaś władza (będąca przecież centralnym punktem nauk o polityce) rozumiana jest jako relacje społeczne[141], badacze związani z tą szkołą (J. Glynos, D. Howarth, J. Torfing) częściej mówią po prostu o politycznej teorii i analizie dyskursu[142].

Z kolei Krytyczna Analiza Dyskursu (KAD) jest największym i najbardziej wpływowym nurtem w ramach współczesnej analizy dyskursu, często, jak uważa D. Howarth, „(...) przez nieobeznanych z problematyką dyskursu utożsamianym z analizą dyskursu w ogólności"[143]. Pomimo wyraźnej różnorodności poglądów badacze w nurcie powszechnie postrzegają język jako formę praktyki społecznej i zajmują się systematycznym badaniem ukrytych relacji władzy i ideologii osadzonych w dyskursie oraz społecznych i materialnych konsekwencji dyskursu[144]. Zdaniem S. Halperin i O. Heath'a, jest to „podejście, które zakłada, że władza dyskursywna - kontrola nad dyskursem jest kluczowym składnikiem władzy społecznej i głównym środkiem reprodukcji dominacji i hegemonii" [145]. KAD wyrasta w sumie z krytycznej postawy wobec poststrukturalizmu a owe określenie zawdzięcza staraniom podejmowanym w celu ujawniania związku między językiem, władzą i ideologią - chodzi głównie o rolę dyskursu w odgrywaniu, odtwarzaniu i przeciwstawianiu się nadużyciom władzy społecznej, dominacji i nierówności[146]. Uważa się też (co wynika z inspiracji pracami M. Foucaulta), że dyskurs jest zarówno społecznie ukształtowany, jak i społecznie konstytutywny[147]. Zatem, jak zauważa M. Lisowska - Magdziarz, „równolegle do opisu

[139] w tej perspektywie dyskurs nigdy nie opiera się na stabilnym fundamencie. Termin „postfundacjonizm" wprowadzony został do teorii dyskursu przez O. Marcharta

[140] J. Angermuller, Analiza dyskursu „po strukturalizmie" (tłum. Jacek Stanaszek); Tomas Marttila: Postfundacyjna analiza dyskursu. Sugestia programu badawczego (tłum. Marta N. Wróblewska) [w:] H. Ostrowicka, Analiza dyskursu w badaniach szkolnictwa wyższego, Wydawnictwo Akademickie SEDNO, Warszawa 2018, s. 8.

[141] J. Torfing, New theories of discourse. Laclau. Mouffe, Žižek, Blackwell Publishers, Oxford-Malden 1999, s.161 „(...) możemy zatem stwierdzić, że wszystkie stosunki społeczne są stosunkami władzy (...)".

[142] Zob. D. Howarth. A.J. Norval, Y.Stavrakakis (red.), Discourse theory and political analysis. Identities, hegemonies and social change, Manchester University Press, Manchester 2000; J.Torfing, New theories of discourse…,op.cit., rozdz.4.

[143] D. Howarth, Discourse, op.cit., s. 4.

[144] Zob. D. Howarth, Y. Stavrakakis, Introducing discourse theory and political analysis [w:] D.Howarth. A.J. Norval, Y.Stavrakakis (red.), Discourse theory and political analysis…, op.cit., s.1-23.

[145] S. Halperin, O. Heath, Political research…, op.cit., s.367 (Glossary).

[146] Ibidem, s.367.

[147] Zob. M.N.P. Johnson, E. McLean, Discourse Analysis, International Encyclopaedia of Human Geography, 2020.

i analizy badanego dyskursu badacz dąży do odkrycia, jak opisywany dyskurs odzwierciedla relacje władzy, hierarchie celów i wartości, stan wiedzy oraz jawne i ukryte przekonania w zbiorowości, w której dyskurs jest realizowany. Próbuje ujawnić ukryte założenia i demaskować to, co pozornie naturalne, oczywiste, zrozumiałe samo przez się"[148]. KAD, jak mówią S. Halperin i O. Heath, „uznawany jest za teorię polityczną (...) w równym stopniu, co za metodę dociekania"[149]. Zakłada, że język jest medium, w którym artykułowane i odtwarzane są dominujące konfiguracje władzy; zakłócanie i kwestionowanie tych stosunków władzy jest przecież jedną z głównych cech polityki[150].

Teoretyczne rozważania dotyczące dyskursu pozwalają wnioskować o jego przydatności dla analiz w naukach o polityce. W obrębie tych ostatnich analiza dyskursu, pomimo, iż z definicji nie wyjaśnia rzeczywistości i nie umożliwia uzasadnionych generalizacji, budzi jednak duże zainteresowanie[151]. Jeszcze w 2001 roku T. A. van Dijk, badając popularność analizy dyskursu w poszczególnych dyscyplinach naukowych konstatował, że „(...) na tej długiej liście różnych dyscyplin właściwie tylko nauki polityczne wydają się systematycznie nieobecne (...)", pomimo, iż „tekst/wypowiedź stanowią centralne i konstytutywne części procesów politycznych"[152]. Jeśli polityka „obejmuje wspólne i sprzeczne interesy, współpracę i konflikt, rozsądek i przymus, a jej istoty upatruje się w interakcji pomiędzy tymi aspektami"[153], zaś władza będąca jej centralną kategorią ujmowana jest jako dystrybuowana społecznie (przenikająca relacje społeczne)[154], to wpisuje się ona w sferę zainteresowania dyskursu, co potwierdzają ustalenia poczynione w kwestii wybranych nurtów analizy, tego ostatniego - KAD i PAD. Dziś dość chętnie sięga się po narzędzia AD, zaś liczba naukowych opracowań ze słowem „dyskurs" w tytule jest całkiem pokaźna i stale rośnie.

1.2. Dyskurs - wybrane koncepcje

Widoczna w literaturze przedmiotu liczba i różnorodność ujęć dyskursu w jego konceptualnych aspektach oraz kontekst niniejszych rozważań siłą rzeczy wymuszają pewną ich selekcję. W poszukiwaniu reprezentatywnych ujęć zagadnienia adekwatnych dla potrzeb

[148] M. Lisowska - Magdziarz, Analiza…, op.cit., s. 23.
[149] S. Halperin, O. Heath, Political research…, op.cit., s.368.
[150] Zob. T. Hopf, Discourse and content analysis: Some fundamental incompatibilities Qualitative & Multi -Method Research: 2/2004, s. 31.
[151] M.M. Brzezińska, P. Burgoński, M. Gierycz, Analiza dyskursu politycznego. …, op.cit., s. 7-8 i 37.
[152] Ibidem, s. 37.
[153] R. Hague, M. Harrop, J. McCormick, Comparative government and politics. An introduction, Macmillan International Higher Education i Red Globe Press London 2019, s. 5.
[154] P. Joyce, Politics. A complete introduction, wyd. 2, Hachette UK, London 2020, s.7-8.

prowadzonej analizy zwrócono uwagę na te, które najlepiej odzwierciedlają jego istotę jako społecznej praktyki o interakcyjnym, komunikacyjnym charakterze władnej kształtować rzeczywistość społeczną oraz wskazują na powiązania dyskursu z władzą (a zatem z zagadnieniami ze sfery polityki). Należy się zgodzić z M. Czyżewskim, który twierdzi, że „czy tego chcą, czy nie, adepci rozmaitych opcji teoretycznych i metodologicznych w dziedzinie analizy dyskursu muszą się odnaleźć w polu wytyczonym przez dwa paradygmatyczne stanowiska symbolizowane przez nazwiska J. Habermasa i M. Foucaulta”[155]. Pozwoli to wyłonić dwa modele dyskursu - obywatelski i nieobywatelski[156] związane z faktem, iż społeczne relacje cechuje dość duże zróżnicowanie i uzgadnianie stanowisk może przebiegać w atmosferze konsensusu bądź konfliktu.

Nieodłącznym elementem dyskursu, tym co go w szczególności wyróżnia, jest wchodzenie w interakcje, a więc komunikacja przy negocjowaniu znaczeń, konstruowaniu rzeczywistości. Jednak jak zauważa L. Rasiński, „(...) zestawienie teorii dyskursu z ideą komunikacji, które choć „strukturalnie” wywodzą się ze zbioru koncepcji spod znaku „zwrotu lingwistycznego”, przyznającego językowi zasadnicze miejsce w analizie i konstrukcji świata społecznego, to jednak na poziomie politycznym prowadzą do zupełnie innych rozwiązań”[157].

J. Habermas, z którego nazwiskiem łączy się między innymi teorię dyskursu (podkreślić należy, że związaną z teorią działania komunikacyjnego oraz demokracji deliberacyjnej), zostanie przedstawiony w pierwszej kolejności.

Według koncepcji wspomnianego autora społeczeństwo nie istnieje bez komunikacji, potrzeba porozumienia jest nieodłącznym elementem każdego społeczeństwa. Co więcej, z ontologicznego punktu widzenia, społeczeństwo jest w procesie komunikacji konstruowane, zaś sama polityka „(...) powinna być sferą działalności komunikacyjnej, miejscem dyskursywnego kształtowania norm”[158].

W rozważaniach na temat działania społecznego, ująwszy interakcje w pewne ramy normatywne (wyznaczenie reguł umożliwiających ich przebieg) oraz określiwszy mechanizmy warunkujące ich zachodzenie, J. Habermas stwierdził, iż koordynacja działań w tej dziedzinie jest możliwa albo dzięki porozumieniu jej uczestników, albo na skutek zewnętrznego

[155] M. Czyżewski, Teorie dyskursu i dyskursy teorii…, op.cit., s. 10; Zob. też P. Bytniewski, Foucaulta pojęcie dyskursu — ryzyko użycia, op.cit., s. 60.
[156] Zob. B. Jabłońska, O polskim dyskursie…, op.cit, rozdział 2: Dwa modele dyskursu, s. 31-52.
[157] L. Rasiński, Dyskurs i władza. Zarys polityki agonistycznej, op.cit., s.59.
[158] B. Jabłońska, O polskim dyskursie…,, op.cit, s. 42.

oddziaływania. Pozwoliło to autorowi wyodrębnić pewne modele społecznego działania i na tej podstawie sformułować teorię działania komunikacyjnego, gdzie oddziela się działania strategiczne (jednostronne, podyktowane partykularnym interesem, ukierunkowane na konkretny cel) od komunikacyjnych, które (choć oczywiście nie są pozbawione celu) zmierzają do konsensusu.

Dyskurs u J. Habermasa pojawia się przy centralnym punkcie teorii komunikacji, tzn. przy tzw. idealnej sytuacji komunikacyjnej[159]. Sam autor określa tą ostatnią jako „(...) taką sytuację komunikacyjną, w której procesy komunikowania się nie są zakłócone nie tylko przez zewnętrzne, przypadkowe oddziaływanie, lecz także przez przymusy (...), które wypływają ze struktury samej komunikacji. Idealna sytuacja komunikacyjna wyklucza systematyczne zakłócenia komunikacji”[160]. Wymaga ona (poza tymi czynnikami, które uznaje się na podstawowe dla działania społecznego opartego na konsensusie)[161] pełnej symetrii w relacjach uczestników, co w praktyce jest nieosiągalne. Zatem, zgodność działań komunikacyjnych nadaje komunikacji przymiot konsensualności, jednak jest to założenie mało realistyczne z uwagi na to, że brak porozumienia jest nieodłącznym i powszechnym doświadczeniem podmiotów w procesie komunikacji. Występowanie sprzeczności jako komplikacja sytuacji prowadzi J. Habermasa do wniosku, że remedium przeciw alternatywie zerwania komunikacji, albo zastosowania działań typu strategicznego (jednostronny wpływ na zasadzie przyczyna - skutek) jest zastosowanie pewnego typu argumentacji, dzięki czemu możliwe będzie podjęcie próby dojścia do porozumienia. Jest to przejście na poziom dyskursu, który autor koncepcji uznaje właśnie za rodzaj argumentacji[162]. Ponieważ przedmiotem dyskursu mogą być albo problematyczne twierdzenia, albo problematyczne normy, wyróżnia się dwa jego rodzaje. Są to odpowiednio tzw. dyskurs teoretyczny, oraz dyskurs praktyczny. Podstawowym celem dyskursu jest doprowadzenie do porozumienia między stronami i tym samym wykreować idealną sytuację komunikacyjną. Komunikacja na poziomie dyskursu odbywa się bez przymusu działania, ma ją cechować tylko i wyłącznie chęć porozumienia.

Dyskurs wpisuje się w rdzeń dorobku naukowego J. Habermasa jakim jest koncepcja deliberacji, gdzie polityka deliberatywna jest głównym normatywnym postulatem

[159] Zob. Jürgen Habermas, Stanford Encyclopaedia of Philosophy, op.cit. (online).
[160] Zob. G. Osika, Teoria działania komunikacyjnego J. Habermasa, Zarządzanie Wiedzą, Knowledge Management, Oficyna Wydawnicza Stowarzyszenie Na Rzecz Rozwoju Nauki Polskiej, Kraków - Zabrze 2001, s. 122 - 143.
[161] Habermas wyróżnia trzy podstawowe typy roszczeń do ważności: odnoszące się do prawdy, do norm społecznych oraz do szczerości intencji, z jakimi uczestnicy przystępują do działań komunikacyjnych.
[162] G. Osika: Teoria działania komunikacyjnego J.Habermasa, op.cit., s.67.

wykluczającym możliwość narzucania konsensusu. Proces deliberacji, polegający na „ścieraniu się racji i powstawaniu kontrowersji”[163] ma na celu dojście do porozumienia. Dyskurs odgrywa tu ważną rolę moderatora zapewniającego, że nastąpi to bez przymusu[164].

Koordynowanie procesu porozumiewania się, o konieczności którego J. Habermas mówi już przy działaniu społecznym, jest działalnością stricte polityczną zaś regulacjom prawnym przypadła rola utrwalania decyzji politycznych[165]. Sfera publiczna musi być wolna od narzucania rozwiązań politycznych, ale i od porządku publicznego narzucanego przez regulacje prywatnoprawne. Zdaniem J. Habermasa należy odrzucić zarówno model socjalny jak i liberalny ponieważ nie zostawiają one pola dla komunikacji[166]. To w drodze tej ostatniej obywatele powinni kształtować porządek publiczny poprzez swobodnie zawiązywane stowarzyszenia, grupy obywatelskie, skupione wokół danych problemów lub wyrażające wspólnotę wartości, przekonań. Nadrzędną wartością jest tutaj wspólnota komunikacyjna, w której, jak zauważa B. Jabłońska, jednostka przy zachowaniu autonomii angażuje się w poszukiwanie wspólnych wartości, w warunkach możliwie pełnego porozumienia i minimum dominacji[167]. W działaniu komunikacyjnym upatruje się możliwości wyzwolenia politycznego, dzięki tworzeniu wolnej od zakłóceń komunikacji i usuwaniu tych ostatnich, możliwe jest poszerzanie sfery wolności. Powinno to w rezultacie przynieść istnienie „lepszego, idealnego świata, gdzie użycie języka nie jest narzędziem przemocy”[168].

Zatem, w teorii J. Habermasa dyskurs rozpatrywany jest przede wszystkim jako społeczna forma komunikacji (rodzaj argumentacji), narzędzie kształtowania harmonijnego współżycia społecznego. Autor przedstawił zestaw warunków, które musi spełniać dyskurs, a które obejmują osiąganie zgody między partnerami komunikacji społecznej[169]. Jednak, z uwagi na idealizm takiego ujęcia, dyskursy w praktyce rzadko mogą zrealizować – a nigdy potwierdzić empirycznie – pełnej inkluzji, braku przymusu i równości[170]. Dyskurs w tym ujęciu jest wolny

[163] Ł. Perlikowski, Polityczność i deliberacja – Jürgena Habermasa teoria demokracji, op.cit., s. 40.
[164] Dyskurs (w filozofii, w językoznawstwie, w logice), ENCENC Encyklopedie Humanistyczne, https://encenc.pl/dyskurs/ (3.04.2021): J. Habermas, Faktyczność i obowiązywanie, Teoria dyskursu wobec zagadnień prawa i demokratycznego państwa prawnego, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2005, s. 182
[165] Ł. Perlikowski, Polityczność i deliberacja..., op.cit., s. 57.
[166] Zob. J. Habermas, Strukturalne przeobrażenia sfery publicznej, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, s. 402.
[167] B. Jabłońska, O polskim dyskursie…,, op.cit, s.41-42.
[168] Ibidem, s.41.
[169] Dyskurs (w filozofii, w językoznawstwie, w logice), op.cit. (online).
[170] J. Habermas, Stanford Encyclopedia of Philosophy, https://plato.stanford.edu/entries/habermas/#HabDisThe (3.04.2021).

od wpływów politycznych, a użycie języka nie jest źródłem przemocy. Mówi się nawet o „językowym angelizmie”[171]. Dyskurs, według J. Habermasa, jest spoiwem społeczeństwa.

Inny punkt widzenia na dyskurs prezentuje M. Foucault, dla którego nie jest on typem argumentacji lecz złożoną całością, w której obrębie język, a raczej jego użycie, wiąże się z ideologią, wiedzą, strategiami społecznymi i komunikacyjnymi, a kształtowany jest przez relacje pomiędzy wiedzą i władzą.

Idea dyskursu stanowi centralny element dorobku M. Foucaulta. Na najbardziej ogólnym poziomie jest nim według niego po prostu użycie języka, wypowiedź, niezależnie od formy[172]. Myśl M. Foucaulta bynajmniej nie koncentruje się jednak na wyjaśnieniu samego pojęcia, lecz na analizie rządzących nim reguł, nie szuka on odpowiedzi na pytanie czym dyskurs jest, lecz jak/w jaki sposób się staje. Interesuje go „zdarzeniowe rozproszenie, jednostkowe zjawianie się wypowiedzi”[173]. Autor używa terminu (choć jest to tylko jedna z możliwych interpretacji, ta zaś jest adekwatna dla niniejszych rozważań) na określenie uwarunkowanego historycznie systemu społecznego, którego produktem jest wiedza i znaczenie.

Dla Foucaulta w rozważaniach nad dyskursem istotna jest szersza struktura wiedzy okresu historycznego, w którym ten ostatni powstaje. Nie bez powodu o tym wspomniano, gdyż autor, definiując wypowiedzi pisze, iż są to „specyficzne, pojawiające się sukcesywnie i zanikające, zastępowane przez inne podstawowe porządki wiedzy, względnie ogólne struktury poznawcze (epistemy)[174]. Owe „episteme” stanowią ramy produkcji dyskursu[175], bowiem wiedza jest obszarem pomiędzy zwykła opinią a wiedzą naukową i zawiera się w całokształcie praktyk i instytucji[176]. Zatem, rozumiane jako praktyki, dyskursy (bowiem jest ich wiele), mają moc formowania przedmiotów[177]. Są to praktyki formowania wiedzy[178]. Tworzą one dyskursywne

[171] Zob. B. Jabłońska, O polskim dyskursie…,, op.cit, s.41 i nast.
[172] M. Foucault, The archeology of knowledge, Routledge, Taylor ans Francis Group, London and New York 2002, s. 90-98.
[173] Cyt. za M. Lisowska - Magdziarz, Analiza tekstu w dyskursie medialnym…, op.cit., s. 23.
[174] M. Foucault, The order of things. An archaeology of the human sciences, op.cit., s. 45.
[175] K. Stasiuk: Krytyka kultury jako krytyka komunikacji. Pomiędzy działaniem komunikacyjnym, dyskursem a kulturą masową. Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2002, s. 132.
[176] Ch. Horrocks, Z. Jetvic, Foucault. A graphic guide, Icon, London, Woodstock, Crow Nest, Berkeley, Toronto, 2013, s.85
[177] M. Foucault, The order of things. The archeology of knowledge, op.cit., s. 56.
[178] C. Bacchi, J. Bonham, Reclaiming discursive practices as an analytic focus: Political implications, Foucault Studies, nr. 17/2014, s. 174. Te, które wiedzy nie formują są praktykami niedyskursywnymi

formacje[179], które w rzeczy samej uznaje się za formacje społeczne[180]. W ten sposób autor zrewolucjonizował sposób ujmowania dyskursu, czyniąc go, jak to ujmuje J. Szacki, „kategorią służącą analizie nie tyle języka, ile systemów wiedzy"[181].

Kategoria wiedzy ma u M. Foucaulta znaczenie kluczowe, bowiem w swojej istocie jest ona, jako nośnik takich a nie innych znaczeń (prawd, wartości, aspiracji, przekonań danej społeczności oraz zasad ich generowania), dyskursem[182]. W niej kumulują się społeczne znaczenia wypracowane w drodze interakcji uwarunkowanych na różne sposoby. W tym sensie dyskursy można rozumieć jako „archiwum" danego wycinka rzeczywistości w określonym czasie i otoczeniu społecznym"[183].

Dyskurs - wiedza, rozumiany jako „praktyki, które systematycznie formują przedmioty, o których mówią", w swoim rezultacie jest jak sam M. Foucault mówi, materialny[184]. Sprawia to ta cecha dyskursu, jaką jest produkcja znaczenia. W tym tkwi atrakcyjność i siła wiedzy jako narzędzia kształtowania rzeczywistości społecznej poprzez nieustanne ścieranie się poglądów. Dyskursy walczą o prymat. Doniosłość nadawania i utrwalania znaczenia związane są z tym, że dyskurs przypisując wypowiedzi określone znaczenie, dyskwalifikuje jednocześnie inne. M. Foucault mówi o tym dyskursywnym procesie jako o redukowaniu ewentualności (innych znaczeń) tekstu w celu wyeliminowania różnic, które mogłyby podważyć lub zdestabilizować znaczenie i moc dyskursu[185]. Chodzi, jak się wydaje, o porządkowanie rzeczywistości, zaprowadzanie jednolitego ładu, w który wiedza jako dyskurs jest wpisana[186].

Jednocześnie, z uwagi na doniosłość dyskursu, jego skutków, ów ład za jego pomocą może być, i jest, zdaniem M. Foucaulta, narzucany[187]. Produkcja dyskursu w społeczeństwie jest poddana kontroli, selekcji, organizowana i redystrybuowana przez procedury, których rolą jest „odpieranie jego sił i niebezpieczeństw, zdobywanie panowania nad przypadkowymi zdarzeniami, unikanie jego ciężkiej, budzącej grozę materialności"[188]. Nie ulega więc

[179] Ibidem, s. 121, Zob. też W. Heinemann, Kontrowersje wokół analizy dyskursu. https://www.ur.edu.pl/storage/file/core_files/2021/4/30/9ac08617763182a031beaf3157ccafdc/WOLFGANG_HEINEMANN_-_KONTROWERSJE_WOK%C3%93%C5%81_ANALIZY_DYSKURSU.pdf (4.05.2021).
[180] Zob. E. Bińczyk, O czym szepcze władza (w ujęciu Michela Foucaulta). Przegląd Artystyczno-Literacki, 1999, nr 9, s. 67-72 (recencja książki Michel Foucault, Trzeba bronić społeczeństwa. Warszawa: KR, 1998).
[181] J. Szacki: Historia myśli socjologicznej. PWN, Warszawa 2005, s. 905.
[182] A. Synowiec, W stronę analizy tekstu – wprowadzenie do teorii dyskursu, Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej, Organizacja i Zarządzanie, z. 65/2013, s. 389.
[183] W. Heinemann, Kontrowersje wokół analizy dyskursu, s. 4, op.cit., (online)
[184] M. Foucault, The Order of Discourse, op.cit., s. 53.
[185] Ibidem, s.53.
[186] M. Foucault, Słowa i rzeczy. Archeologia nauk humanistycznych, Gdańsk 2006, s. 87.
[187] Ibidem, s. 200.
[188] M. Foucault, The Order of Discourse, op.cit., s. 53.

wątpliwości, że formowanie dyskursów należy wiązać z aktami władczej instytucjonalizacji, traktować je można jako systemy stosunków o wyraźnie politycznym wydźwięku. W procesie tym ujawniają się antagonizmy i wytyczane są granice oddzielające tych, którzy są w ich obrębie, od tych, którzy są poza nimi. Wytwarzanie dyskursów ma więc związek z władczym wyznaczaniem struktury stosunków między aktorami społecznymi [189] . Zatem wiedza - dyskursy - służy dystrybucji władzy, ale sama jest rezultatem tej ostatniej, bowiem to ona określa reguły i kategorie, które wyznaczają kryteria legitymizacji wiedzy i prawdy w porządku dyskursywnym[190]. Te zasady i kategorie są traktowane a priori; to znaczy poprzedzają istnienie dyskursu. W ten sposób „(...) maskuje on swoją konstrukcję i zdolność do wytwarzania wiedzy i znaczenia. W ten sposób również dyskurs rości sobie pretensje do niepodważalnej ahistoryczności”[191]. Ponadto, reguły dyskursu ustalają znaczenie wypowiedzi lub tekstu tak, aby sprzyjały racjonalności politycznej, która leży u podstaw jego powstania. W związku z tym dyskurs tworzy „epistemiczną rzeczywistość i staje się techniką kontroli i dyscypliny”[192].

W naturalnej dla społecznej rzeczywistości sprzeczności, inaczej niż u J. Habermasa, użycie języka nie ma spajającej mocy lecz jest narzędziem przemocy (diabolizm językowy)[193], narzucania znaczenia innym. Dysponuje zamiast tego właściwością pozwalającą na odkrywanie ukrytych stosunków władzy[194].

Teorie wspomnianych autorów, choć odmiennie ujmują problematykę władzy i dyskursu, sytuują język (jego użycie) w centrum wszelkich praktyk uspołecznienia. Ujęcia te, łączy na przykład wskazanie na doniosłość znaczenia użycia języka w procesie tworzenia społeczeństwa. Obaj lokują też dyskursywność procesów komunikowania się w ładach społecznych, w jakich partycypujemy, i w których zastane ład y komunikacyjne i interakcyjne narzucają specyficzne formy dyscypliny podmiotom w nich uczestniczącym[195].

Powyższe koncepcje pozwalają ująć dyskurs, jak robi to B. Jabłońska[196], w obywatelskim i nieobywatelskim kontekście, co zaprezentowano w tabeli 1.

[189] D. Howarth, Discourse, op.cit., s. 9.
[190] M. Foucault, The archaeology of knowledge, Routledge, London New York 2002, s. 76.
[191] Ibidem, s. 77.
[192] A. Laska, Dyskurs jako znaczeniowy wymiar polityki, s. 55, https://repozytorium.ukw.edu.pl/bitstream/handle/item/7238/Dyskurs%20jako%20znaczeniowy%20wymiar%20polityki.pdf?sequence=1&isAllowed=y (2.05.2021),
[193] Zob. B. Jabłońska, O polskim dyskursie…,, op.cit, s. 41.i nast.
[194] Ibidem, s, 42,
[195] P. Bytniewski, Foucaulta pojęcie dyskursu - ryzyko użycia, op.cit., s. 61.
[196] B. Jabłońska, O polskim dyskursie politycznym…, op.cit., s. 52.

Tabela 1 Porównanie dwóch modeli dyskursu: obywatelskiego i nieobywatelskiego

MODEL DYSKURSU OBYWATELSKIEGO	MODEL DYSKURSU NIEOBYWATELSKIEGO
J.HABERMAS Teoria działania komunikacyjnego oraz idea sfery publicznej	**P.BOURDIEU** Koncepcja pola politycznego, teoria przemocy symbolicznej **M.FOUCAULT** Koncepcja władzy duszpasterskiej, koncepcja dyskursu i władzy
Syntetyczność relacji pomiędzy uczestnikami dyskursu	Dominacja, brak symetryczności relacji między uczestnikami dyskursu
Otwartość dyskursu; Swobodna wymiana argumentacji; Wielość wątków; Jawne stosunki władzy lub ich brak; Brak przymusu.	Zamknięty dyskurs; Wykluczanie wątków; Argument siły; Ukryto stosunki władzy; Przymus.
Porozumienie, konsensus	Utylitaryzm, pragmatyzm
Etyka mowy	Etyka walki
Racjonalność komunikacyjna	Racjonalność strategiczna, celowa
Realizacja dobra wspólnego	Realizacja dobra partykularnego
Debata racjonalna	Walka lub gra
UWOLNIENIE DYSKURSU OD WPŁYWU STRUKTUR PANOWANIA I DOMINACJI POLITYCZNEJ	DYSKURS PODPORZĄDKOWANY INTERESOM KLASY DOMINUJĄCEJ ELIT RZĄDZĄCYCH

Źródło: B. Jabłońska, O polskim dyskursie politycznym na tematy europejskie Debata nicejsko-konstytucyjna w prasie codziennej, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2009, s. 52.

Dyskurs jest albo narzędziem używanym do osiągania konsensusu w drodze racjonalnej argumentacji, angażującym wszystkich uczestników, którzy pozostają w symetrycznych relacjach, albo jest narzędziem walki, czy też gry o władzę, o nadanie i utrwalenie znaczenia, gdzie uczestnicy pozostają w relacjach dominacji i podporządkowania.

W obydwu jednak przypadkach koncept dyskursu uwidocznia fakt, że użycie języka ma określone konsekwencje dla uczestnictwa w życiu społecznym - jest mianowicie formą przekazu pewnej treści, postacią interakcji, działaniem bądź jego rezultatem[197].

Obok koncepcji J. Habermasa i M. Foucaulta warto w wielkim skrócie wspomnieć o roli dyskursu w tzw. koncepcji demokracji agonistycznej E. Laclau i Ch. Mouffe[198]. Autorzy zaproponowali wprowadzenie koncepcji dyskursu do teorii politycznej: władza staje się według nich siłą organizującą społeczeństwo wokół pewnych haseł wysuwanych w interesie określonych grup społecznych, ale akceptowanych przez większość[199]. Wspomniani autorzy sprzeciwiają się twierdzeniom, że możliwy jest konsensus wszystkich sił politycznych, bowiem politykę charakteryzują antagonistyczne napięcia (wrogość), zaś demokracja ma za zadanie nadać im cywilizowaną formę. Z tego powodu wprowadzono pojęcie „demokracji agonistycznej" jako politycznej formy ujawniania się konfliktów[200]. Społeczeństwu, aby nie było jedynie mieszaniną różnorodnych, zwalczających się sił politycznych, potrzeba hegemonii, która wykracza poza partykularyzmy, ale jest limitowana czasowo[201]. E. Laclau i Ch. Mouffe mówią o koncepcji „demokracji radykalnej", która miałaby być rozwinięciem liberalnej demokracji przedstawicielskiej. Ich zdaniem, im więcej różnorodnych głosów na scenie politycznej, tym większa będzie szansa przełamania hegemonii i przez to ugruntowania pluralizmu niezbędnego dla pojawiania się alternatywnych wizji świata społecznego[202]. Właśnie w tak nakreślonych ramach dyskursy miałyby pomóc potencjalnym antagonizmom ujawniać się w agonistycznej formie, by zamiast wojny pomiędzy wrogami miała miejsce jedynie walka przeciwników[203].

Dyskurs ujmowany konceptualnie, jako warunek możliwości istnienia przedmiotów społecznych stanowi bez wątpienia fundamentalny poziom analizy zagadnień z zakresu nauk o polityce. Teoria dyskursu zakreśla ramy pojmowania rzeczywistości społecznej nie jako areny komunikacji prowadzącej do zgody, ale jako różnorodności dyskursów pretendujących

---

[197] P. Bytniewski, Foucaulta pojęcie dyskursu - ryzyko użycia, op.cit., s. 62 - 63.
[198] Zob. L. Rasiński, Dyskurs i władza Zarys polityki agonistycznej, op.cit., s.62.
[199] E. Laclau, Ch. Mouffe, Hegemony and Socialist Strategy Towards a Radical Democratic Politics, Verso, London - New York 2001, https://files.libcom.org/files/ernesto-laclau-hegemony-and-socialist-strategy-towards-a-radical-democratic-politics.compressed.pdf (2.04.2021); L. Koczanowski, Wstęp [w:] Chantal Mouffe, Paradoks demokracji, Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej Edukacji TWP we Wrocławiu, Wrocław 2005, s. 11.
[200] Zob. J. Torfing, New theories of discourse…, op.cit., s. 252-255.
[201] Ibidem, s. 101-119.
[202] L. Koczanowski, Wstęp [w:] Chantal Mouffe, Paradoks demokracji..., op.cit., s.10-11; Zob. też J. Torfing, New theories of discourse…, op.cit.s, 256-258.
[203] Ibidem, s.11.

do interpretacji rzeczywistości, które siłą rzeczy muszą wchodzić ze sobą w konflikt[204]. Dyskurs pozwala badać nie samą rzeczywistość, ale sposób w jaki jest konstruowana, poprzez obserwację zwycięstwa jednych interpretacji i porażki innych w konkretnych uwarunkowaniach.

1.3. Typologia dyskursu w świetle literatury przedmiotu

Specyfika dyskursu umieszcza go na styku wielu dziedzin uniemożliwiając jednoznaczne jego ujęcie. Trudno spodziewać się, żeby było inaczej wziąwszy pod uwagę tylko fakt, iż dyskurs to użycie języka, narzędzie poznania i akt komunikacji rozpatrywane w kontekście (dodajmy, że społecznym). Można sobie (choć z wielką trudnością) wyobrazić jak wielka liczba dyskursów jest możliwa do wyodrębnienia. M. Król - Kumor wprost stwierdza, że to właśnie „istnienie różnych definicji dyskursu musi przekładać się na wielość typologizacji tego zjawiska"[205]. Z kolei P. Borowiec, w ambisemii zjawiska, która pomimo, iż „(...) wyklucza jakąkolwiek możliwość porozumienia", zdaniem autora „unaocznia jednak odrębność języków poszczególnych dyscyplin oraz pokazuje ich umiejscowienie", upatruje pewnych możliwości pominięcia „w dużym stopniu problemu podziału dyskursu, tzn. wyodrębnienia z całości jakiejś jego szczegółowej części"[206]. Zatem w odniesieniu do dyskursu trudno spodziewać się jednolitego stanowiska w żadnej z dotyczących zjawiska kwestii. Typologia tego ostatniego bynajmniej nie jest wyjątkiem.

Przegląd literatury przedmiotu pozwala stwierdzić, że dyskurs z rzadka (z reguły przy teoretycznych rozważaniach na najbardziej ogólnym poziomie) funkcjonuje samodzielnie, zwykle opatrzony jest jakimś przymiotnikiem bądź pozostaje w innych związkach frazeologicznych, o czym będzie mowa w dalszej części rozważań. Jednym z nich jest właśnie dyskurs publiczny.

Problem typologizacji w teorii ogólnej nie jest zbyt popularny z uwagi na swoją zawiłość. Z tego powodu bywa pomijany, jak czyni to np. I. Loewe mówiąc wprost: „pozostawiam poza tym tekstem refleksję wartą wszak dalszej uwagi o tym, jak typologizować dyskursy. Przyjmuję, że hiperonimem dla dyskursu telewizyjnego jest dyskurs medialny, a dalej dyskurs publiczny"[207]. Tak czy inaczej to dość cenna wskazówka, jak zlokalizować dyskurs publiczny.

---

[204] L. Rasiński, Dyskurs i władza. Zarys polityki agonistycznej, op.cit., s. 10.
[205] M. Król-Kumor, Dyskurs nauk humanistycznych, op.cit., s. 15.
[206] P. Borowiec, Czas w polskim dyskursie politycznym po 1989 roku, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2013, s. 28.
[207] I. Loewe, Typologia dyskursu telewizyjnego, Media Linguistics, nr 4(19/,2017, s. 43–48. https://medialing.ru/typologia-dyskursu-telewizyjnego/ (10.10.2020).

W literaturze przedmiotu przeważają w sumie proste typologie, ponieważ autorzy skupiają się na innych niż sposób wyodrębnienia danego rodzaju dyskursu kwestiach.

Zastrzegając, iż „podane typy nie stanowią pełnej stratyfikacji dyskursów, wskazują natomiast kluczowe sfery działalności człowieka”[208], M. Rzeszutko - Iwan uważa, że sfera (sektor, dziedzina) działalności człowieka w połączeniu z rodzajem przynależności instytucjonalnej stanowi kryterium specyfikujące, pozwalające wyróżnić poszczególne typy dyskursów, tworzących komunikację jako całość. Tym samym, zdaniem autorki, można wyróżnić poniższe typy dyskursów: dyskurs polityczny: dyplomatyczny, wojskowy, dyskurs ekonomiczny, dyskurs naukowy, dyskurs publiczny: sądowy, medialny[209].

Podobnie lakonicznie kwestię tę ujmuje A. Balczyńska - Kosman stwierdzając, że „dyskurs rozumiany jako zbiór zdarzeń komunikacyjnych, mających na celu negocjowanie znaczeń przez uczestniczących w nich aktorów może występować w wielu odmianach (jako dyskurs potoczny, naukowy, biznesowy), przy czym następuje obecnie wymieszanie cech językowych dyskursu potocznego z dyskursem publicznym[210]. Brak tu jakichkolwiek kryteriów wyróżnienia, jedynie przypadkowe wyliczenie i mimochodem wskazanie na rozróżnienie na dyskurs publiczny w opozycji do prywatnego.

Z kolei T. Sasińska - Klas zauważa, że współcześnie dyskurs występuje powszechnie w różnych kontekstach i „(...) przedmiotem analizy aktualnie jest nie tylko dyskurs literacki, ale również audiowizualny, filmowy, medialny, edukacyjny, polityczny, religijny, ekologiczny, represyjny, itp.[211]. Największą popularność zdaniem autorki osiągnął jednak termin „dyskurs publiczny” i jemu poświęca się najwięcej uwagi badawczej. Bez zagłębiania się w szczegóły, wymienia ona tutaj dyskursy: polityczny, filmowy, naukowy, filozoficzny, językoznawczy i inne. Ze względu na kanał, przez który się odbywa, wyróżnia zaś dyskurs medialny toczący się w prasie, radiu, telewizji, Internecie”[212].

Inna autorka, D. Brzozowska, badając konteksty występowania słowa „dyskurs” w tytułach dostępnych na polskim rynku publikacji, zidentyfikowała grupy kolokacji, w jakich

[208] M. Rzeszutko - Iwan, Kategorie wiedzy i władzy w dyskursie publicznym, Acta Universitatis Lodziensis Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców, nr 21/2014, s. 25.
[209] Ibidem, s. 26.
[210] A. Balczyńska-Kosman, Język dyskursu publicznego w polskim systemie politycznym, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, http://ssp.amu.edu.pl/wp-content/uploads/2013/06/ssp-2013-2-143-154.pdf (21.12.2020).
[211] T. Sasińska - Klas, Analiza dyskursywna i jej zastosowanie w badaniach na gruncie nauk społecznych, op.cit., s. 426.
[212] Ibidem, s. 425.

się ono najczęściej pojawia[213]. Autorka wskazuje, iż zwykle jest to dyskurs jakiś, w czymś, o czymś, z czymś, czegoś, nad czymś, a także coś w dyskursie (jakimś) i coś dyskursu. Ilustruje to poniższa tabela.

Tabela 2 Wybrane kolokacje terminu dyskurs według D. Brzozowskiej

Kolokacja	Przykłady
dyskurs *jakiś*	naukowy, filozoficzny, edukacyjny, ponowoczesny, obywatelski, publiczny, religijny, społeczno-polityczny, medialny, feministyczny, genderowy
dyskurs *w czymś*	w socjologii, w literaturze, w dydaktyce
dyskurs *o czymś*	o kulturze, o racjonalizmie, o spotkaniu
dyskurs *z czymś*	z filozofią
dyskurs *czegoś*	wiadomości prasowych
dyskurs *nad czymś*	nad rolą
***coś* w dyskursie (jakimś)**	analiza tekstu, kultura, punkt widzenia
***coś* dyskursu**	anatomia, gramatyka, porządek, teoria, perspektywy, odmiany

Źródło: D. Brzozowska, Dyskurs i jego kolokacje w: Dyskurs w perspektywie akademickiej, Materiały z międzynarodowego okrągłego stołu 3-5 kwietnia 2009 r., Mińsk, Białoruś, Olsztyn 2014, s. 12.

Autorka dodaje, iż „karierę robią (...) określenia analiza/analizy dyskursu (współczesna, kognitywna, krytyczna) i nurty, które za nimi stoją. Dyskurs łączony jest często także z innymi dziedzinami: dyskurs i coś (archeologia, krytyka). Popularne stało się też używanie dyskursu w liczbie mnogiej: dyskursy jakieś, czyjeś (literaturoznawcze, edukacyjne, nieobecne, krytyczne, polskie, publiczne, możliwe, miłosne, o spotkaniu, romantyków); teorie dyskursów”[214].

Wreszcie ciekawą listę kryteriów typologizacji dyskursów prezentuje M. Król-Kumor (tabela 3).

[213] D. Brzozowska, Dyskurs i jego kolokacje [w:] Dyskurs w perspektywie akademickiej, Materiały z międzynarodowego okrągłego stołu 3-5 kwietnia 2009 r., Mińsk, Białoruś, Olsztyn 2014, s. 12.
[214] Ibidem, s. 13.

Tabela 3 Kryteria typologii dyskursu według M. Król - Kumor

Kryterium	Przykładowe rodzaje dyskursów
Typ i charakter działalności	Dyskurs potoczny, profesjonalno - ekonomiczny, społeczno-polityczny (publiczny), naukowy, estetyczny i filozoficzny
Cechy podmiotu dyskursu	dyskurs indywidualny, mikrosocjalny, makrosocjalny, zbiorowy; kobiecy, męski, mieszany (damsko-męski); dziecięcy, nastolatków, dorosłych, ludzi w starszym wieku i mieszany; dyskurs równouprawnionych i nierównouprawnionych, podległych i zarządzających oraz mieszany; dyskurs zdrowych i chorych oraz typ mieszany, optymistów czy pesymistów, choleryków, anemików, melancholików czy sangwiników;
Kulturowo - cywilizacyjne okoliczności	dyskurs monoetniczny, polietniczny; dyskurs mono- i wielokulturowy; dyskurs określonej grupy społeczno-kulturowej i dyskurs intersocjalny;
Lokalizacja działalności	dyskurs wsi, dyskurs Krakowa, dyskurs Małopolski;
Chronologia działalności	dyskurs średniowieczny, dyskurs zeszłego tysiąclecia, dyskurs XIX wieku, dyskurs współczesności;
Tematyka dyskursu	tematyczne rodzaje dyskursów
Sposób sygnalizacji	dyskurs ustny, pisemny; dyskurs kontaktowy, dystansowy; dyskurs multimedialny

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: M. Król-Kumor, Dyskurs nauk humanistycznych, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Kielce 2019, s.15.

Autorka wymienia: 1.Typ i charakter działalności; 2. Cechy podmiotu dyskursu (ilość, płeć, wiek, status, dominanty psychologiczne i fizjologiczne); 3.Kulturowo-cywilizacyjne okoliczności towarzyszące działalności (m.in. etniczne, socjalne, mentalne); 4. Lokalizacja działalności; 5. Chronologia działalności; 6. Tematyka dyskursu; 7. Sposób sygnalizacji[215].

Dość dużo miejsca M. Król - Kumor poświęciła kryterium pierwszemu „typ i charakter działalności" (w tym działalności językowej), gdzie znaleźć można dyskurs publiczny określony jako społeczno - polityczny. Mówi ona, że kryterium to rozpatrywane jest „z punktu widzenia pragmatyki rozumianej intencjonalnie jako cel wykonywanej działalności", celem

[215] M. Król-Kumor, Dyskurs nauk humanistycznych, op.cit., s.15. Zgodnie z definicją dyskursu, którą autorka przyjęła w swojej książce (opracowaną przez O.Leszczaka, gdzie dyskurs to „funkcjonalno-pragmatyczny wariant doświadczenia lingwosemiotycznego").

zaś, jest „regulacja – zachowanie lub zmiana – relacji społecznych za pomocą perswazji i manipulacji", zaś „wyodrębnione w ten sposób rodzaje dyskursów są na tyle uniwersalne, że mogą być określane mianem makrodyskursów"[216]. To kryterium M. Król - Kumor uznaje za kluczowe dla wyodrębniania rodzajów dyskursu, ponieważ, jak stwierdza autorka, „pozwala ono uporządkować każdy dyskurs"[217], a dopiero pogłębiona analiza konkretnego dyskursu stwarza możliwość utworzenia kolejnych poziomów w typologii.

Typologizacja dyskursu bynajmniej nie przynosi jednoznacznych rezultatów, bowiem, przyjęte kryterium podziału zwykle pozwala na jednoczesne zakwalifikowanie danego dyskursu do kilku jego typów.

1.4. Ujęcie definicyjne dyskursu publicznego

W analizie terminu „dyskurs publiczny", jedynie pierwszy człon został już wyjaśniony. Pozostaje zatem (chociaż intuicyjnie nikt chyba nie miałby większych trudności z jego identyfikacją) ustalić, jakie znaczenie niesie ze sobą przymiotnik „publiczny", by podjąć próbę zmierzenia się z definicją całości, jaką tworzą oba człony.

Termin „publiczny" Słownik języka polskiego wyjaśnia jako: „1. dotyczący całego społeczeństwa lub jakiejś zbiorowości; 2. dostępny lub przeznaczony dla wszystkich; 3. związany z jakimś urzędem lub z jakąś instytucją nieprywatną; 4. odbywający się przy świadkach, w sposób jawny"[218].

Słownik etymologiczny Etymonline z kolei wskazuje na słowo „publike" oznaczające „otwarty na ogólną obserwację", a pochodzące bezpośrednio od łacińskiego „publicus" „należący do ludu; państwa; utworzony dla państwa", także „wspólny, ogólny, lub należący do ogółu ludności zwyczajne, pospolite" i jako rzeczownik „wspólnota; własność publiczna", „otwarty dla wszystkich w społeczności, do dzielenia się lub uczestnictwa przez ludzi w całości"[219]. Publiczne, jak zauważa A. Ochman, jest „to wszystko, co ma swoje korzenie

[216] Autorka wymienia: makrodyskursy realne, (dyskurs potoczny, profesjonalno-ekonomiczny, społeczno -polityczny, czyli publiczny), makrodyskursy wirtualne (dyskurs naukowy, estetyczny, filozoficzny), makrodyskursy racjonalne (dyskurs potoczny, profesjonalno-ekonomiczny, naukowy), makrodyskursy emocjonalne (dyskurs społeczno-polityczny, estetyczny i filozoficzny), makrodyskursy motywowane zewnętrzną potrzebą wynikającą z funkcjonowania w określonym społeczeństwie (dyskurs potoczny, profesjonalno -ekonomiczny, społeczno-polityczny); makrodyskursy motywowane wewnętrzną potrzebą (dyskurs naukowy, estetyczny i filozoficzny)
[217] Ibidem, s.16.
[218] Publiczny, Słownik języka polskiego, https://sjp.pwn.pl/slowniki/publiczny (12.11.2020).
[219] Public, Etymonline.com, public | Search Online Etymology Dictionary (etymonline.com) (11.12.2020).

w społeczeństwie”[220]. Wydaje się, że jest to przestrzeń - fizyczna bądź abstrakcyjna, dostępna dla każdego.

To kwestia stanowiąca przedmiot zainteresowania wielu dyscyplin naukowych - od geografii po socjologię, psychologię środowiskową i nauki polityczne. D. Mantey uważa, iż „najbardziej interesujące będzie ujmowanie przestrzeni publicznej jako typu przestrzeni społecznej, w której zachodzą specyficzne relacje między jednostką a społecznością, a więc obszar, w którym zachodzą interakcje i relacje społeczne, a zbiorowy sposób jej użytkowania, przesądza o publicznym charakterze przestrzeni”[221]. Na ten aspekt wskazuje także M. Kohn podkreślając, iż istota sfery publicznej obejmuje, obok własności (najlepiej publicznej) i szerokiej dostępności także sprzyjanie komunikacji i interakcji[222].

Interesująco o przestrzeni publicznej mówi także M. Akkar Ercan, który zwrócił uwagę na kryteria dostępności brane pod uwagę w jej charakterystyce:

- wymiar fizyczny (przestrzeń fizycznie dostępna);
- wymiar społeczny (przestrzeń społecznie/symbolicznie dostępna);
- wymiar działań i dyskusji (przestrzeń umożliwia podejmowanie działań społecznych i dyskusji dostępnych dla wszystkich);
- wymiar informacji (przestrzeń umożliwia dostęp do informacji i ich wymianę);
- wymiar symboliczny (system znaków umożliwiający dostęp do przestrzeni kontroli; identyfikacja aktorów dysponujących przestrzenią);
- wymiar interesu (publicznego–prywatnego), któremu przestrzeń służy[223].

Wymiar działań i dyskusji jest tu wart podkreślenia w szczególności w związku z faktem, iż w dyskurs wpisane są dyskusje oraz działania mające na celu nadawanie znaczenia i w rezultacie mają możliwość wywołania zmian.

Uwagę zwraca także wymiar interesu, który określono jako publiczno - prywatny, co nieuchronnie prowadzi do konieczności przywołania teorii J. Habermasa związanej

[220] A. Ochman, Zarys koncepcji Habermasowskiej sfery publicznej, Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego, nr 35/2015, s.21.
[221] D. Mantey, Wzorzec miejskiej przestrzeni publicznej w konfrontacji z podmiejskà rzeczywistością. Przykład podwarszawskich suburbiów, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2019, s. 21
[222] M. Kohn, Brave New Neighbourhoods. The Privatization of Public Space, Routledge London 2004, s. 32.
[223] M. Acca Ercan, Less public than before? Public space improvement in Newcastle City, [w:] A. Madanipour (red.), Whose Public Space. International Case Studies in Urban Design and Development, Routledge London 2010, s. 23–24.

z dychotomią prywatny – publiczny", gdzie obie przestrzenie wzajemnie się warunkują i trudno wyznaczyć między nimi ściślejszą granicę z uwagi na nieustanny przepływ tematów i treści[224]. Zdaniem filozofa „sfera publiczna czerpie z prywatnie opracowanych problemów społecznych, dlatego też właściwa sfera publiczna ujmowana jest w kategorii sfery ludzi prywatnych gromadzących się w publiczność"[225]. Jeśli „publiczny" oznacza to, co dostępne dla każdego, jawne, otwarte, zaś „prywatne" - tajne, ukryte to na ich styku ulokowana jest publiczność rozumiana jako „zebrani prywatni ludzie konfrontujący cele i skutki sprawowanych rządów z potrzebami społecznymi i interesem publicznym"[226]. Taka publiczność, jak zauważa P. Makowski, „(...) musi opierać się na intersubiektywności, czyli pewnej międzypodmiotowej przestrzeni. Obszar wymiany myśli czy krytyki jest możliwy tam, gdzie pomiędzy podmiotami dochodzi do komunikacji. Zatem intersubiektywność, jako spotkanie i współrozumienie, jest warunkiem koniecznym istnienia publiczności"[227]. Wskazanie na element komunikacji także ma tu istotne znaczenie, ponieważ dyskurs, jak wcześniej już ustalono, ulokowany jest w przestrzeni komunikacji publicznej.

Pojęcie „sfera publiczna" definiuje także M. Czyżewski bynajmniej nie zagłębiając się aż tak w relacje publiczny - prywatny. Stwierdza on, że jest to „całokształt relacji społecznych, które mona odróżnić od życia prywatnego; istotnym składnikiem sfery publicznej są instytucje (np. państwo, sądownictwo, szkolnictwo)"[228].

Dyskurs publiczny będzie zatem dyskursem ulokowanym w przestrzeni o powyższej charakterystyce. M. Czyżewski ujmuje go jako „(...) sieć (strumień) tekstów i ich wzajemnych powiązań (tematycznych, gatunkowych itp.) oraz te czynniki, mechanizmy i reguły, które stanowią przyczynę, środowisko lub efekty pojawienia się (lub znaczącego braku) określonych tekstów"[229]. T. Sasińska - Klas z kolei dyskurs publiczny rozumie jako „zbiór istniejących w sferze publicznej wypowiedzi pogrupowanych według kryterium tematycznego"[230]. Ta pierwsza lepiej odpowiada przyjętej definicji dyskursu, choć nie występuje tu odniesienie

[224] A.Ochman, Zarys koncepcji Habermasowskiej sfery publicznej,op.cit. , s.19.
[225] J. Habermas, Faktyczność i obowiązywanie, op.cit., s. 385–386.
[226] W. Hładkiewicz, Koncepcja przestrzeni publicznej w teorii krytycznej Jürgena Habermasa, [w:] J.P. Hudzik, W. Woźniak (red.), Sfera publiczna. Kondycja – przejawy – przemiany, Lublin 2006, s. 144.
[227] P. Makowski, Sfera publiczna i detranscendentalizacja intersubiektywności. Uwagi na temat normatywności teorii społecznych [w:] P. Pluciński, M. Nowak (red.), O miejskiej sferze publicznej, Poznań 2011, s. 87–102.
[228] M. Czyżewski, Rytualny chaos – dwanaście lat później. [w:] M. Czyżewski, S. Kowalski, A. Piotrowski (red.), Rytualny chaos. Studium dyskursu publicznego, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2010,, s. 51.
[229] M. Czyżewski, M. Otrocki, T. Piekot, J. Stachowiak, Wprowadzenie, op.cit., s. 20.
[230] T. Sasińska - Klas, Analiza dyskursywna i jej zastosowanie w badaniach na gruncie nauk społecznych, op.cit., s.426.

do sfery publicznej, jest ono niejako domniemane jako wpisane w specyfikę dyskursu w ogóle, akcentuje relacyjność dyskursu oraz kontekst i możliwość wywoływania (bądź nie) zmiany.

Dyskurs publiczny wymieniany jest wśród trzech głównych odmian dyskursu obok dyskursu polityki i dyskursu politycznego[231]. Przy tym dyskursowi publicznemu przyznaje się zwykle pozycję nadrzędnego. W jego obrębie umieszcza się „wszelkie przekazy dostępne publicznie: dyskursy instytucjonalne, prowadzone przez instytucje pełniące usługi publiczne (urzędy, szkoły, sądy), dyskursy związane z określonymi grupami społecznymi (dyskurs literacki, biznesowy) oraz dyskursy medialne” [232] . Patrząc z innego punktu widzenia, uprawniona jest konstatacja, że „komunikowanie publiczne stanowi ramę organizacyjną dyskursu publicznego, a dyskurs publiczny – ramę organizacyjną tekstów publicznych”[233].

A. Charciarek i A. Zych stwierdzają: „dyskurs publiczny (...) traktowany jest jako nadrzędny wobec pozostałych, ponieważ zawiera w sobie dyskursy instytucjonalne (w urzędzie, kościele, szkole, sądzie itp.), społeczno-zawodowe (naukowy, językoznawczy) oraz medialne”[234]. A. Kiklewicz do dyskursu publicznego zalicza „interakcje o charakterze masowym, tzn. z udziałem grup indywiduów: jako odbiorców, (...) tworzących rozproszoną publiczność, lub jako nadawców, tzn. reprezentujących instytucje”[235]. Autor dodaje, że „przy takim rozumieniu dyskursu publicznego do niego kwalifikują się praktyki komunikacyjne w urzędach, w instytucjach oświatowych, w biznesie, w literaturze i sztuce, w dziennikarstwie itd.”[236]. Umieszcza on dyskurs publiczny - obok wielu innych - w obszarze komunikacji publicznej. Zalicza się do niego dyskursy polityczne, dziennikarskie, literackie, akademickie itp. z uwagi na ich otwarty i masowy charakter przekazu, niezależnie od tego, że cele, narzędzia, okoliczności i inne właściwości przekazu informacyjnego bardzo się różnią.

Zatem, jak chce M. Siuciak, „(...) ważne w definiowaniu dyskursu publicznego jest (...) wielość instancji nadawczych, wielogłosowość, istnienie odbiorcy zbiorowego i zamierzonego oraz ogromne zróżnicowanie gatunkowe i tematyczne, wynikające z dużej liczby dziedzin, w których porozumiewanie się ma wymiar społeczny, wspólnotowy”[237].

---

[231] M. Czyżewski. Rytualny chaos – dwanaście lat później, op.cit. s. 7–13 i 21.
[232] Ibidem, s.21.
[233] Ibidem, s.21.
[234] A. Charciarek, A. Zych Wstęp w: Gatunki i style dyskursu publicznego w ujęciu konfrontatywnym Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2019, s. 5.
[235] A.Kiklewicz, Polskie dyskursy współczesności: między językiem a kontekstem, op.cit., s.21.
[236] Ibidem, s.21.
[237] M. Siuciak, Dyskurs publiczny w perspektywie diachronicznej, w: B. Witosz, K. Sujkowska-Sobisz, E. Ficek (red.), Dyskurs i jego odmiany, op.cit., s. 350.

P. Borowiec zauważa, że o dyskursie publicznym mówi się jako o całości, zaś o pozostałych dyskursach (np. dyskurs polityczny) – jako jego częściach[238]. Autor uważa, że „badacz, kierując się zamierzeniami i celami, może je „tworzyć", poprzez dookreślenie dyskursu ze względu na jego cechy dominujące, dostrzegalne w tekstach stanowiących przedmiot analizy. Wydzielone w ten sposób rodzaje dyskursów, przedmiotowe i zindywidualizowane, można nazwać subdyskursami"[239]. Porządkując je począwszy od najbardziej ogólnego do najbardziej szczegółowego, można wymienić kilka ważnych subdyskursów: obywatelski, edukacyjny, akademicki, naukowy, polityczny, prawny itd., o podrzędnym w stosunku do dyskursu publicznego charakterze. Przy tym „mniejszy wtapia się w większy, w znacznym stopniu przejmując jego cechy" i „cechy dyskursu publicznego mogą znacząco wpływać na kształtowanie przebiegu innych subdyskursów", a proces ten zachodzi także w kierunku odwrotnym. Dyskurs publiczny P. Borowiec uznaje za „klamrę spinającą rozproszone dyskursy w jedną narrację"[240]. Jest on największą reprezentacją zbioru dyskursów, jakie można wyodrębnić we współczesnym świecie. Niektórzy badacze w naukach społecznych, traktują ten dyskurs jako jedyny możliwy w analizie naukowej[241].

W literaturze przedmiotu wskazuje się na określone mechanizmy dyskursu publicznego, który cechuje pewna dynamika. Wśród dominujących mechanizmów wymienia się: 1) porozumienie, 2) ceremonie, 3) dramat społeczny, 4) rytualny chaos. Ilustruje je i wyjaśnia poniższa tabela.

[238] P. Borowiec, Czas w polskim dyskursie politycznym po 1989 roku, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2013, s. 28.
[239] Ibidem, s.29.
[240] Ibidem, s.29.
[241] L.M. Nijakowski, Mowa nienawiści w świetle teorii dyskursu, [w:] A. Horolets (red.), Analiza dyskursu w socjologii i dla socjologii, Toruń 2008, s. 114; P. Tomanek, O swoistości socjologicznej analizy dyskursu, [w:] A. Horolets (red.), Analiza dyskursu w socjologii..., s. 31.

Tabela 4 Mechanizmy dyskursu publicznego według M. Czyżewskiego

Mechanizm	Charakterystyka
Porozumienie	Zakłada dojście do wspólnych wniosków Zakłada także branie pod uwagę odmiennych punktów widzenia o różnym stopniu złożoności i wypracowanie drogi do porozumienia. Za porozumienie może być uznana sytuacja, kiedy dyskutanci, pozostając przy swoich stanowiskach, wzajemnie respektują swoje racje W praktyce jednak rzadko dochodzi do porozumienia, Można doprowadzić do zawarcia „porozumienia roboczego" opierającego się na wspólnych ustaleniach dotyczących spraw zasadniczych czy głównych. Jego zawarcie jest już sporym osiągnięciem, a każda próba doprecyzowania go czy uszczegółowienia musi uwzględniać załamanie się procesu komunikacyjnego, czyli powrót do punktu wyjścia.
Ceremonie	Pozorowane porozumienie, polegające na konwencjonalnej wymianie części argumentów, przy celowym pominięciu pozostałych;
Dramat społeczny	Składa się z czterech faz ewentualnego konfliktu: 1) artykulacja, 2) eskalacja, 3) opanowywanie i 4) zakończenie.
Rytualny chaos	Strony nie są zainteresowane zawarciem porozumienia i okazują to w każdy możliwy sposób; nieudana forma dramatu społecznego; obie strony znajdują się w fazie eskalacji konfliktu i bezowocnie artykułują swoje stanowiska.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: M. Czyżewski, S. Kowalski, A. Piotrowski (red.), Rytualny chaos. Studium dyskursu publicznego, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2010.

Wydaje się uzasadnione, przy analizie dyskursu publicznego, wskazać na konkretne jego odmiany jak dyskurs elit symbolicznych (elitarny), dyskurs popularny, dyskurs obywatelski, medialny oraz polityczny.

Cechą dyskursu elitarnego jest udział w nim polityków, naukowców, działaczy społecznych wyższego szczebla, publicystów, dziennikarzy, redaktorów, ekspertów, autorów podręczników, naukowców, duchownych, intelektualistów, ludzi biznesu a także występujących w środkach masowego przekazu polityków. Są to zatem ludzie (osoby zaliczane do elity politycznej i intelektualnej społeczeństwa), a także instytucje państwowe, społeczne

lub pisma specjalistyczne/eksperckie, z którymi wymienione kategorie są związane[242]. Jest on bez wątpienia częścią dyskursu publicznego (choć elity symboliczne z całą pewnością współtworzą także innego rodzaju dyskursy). Według P. Borowca, te grupy i osoby „sprawują bezpośrednią kontrolę nad publicznie dostępną wiedzą, publicznie prawomocnymi przekonaniami, nad kształtem i treściami dyskursu publicznego"[243]. Wypowiadają się one nie tylko w imieniu własnym, ale prezentują także poglądy owych instytucji. Waga ich wypowiedzi jest poparta autorytetem państwa (jego instytucji politycznych i naukowych), a są one (wypowiedzi - przypis własny MKM) skierowane do elit społecznych[244]. Współcześnie, przy dominacji dyskursu medialnego wśród dyskursów publicznych obserwuje się wzrost popularności aktorów społecznych [245] zapraszanych do środków masowego przekazu i posiadają one duży wkład w tworzenie publicznie usankcjonowanych ram odniesienia[246]. Elity cechuje różnorodność (skład, liczba, wartości) i konkurencyjność. Różnie definiują one rzeczywistość i prawa nią rządzące i rywalizacja między nimi dotyczy zawładnięcia społeczeństwem poprzez przeforsowanie własnej wizji. Kontrola treści dyskursu publicznego pozwala elitom sprawować władzę nad członkami społeczeństwa w kwestii oceny rzeczywistości (niekoniecznie bieżącej), a tym samym wpływają na zachowania polityczne[247].

Przeciwieństwem dyskursu elitarnego jest dyskurs popularny. Jego cechą jest udział w nim działaczy społecznych niższego szczebla, np. lokalnych członków organizacji i stowarzyszeń społecznych, dziennikarzy, nauczycieli i osób ogólnie zainteresowanych ideą będącą w centrum dyskursu, zaliczanych do tak zwanych szerokich warstw społeczeństwa, wreszcie instytucji społecznych i pism zaliczanych do popularnych[248]. Zatem jest to dyskurs, którego uczestnicy nie należą do tzw. elit społecznych i w związku z tym ich siła oddziaływania na postawy wobec różnych kwestii w ogólnym dyskursie publicznym jest znacznie słabsza.

Istotny jest też dyskurs obywatelski, ze względu na duże podobieństwo tak do popularnego jak i publicznego. P. Borowiec uważa, że „umieszczając ten dyskurs „wokół" społeczeństwa obywatelskiego, czyni się go właściwym dla tego społeczeństwa. Przyjęcie takiego rozumienia

[242] M. Arpad - Kowalski, Dyskurs kolonialny w Drugiej Rzeczypospolitej, Wyd. DIG, Warszeaw 2010, s. 30; P. Borowiec, Czas polityczny…, op.cit., s. 30.
[243] P. Borowiec, Czas polityczny…, op.cit., s. 30.
[244] M. Arpad Kowalski, Dyskurs kolonialny…, op.cit., s.30.
[245] Bez względu na przymioty instytucjonalne i indywidualne związane z autorytetem czy prestiżem.
[246] P. Borowiec, Czas polityczny…, op.cit., s. 30.
[247] Ibidem, s. 31. Kontrola nad dyskursem publicznym odbywa się na dwóch poziomach – poprzez wywieranie wpływu na poglądy i zachowania obywateli, tworzenie listy spraw ważnych oraz przez tworzenie kryteriów ich ocen i uwiarygodniania.
[248] M. Arpad Kowalski, Dyskurs kolonialny…, op.cit., s.30.

dyskursu obywatelskiego może zdecydowanie wykluczać ogromną część dyskursu, w którym biorą udział wszystkie jednostki będące obywatelami państwa, niekoniecznie uczestniczące w życiu społeczeństwa obywatelskiego, ponadto naraża na wejście w niekończący się spór o to, czym jest owo społeczeństwo”[249]. Traktowanie tego ostatniego jako sieci relacji występujących pomiędzy społeczeństwem (rozumianym jako system społeczny) a państwem (rozumianym jako system polityczny), gdzie społeczeństwo jest aktywne i podejmuje działania bez impulsu ze strony państwa, rzeczywiście zawęża pole dyskusji w kwestii dyskursu obywatelskiego. Jednak najszerszy zakres, utożsamiający społeczeństwo z państwem (bowiem jest ono jego tworem, emanacją a władza została państwu powierzona przez społeczeństwo i w rzeczywistości to ono ją sprawuje), pozwala utożsamić dyskurs obywatelski z publicznym, bowiem chodzi tu także o element wspólnotowości, współpracy, zaufania, realizowanych w ramach niezależnej sfery publicznej[250]. Jeśli zaś obywatel to „członek społeczeństwa danego państwa, mający określone uprawnienia i obowiązki zastrzeżone przez prawo i konstytucję”, jak chce Słownik języka polskiego[251], wówczas, jak się wydaje, nie ma przeszkód, by go utożsamić z dyskursem popularnym.

Dość blisko wcześniej scharakteryzowanych ulokowany jest dyskurs polityczny. Termin ten występuje w sferze sobie właściwej, czyli w polityce, a dokładnie – jest w dużej części tworzony i konstytuowany wokół składników systemu politycznego[252]. Jest to, według M. Czyżewskiego „proces komunikacji elit symbolicznych, czyli grup i osób, które sprawują władzę nad środkami komunikowania masowego, przede wszystkim dziennikarzy i polityków, którzy występują w podwójnej roli (należą do elit symbolicznych, a niektórzy z nich są przedstawicielami elit władzy)” - To wszelkie zdarzenia komunikacyjne rozpoczęte i rozwijane w ramach dyskursu elit symbolicznych, ale dotyczących tylko obszaru tematycznego związanego z polityką[253]. Dyskurs polityczny, ponieważ składają się na niego wypowiedzi polityków, ale także pozostałych osób zaliczanych do elit symbolicznych, które biorą udział w walce o władzę (a jest to sfera publiczna), może być lokowany jako subdyskurs dyskursu publicznego.

[249] P. Borowiec, Czas polityczny…, op.cit., s. 30.
[250] J. Tomczyk, Społeczeństwo obywatelskie jako idea i praktyka społeczna. Wybrane paradygmaty teoretyczno -ideowe [w:] R. Boguszewski (red.), Społeczeństwo obywatelskie w teorii i praktyce, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2018, s. 14.
[251] Obywatel, Słownik języka polskiego SJP, https://sjp.pwn.pl/slowniki/obywatel.html (12.12.2020).
[252] P. Borowiec, Czas polityczny…, op.cit., s. 30.
[253] Zob. M. Czyżewski, S. Kowalski, A. Piotrowski, Rytualny chaos. Studium ..., op.cit., s. 21.

Niektórzy autorzy, jak zauważa P. Borowiec, obok dyskursu politycznego, wyodrębniają jednak jeszcze dyskurs polityki definiując go jako część dyskursu publicznego, obejmującą wypowiedzi polityków w ramach ról przypisanych im w obrębie wykonywania swoich zadań w instytucjach publicznych[254]. Zdaniem autora „takie dodatkowe podzielenie dyskursów w świecie polityki na dwa wzajemnie się uzupełniające wydaje się jednak całkowicie nieuzasadnione i nieprzydatne"[255]. Wszystkie wypowiedzi polityczne należy jednak zaliczać do dyskursu politycznego, bowiem „w praktyce nie istnieje łatwa możliwość zaliczenia poszczególnych wypowiedzi i działań polityków w parlamencie do dyskursu polityki, szczególnie, gdy te wystąpienia docierają za pomocą mediów do społeczeństwa i nie wiadomo, czy są wypełnianiem funkcji publicznej, czy grą polityczną"[256].

Pozostaje jeszcze zdefiniować dyskurs medialny. We współczesnym świecie zdominowanym przez środki masowego przekazu odgrywa on niebagatelną rolę. Warto też podkreślić, iż w tym przypadku dokonana powyżej charakterystyka dyskursu wychodzi poza podstawowe kategorie komunikacji, tj. mowy i pisma, bowiem dyskurs może dotyczyć również znaczeń przekazywanych przez przedmioty materialne, zwłaszcza w procesie organizacji przestrzeni społecznej jako komunikowanie symboliczne[257]. We współczesnej rzeczywistości żadna treść nie może funkcjonować poza określoną ramą porządkującą przekaz i żaden komunikat też nie jest dostępny w odbiorze bez formy podawczej[258].

Dyskursem medialnym określa się na przykład „zespół sposobów celowego, nieprzypadkowego używania języka do komunikowania informacji, opinii, wartości, koncepcji, poglądów mediów na różne tematy" [259]. W wielu definicjach wskazuje się na fakt, że w przypadku dyskursu medialnego nie mówi się o interakcji bezpośredniej lecz o komunikowaniu „zapośredniczonym"[260]. Czyni tak M. Kawka pisząc, że dyskurs medialny jest prowadzony w mediach lub za ich pośrednictwem, jest wyodrębniony na podstawie udziału środków masowego przekazu w aktach komunikowania, które są realizowane w sposób zapośredniczony, jednostronny, jednokierunkowy, pozbawiony kontekstu, wymagający od

[254] P. Borowiec, Czas polityczny…, op.cit.,s. 30.
[255] Ibidem, s.31.
[256] Ibidem, s.31.
[257] M. Kawka, O badaniu języka dyskursu medialnego, Media i Społeczeństwo nr 4/2014, s.166.
[258] B. Brzostowska Dyskurs medialny w najnowszej refleksji metodologicznej, recenzja książki Jakościowa analiza dyskursu w naukach społecznych, R. Wodak, M. Krzyżanowski (red.), Oficyna Wydawnicza Łośgraf, Warszawa 2011, http://uwm.edu.pl/mkks/wp-content/uploads/19-cz-4-recenzje-brzostowska.pdf (5.04.2021).
[259] M. Lisowska-Magdziarz, Analiza tekstu w dyskursie medialnym, op.cit, s.8.
[260] M. Kawka, O badaniu języka dyskursu medialnego, op.cit., s.166.

odbiorcy ciągłych zabiegów rekontekstualizacyjnych[261]. Rozbudowaną definicję oferuje też I. Loewe opisując dyskurs medialny jako „(...) typ jednokierunkowej komunikacji za pośrednictwem mediów masowych, którego nadawca jest zinstytucjonalizowany i próbuje uczynić swój przekaz interaktywnym, odbiorcą jest zaś publiczność (audytorium). Przekaz wymaga urządzeń nadawczo-odbiorczych, jego cechą jest postępująca ikonizacja. Celem nadawcy jest ukierunkowanie społecznej uwagi i kształtowanie poglądów swej publiczności. W ramach dyskursu medialnego wyodrębnić można ze względu na rodzaj transmisji danych: dyskurs prasowy, radiowy, telewizyjny i hipertekstowy"[262].

W ramach tak rozumianego dyskursu medialnego, gdzie kryterium wyodrębnienia jest medium transmisji mogą się odbywać i ma to w dużej mierze miejsce, wszelkie innego rodzaju dyskursy[263].

Na koniec warto rozwiać także wątpliwości do do możliwości utożsamiania dyskursu publicznego i debaty publicznej a także tej ostatniej i dyskursu medialnego, bowiem dziś ta odbywa się przecież głównie za pośrednictwem mediów[264].

Według J. Fras debata publiczna to „makroakt komunikacji społecznej" charakteryzujący się powszechnością, wielogłosowością, pluralizmem, szerokim kręgiem odbiorców[265]. I. Benenowska w podsumowaniu przeglądu cech tej ostatniej stwierdza, że debatę publiczną cechuje zorganizowanie interakcji oraz istnienie podmiotu sprawczego jako inicjatora[266]. Autorka uważa, że „materią tekstową (...) jest dowodzenie skupione wokół ważnej/lub spornej kwestii. Debata powinna być uporządkowanym polilogiem (...). Należy także zwrócić uwagę na rytualny charakter, który wiąże się choćby z udziałem moderatora z udziałem w zarządzaniu interakcją, oczekiwaniem audytorium na zapowiedziane wydarzenie oraz możliwością przygotowania się mówców i odbiorców"[267]. Różni się ona zatem od dyskursu publicznego, gdzie jest ruch „tam i z powrotem", we wszystkich kierunkach przy negocjowaniu znaczenia i nie jest procesem moderowanym. Z całą pewnością może jednak się w nim zawierać. Debata

[261] M. Kawka, Sześć dyskursów o języku, Wyd. Menora, Skopje 2012, s.36.
[262] I. Loewe, Dyskurs medialny – przegląd stanowisk badawczych. Forum Lingwistyczne, 1/2014, s.14.
[263] Zob. U. Żydek-Bednarczuk Urszula, Dyskurs medialny w ujęciu kulturowym. Tekst i Dyskurs, Nr 12/2019, s. 111-120.
[264] M. Siuciak, Dyskurs publiczny w perspektywie diachronicznej,op.cit., s. 350.
[265] J. Fras, Komunikacja polityczna. Wybrane zagadnienia gatunków i języka wypowiedzi.,Wrocław 2005, s. 90 -91.
[266] I. Benenowska, Współczesna debata publiczna - jej cechy, sytuacja komunikacyjna, strategie (próba charakterystyki na wybranych przykładach, https://repozytorium.ukw.edu.pl/bitstream/handle/item/1564/Benenowska%20Wspolczesna%20debata%20publiczna%20jej%20cechy%20sytuacja%20komunikacyjna%20strategie.pdf?sequence=3&isAllowed=y (6.04.2021).
[267] Ibidem.

publiczna, jeśli tylko toczy się z użyciem środków medialnego przekazu, będzie elementem dyskursu medialnego, a przez to i publicznego ale nie można jej utożsamiać z żadnym z nich.

Siłą rzeczy pojawia się tutaj także zjawisko opinii publicznej ujmowanej jako publiczne wyrażanie aprobaty i dezaprobaty wobec instytucji, przekazywanej za pomocą różnych środków komunikowania masowego[268]. Poglądy w sferze publicznej uznaje się za opinię publiczną, jeśli dysponują siłą zdolną wywierać wymierny wpływ na kierunek podejmowania decyzji politycznych przez przedstawicieli administracji państwowej[269].

W dyskursie publicznym, gdzie platformą interakcji, komunikowania się w celu wymiany poglądów i negocjowania znaczeń jest sfera publiczna, zawierająca przekazy wszelkiego rodzaju - polityczne, instytucjonalne, medialne, a także praktyki komunikacyjne różnych wspólnot kulturowych i ideologicznych[270], najpełniej ujawnia się spektrum postaw wobec wybranych kwestii i sposobów porozumiewania się. Cechuje go, jak podkreśla E. Laskowska, „wielość instancji nadawczych, wielogłosowość, istnienie odbiorcy zbiorowego i zamierzonego, brak ograniczeń prawnych i/lub obyczajowych związanych z treścią stanowiącą przedmiot dyskursu, oraz znaczące zróżnicowanie tematyczne, wynikające z dużej liczby dziedzin, w których porozumiewanie się ma wymiar społeczny, wspólnotowy”[271]. Dyskurs publiczny wspiera procesy demokratyzacji, bowiem podczas interakcji w publicznej sferze tworzy się wspólnota inkluzywnie włączona w procesy podejmowania decyzji. We współczesnych demokracjach wszyscy obywatele są na równi uprawnieni do uczestnictwa w sprawach publicznych, a życie polityczne obejmuje przecież wszelkie systemy władzy rozumianej jako zdolność do dokonywania zmian[272]. Zatem, sfera funkcjonowania wspólnoty politycznej staje się już nie ekskluzywną, ale zwykłą i dostępną dla wszystkich sferą społecznego życia obywateli, czemu sprzyja dysponowanie środkami masowej komunikacji. Ułatwia to rozpowszechnianie idei i poglądów na większą skalę, a tym samym przyczynia się do kształtowania społeczeństwa obywatelskiego[273].

Jako rama dla dyskursów innego rodzaju w publicznej przestrzeni, jako dyskurs nadrzędny, dyskurs publiczny angażuje różnego rodzaju aktorów. Jest on polityczno

[268] A. Hess, Społeczni uczestnicy medialnego dyskursu politycznego w Polsce. Mediatyzacja i strategie komunikacyjne organizacji pozarządowych, Wydawnictwo uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2013, s. 33.
[269] Ibidem, s. 31.
[270] M.Czyżewski, S. Kowalski, A. Piotrowski (red.), Rytualny chaos…, op.cit., s. 20..
[271] Zob. E. Laskowska, Style dyskursu publicznego, https://www.ukw.edu.pl/download/6357/Style_dyskursu_publicznego.doc (5.04.2021).
[272] A. Hess, Społeczni uczestnicy medialnego dyskursu politycznego w Polsce. …, op.cit., s. 29.
[273] Ibidem, s.17.

- społeczny i to uczestnicy dyskursu/ów w tym kontekście będą kontrybuować/wnosić wkład do dyskursu publicznego.

Dyskurs polityczny jest prowadzony głównie przez polityków ale, gdyby ująć go szerzej, jako dyskurs elit symbolicznych, angażuje on w głównej mierze dziennikarzy i polityków, przy czym niejednokrotnie występują oni w więcej niż jednej roli[274]. Aktorzy polityczni to zarówno jednostki, które dążą do wpływania na procesy podejmowania decyzji poprzez kanały organizacyjne i instytucjonalne jak i aktorzy kolektywni, czyli instytucje władzy publicznej, partie polityczne, organizacje społeczne bądź grupy nacisku[275].

Ponieważ polityka stanowi nieodłączną część rzeczywistości społecznej, uczestnikami dyskursu publicznego - tak politycznego jak i społecznego mogą być wszelkie organizacje społeczne.

Platforma mediów dostępna jest dla wszystkich uczestników dyskursu publicznego, którzy mogą wymieniać się rolami nadawcy i odbiorcy. Korzystają z niej także eksperci, którym, jak mówi H. Ostrowicka, „przypisane są społecznie legitymizowane kompetencje" oraz tzw. klienci, czyli laicy[276]. Eksperci mogą być jednostkami wypowiadającymi się we własnym imieniu lub zbiorowością oferującą fachową opinię zainteresowanego środowiska (naukowego).

Z całą pewnością można stwierdzić, że dyskurs publiczny stanowi platformę szeroko zakrojonych obywatelskich interakcji w celu negocjacji znaczenia i tym samym udziału w konstruowaniu społecznej rzeczywistości we wszelkich jej wymiarach.

[274] A. Balczyńska-Kosman, Język dyskursu publicznego w polskim systemie politycznym, op.cit.,s. 144.
[275] B. McNair, Wprowadzenie do komunikowania politycznego, przekł. D. Piontek, Wydawnictwo WSNHiD, Poznań 1998, s. 31.
[276] H. Ostrowicka, Dyskurs edukacyjny, weredykcja i pedagogie – od konstelacji związków dyskursu i edukacji do aleturgicznej analizy praktyki edukacyjnej. Kultura – Społeczeństwo – Edukacja nr 2(12)/2017, Poznań 2017, s. 159.

ROZDZIAŁ 2
ROZWAŻANIA TEORETYCZNE DOTYCZĄCE REGIONU I REGIONALIZACJI

2.1. Region w ujęciu definicyjnym

Rzetelne naukowe analizy wymagają zaplecza teoretycznego, punktu wyjścia dla rozważań, a trudno o doskonalszy niż objaśnienie jego centralnych pojęć. Definicja to nie wszystko, ale - jak mówi J. A. Scholte - wszystko jej potrzebuje[277]. Zatem, ze wszechmiar uzasadnione jest ustalenie znaczenia pojęcia regionalizacji. Z uwagi jednak na fakt, iż rozważanie tego zagadnienia nie miałoby racji bytu bez uwzględnienia istnienia regionu i zjawisk związanych z jego funkcjonowaniem (np. regionalizmu), konieczne jest uprzednie wyjaśnienie owych terminów i pojęć[278].

Objaśniając pochodzenie terminu „region" Słownik Wyrazów Obcych W. Kopalińskiego jako źródłosłów wskazuje łacińskie „regionalis" znaczące tyle co „dotyczący okolic" od „regio" - „kierunek; linia (graniczna); prowincja, okręg", „regere", .„regencja"[279]. Podobnie Oxford Dictionary wywodzi je od łacińskiego „regio(n-)" - „kierunek, dystrykt", i od „regere" - „rządzić, kierować (czymś albo kierować się)"[280], zaś Collins English Dictionary (...) od „regiō", „regere" - „zarządzać", „rządzić"[281].

Wydawnictwa encyklopedyczne i leksykony zgodnie wskazują, iż analizowane słowo ma łaciński źródłosłów oznaczający sprawowanie rządów, władzę (niekoniecznie w sensie politycznym, lecz np. dominacji jakiejś szczególnej cechy czy czynnika innego rodzaju)[282].

W nauce wielu badaczy zagadnienia podziela pogląd, iż to „regere" w znaczeniu (między innymi) granicy, obszaru, dystryktu, kształtowania przestrzeni/krajobrazu) dało początek

[277] J. A. Scholte, What is globalization? The Definitional Issue - Again, Department of Politics and International Studies, University of Warwick, Centre for the Study of Globalisation and Regionalisation (CSGR) Working Paper No. 109/02 December 2002, s. 3.
[278] Inaczej K. Wlaźlak, Rozwój regionalny jako zadanie administracji publicznej, Wolters Kluwer Polska, 2010, s. 19. „W nauce prawa administracyjnego z regionem nierozerwalnie kojarzą się takie pojęcia jak „regionalizm" i „regionalizacja". Dlatego, podejmując próbę zdefiniowania regionu, najpierw zaproponować należy określenie tych dwu pojęć".
[279] Region, Słownik wyrazów obcych W. Kopalińskiego, http://www.slownik-online.pl/kopalinski/0BF3D97089450A80C1256585007761A7.php (3.01.2016);
[280] Region, Oxford dictionary, http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/region (3.01.2016).
[281] Region, Collins English Dictionary, HarperCollins Publishers, http://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/region (3.01.2016).
[282] Region, Douglas Harper, Online Etymology Dictionary, http://www.etymonline.com/index.php?allowed_in_frame=0&search=region (4.01.2016).

słowu „region”[283]. Inni, jak T. Grabiński, K. Kocurek czy R. Szul wywodzą pojęcie od łacińskiego „regio” podkreślając, iż oznacza ono „ruch w określonym kierunku, lub też okolicę, krainę, dzielnicę”[284] bądź optują za słowem „rego” jako tym, od którego pochodzi region[285]. Jednym z nich jest należący do czołowych badaczy zagadnienia regionu L. van Langenhove. Uważa on jednak, że najwłaściwsze z przypisywanych „rego” znaczeń to „sterować”[286].

W opinii R. Williamsa, pochodzenie słowa region wskazuje zarówno na autonomię (region jako spójna całość z własnymi prawami), jak i podporządkowanie (region jako część większego organizmu), zaś historia użycia terminu według niego odzwierciedla zmagania pomiędzy tymi dwoma aspektami[287].

W wydawnictwach leksykograficznych region określa się zwykle jako wydzielony, mniej więcej jednorodny obszar odróżniający się od innych, przyległych terenów określonymi, naturalnymi bądź nabytymi cechami (nawet tylko jedną)[288], o różnym charakterze[289]. Warto również zauważyć, iż niektóre z definicji dodatkowo opisują region jako jednostkę podziału administracyjnego państwa najwyższego stopnia[290].

Wydawnictwa leksykalne, analiza prezentowanych przez nie objaśnień terminu „region” pozwala zauważyć, iż opisują go one zgodnie jako byt, który przede wszystkim rozpatrywać można (i należy) w sensie społecznym, tzn. polityczno - prawnym, jako przestrzeń o szczególnych cechach kulturowych (związanych z tożsamością zamieszkującej je ludności), jednostkę administracyjną podziału kraju bądź obszar objęty jakimś programowaniem - tak czy

---

[283] Ch. B. Breuer, The regional Puzzle.How Regions and Encompassed Actors are Involved in EU Regional Policy Reihe: Regionen in Europa / European Regions, nr 4/2012, s. 41.

[284] T. Grabiński, Analiza taksonometryczna krajów Europy w ujęciu regionów, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Krakowie, Kraków 2003, s. 14; K. Kocurek, Rozwój regionalny – ujęcie systemowe, Zeszyty Naukowe nr 7/2013, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, s.74; R.Szul, Regionalizm, Refleksje na temat ewolucji idei i praktyki regionalizmu w Europie, [w:] A.Pawłowska, Z. Rykiel (red.), Region i regionalizm w socjologii i politologii, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2012, s. 31-46.

[285] Wiąże się z nim kilka znaczeń - „kierunek” albo „linia”, „granica” lub „pogranicze”, „linia graniczna”, „obszar”, „sąsiedztwo”, „dystrykt”, „urządzać”, „kształtować” i „pays” (obszar, którego mieszkańcy mają wspólne geograficzne, ekonomiczne, kulturalne albo społeczne interesy)

[286] L. van Langenhove, What is a region? Towards a statehood theory of regions, Contemporary Politics, nr 4/2013, s. 475.

[287] Ch.Riegel, H. Wyile, Sense of place, University of Alberta Press, 1998, s.X

[288] Zob. K. Buczek, O regionach historycznych, Małopolskie Studia Historyczne, nr. 3–4/1964, s.144.

[289] Region, Słownik języka polskiego, http://sjp.pwn.pl/lista.php?co=region (10.02.2019); Region, Słownik języka polskiego, http://sjp.pwn.pl/haslo.php?id=52908 (10.02.2016); Region, Słownik internetowy języka polskiego, http://slownikinternetowy.pl/jezyka-polskiego/region.html (10.02.2019); Region, Słownik Współczesnego języka polskiego, t.2. Reader`s Digest Warszawa 1998, s. 231; Region, Nowa encyklopedia powszechna PWN, t. 5, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1996, s. 481

[290] Region https://sjp.pl/region (10.02.2019) „1. umownie wydzielony obszar, względnie jednorodny, różniący się od terenów sąsiednich cechami naturalnymi bądź nabytymi na przestrzeni dziejów;2. jednostka podziału administracyjnego w niektórych krajach”.

inaczej, stworzony dla celów zarządzania (jakimś rodzajem ludzkiej aktywności w danej przestrzeni)[291]. Interpretacje w większości wskazują na region jako jednostkę administracyjną w podziale kraju, jednostkę polityczną, obszar o pewnej specyfice - w miarę jednorodny i spójny, efekt interakcji wielu różnego rodzaju czynników.

The Oxford English Dictionary za region uznaje m.in. „relatywnie dużej wielkości jednostka podziału kraju wprowadzona dla celów ekonomicznych, administracyjnych lub kulturowych, która często wskazuje na alternatywny do scentralizowanego system organizacji, (...)"[292]. Wśród definicji znajduje się również ta, według której region jest „(...) częścią państwa poza stolicą albo miejscem będącym główną siedzibą rządu (...)"[293]. Zatem, w analizie zagadnienia musi pojawić się element peryferium, bowiem jako taki region pozostaje w pewnych relacjach z „centrum", co z całą pewnością będzie w istotny sposób wpływać na jego kształt i funkcjonowanie, a więc przesądza o naturze zjawiska.

Brak jest obszerniejszych opracowań poświęconych tylko i wyłącznie regionom jako kategorii teoretycznej, Z reguły rozważania na ten temat towarzyszą analizom związanym z regionalizmem i regionalizacją oraz innymi procesami oddziałującym na kształtowanie się i funkcjonowanie regionów. Tymczasem pozostawienie bez odpowiedzi pytania czym jest region, zdaniem L. van Langenhove skutkuje „konceptualną pustką", która nie tylko szkodzi jakości badań teoretycznych i empirycznych, ale i stoi na przeszkodzie działaniom politycznym[294].

Region stał się centralnym przedmiotem badań nowej dyscypliny akademickiej „studia regionalne" czy też „nauki o regionie"[295] od lat 50-tych XX w., jednak ani wówczas, ani później próby definicyjnego ujęcia terminu „region" nie przyniosły zadowalających rezultatów[296]. Jak podkreśla M. Kozłowska, „co do samego pojęcia (...) autorzy zgadzają się w jednym: niewiele jest tak nieprecyzyjnych terminów jak region"[297]. Sformułowanie jednej, zwięzłej

[291] Zob. też: Region, The Oxford English Dictionary, t. XIII, Clarendon Press, Oxford 1989, s. 510; Region, Collins English Dictionary - Complete & Unabridged, Harper Collins Publishers 2015; Dictionary.com http://dictionary.reference.com/browse/region (10.02.2016); Region, Merriam-Webster Dictionary, http://www.merriam-webster.com/dictionary/region (10.02.2016)
[292] Region, The Oxford English Dictionary, op.cit., s. 510;
[293] Region, Merriam - Webster Dictionary, op.cit. (online)
[294] L. Van Langenhove, What is a region?..., op.cit., s.746.
[295] A. Kuznetsov, Theory and practice of paradiplomacy. Subnational governments, Routledge London 2014, s. 21.
[296] P. de Lombaerde, F. Söderbaum, L. Van Langenhove, F. Baert, The problem of comparison in comparative regionalism, Review of International Studies 36(3)/2010 Cambridge University Press, 2010, s.731-732.
[297] M. Kozłowska, Model państwa regionalnego w Unii Europejskiej: we Włoszech i w Hiszpanii, Kolonia Limited 2012, s. 31.

i wyczerpującej jednocześnie definicji obejmującej wszystkie aspekty zjawiska okazuje się przedsięwzięciem niezwykle trudnym, a zdaniem wspomnianej autorki, w praktyce niemożliwym z uwagi na wielość możliwych jego interpretacji[298]. Podobnego zdania był M. Kulesza twierdząc, iż z określeniem, czym jest region „(...) zawsze było i jest nadal wiele kłopotów"[299].

Nieostrość pojęcia stanowi rezultat nie tylko zainteresowania problematyką coraz większej liczby dyscyplin naukowych[300] i fazy jej rozwoju, ale również ogromnego zróżnicowania zjawiska (nawet wewnątrz poszczególnych dziedzin, gdzie koncept może być analizowany na wiele sposobów: na poziomie ponadregionalnym, podregionalnym i z perspektywy kierunku: z dołu do góry (regionalizm) lub od góry do dołu (regionalizacja)[301]. Jest ono zdeterminowane specyfiką państwa w którym dana dyscyplina jest uprawiana[302].

Niektórzy autorzy, jak J. Tillman Lyle, dostrzegają zalety takiej sytuacji wskazując, iż wiąże się z tym pewna elastyczność, tzn. „(...) każdy może zdefiniować go mniej więcej w taki sposób, jaki uważa za stosowny"[303]. Na ten aspekt zjawiska zwraca uwagę także H. J. Puhle stwierdzając, iż „(...) to, czym jest region, zależy od tego jak zostanie on zdefiniowany"[304].

Trudno w tym miejscu nie zgodzić się z P. Jasińskim, którego zdaniem „odpowiedź na (...) pytanie: co to są regiony? (...) sprowadza się raczej do zdefiniowania regionów dla danych celów niż odkrycia czym one są tak naprawdę"[305]. W tej sytuacji to, co zostało uznane za region dla potrzeb jednego badania, może nim nie być w przypadku innej analizy[306]. Zakres znaczeniowy każda dyscyplina naukowa wyznacza w sposób odmienny, co oznacza w sumie, według J. Grzeli, że „(...) w zależności od przyjętych kryteriów, teoretycznie istnieje nieskończona liczba regionów"[307]. K. Wlaźlak proponuje zatem by, biorąc pod uwagę ogromną różnorodność jednostek regionalnych, termin był „(...) w zasadzie określany odrębnie dla

[298] Ibidem, s. 31.
[299] M. Kulesza, Rozwój regionalny. Zagadnienia instytucjonalne, [w:] A. Sauer, E. Kawecka-Wyrzykowska, M. Kulesza, Polityka regionalna Unii Europejskiej a instrumenty wspierania rozwoju regionalnego w Polsce, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2000, s. 113.
[300] R. Bieniada, Region – wybrane aspekty teoretyczne, Społeczeństwo i Polityka nr 3 (40)/2014, s. 120-131; A.Kuznetsov, Theory and practice of paradiplomacy..., op.cit., s. 21.
[301] J. Tuñón, Regions From regionalism to regionalization, Sociopedia.isa, Madrid 2013, s.1.
[302] K. Wlaźlak, Rozwój regionalny jako zadanie administracji publicznej, op.cit., s.19.
[303] J. Tillman Lyle, Design for Human Ecosystems: Landscape, Land Use, and Natural Resources, Island Press, 1999, s. 43.
[304] H. J. Puhle, Regions, Regionalism, and Regionalization in 20th century Europe, Oslo 2000, s.1.
[305] P. Jasiński, Europa jako szansa: Polityka regionalna Unii Europejskiej i jej instrumenty a władze lokalne i regionalne, Samorząd lokalny wobec integracji europejskiej, nr 5, Oxecon Ltd, Warszawa 2000, s.11.
[306] B. Andemicael, Region analism and the United Nations, Brill Archive, 1979, s.26
[307] J. Grzela, Region, regionalizm, regionalizacja – wybrane aspekty teoretyczne, Studia i Materiały. Miscellanea Oeconomicae, nr 1/2011, Uniwersytet Humanistyczno – Przyrodniczy Jana Kochanowskiego w Kielcach, s.11.

każdego państwa, a (...) nawet odrębnie dla każdej jednostki”[308]. Także M. Bielecka uważa, że „(...) region powinien być w każdym przypadku starannie sprecyzowany, ponieważ nie ma definicji, która odpowiadałaby ogromnej różnorodności istniejących jednostek (...)”[309].

Fakt, iż definicja regionu zdeterminowana jest specyfiką badanego problemu, nie oznacza bynajmniej, że sformułowanie jej nie jest możliwe[310]. Co więcej, znaczenie konceptu nie powinno być pomijane w dyskusjach, region nie może być traktowany jak coś oczywistego, już wyjaśnionego i krążyć w literaturze bez kontekstualnych odniesień[311], to bowiem, jak twierdzi A. Paasi, jest jedną z przyczyn nieostrości fenomenu[312].

Wyjaśnienie pojęcia regionu wymaga interdyscyplinarnego podejścia[313]. Ta cecha zjawiska praktycznie zawsze jest przywoływana w dyskusji akademickiej. Na przykład zdaniem J. Tuñóna „region jest polisemicznym konceptem, częściowo zdefiniowanym przez kilka dyscyplin: socjologię, stosunki międzynarodowe, geografię, ekonomię, prawo i politykę[314], zaś L. van Langenhove stwierdza, że termin „(...) może odnosić się na przykład do przestrzeni geograficznej, ekonomicznych interakcji, obszaru sprawowania władzy albo społeczno - kulturowych charakterystyk”[315]. Bardziej ogólnie rzecz ujmuje D. Waldziński występując z propozycją, by region analizować przestrzennie, ekonomicznie, społecznie i kulturowo (socjologicznie) oraz politycznie i administracyjnie[316].

Przegląd literatury przedmiotu pozwala zauważyć, iż podejmowane są próby znalezienia metod, które pozwoliłyby zdefiniować (i wyodrębnić) region (odróżnić go od innych obiektów/kategorii) według pewnych kryteriów klasyfikacyjnych.

Na przykład J. Grzela, za T. Grabińskim, za punkt wyjścia w rozważań na temat terminu „region” jest fakt uznawania go bądź za kategorię obiektywną (region naturalny, który można

[308] K. Wlaźlak, Rozwój regionalny jako zadanie administracji publicznej, op.cit., s.19.
[309] M. Bielecka, Komitet Regionów Unii Europejskiej a integracja europejska, CeDeWu.pl Wydawnictwa Fachowe, Warszawa 2006, s. 10.
[310] P. de Lombaerde, F. Söderbaum i in., The problem of comparison in comparative regionalism, op.cit., s.731 -732.
[311] A. Lagendijk, J. Cornford, Regional institutions and knowledge - tracking: new forms of regional development policy, Geoforum, nr 31/2000, s.209-218.
[312] A.Paasi, The Resurgence of the Region and Regional Identity: Theoretical Perspectives and Empirical Observations on Regional Dynamics in Europe, Review of International Studies, t. 35, Supplement s1/2009, s.122.
[313] R. Bieniada, Region – wybrane aspekty teoretyczne, op.cit., s. 120-131.
[314] J. Tuñón, Regions From regionalism to regionalization, op.cit., s.1.
[315] L. Van Langenhove, What is a region? ..., op.cit., s.745.
[316] D.Waldziński, Polityka regionalna w Polsce w procesie przemian kulturowo- cywilizacyjnych. Zarys problemu, Wyd. Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2005, s. 27-35.

tylko odkrywać), bądź subiektywną (region sztuczny stworzony przez specjalistów w celu porządkowania i klasyfikowania rzeczywistości)[317].

Według Z. Chojnickiego, podejmując się zdefiniowania regionu, należy zastosować podejście analityczne, traktujące zjawisko jako „(...) jednorodny obszar występowania pewnej cechy lub zespołu cech, z punktu widzenia założeń problemu badawczego, które zawierają pojęcie region" i przedmiotowe, według którego region jest „realnym obiektem społecznym albo składnikiem rzeczywistości społecznej w postaci pewnej całości, wyodrębnionej przestrzennie"[318]. Region może być zatem tworem sztucznym (podejście analityczne) albo naturalnym (podejście przedmiotowe).

Z kolei J. Tillman Lyle proponuje różne podstawy definiowania regionu: homogeniczność pewnych cech, rdzeniowość (występowanie „jądra" obszaru, jakiegoś centralnego punktu) oraz geograficzny zakres spraw w danym czasie i/lub przestrzeni[319].

Interesujące są trzy podejścia stosowane w identyfikacji regionu, gdzie jest on traktowany jako narzędzie badania, przedmiot poznania oraz jako narzędzie działania[320].

W pierwszym znaczeniu, region „odnosi się do wyznaczania powierzchni jednolitych, na których można stwierdzić występowanie pewnej konkretnej cechy lub zespołu danych cech"[321]. Region jako narzędzie badania ma za zadanie przyczynić się do większej klarowności analizy poprzez zawężenie zjawisk do konkretnego obszaru. Przy tym niekoniecznie ujmowane są one całościowo, lecz także w ograniczeniu do jednej lub kilku cech. Konstrukcja ta jest sztuczna (jak region statystyczny) dla wsparcia badań, ale zjawiska stanowią efekt rzeczywistych procesów zachodzących na danym terenie. Identyfikacja regionu jako przedmiotu poznania z kolei może nastąpić poprzez badania (tzn. rozpoznanie rozmieszczenia przedmiotów i zjawisk w nim występujących, a więc analizę struktury i systemu). Według tego podejścia regionem jest „podsystem społeczno - terytorialny kraju" charakteryzującym się specyficznym składem, otoczeniem i strukturą[322], czyli całość zorganizowana wewnętrznie

[317] J. Grzela, Region, regionalizm, regionalizacja …, op.cit, s. 11; T. Grabiński, Analiza taksonomiczna krajów Europy w ujęciu regionów, op.cit., s. 15.
[318] Z. Chojnicki, Region w ujęciu geograficzno–systemowym [w:] T. Czyż (red.), Podstawy regionalizacji geograficznej, UAM Poznań 1996, s. 26.
[319] J. Tillmann Lyle, Design for Human Ecosystems…, op.cit., s. 43.
[320] Z. Chojnicki, Region w ujęciu geograficzno–systemowym op.cit, s. 26.
[321] Ibidem, s. 27.
[322] R. Bieniada, Region – wybrane aspekty teoretyczne, op.cit., s. 123.

i funkcjonująca w jakimś otoczeniu, odrębny byt o określonej specyfice geograficznej, społeczno - kulturowej, gospodarczej, także politycznej.

Wreszcie region jako narzędzie działania odnosi się do regionalizacji rozumianej jako „postępowanie dążące do ustalenia lub weryfikowania podziałów terytorialnych dla celów jego realnego funkcjonowania w systemie politycznym”[323]. Jest on tu jednostką będącą obszarem organizacji terytorialnej danego państwa[324], jego rolą jest „(...) spełnianie przez administrację centralną bądź samorządową jednej lub kilku różnorodnych usług według szczegółowo określonych kompetencji”[325]. Regiony są wyznaczane odgórnie. Narzędziami działania są jednoznacznie wydzielone w przestrzeni obszary. Region w tym sensie jest tożsamy z prowadzeniem działalności społeczno - gospodarczej oraz ze sprawowaniem władzy politycznej[326]. W poszczególnych systemach administracyjnych ich status prawny będzie zróżnicowany, podobnie jak obszary autonomii i samodzielności decyzyjnej i zasady polityczne. Jest to, zdaniem R. Bieniady, jednym z głównych powodów braku możliwości stworzenia adekwatnych i zdatnych do zastosowania ram definicyjnych właściwych dla takiego obszaru funkcjonującego w przestrzeni politycznej[327]. Region w tym ujęciu będzie punktem centralnym w niniejszej analizie.

Powyższe ustalenia w kwestii regionu bynajmniej nie przybliżają do odpowiedzi na pytanie, czym on jest, czym musiałby się charakteryzować, czy powinien być zinstytucjonalizowany, a jeśli tak, to w jakim stopniu, czy konieczna jest geograficzna odrębność i spójność terytorium, określona wielkość terytorium, specyfika (miejski/wiejski) czy liczba zamieszkującej je ludności[328], albo jakiś wyznaczony stopień rozwoju ekonomicznego, by zasłużyć na miano regionu?[329]. Co do tych kwestii nadal nie ma zgody w nauce. Trzeba mieć na uwadze, że to konstrukcja złożona, kształtowana *de facto* przez interakcje czynników społeczno - kulturowych występujących na jego obszarze i wymaga holistycznego spojrzenia na problem regionu i jego miejsce w systemie politycznym, ekonomicznym i społecznym[330]. Konkretny region, jak chce P. Vidal de la Blanche, jest odzwierciedleniem ekonomicznej, społecznej, ideologicznej i psychologicznej tożsamości,

[323] Zob. Z. Chojnicki, T. Czyż, Region - Regionalizacja - Regionalizm, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, Rok LIV/1992, s.6; R. Bieniada, Region – wybrane aspekty teoretyczne, op.cit., s. 123.
[324] Z. Chojnicki, T. Czyż, Region - Regionalizacja - Regionalizm, op.cit., s.6.
[325] R. Bieniada, Region – wybrane aspekty teoretyczne, op.cit., s. 124.
[326] Z. Chojnicki, T. Czyż, Region i Regionalizacja- Regionalizm, op.cit., s. 6-7.
[327] R. Bieniada, Region – wybrane aspekty teoretyczne, op.cit., s. 124.
[328] K. Wlaźlak, Rozwój regionalny jako zadanie administracji publicznej, op.cit., s.19.
[329] A .F. Cooper Taming of globalisation, Routlegde London 2007, s. 50.
[330] R. Bieniada, Region – wybrane aspekty teoretyczne, op.cit, s. 120-131.

która zaznacza się w geograficznym krajobrazie (koncept „genre de vie")[331]. Według autora Region jest wynikiem przenikania się różnych koncepcji przestrzeni[332].

To właśnie przestrzenne ujęcie w sensie wyodrębnionego obszaru - terytorium - jest elementem, który stanowi bazę dla innych przestrzeni. Terytorium pełni istotną rolę w naukach społecznych w ogóle, jako przestrzeń, w której odbywa się wszelka ludzka aktywność. Sam P. Vidal de la Blanche opisywał region jako fragment powierzchni ziemskiej o cechach jednolitości, będący kombinacją środowiska naturalnego i ludzkiej aktywności [333]. W niniejszych rozważaniach przy poszukiwaniu definicji regionu punktem odniesienia będzie terytorium państwa będącego jego koniecznym składnikiem, na obszarze którego rozciąga się władza, którą ono dysponuje.

W tym rozumieniu terytorium rozpatrywane jest na dwa sposoby: jako obszar „raczej rozległy"[334], większy niż większość państw[335] (suprapaństwowy) albo dla określenia dających się odróżnić; wyodrębnić obszarów, które można ujmować „(...) jako części większego systemu"[336], a więc poziom subpaństwowy[337].

W pierwszym przypadku regiony traktuje się jako „obszar państw o wspólnej charakterystyce" [338]. Ten sposób rozumienia terminu dominuje w języku potocznym, w dyskusji w nauce o stosunkach międzynarodowych, organizacjach międzynarodowych, a także tej dotyczącej integracji w kontekście Unii Europejskiej. Przykładową definicję podaje B. Andemicael, opisując region jako „spójny geograficznie obszar kontrolowany przez suwerenne rządy, których interesy w jakiejś określonej kwestii, z którą trzeba się zmierzyć, są wystarczająco kompatybilne, żeby zainicjować efektywną wielostronną kooperację"[339].

W drugim znaczeniu (i to stanowi przedmiot szczególnego zainteresowania w niniejszych rozważaniach), termin „region" jest spójnym, średniej wielkości wycinkiem przestrzeni

---

[331] P.E. James, G. J. Martin. All Possible Worlds: A history of geographical ideas, John Wiley and Sons, New York 1981, s.194.
[332] M. Keating, Is there a regional level of government in Europe [w:] P. Le Galès, C. Lequesne (red.), Regions in Europe, Routledge, London and New York 1998, s.11.
[333] F. Betioli Contel, Concepts of region and regionalization: aspects of its evolution and possible uses to health regionalization, Saúde Social, t.24, nr.2/2015, s.447-459.
[334] H.Å. Persson, I. Eriksson (red.), Border Regions in Comparison. Five Lectures from a Conference held 4th of May 2000, Malmö University, Häften för Europastudier nr 2, Studentlitteratur Lund 2001, s.12.
[335] F. Schrijver, Regionalism After Regionalisation: Spain, France and the United Kingdom, Amsterdam University Press, 2006, s. 22.
[336] Ibidem s. 22.
[337] H.J. Puhle, Regions, Regionalism, and Regionalization in 20th-Century Europe, op.cit., s.3.
[338] H.Å. Persson, I. Eriksson (red.), Border Regions..., op.cit., s.12.
[339] B. Andemicael, Region analism and the United Nations, Brill Archive, 1979, s. 8.

(subspace - „podprzestrzenią"), wyodrębnionym z przestrzeni jako całości z uwagi na specyficzne cechy[340], a także, co ważne dla niniejszych rozważań, znajduje zastosowanie w odniesieniu do „obszarów w granicach terytorium państwa (...)"[341]. Według M. Keatinga „minimalna (najwęższa) definicja powinna prezentować region jako średni poziom terytorialny, pomiędzy państwem a szczeblem lokalnym"[342]. Zdanie to podziela większość przedstawicieli nauki jak np. F. Schrijver twierdząc, iż region to „(...) wycinek ziemi w skali przestrzeni ulokowany pomiędzy państwem i lokalną społecznością, obszar na niższym niż państwo przestrzennym szczeblu"[343], czy Ch. B. Breuer według którego wymiar terytorialny (jak się wydaje państwa - przypis własny M.K.M), jest oparty na idei rosyjskich lalek (matrioszek-przypis własny): większy niż lokalny, ale stanowiący część większego obszaru narodowego/państwa [344] . Ponadto, we współczesnych debatach dotyczących zjawisk związanych z regionem ten ostatni ujmowany jest jako jednostka administracyjna w obrębie państwa[345], a więc element podziału terytorialnego. R. Bieniada twierdzi, iż „w miarę uniwersalną" definicją jest ta opisująca region jako „(...) naczelną jednostkę organizacji terytorium danego państwa", przy tym według autora nie ma znaczenia terytorialna forma ustrojowa tego ostatniego. Dalej wymienia on „stosunkowo znaczną powierzchnię" i „dość dużą liczbę osób zamieszkujących dany obszar". Ponadto zaś teren musi być „relatywnie jednolity z punktu widzenia gospodarczego, społecznego, a także kulturowego"[346].

W tym ujęciu bynajmniej trudno znaleźć klarowne wyjaśnienie kwestii terytorium/obszaru regionu, jego zakresu, gdy, jak to ujął H.J. Puhle, „wszystko może być określone jako region jeśli będzie mniejsze niż państwo i większe niż gmina/miejscowość, departament albo mała prowincja (...)"[347], bowiem istnieją regiony w tym sensie większe niż niektóre państwa[348]. Jednak ujawnia się tutaj inny aspekt zjawiska, zdecydowanie bliższy prezentowanemu przez

[340] M. Sinz, Bundesraumordnung [w:] M. Sinz (red.) Handwörterbuch der Raumordnung, Akademie für Raumforschung und Raumplanung, s. 805.
[341] H. Å. Persson, I. Eriksson (red.), Border Regions..., op.cit., s.12.
[342] M. Keating,The new regionalism in Western Europe. Territorial restructuring and political change, Edward Elgar UK 1998, s. 9.
[343] F. Schrijver, Regionalism After Regionalisation..., op.cit., s. 22.
[344] La regionalización y sus consecuencias sobre la autonomía local: informe del Comité Director de las Autoridades Locales y Regionales (CDLR) preparado con la colaboración del profesor Gerard Marcou, Council of Europe, 1.01.1998 s. 9.
[345] A. Paasi, The Resurgence of the Region and Regional Identity..., op.cit. , s. 122; R. Bieniada, Regionalizm i regionalizacja w definicji. Wybrane problemy teoretyczne, E-politicon Kwartalnik Naukowy Ośrodka Analiz Politologicznych UW nr VI/2013, s. 281- 299. M, Keating, The new regionalism in Western Europe..., op.cit., s.9.
[346] B. Zawadzka, Województwo i region. Wnioski z doświadczeń francuskich, INP PAN, Agencja Scholar, Warszawa 1993, s. 21.
[347] H.J. Puhle, Regions, Regionalism, and Regionalization..., op.cit., s.3-4.
[348] M. Keating,The new regionalism in Western Europe..., op.cit., s. 9.

łaciński termin, które ujmuje region jako obszar, nad którym rozciąga się jakiś rodzaj władzy. Trudno pominąć ów fakt, jeśli mamy do czynienia z państwem, terytorialną organizacją, gdzie pozostałe atrybuty to ludność i władza. Wyraźniej widać to w definicji C. Panary: „regionalny szczebel rządów jest pośrednim pomiędzy władzą lokalną a władzą centralną w państwie”[349], albo M. Keatinga, którego zdaniem region to „(...) także system instytucjonalny, zarówno w postaci władzy regionalnej, jak i grupy instytucji działających na danym obszarze”[350]. K. Stolz rozwija tę myśl twierdząc, iż termin region „(...) odnosi się do każdej terytorialnie określonej jednostki pomiędzy szczeblem lokalnym i centralnym państwa wyposażonej w jakąś polityczną lub administracyjną tożsamość, niezależnie od statusu ustrojowego albo jej samookreślenia (samoidentyfikacji)”[351]. Zatem termin jest używany dla oznaczenia przestrzeni terytorialnej powiązanej z jakimś rodzajem władzy albo podmiotu (wyposażonego w samodzielność) większych rozmiarów[352]. Pozostawiając w tym miejscu na boku komentarz dotyczący samodzielności, statusu ustrojowego czy samoidentyfikacji regionu, należy zauważyć, iż ta interpretacja terminu, jako wiążąca zjawisko z regionalizmem i regionalizacją, będzie bez wątpienia najbardziej adekwatna dla niniejszych rozważań.

Według X.M. Núñeza region można opisać jako „(...) mniejszą przestrzennie wydzieloną część większej całości, z wyodrębnionymi administracyjnie granicami albo powiązaną z emocjonalnymi kategoriami przestrzennymi, które stają się obiektem nostalgii i mogą funkcjonować jako łącznik pomiędzy indywidualnym i kolektywnym poczuciem przynależności (...)”[353]. Taka społeczność artykułuje (bądź nie) polityczne żądania, ale jest ulokowana gdzieś pomiędzy państwem i sferą lokalną. Region jest tu z całą pewnością rozumiany jako byt subpaństwowy. Jak podkreśla Ch. B. Breuer, pod uwagę należy wziąć m.in. jego terytorialny wymiar, specyfikę jako części większej całości - państwa (a więc zawieranie się w ramach granic tego ostatniego); poczucie więzi jego mieszkańców z terytorium (wzmacniane przez wiele czynników, m.in. poprzez udział w życiu politycznym

[349] C. Panara, M. R. Varney (red.), Local Government in Europe, The ‘Fourth Level’ in the EU Multi-Layered System of Governance, Routledge, London 2013, s. 371.
[350] M Keating, Is there a regional level of government in Europe?..., op.cit., s.11.
[351] K. Stolz, Towards regional political class? Professional Politicians and Regional Institutions in Catalonia and Scotland, Oxford University Press, 2010, s.2.
[352] S. Bolgherini, L’attivazione delle Regioni in Europa. Un’analisi comparata di otto casi mediterranei. Doctoral dissertation, Università degli Studi di Firenze, 2003, s.25.
[353] Zob. X. M. Núñez, Historiographical Approaches to Sub-national Identities in Europe: A Reappraisal and Some Suggestions. [w:] J.Augusteijn, E. Storm (red), Region and State in Nineteenth-Century Europe. Palgrave Macmillan, London 2015, s. 15. cyt. za: E. Ganowicz, Region jako mała ojczyzna, namiastka państwa: teoretyczne rozważania o cechach organizacji państwowej w odniesieniu do regionu w teorii Luka Van Langenhove’a, [w:] E. Ganowicz, (red.), Artificem commendat opus: region - pamięć - polityka: studia i materiały ofiarowane profesor Danucie Kisielewicz, Opole 2018, s.106-107.

i demokratyczne wybory regionalnych organów; zdolność wykonywania własnych zadań i określoną pozycję w procesie podejmowania decyzji w skali terytorium całego kraju[354]. Ów ostatni element uwypuklany jest przez podejście socjologiczne, gdzie region to przestrzenny krąg zainteresowania mieszkańców w realizacji zadań administracji publicznej; zatem w tworzeniu hierarchicznej regionalnej struktury organizacyjno-administracyjnej ważne znaczenie nadaje się czynnikowi świadomości i tożsamości regionalnej[355].

Znaczący w definiowaniu regionu jest dorobek Unii Europejskiej (tabela 5).

Tabela 5 Wybrane zapisy dotyczące definiowania regionu zawarte w wybranych dokumentach Unii Europejskiej

Dokument	Zapisy dotyczące regionu
Europejska Karta Samorządu Regionalnego	art.3 ust.1. "samorząd regionalny oznacza prawo i zdolność największych terytorialnych jednostek władzy w obrębie każdego państwa, mających wybieralne organy, administracyjnie umieszczonych między rządem centralnym i samorządem lokalnym, i posiadających prerogatywy, albo wynikające z samoorganizacji albo typu zwykle przypisywanego rządowi centralnemu, do zarządzania na własną odpowiedzialność i w interesie mieszkańców zasadniczą częścią spraw publicznych, zgodnie z zasadą subsydiarności"
Deklaracja Dotycząca Regionalizmu w Europie	Definiuje region jako „jednostkę administracji terytorialnej odpowiadającą poziomowi usytuowanemu bezpośrednio poniżej szczebla państwa i posiadającą rząd dysponujący własną władzą polityczną". To "terytorialny podmiot prawa publicznego umiejscowiony na poziomie bezpośrednio pod państwowym i wyposażony w polityczną samorządność".
Zgromadzenie Regionów Europejskich	(Artykuł 2.2.) pojęcie regionu obejmuje "(...) w zasadzie władze lokalne usytuowane bezpośrednio poniżej poziomu rządu centralnego, z władzą polityczną reprezentowaną przez wybieralne regionalne zgromadzenie".
Parlament Europejski Wspólnotowa Kartae Regionalizacji (1988)	Region powinien być rozumiany jako terytorium, które tworzy, z geograficznego punktu widzenia, wyraźnie wyodrębniony byt (jednostkę) lub grupę terytoriów wykazujące pewną ciągłość i której populacja posiada pewne określone cechy wspólne i wykazuje wolę utrzymania i rozwoju swojej specyficznej tożsamości poprzez stymulację kulturalnego, społecznego i gospodarczego rozwoju

Źródło: Europejska Karta Samorządu Terytorialnego 1985, Dz.U. 1994 nr 124 poz. 607; Deklaracja Dotycząca Regionalizmu w Europie, Zrzeszenie Regionów Europy (ARE) Bazylea 1996, AER Statute, https://aer.eu/aer-statute (12.02.2021), Wspólnotowa Karta Regionalizacji, 18.11.1988, O.J. EC, C 326/298, Aneks.

[354] Ch. B. Breuer, The Regional Puzzle..., op.cit., s. 41-42.
[355] W. Brzeziński, Kształtowanie terytorialnego podziału państwa. Zagadnienia. Metody, Państwo i Prawo nr 3/1963, s. 71.

Przytoczone powyżej definicje polityczne, sformułowane dla potrzeb dokumentów unijnych, przez organy organizacji, jak również każda inna formułowana przez inne międzynarodowe organizacje, nie są wiążące prawnie, tym niemniej jednak należy uznać je za pomocne w zrozumieniu znaczenia regionu.

Nieco inaczej, choć element szczebli przestrzennych w podziale terytorialnym jest tu widoczny, rzecz ujmuje A. Lagendijk. Jak się wydaje zwraca on raczej uwagę na rolę regionów, które określa jako „nowe miejsca demokracji i strategicznego zarządzania" dodając, iż jednocześnie, stanowiąc uzupełnienie pozostałych poziomów (lokalnego i centralnego), częściowo z nimi rywalizują[356].

Wśród definicji w literaturze przedmiotu można znaleźć także ciekawe próby całościowego ujęcia zjawiska dla polityczno-prawnych celów. Na przykład M. Elżanowski, M. Maciołek, P. Przybysz definiują region jako „najwyższą jednostkę organizacji terytorium państwa bez względu na jego formę ustrojową (federacja, państwo unitarne) o relatywnie dużej powierzchni i dość znacznej liczbie ludności, stanowiącą obszar względnie jednolity z punktu widzenia gospodarczego, społecznego i kulturowego, w ramach której przez powołane do tego instytucje terytorialne prowadzona jest uwzględniająca jej specyfikę samodzielna polityka społeczna, gospodarcza i kulturalna"[357].

Ponadto, jak wskazuje H.J. Puhle, region może być także „(...) sztuczną konstrukcją wynalezioną przez technokratów jak francuskie regiony dla celów planowania albo NUTS jako poziomy w regulacjach w UE" [358]. Jako takie niekoniecznie muszą odnosić się do subpaństwowych jednostek w strukturze podziału terytorialnego państwa[359].

Wśród atrybutów regionu w znaczeniu przydatnym dla celów niniejszej pracy powinny się znaleźć: element struktury państwa, bezpośrednie ulokowanie poniżej i podporządkowanie szczeblowi centralnemu, element pośredni między państwem a innymi (niższymi) jednostkami organizacji terytorium kraju, miejsce, gdzie artykułowane są istotne interesy o różnym ale specyficznym charakterze (interes regionalny), spójność i jednorodność (pod względem cech odróżniających i ich natężenia) jednostka terytorialna wyposażona w odpowiednie

[356] Zob. A. Lagendijk, Regions and regional boundaries in the minds and practices of policy-makers in a unifying Europe [w:] A. van Gorcum, Changing economic behaviour in a unifying Europe, Van Vilsteren & Wever 2003
[357] M. Elżanowski, M. Maciołek, P. Przybysz, Region jako instytucja prawnoustrojowa, Państwo i Prawo 1990, nr 8, s.60 cyt. za: M. Kozłowska, Model państwa regionalnego..., op.cit., s.32.
[358] H.J. Puhle, Regions, Regionalism, and Regionalization..., op.cit., s.4.
[359] The State of Regionalism in Europe, Report Part I: Regions of yesterday, Regions of tomorrow What has changed over the last 25 years? What is at stake today?, Assembly of European Regions (AER) 2010, s.15.

kompetencje własne i władzę polityczną (pochodzącą z wyboru reprezentację polityczną), tzn. autonomiczne organy terytorialne, dysponowanie osobowością publicznoprawną oraz cywilnoprawną, samodzielność (subsydiarna jedynie rola państwa), więź społeczna oparta na poczuciu wspólnej tożsamości, wspólnota interesów gospodarczych, dośrodkowa integracja gospodarcza, niezależna polityka gospodarcza, społeczna oraz kulturowa, wyodrębnienie w celu efektywnego zarządzania terytorium i podniesienia skutecznego przepływu decyzyjnego w państwie jako całości (służebna rola wobec państwa).

Z przeglądu literatury dotyczącej regionów wyłania się złożony obraz zjawiska. Regiony, jak chce M. Keating mogą być m.in. "(...) postrzegane jako jednostki instytucjonalne, historycznie ukonstytuowane lub utworzone niedawno i zróżnicowane - od organów utworzonych dla wygody administratorów państwowych po instytucje polityczne zbudowane w wyniku działań politycznych w terenie"[360], mogą i - według B. Hettne - wręcz muszą być rozumiane jako procesy, bowiem nie są one obiektami geograficznymi czy administracyjnymi, lecz przedmiotami procesu poznawczego, a ich granice się zmieniają, podobnie jak ich zdolność do bycia uczestnikiem otaczających procesów, co określa się regionalnością. Regiony ewoluują i podlegają przeobrażeniom[361].

W niniejszych rozważaniach region ujmowany jest jako ulokowany pomiędzy szczeblem lokalnym i państwowym byt terytorialny, polityczno - administracyjny, wyposażony w pewną samodzielność, będący elementem podziału terytorialnego państwa.

2.2. Typologia regionu - przegląd literatury przedmiotu

Wiele typologii zostało zaproponowanych do opisania regionów, zamierzeniem autorki w tym miejscu jest jednak jedynie analiza wybranych stanowisk przedstawicieli nauki w kwestii kryteriów różnicowania typów regionów[362], nie zaś propozycja nowej typologii.

W pojęciu regionu, jak zauważa L. Worth, nie mamy do czynienia z jedną i jednoznaczną ideą, ale z różnorodnością pojęć/znaczeń i podejść[363], zatem „każdy konkretny system

[360] M. Keating, The new regionalism in Western Europe..., op.cit., s. 9-10.
[361] T. Paupp, The future of global relations: Crumbling walls, rising regions, Basingstoke 2009, s. 220, B. Hettne, Regional governance and world order, [w:] S. Boisseau du Rocher, B. Fort (red.), Paths to regionalisation: Comparing experiences in East Asia and Europe, Singapore 2005, s. 110, cyt. za: E. Ganowicz, Region jako mała ojczyzna, namiastka państwa ..., op.cit., s. 108.
[362] Zob. J. Kisielnicki, Typologia systemów informatycznych, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2009, s. 158-159. Chodzi o podział obiektów na grupy, charakteryzujące się pewną wspólną cechą lub grupą cech - stanowiących pewien typ, wskazanie na istnienie wielu różnych ich rodzajów. Jest to raczej, „systematyzacja, która skupia się głównie na grupowaniu, porządkowaniu oraz podziale określonych kategorii".
[363] L. Worth The limitation of regionalism [w:] L. Wirth E. Wirth Marvich, A. J. Reiss Jr. (red.), Community life and social policy. Selected papers, Chicago University Press 1956, s. 164.

regionalny jest tylko jednym ze sposobów patrzenia na świat”[364]. Stąd, podobnie jak samo definiowanie regionu, także typologia służy określonemu badaniu, dokonuje się jej raczej dla konkretnego celu niż dla formułowania uogólnień i znalezienia rzeczywiście wszystkich typów regionu[365]. W opinii P. Clavala, „nie chodzi tu o klasyfikowanie i tworzenie typologii lecz ukazanie jak zróżnicowana może być organizacja przestrzeni”[366].

Regiony będą odmiennie ujmowane w zależności od tego, czy zastosowanie znajdą kryteria geofizyczne, geograficzne, geopolityczne, instytucjonalne, ideologiczne, kulturowe, religijne, gospodarcze, itp. czy będą one brane pod uwagę z osobna, czy w różnych konfiguracjach albo – jeśli i o ile to możliwe – wszystkie z nich łącznie[367]. W praktyce nie są one ani jednoznaczne, ani uniwersalne.

Przegląd literatury przedmiotu w celu znalezienia podstawowych kryteriów różnicowania regionów pozwala zauważyć dychotomię: przestrzeń geograficzna - przestrzeń ludzkiej aktywności. Niezależnie od tego, czy jest to kategoryzacja pozwalająca wyodrębnić region fizyczny (determinowany przez ukształtowanie terenu) i kulturowy (wyróżniający się takimi cechami jak język, polityka, religia, ekonomia i przemysł, itp.)[368], regiony geograficzne i jednego celu[369], czy typologia związana z kryterium obiektywności bądź subiektywności kategorii[370], chodzi o regiony naturalne, które można jedynie odkrywać oraz regiony sztuczne - tworzone w celu porządkowania i klasyfikowania rzeczywistości[371], „wytworzone” w metodologicznie systematycznym procesie regionalizacji[372], stanowiące wyraz organizacji ludzkiej działalności na danej geograficznej przestrzeni.

Uwagę zwraca rozróżnienie wprowadzone przez M. Bielecką, która wskazuje na dwa elementy charakterystyczne dla regionu, mianowicie jego odrębność - naturalną/geograficzną (wydzielony obszar powierzchni ziemskiej) oraz administracyjną (administracyjnie wydzielona część danego terytorium)[373]. Ta druga zasługuje na szczególne podkreślenie,

[364] D.B. Grigg, The logic of regional systems, Association of American Geographers, nr 55/1965, s.465-491.
[365] J. Kondracki, Podstawy regionalizacji fizycznogeograficznej, Warszawa 1976, s. 122-128.
[366] P. Claval An introduction to regional geography, Blackwell Publishers, Oxford 1998, s. 46.
[367] Z. Chojnicki, T. Czyż, Region - Regionalizacja - Regionalizm, op.cit., s.17.
[368] Geografia fizyczna i antropogeorgafia/geografia społeczno-ekonomiczna/geografia ludzka/humanistyczna,
[369] Zob. R.J. Chaudhuri, An introduction to development and regional planning. With special reference to India, Orient Black Swan, 2015, s.11.
[370] J. Grzela, Region, regionalizm, regionalizacja – wybrane aspekty teoretyczne, op.cit., s. 15.
[371] T. Grabiński, Analiza taksonomiczna krajów Europy w ujęciu regionów, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Krakowie, Kraków 2003, s. 15.
[372] F. Harveya, U. Wardenga, Richard Hartshorne’s adaptation of Alfred Hettner’s system of geography, Journal of Historical Geography nr 32/2006, s.428.
[373] M. Bielecka, Komitet regionów Unii Europejskiej a integracja europejska, op.cit., s. 9-10.

ponieważ - po pierwsze w niniejszej pracy poszukiwany jest region o administracyjnym właśnie charakterze, po drugie zaś administracja, rozumiana jako działalność zarządcza i literalnie służebna[374] trafia w sedno idei regionu w niniejszych rozważaniach jako bytu subpaństwowego. Nie tylko ma on za zadanie zorganizować ludzką aktywność na danej przestrzeni i zarządzać wszystkimi sprawami, ale być ponadto istotnym elementem w funkcjonowaniu państwa jako całości.

W powiązaniu z tym rozróżnieniem pozostaje podział regionów na naturalne, formalne i funkcjonalne[375]. Na przykład B.J.L. Berry i T.D. Hankin mówią o regionie w sensie ogólnym (jest dany *a priori),* regionie homogenicznym (jednorodnym/formalnym) oraz funkcjonalnym[376]. Dwa ostatnie, w przeciwieństwie do tego w sensie ogólnym (który jest naturalny), są wynikiem procesu regionalizacji[377].

Region formalny to obszar geograficzny jednolity lub jednorodny pod względem wybranych (jednego lub większej liczby) kryteriów[378]. Cechuje go wysoki poziom spójności pod względem określonego atrybutu kulturowego lub fizycznego, służy głównie do określania i wyznaczania regionów politycznych, kulturowych i gospodarczych oraz może być opisywany jako dowolna lokalizacja geograficzna z wyraźnie wytyczonymi granicami, której obszar jest ustalony, i nie stanowi przedmiotu sporu[379]. Definiowane przez powiązane, mierzalne cechy, regiony formalne mają charakter statyczny, bowiem wskazując na właściwości danej przestrzeni pozwalają na opis istniejącego stanu rzeczy[380].

W ramach regionu formalnego wyróżnia się regiony jednej cechy, wielu cech oraz ich kompleksu (compage) w zależności od podstaw lub kryteriów użytych do wytyczenia. Są to m.in. regiony geograficzne, gospodarcze, społeczno - kulturowe[381]. Kiedy wszystkie z nich są

---

[374] Łac. *administere*
[375] J.R. Chaudhuri, An introduction to development and regional planning..., op.cit., s.21.
[376] B.J.L. Berry, T.D. Hankin, A bibliographic guide to the economic regions of the United States, Chicago, University Press, Dept. of Geography, Research paper nr 87/1963, s. X.
[377] R.P. Misra, On the concept of region and regional planning, [w:] R.P. Misra (red.), Regional planning. Concepts, techniques, policies and case studies, Concept Publishing Company, New Delhi 2002, s.45.
[378] J.R. Chaudhuri, An introduction to development and regional planning…, op.cit., s.17.
[379] Regions: AP Human Geography Crash Course, https://www.albert.io/blog/regions-ap-human-geography-crash-course/ (12.10.2021).
[380] A.Kundu, Construction of indices for regionalisation: An enquiry into the methods of analysis, [w:] R.P. Misra (red.), Regional planning..., op.cit., s. 170.
[381] Zob. P. Claval An introduction to regional geography, op.cit., część II (rozdziały 4-8), s. 69-185. P. Claval na przykład wymienia czynniki ekologiczne, ekonomiczne, społeczno - kulturowe, regionalną świadomość i tożsamość oraz polityczne.

brane pod uwagę razem, powstaje jednolity region gdzie wszystkie cechy fizycznego, biotycznego i społecznego środowiska są funkcjonalnie powiązane z obecnością człowieka[382].

Z kolei regiony funkcjonalne to takie, w których jedno lub więcej wybranych zjawisk przepływu (towarów, ludzkiego czynnika, informacji i kapitału) łączy znajdujące się w nim miejscowości w funkcjonalnie zorganizowaną całość[383]. W odróżnieniu od regionu formalnego bierze pod uwagę charakter, intensywność, zakres, interrelacje regionalnych powiązań[384]. Nie opisuje on przestrzeni poprzez wskazanie głównych atrybutów miejsca, ale zorganizowanie wokół centralnego miejsca i jego połączeń - poprzez relacje pomiędzy tymi ostatnimi (przepływy ruchu drogowego, towarów, ludzi, wiadomości, idei, itp.) [385] . Czynniki wyodrębnienia regionu funkcjonalnego mają zatem dynamiczny charakter.

Obok regionów formalnych i funkcjonalnych wyróżnia się regiony percepcyjne, definiowane przez wierzenia lub postawy ludzi. To określanie regionu jako obszaru lokalnego, ojczystego (wernakularyzm)[386]. Kryteria wybrane do demarkacji są abstrakcyjne. Jest to zatem konstrukt mentalny/idealistyczny oraz hipotetyczny i subiektywny z natury.

Pozostaje wspomnieć jeszcze o regionach ujmowanych z punktu widzenia rozmiaru, chociaż wydaje się, że właściwsze byłoby kryterium hierarchii w organizacji przestrzennej pozwalające wyróżnić m.in. regiony mikro, mezo, makro i globalne[387].

W literaturze przedmiotu często bierze się pod uwagę głównie dwie z powyżej wymienionych kategorii wyodrębniając regiony ponadnarodowe oraz regiony niższego szczebla, subpaństwowe nazywane odpowiednio „makroregionami" i „mikroregionami". Jest to rozróżnienie pojęciowe, niekoniecznie odnoszące się do ich rzeczywistej względnej wielkości wymienionych regionów[388].

---

[382] R.P. Misra, On the concept of region and regional planning..., op.cit., s.45.
[383] B.J.L. Berry, T.D. Hankin, A bibliographic guide… op.cit., s. X.
[384] Zob. P. Claval An introduction to regional geography, op.cit., s. 48-68
[385] B.J.L. Berry, A synthesis of formal and functional regions using general field theory of spatial behaviour [w:] B.J.L. Berry, D.F. Marble (red.), Spatial analysis, Prentice-Hall Inc. Inglewood Cliff New Jersey 1968, s. 420 cyt. za: A.Kundu, Construction of indices for regionalisation.., op.cit., s. 170.
[386] J.R. Chaudhuri, An introduction to development and regional planning..., op.cit., s.14.
[387] K. Roth, What is Region? Southeast European Regions Between Globalization, EU-Integration and Marginalization, [w:] K. Roth, U. Brunnbauer (red.), Region, Regional Identity and Regionalism in Southeastern Europe, part I, Ethnologia Balkanika, Journal of Southeast European Anthropology, t. 11/2007, LIT Verlag, Berlin, s. 18, mówi się także o multi level planning perspective.
[388] Zob. S. Rengasamy. Regional Planning & Development Part II Types of Regions & Regionalization of India, Madurai Institute of Social Science, s. 9-11, https://jogamayadevicollege.ac.in/uploads/1585048499.pdf (11.03.2021).

Wśród podejmowanych w literaturze przedmiotu prób dokonania typologii zjawiska regionu uwagę zwraca ta związana ze wspomnianym już wcześniej postrzeganiem regionu jako narzędzia badania, przedmiotu poznania oraz narzędzia działania**.**

Wyodrębnienie różnych typów regionów ujmowanych jako narzędzia badania koresponduje z podziałem na regiony naturalne i sztuczne (rzecz jasna w zalicza się je do tych ostatnich). Regionami tego typu są te (s)tworzone dla celów statystycznych. Taką klasyfikację regionów sporządziła np. Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (Organisation for Economic Co-operation and Development, OECD) w celu uwzględnienia różnic geograficznych i umożliwienia miarodajnych porównań między regionami należącymi do tego samego typu oraz wyeliminowania nieporozumień przy analizach ekonomicznych na poziomie niższym niż krajowy, gdzie „region" jako jednostka analizy może być odmiennie ujmowany zarówno w obrębie krajów, jak i między nimi, ze znacznymi różnicami w obszarze i populacji[389]. OECD sklasyfikowała dwa poziomy jednostek geograficznych w każdym kraju członkowskim: duże regiony (poziom terytorialny 2 lub TL2) i małe regiony (poziom terytorialny 3 lub TL3)[390]. Wszystkie zaś są określone w granicach państw i w większości przypadków odpowiadają regionom administracyjnym. Każdy region TL3 jest zawarty w regionie TL2 (z wyjątkiem Niemiec i Stanów Zjednoczonych). Ta klasyfikacja ułatwia zgodność między regionami na tym samym poziomie terytorialnym. W rzeczywistości te dwa poziomy, które są oficjalnie ustanowione i względnie stabilne we wszystkich krajach członkowskich, są wykorzystywane jako ramy wdrażania polityki regionalnej w większości z nich[391]. Taka typologia została wykorzystana przez OECD w pracach analitycznych (np. seria OECD Regions at a Glance[392]), a także w analizach prowadzonych przez inne instytucje, takie jak Krajowe Urzędy Statystyczne i Komisja Europejska.

Klasyfikacja OECD dla krajów europejskich jest w dużej mierze zgodna z klasyfikacją urzędu statystycznego Unii Europejskiej - EUROSTATU - wspólną klasyfikacją jednostek terytorialnych do celów statystycznych Nomenclature of Territorial Units for Statistics (NUTS). Klasyfikacja jednostek terytorialnych dla celów statystycznych, to klasyfikacja

[389] OECD Territorial grids, Lipiec 2022, s.3; OECD Regions and Cities at a Glance 2020, OECD Publishing, Paris, https://doi.org/10.1787/959d5ba0-en. (3.04.2023).
[390] OECD Data Explorer, https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=REGION_DEMOGR (3.04.2023).
[391] OECD Regions at a glance 2009, s.11.
[392] Regions at a glance. OECD Library https://www.oecd-ilibrary.org/urban-rural-and-regional-development/oecd-regions-at-a-glance_19990057#:~:text=OECD%20Regions%20at%20a%20Glance%20analyses%20and%20compares%20major%20territorial,mobilised%20to%20improve%20regional%20competitiveness. (3.04.2023).

geograficzna dzieląca terytorium UE na regiony na trzech różnych poziomach - NUTS 1, 2 i 3. Podstawę prawną dla NUTS stanowi rozporządzenie (WE) nr 1059/2003, (rozporządzenie NUTS)[393]. Klasyfikacja ta, zgodnie z art. 2 rozporządzenia NUTS, jest hierarchiczna. NUTS zawierają się w sobie - drugi i trzeci poziom to odpowiednio jednostki poziomu pierwszego i drugiego [394] . Państwo członkowskie może przyjąć kolejne hierarchiczne szczeble szczegółowości dla dalszego podziału w obrębie poziomu NUTS 3.

Artykuł 3 Rozporządzenia NUTS określa kryteria owej klasyfikacji stanowiąc, że pierwsze kryterium stosowane do określenia jednostek terytorialnych stanowią istniejące jednostki administracyjne w Państwach Członkowskich (art.3 pkt 1), przy czym przez jednostkę administracyjną należy rozumieć „(...) obszar geograficzny z organem administracyjnym uprawnionym do podejmowania decyzji administracyjnych lub politycznych dotyczących tego obszaru w ramach prawnych i instytucjonalnych państwa członkowskiego". Wspiera to dostępność danych i zdolność wdrażania polityki. Przyjęto także, iż średnia wielkość danej klasy jednostek administracyjnych w Państwie Członkowskim powinna mieścić się w wyznaczonych progach liczby ludności (art. 3 pkt 2 Rozporządzenia NUTS)[395]. Klasyfikacja NUTS jest względnie stała; może być zmieniana, ale generalnie nie częściej niż co trzy lata[396]. Zmiany są zwykle wymuszane zmianami struktury terytorialnej w jednym lub kilku państwach członkowskich. W przypadku znacznej reorganizacji struktury administracyjnej państwa członkowskiego zmiany w NUTS dopuszcza się dokonywanie zmian w odstępach krótszych niż przyjęto. Do tej pory zdarzyło się to w 2014 i 2024 roku w Portugalii[397].

Zauważalne jest powiązanie NUTS z typologią mikro-, mezo - i makroregion. Mikroregiony w terminologii NUTS UE odpowiadają poziomowi NUTS 3, mezoregiony zaś

[393] Rozporządzenie (WE) nr 1059/2003 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 26 maja 2003 roku w sprawie ustalenia wspólnej klasyfikacji Jednostek Terytorialnych do Celów Statystycznych (NUTS), Dz. Urz. UE L 154 z 21.06.2003.
[394] Zgodnie z art. 3 rozporządzenia NUTS, konkretna jednostka terytorialna może być sklasyfikowana na kilku poziomach klasyfikacji.
[395] 3 mln-7 mln dla NUTS 1, 800 tys. - 3 mln dla NUTS 2 i 150 tys.-800 tys. Dla NUTS 3.
[396] Rozporządzenie (WE) nr 1059/2003 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 26 maja 2003 roku w sprawie ustalenia wspólnej klasyfikacji Jednostek Terytorialnych do Celów Statystycznych (NUTS) (Dz. Urz. UE L 154 z 21.06.2003
[397] Zob. Adequação dos indicadores à nova organização territorial NUTS III, Entidades Intermunicipais, Instituto Nacional Estatistica (INE), 2015, https://www.ine.pt/ngt_server/attachfileu.jsp?look_parentBoui=227154766&att_display=n&att_download=y (5.07.2024); Commission Delegated Regulation (EU) 2023/674, 26.12.2022. Amending the Annexes to Regulation (EC) No 1059/2003 of the European Parliament and of the Council on the establishment of a common classification of territorial units for statistics (NUTS), L_2023087EN.01000101.xml (europa.eu) (5.07.2024).

poziomowi NUTS 2 lub NUTS 1, zaś makroregiony, ponieważ przekraczają terytorium państwa nie są tutaj ujmowane.

W odróżnieniu od regionu ujmowanego jako narzędzie badania region jako przedmiot poznania odpowiada regionowi danemu a priori, już istniejącemu, który może być tylko odkrywany. Proces delimitacji regionów, będących przedmiotem poznania, sprowadza się do wyodrębniania fragmentów obszaru, na których występują zjawiska lub obiekty wykazujące określone właściwości. Chodzi o obiekt konkretny, w uproszczeniu zaś, jak podkreśla Z. Chojnicki, o strukturę regionu[398]. Właściwie to podejście także ma aspekt analityczny, towarzyszy mu zaś koncentracja na wymiarze systemowym zjawiska[399]. Do głosu dochodzi też pragmatyzm, w związku z którym przedmiotem zainteresowania jest tutaj funkcjonowanie regionu, nie zaś jego kształtowanie się czy procesy regionotwórcze[400].

Badacze problematyki przywykli traktować region jako formę zorganizowaną, system z określoną strukturą, bowiem, jak podkreśla Z. Chojnicki, pozwala on „najpełniej uchwycić całą złożoność i wieloaspektowość regionu jako obiektu konkretnego”[401]. W tym ujęciu przyjmuje się, że region jest podsystemem społeczno-terytorialnym kraju posiadającym określony skład, otoczenie i strukturę[402].

Wreszcie regiony jako narzędzia działania wyróżnia się w celu organizowania w ich ramach działalności społeczno-gospodarczej w danej przestrzeni i efektywnego zarządzania nią[403]. Pojęcie regionu w tym ujęciu odnosi się do obszaru będącego elementem organizacji terytorialnej państwa rozumianej jako układ jednostek terytorialnych stanowiących składową podziału państwa w celu sprawnego działania administracji, ujmowanym w pionie i poziomo**,** co w rezultacie tworzy dość złożoną strukturę.

W organizacji terytorialnej państwa, jak uważają Z. Chojnicki i T. Czyż, „występują dwa rodzaje podziałów: administracji ogólnej (publicznej) i specjalnej” i Stosownie do tego

[398] Z. Chojnicki, T. Czyż, Region - Regionalizacja - Regionalizm, op. cit., s. 4.
[399] Z. Rykiel, Region w teorii Kazimierza Dziewońskiego –założenia i implikacje, Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna nr 54/2021,s. 154.
[400] Ibidem, s. 159.
[401] Z. Chojnicki, T. Czyż, Region - Regionalizacja - Regionalizm, op. cit., s.5
[402] Z. Chojnicki, Koncepcja terytorialnego systemu społecznego, Przegląd Geograficzny. t. 60, nr 4/1988 s. 492, http://rcin.org.pl/Content/13220/WA51_16231_r1988-t60-z4_Przeg-Geogr.pdf (3.05.2022).
[403] Zob. Z. Chojnicki, T. Czyż, Region - Regionalizacja - Regionalizm, op. cit., s. 6; M. Balak-Hryńkiewicz, Pozycja Regionu w Państwie w Ujęciu Teoretycznym, T. 1 Uniwersytet Zielonogórski, Studia nad Historią, Kulturą i Polityką Zielona Góra 2007, s. 102, http://zbc.uz.zgora.pl/Content/32106/PDF/7_balak_pozycja.pdf (3.05.2022).

podziału autorzy proponują wyróżnić odpowiednio regiony administracyjne i regiony specjalne[404].

Podobnie, z perspektywy wertykalnego i horyzontalnego ujęcia regionu, typologię przedstawia P. Schmitt-Egner[405]. Ujęto ją w tabeli 6.

Tabela 6 Typologia regionu według P. Schmitt - Egner

REGIONY HORYZONTALNE			
Typ regionu	**Dominujący aktorzy**	**Typ dominujących relacji**	**Dominujący typ cech/właściwości**
Region identyfikacji kulturowej	kulturowi i polityczni	wewnętrzne	symboliczne i formalne
Region administracyjny	polityczni	zbalansowane zewnętrzne i wewnętrzne	formalne i fizyczne
Region strukturalny	ekonomiczni	zewnętrzne	fizyczne
REGION WERTYKALNY			
Typ regionu	**Sposób funkcjonowania**	**Dominujący aktorzy**	**Pola aktywności**
region międzynarodowy	międzynarodowe regionalne organizacje	państwa	geopolityka, ekonomia i międzynarodowe zarządzanie
region transnarodowy	transnarodowe regionalne organizacje	subpaństwowe i operujące na transnarodową skalę jednostki (np. euroregion)	integracja celów regionalnych polityk, gospodarek, kultury i celów środowiskowych
region subpaństwowy	regionalne i lokalne władze	regionalni autorzy, jednostki (indywidualne osoby), grupy, wspólnoty	Zachowanie, zarządzanie i rozwój materialnego i niematerialnego dziedzictwa

Źródło: P. Schmitt-Egner, The Concept Of „Region": Theoretical And Methodological Notes On Its Reconstruction, [w:] European Integration, t. 24, nr 3/2002, s. 184-188.

[404] Z. Chojnicki, T. Czyż, Region - Regionalizacja - Regionalizm, op. cit., s. 9.
[405] P. Schmitt-Egner, The Concept Of „Region": Theoretical And Methodological Notes On Its Reconstruction, [w:] European Integration, t. 24, nr 3/2002, s. 179-200 i s. 184-188.

Region poziomy opisuje on jako jednostkę lub niszę działalności i funkcjonowania wymieniając wśród nich regiony strukturalne i administracyjne oraz regiony identyfikacji kulturowej. Zdaniem autora są one platformą dla międzyregionalnej wymiany i interakcji.

Z kolei region rozpatrywany pionowo to przestrzeń aktywności wykonywanej przede wszystkim przez państwa lub organizacje międzynarodowe, władze lokalne i społeczności lokalne. Charakteryzując tego typu regiony P. Schmitt-Egner koncentruje się na dominujących aktorach, relacjach regionu z otoczeniem, i relacjach wewnętrznych oraz na polach działania i sposobach funkcjonowania.

Zaprezentowana typologia ujmuje w sposób kompaktowy różne rodzaje regionów na podstawie kryterium poziomu organizacji przestrzennej, funkcji a także zbioru właściwości i cech. Pozwala wyodrębnić regiony o różnej skali – w tym subpaństwowe, oraz regiony o różnych funkcjach – identyfikacji kulturowej, administracyjne i strukturalne[406].

Kryteria związane z ujęciem wertykalnym i horyzontalnym należą do najczęściej stosowanych w typologii regionów. Związane są z nimi kryteria przestrzenne, uwzględniające lokalizację danego typu regionu w jego otoczeniu, np. krajowej czy międzynarodowej strukturze przestrzennej.

Region administracyjny zlokalizować można w obrębie regionów horyzontalnych ujmując go statycznie jako region formalny lub/i dynamicznie jako funkcjonalny oraz zidentyfikować jako wertykalny na subpaństwowym poziomie biorąc pod uwagę kryterium skali. To region dla celów zarządzania i prowadzonych w związku z tym analiz, a więc region sztuczny - narzędzie badania oraz instytucjonalny, czy też wyodrębniony. Jeśli potraktować go jako złożoną całość jest on również przedmiotem badania. Najbardziej adekwatne jednak jest poszukiwanie i identyfikacja regionu administracyjnego ujmowanego w sensie narzędzia działania, co wskazuje na będące głównym przedmiotem zainteresowania w niniejszych rozważaniach procesy związane z tworzeniem regionów.

Jako narzędzie działania region administracyjny, jak zauważają Z. Chojnicki i T. Czyż, należy wiązać „z decentralizacją działalności administracji ogólnej lub publicznej w wymiarze terytorialnym" i ujmować jako jednostkę terytorialną określonego poziomu (szczebla), którego władze wyposażone są w pewien zakres kompetencji uprawniających do działania w stosunku do podmiotów znajdujących się na ich obszarze"[407]. Region administracyjny będzie tu bytem

[406] P. Schmitt-Egner, The Concept Of „Region"..., op.cit., s. 185.
[407] Z. Chojnicki, T. Czyż, Region - Regionalizacja - Regionalizm, op. cit., s.11.

względnie jednolitym pod względem gospodarczym i/lub społecznym czy kulturowym, zaś w jego w ramach prowadzona jest (w różnym zakresie samodzielności), stosownie do potrzeb i z uwzględnieniem jego specyfiki, polityka gospodarcza, społeczna, kulturowa, prowadzona przez powołane do tego instytucje terytorialne[408]. Ta spójność (dająca region w sensie formalnym) stanowi zwykle jedną z przesłanek wyodrębnienia regionu administracyjnego w sensie instytucji, a więc impuls do działania w celu wyodrębnienia jednostki. Jest to z całą pewnością społeczno-gospodarczy typ regionu, jednak, jak podkreślają T. Kaczmarek i Ł. Mikuła, chodzi nie tyle o pojęcie regionu węzłowego (funkcjonalnego), określającego pozycję regionu w systemie osadniczym, ale o jego rangę w systemie administracyjnym [409].

Jeśli mowa jest, jak powyżej, o powołanych do prowadzenia polityki na danym obszarze instytucjach terytorialnych, należy zwrócić uwagę na fakt ustanowienia i funkcjonowania regionu administracyjnego w oparciu o podstawę prawną. Nie jest to decyzja uznaniowa jakiejś terytorialnej społeczności, lecz decyzja władz, wyraz polityki państwa w zakresie terytorialnej organizacji. Jak zauważa B. Zawadzka, regiony administracyjne nie są tworzone *ad hoc* lecz wydzielane „(...) na podstawie odpowiednich aktów prawnych, z zamiarem jej trwałości i wyposażoną w określony zespół zadań i kompetencji”[410], zaś zakres tych ostatnich zależny jest od przyjętego przez państwo modelu ustrojowego. W organizacji terytorium państwa region jest najwyżej w hierarchii ulokowaną jednostką posiadającą względnie dużą powierzchnię i znaczną liczbę ludności [411] . Posiada on wyraźną granicę, jest zinstytucjonalizowany oraz funkcjonuje w układzie zależności hierarchicznych (nadrzędności i podrzędności administracyjnej).

Region administracyjny można zatem zdefiniować jako wydzieloną terytorialnie i organizacyjnie jednostkę przestrzeni dysponującą organami i instytucjami administracyjnymi, pełniącą określone funkcje w hierarchicznym układzie administracyjnym

[408] P. Wais, Państwo i region wobec procesów integracyjnych, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Stanisława Pigonia w Krośnie, 2015, s. 301, http://archiwum.pwsz.krosno.pl/gfx/pwszkrosno/pl/defaultopisy/1155/3/1/18._pawel_wais_panstwo_i_region_wobec_procesow_integracyjnych.pdf (12.01.2020); B. Gruchman, Funkcje oraz instytucjonalizacja układu regionalnego, w: Strategiczne wyzwanie dla polityki rozwoju regionalnego Polski, Friedrich Ebert Stiftung, Kraków 1996, s. 47.

[409] T. Kaczmarek, Ł. Mikuła, Ustroje terytorialno-administracyjne obszarów metropolitalnych w Europie, https://www.researchgate.net/profile/Lukasz-Mikula/publication/340210094_Ustroje_terytorialno-administracyjne_obszarow_metropolitalnych_w_Europie/links/5e7d1e3f92851caef4a1fa99/Ustroje-terytorialno-administracyjne-obszarow-metropolitalnych-w-Europie.pdf (12.01.2020), s.17

[410] B. Zawadzka, Województwo i region..., op.cit., s. 7.

[411] P. Wais, Państwo i Region wobec procesów integracyjnych, op.cit.. s. 301.

państwa[412]. Funkcjonując na podstawie i w granicach prawa, wykonuje on przekazane mu w drodze ustawy zadania, co czyni go bytem o publicznoprawnym charakterze[413].

Wśród regionów administracyjnych, przyjmując za kryterium typologiczne zakres wspomnianych wyżej uprawnień, funkcje i sposób ich (u)tworzenia, najczęściej poddaje się analizie administrację rządową i samorządową na regionalnym poziomie.

Regiony administracji rządowej są jednostkami najwyższego i średniego poziomu[414], służące przede wszystkim celom decentralizacji władzy państwowej w dziedzinie zarządzania[415]. To utworzone przez rząd centralny jednostki terytorialne z wyraźną delimitacją, których funkcją jest wykonywanie usług administracyjnych; pozostają one odrębne od rządu lokalnego i (ewentualnie) od federalnego podziału państwa. Ich administracja, o ściśle wyznaczonych kompetencjach, zajmuje określone miejsce w systemie terytorialnej organizacji[416].

Regiony administracyjne M. Keating i J. Louglin opisują jako „obiekty działalności administracyjnej o szczebel niżej niż władze centralne, czyli terytoria wyodrębnione ze względów statystycznych" [417], a więc dla celów sprawnego zarządzania (organizacji i planowania) i prowadzonych w związku z tym badań czy analiz. Podobnie OECD definiuje je po prostu jako "jednostki terytorialne, na które podzielony jest kraj" dodając, iż „zwykle istnieje administracja z pewnymi funkcjami rządowymi i uprawnieniami związanymi z regionami administracyjnymi. Właściwość obszaru administracyjnego z reguły obejmuje cały obszar w jego granicach"[418].

---

[412] B. Gruchman, Funkcje oraz instytucjonalizacja układu regionalnego, op.cit., s. 47.
[413] P. Wais, Państwo i Region wobec procesów integracyjnych, op.cit., s. 302.
[414] Ł. Zaborowski, Zasady Podziału Terytorialnego Państwa Na Szczeblu Regionalnym. Próba Uporządkowania I Zastosowania Na Przykładzie Polski, Praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. B. Domańskiego, Kraków 2010, s. 12.
https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/41473/zaborowski_zasady_podzialu_terytorialnego_panstwa_na_szczeblu_regionalnym_2010.pdf?sequence=1&isAllowed=y (3.03.2021). Ujęcie to jest trafne przede wszystkim dla państw europejskich, stosunkowo niewielkich obszarowo. Natomiast w większych państwach mogą pojawić się także ponadregionalne szczeble podziału: makroregionalny i supraregionalny.
[415] J. Lemańska, Region, regionalizm, regionalizacja w europejskiej przestrzeni pojęciowej, [w:] K. Nowacki, R. Russano (red.), Prawne problemy regionalizacji w Europie, Kolonia Limited Wrocław 2008, s.137
[416] R. Muir, Political regions and scale,Modern Political Geography. Palgrave, London, 1981, s. 192.
[417] M Keating, J. Loughlin, J., Introduction, [w:] M. Keating, J. Loughlin, J. (red.), The Political Economy of Regionalism, Routledge, Abingdon, Oxon 2004, s. 1-13.
[418] Administrative regions, OECD Glossary of Statistical terms, Eurostat, 1999, Regions - Nomenclature of territorial units for statistics - NUTS, Eurostat, Luxembourg. https://stats.oecd.org/glossary/detail.asp?ID=6226 (12.12.2021).

Z kolei Ch. Jonsson, S. Tagil, G. Tornqvist wyodrębniają region administracyjny przyjmując za podstawę typologii czynnik administracji, zaś za zasadę podziału terytorialny zakres decyzji i regulacji. (tabela 7).

Tabela 7 Region administracyjny w typologii autorstwa Ch. Jonssona, S. Tagila i G. Tornqvista

Podstawa podziału	Zasada podziału	Przykład
Natura	Udogodnienia transportowe	Wyspy, półwyspy, równiny, doliny
Kultura	Lingwistyczne i etniczne podobieństwa. Wspólna kultura i religia	Kraj Basków, Katalonia, Walia, Szkocja, Walonia, Sycylia, Lombardia
Funkcja	Intensywność przepływu (dóbr, ludzi, idei)	Miasto - region, miejski region
Administracja	Terytorialny zakres decyzji i regulacji	Landy, departamenty, kantony, hrabstwa

Źródło: Ch. Jonsson, S. Tagil, G. Tornqvist, Organising european space, SAGE Publications London Thousand Oaks, New Delhi 2000 s. 139.

Autorzy stwierdzają, że „region administracyjny jest w istocie rodzajem regionu funkcjonalnego, w którym podstawą podziału jest system przepisów administracyjnych[419]. Regiony administracyjne pełnią funkcję terytoriów decyzyjnych. Są one wykorzystywane w całej Europie jako jednostki terytorialne do gromadzenia i publikacji statystyki publicznej. Pod względem wielkości geograficznej i organu decyzyjnego regiony te leżą pomiędzy szczeblem państwowym (krajowym) a municypalnym (lokalnym)”[420].

Z kolei regiony samorządowe, ulokowane na niższym lub najniższym poziomie podziału terytorialnego, wyposażone są w kompetencje do działań związanych ze sprawami (zadaniami administracji publicznej) o charakterze lokalnym i ponadlokalnym, a ich władze nie są zależne od administracji rządowej. Posiada on osobowość prawną. Tak scharakteryzowany, region samorządowy jest czymś więcej niż region administracyjny[421]. Stanowi wyraz decentralizacji

[419] Zob. J. Lemańska, Region, regionalizm, regionalizacja w europejskiej przestrzeni pojęciowej, op.cit., s.137.
[420] Ch. Jonsson, S. Tagil, G. Tornqvist, Organizing European space, SAGE Publications London Thousand Oaks, New Delhi 2000 s.140.
[421] P. Wais, Państwo i Region wobec procesów integracyjnych, op.cit.. s. 303.

administracji publicznej, będąc najwyższym (przeważnie trzecim) szczeblem samorządu terytorialnego. Powstałe w wyniku decyzji władz centralnych, realizują wprawdzie zadania zlecone z zakresu administracji publicznej i współpracują z rządem w ich wykonywaniu, ale nie jako agendy rządowe w terenie, lecz w warunkach samodzielności. Działania organów samorządu regionalnego kontrolowane są przez państwo jedynie z punktu widzenia legalności, wyjątkowo zaś także celowości[422]. Istotą i wyrazem samodzielności regionów tego typu jest to, że działają poprzez własne, pochodzące z wyborów organy stanowiące i wykonawcze zaś oprócz zleconych, dysponują także własnymi, ustawowo przyznanymi zadaniami i związanymi z nimi kompetencjami. Jak podkreśla J. Lemańska, „w niektórych przypadkach owej niezależności od administracji rządowej towarzyszą tak daleko idące kompetencje (np. do własnego ustawodawstwa), iż pozwala to wyróżnić region autonomiczny (...)”[423].

Z kolei J. Boć i S. Malarski proponują wziąć pod uwagę pojęcie regionu społeczno - gospodarczo - administracyjnego jako formuły obejmującej sfery prawno - administracyjną, społeczną i ekonomiczną, stanowiące przedmiot oddziaływania państwa, społeczeństwa i gospodarki rynkowej. Region taki może realizować swe funkcje, jeśli ma: „1. odrębność organizacyjną (instytucjonalną) w systemie ustrojowym konstytucji, odpowiednio wielką powierzchnię oraz liczbę mieszkańców, 2. rozwiniętą, efektywną gospodarkę i infrastrukturę bankowo-kapitałową, ośrodek metropolitalny o rozwiniętych funkcjach ekonomicznych i społecznych, z zapleczem ochrony zdrowia, kultury i oświaty, z silnym ośrodkiem akademickim (nauka, postęp techniczny, innowacje, ochrona środowiska), ustalone strategie rozwoju regionu i programy realizacyjne, 3. osobowość prawną umożliwiającą stosunki prawno-majątkowe, prawno-administracyjne z partnerami krajowymi i zagranicznymi oraz organizacjami europejskimi, 4. zdolność korporacyjną, tj. zdolność prawną do zrzeszania się z innymi dwustronnymi i wielostronnymi organizacjami regionów oraz tworzenia wspólnych struktur współpracy regionów, 5. zdolność akcesyjną, tzn. zdolność prawną do przystępowania do istniejących organizacji regionów i międzynarodowych organizacji politycznych współpracy międzyregionalnej, 6.infrastrukturę administracyjną: system organów administracji samorządowej czy rządowej, organy kontroli, organy wymiaru sprawiedliwości,

[422] M.Perkowski, Międzynarodowa współpraca województw w prawie i praktyce,Temida 2 Białystok 2013, s. 32, https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/handle/11320/7248?mode=full (12.12.2021); K. Wlaźlak, Rozwój regionalny jako zadanie administracji publicznej, op.cit., s. 32-33.
[423] J. Lemańska, Region, regionalizm, regionalizacja..., op.cit., s.137.

prokuraturę, policję i in., 7. środki finansowo-rzeczowe niezbędne do realizowania zadań regionu”[424].

Charakteryzując region administracyjny K. Szmigiel wymienia następujące jego cechy: całkowity podział przestrzeni, regionalizacja odgórna, uzależniona od zakładanego poziomu decentralizacji, region jednocechowy w zakresie funkcji (jest to funkcja złożona, ale przypisanie do regionu ma charakter zerojedynkowy, dany obszar podlega jurysdykcji stolicy regionu albo nie), relatywnie duża stabilność granic, relatywnie mały stopień przepuszczalności granic (w zakresie cechy, na podstawie której dokonano regionalizacji), stabilność w zakresie przestrzennej dystrybucji cechy, na podstawie której region został wydzielony[425].

Obok regionów administracyjnych w typologiach pojawia się region polityczny. I tak M. Keating i J. Loughlin wymieniają go obok trzech innych typów: ekonomicznego historycznego/etnicznego i administracyjnego [426]. Aby odróżnić regiony administracyjne i polityczne, autorzy wskazują, że te ostatnie mają demokratycznie wybrane władze z określonym zakresem uprawnień do podejmowania autonomicznych decyzji polityczno -administracyjnych[427].

Z kolei G. Gorzelak i B. Jałowiecki wymieniają region statystyczny, reliktowy, polityczny, socjologiczny i etniczny[428]**.** Regiony administracyjne (podobnie jak M. Keating i J. Loughlin) wskazują oni wśród regionów w znaczeniu statystycznym, stworzonych w celach jakiejś systematyzacji (regiony tego typu mogą być jednostkami podziału terytorialnego kraju bądź stanowić usprawnienie zarządzania rozwojem regionalnym i być ekonomiczne w charakterze). Natomiast regiony polityczne autorzy opisują jako „regiony o szczególnej przeszłości, które zachowały polityczną odrębność w procesie kształtowania się współczesnych państw narodowych” i o różnym zakresie autonomii - wymieniając wśród nich „(...) regiony o charakterze formalnym (polityczno-prawnym), będące administracyjną częścią państwa, podporządkowane władzy centralnej, o charakterze czysto teoretycznym, nieimplikujące

[424] J. Boć, S. Malarski, Polskie regiony w procesie integracji europejskiej [w:] K. Nowacki, R. Russano (red.), Prawne problemy regionalizacji w Europie, op.cit., s. 82.
[425] K. Szmigiel, Regionalne po co i z kim? Relacje międzynarodowe samorządów województw, s.16 [pdf], https://www.researchgate.net/publication/275017751_Regionalne_po_co_i_z_kim_Internacjonalizacja_relacji_polskich_wojewodztw (3.05.2022).
[426] M Keating, J. Loughlin, J., Introduction, op.cit., s. 6-7.
[427] Ibidem, s.7.
[428] G. Gorzelak, B. Jałowiecki, Dylematy europejskie [w:] P. Buczkowski, K. Bondyra, P. Śliwa (red.) Jaka Europa? Regionalizacja a integracja, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Bankowej, Poznań 1998, s. 20-22, cyt. za: M. Kozłowska, Model państwa regionalnego…, op.cit., s.31-32.

zagadnień politycznych**,** oraz regiony integralne, również wchodzące w skład administracji państwa, ale implikujące dodatkowo problematykę polityczno-tożsamościową”[429].

Region administracyjny ma zatem zróżnicowane oblicze. To wyraźnie delimitowany przestrzennie byt stanowiący część terytorialnej organizacji państwa. Utworzony i działający na podstawie prawa, wyposażony jest w instytucje zarządcze, odpowiednie zadania i kompetencje do ich wykonywania. Jako taki służy nie tylko usprawnieniu zarządzania całością państwa jako organizacji terytorialnej ale i w różnym stopniu samodzielnemu organizowaniu spraw w ramach wyznaczonego regionowi obszaru. Z kolei przyjęta forma modelu ustrojowego determinująca zakres samodzielności regionu będzie przesądzać o specyfice całości - o zakresie i charakterze przyznanych im zadań oraz kompetencji do ich wykonywania, ewentualnych uprawnieniach w dziedzinie stanowienia prawa oraz sposobie wyłaniania władz regionu.

2.3. Regionalizacja jako przedmiot zainteresowania nauki

Przegląd literatury przedmiotu pozwala stwierdzić, iż regionalizacja definiowana jest na wiele sposobów i z reguły towarzyszą temu pewne wyjaśnienia dotyczące jej uwarunkowań (w szczególności zaś związków z przyjętym modelem ustrojowym w państwie), rodzajów regionalizacji oraz jej rezultatów.

Najprostsze interpretacje określają regionalizację jako podział na regiony[430], „tendencję do lub proces tworzenia regionów”[431], „ustanowienie nowego podziału administracyjnego wprowadzającego nowy samorząd terytorialny, usytuowany bezpośrednio pod rządem państwowym”[432], „(...) tworzenie, funkcjonowanie i ewolucja regionów administracyjnych, traktowanych jako najwyższe jednostki podziału terytorialnego państwa” [433], bądź jako „utworzenie nowego szczebla w terytorialnej organizacji państwa; nowe instytucje mogą się różnić pod względem organów, odpowiedzialności i władz, ale zawsze nakładają się na istniejące lokalne instytucje[434].

---

[429] Ibidem, s.31.
[430] Regionalizacja, Słownik języka polskiego PWN, https://sjp.pwn.pl/sjp/regionalizacja;2573708.html (13.07.2021); A. Szczudlińska-Kanoś, Regionalne elity polityczne w Polsce, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2013, s.81, https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/1517/szczudlinska-kanos_regionalne_elity_polityczne_w_polsce_2013.pdf?sequence=1&isAllowed=y (13.07.2021).
[431] Regionalization, Green Facts Glossary, https://www.greenfacts.org/glossary/pqrs/regionalization.htm (13.07.2021).
[432] Regionalizacja, Encyklopedia Administracji Publicznej, oprac. D. Długosz,http://encyklopediaap.uw.edu.pl/index.php/Regionalizacja (13.07.2021).
[433] R.M. Bieniada, Regionalizm i regionalizacja w definicji..., op.cit., s.285.
[434] La regionalización y sus consecuencias sobre la autonomía local..., op.cit., s. 9.

Zdaniem Ł. Zaborowskiego o regionalizacji administracyjnej mówimy wówczas, gdy mamy do czynienia z czynnościami podejmowanymi w celu stworzenia administracyjnego podziału terytorialnego państwa[435]. Można też ująć regionalizację w inny sposób, jak czyni to P. Jordan, mianowicie jako „(...) podział państwa na większe jednostki terytorialno-administracyjne, których nie można przypisać do poziomu lokalnego[436].

Z definicji regionalizacji można przytoczyć także tą, według której regionalizacja odnosi się do procesu „(...) współpracy, integracji, spójności i tożsamości tworzącej przestrzeń regionalną (...), zaś w swojej najbardziej podstawowej postaci oznacza jedynie koncentrację różnego rodzaju działalności na poziomie regionalnym", co - jak zauważa A. Hurrell - może prowadzić do powstawania regionów, a następnie do pojawienia się regionalnych aktorów, sieci i organizacji[437].

W zaprezentowanych ujęciach regionalizacji to element organizacji terytorialnej państwa wysuwa się na plan pierwszy, o czym świadczy określanie regionalizacji wprost administracyjną. Definicje różnią się wyraźnie zakresem obejmując regiony administracyjne w ogóle lub zawężając je do samorządowych w charakterze. Jedna z definicji (A. Rojo Salgado) sugeruje nawet, że regionalizacja to nie tylko tworzenie, ale i ich funkcjonowanie oraz ewolucja, a zatem wszelkie procesy i mechanizmy związane z regionem i jego istnieniem.

Literatura przedmiotu obfituje także w nieco bardziej rozbudowane objaśnienia regionalizacji. Niektóre z nich przedstawiono w tabeli 8.

Zaprezentowane definicje regionalizacji wychodzą poza organizacyjny charakter procesu wskazując także na jej odgórny (top-down), bowiem związany z aktywnością władz państwa, kierunek[438], rolę, jaką przewidziano dla regionów oraz procesy koncepcyjnie z regionalizacją związane - zwłaszcza dekoncentrację i decentralizację i inne warunkujące jej przebieg i rezultat.

---

[435] Ł. Zaborowski, Zasady podziału terytorialnego państwa na szczeblu regionalnym. Próba uporządkowania i zastosowania na przykładzie Polski, Praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. B. Domańskiego, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 2010, s. 16.
https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/41473/zaborowski_zasady_podzialu_terytorialnego_panstwa_na_szczeblu_regionalnym_2010.pdf?sequence=1&isAllowed=y (13.07.2021).

[436] P. Jordan, Administrative Regionalisation In The Adriatic Space, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Vienna 2016, s. 58-59.
https://www.researchgate.net/publication/306521179_ADMINISTRATIVE_REGIONALISATION_IN_THE_ADRIATIC_SPACE (13.07.2021).

[437] A. Hurrell, Regionalism in theoretical perspective, [w:] L.Fawcett, A. Hurrell, Regionalism in world politics. Regional organisation and international order, Oxford University Press, Oxford 1995, s.39.

[438] Zob. Ch. B. Breuer, The regional puzzle. ..., op.cit., s. 23.

Tabela 8 Wybrane definicje regionalizacji w literaturze przedmiotu

Autor	Definicja
A.Kwilecki	wyznaczanie regionów w pewnym, wyraźnie sformułowanym celu i na podstawie określonych, specjalnie dobranych przesłanek
J. Boć, **S. Malarski**	Metoda dokonywania podziałów terytorialno-administracyjnych uwzględniających istniejące struktury regionów oraz czynniki i kryteria regionalizmu
G. Gorzelak	Regionalizacja wskazuje struktury administracyjne państwa i wzmocnienie władz regionalnych poprzez nadanie im kompetencji
J. Marszałek-Kawa, **D. Plecka**	Działanie państwa, w którym szczególną rolę w wypełnianiu zadań publicznych przypisuje się regionom, wyposażając je w odpowiednie środki prawne i materialne do wykonywania tych zadań. Jest to również proces dekoncentracji i decentralizacji administracji
A.Antoszewski **R. Herbut**	Tendencja rozwoju politycznego współczesnego państwa, która polega na dekoncentracji i decentralizacji władzy państwowej na niższe poziomy systemu politycznego
F. Schrijver	Regionalizacja określa podział obszaru, w tym przypadku państwa, na regiony oraz przeniesienie obowiązków administracyjnych i politycznych na te regiony - termin, który dzieli koncepcyjne więzi z decentralizacją, secesją i autonomią regionalną
A.Rojo Salgado	Regionalizacja polega na tworzeniu nowych lub przywracaniu, w zależności od przypadku, terytorialnych jednostek politycznych, wyposażając je w organy samorządu, władzy ustawodawczej oraz atrybucje i kompetencje polityczne
P. Wagstaff	Prowadzenie polityki skoncentrowanej na państwie, mającej na celu narzucenie „odgórnych" środków zaradczych, zwłaszcza ekonomicznych, na regionalne problemy i nierównowagę

Źródło: A. Kwilecki, Region i Badania Regionalne W Perspektywie Socjologii, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, Nr 2/1992, s. 44; J. Boć, S. Malarski, Polskie regiony w procesie integracji europejskiej w: K. Nowacki, R. Russano (red.), Prawne problemy regionalizacji w Europie, Kolonia Limited Wrocław 2008, s. 81-82. G. Gorzelak, Regionalizm i regionalizacja w Polsce na tle europejskim w: G. Gorzelak, B. Jałowiecki (red.), Czy Polska będzie państwem regionalnym, Studia Regionalne i Lokalne, 9 (42)/1993, Warszawa, EUROREG, s. 45-70; J. Marszałek-Kawa, D. Plecka (red.), Leksykon wiedzy politologicznej, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2018, s. 401 - 403; Leksykon politologii, pod red. A. Antoszewskiego i R. Herbuta, Wrocław 2004; F. Schrijver, Regionalism after regionalisation. Spain, France and the United Kingdom, Amsterdam University Press 2006 s. 17; A.Rojo Salgado, Os procesos de rexionalización nos estads da Unión Europea: Balance e perspectivas w: A.C. Pereira Menaut, A. Rojo Salgado, Multiconstitucionalismo e multigoberno. Estados e Rexions na Union Europea, Universidade de Santiago de Compostela 2005, s. 95.; P. Wagstaff (red.), Regionalism in the European Union, Intellect Exeter England Portland (Oregon) USA 1999 s.6,

Pojęcie to, jak uważa J. Lemańska, nie ogranicza się do tego jak dokonać podziału państwa, lecz przede wszystkim „(...) dotyczy zagadnienia sposobu zarządzania tak wyodrębnionymi jednostkami, stopnia czy też zakresu przyznanej im samodzielności oraz sposobu, w jaki można uniezależnić je od władzy centralnej”[439], zatem problem regionalizacji powinien być ujmowany szerzej niż tylko jako podział terytorialno - administracyjny państwa[440] obejmując też kwestie zależności państwo - region.

Polityczny charakter procesu i jego powiązanie z problematyką ustroju państwa nie budzi tutaj wątpliwości, jeśli mowa o relacjach centrum - peryferia. Już sam fakt ujmowania regionu jako subpaństwowego bytu o tym przesądza, bowiem organizacja państwowa z natury jest polityczna.

W literaturze przedmiotu stwierdza się, że regionalizacja to „system prawnoustrojowy będący składnikiem ustroju licznych krajów (...), czasem przybierający formę kierunku politycznego”[441]. Trudno, żeby było inaczej, jeśli w grę wchodzi działalność władz państwa - czy to, jak mówi Rada Europy, „(...) w celu lepszego stosowania zasady pomocniczości w ramach solidarności (...) obejmująca ustanowienie, rozszerzenie lub upoważnienie władz oraz przekazanie kompetencji i obowiązków regionom”[442], czy polegająca na reorganizacji terytorium państwa w celu zmniejszenia zróżnicowań i stymulowania procesów rozwoju[443]. Przy tym, jak zauważa P. Jordan, „nie ma tu znaczenia sposób funkcjonowania jednostki terytorialno - administracyjnej (samorząd, zdekoncentrowana administracja państwowa, delegowana administracja państwowa, itp.)[444].

F. Schrijver regionalizację rozumie jako „podział terytorium państwa lub jego części na regiony przez władzę centralną, a następnie proces przekazywania zdolności administracyjnych i uprawnień politycznych władzom i instytucjom regionalnym”[445], zaś według A.Rojo Salgado, odnosi się ona do “szeroko zakrojonych procesów politycznych

[439] J. Lemańska, Region, regionalizm, regionalizacja w europejskiej przestrzeni pojęciowej, op.cit., s.148
[440] M. Kozłowska, Model państwa regionalnego w Unii Europejskiej..., op.cit.. s. 32.
[441] Zob. Bieniada, R. M., Federalizm kooperatywny jako czynnik regionalizacji substruktur państwa. Casus Austrii, RFN i Szwajcarii, Aspra, Warszawa 2013, s. 172. J. Lemańska, Region, regionalizm, regionalizacja w europejskiej przestrzeni pojęciowej, op.cit. s. 133-157; Z. Rykiel, Krytyka teorii regionu społeczno-ekonomicznego, Białystok 2001, s. 13-18, 34-37; W. Żelazny, Region w Unii Europejskiej, Przegląd Zachodni , nr 1/1997, s. 64.
[442] Regionalisation, Council of Europe, Congress of Local and Regional Authorities, https://www.coe.int/en/web/congress/regionalisation (09.07.2021).
[443] B. Jałowiecki, Kwestia regionalna, Studia Socjologiczne 1992, 1-2 (124 125), s.43. https://www.studiasocjologiczne.pl/img_upl/studia_socjologiczne_1992_nr1-2_s.43_62.pdf (8.07.2021).
[444] P. Jordan, Administrative regionalisation in the Adriatic space, op.cit., s. 58-59.
[445] F. Schrijver, Regionalism after regionalisation..., op.cit., s. 39-40.

i konstytucyjnych, mających na celu decentralizację, dystrybucję i repartycję władzy politycznej z terytorialnego punktu widzenia”[446].

Zjawisko z reguły ujmowane jest w jakiejś dychotomii wskazującej na jego wielowymiarowość. I tak K. Heffner oraz A. Rochmińska[447] rozważają regionalizację w dwóch ujęciach: dynamicznym – jako proces dokonywania podziałów i statycznym – jako określenie istniejącego zróżnicowania[448]. Proponuje się też analizować regionalizację m.in. przez pryzmat asygnowania regionów w określonym założeniu i na podstawie konkretnych warunków bądź jako metodę organizacji i realizowania zadań publicznych[449].

Uwagę zwraca ponadto szerokie i wąskie ujmowanie zagadnienia. W pierwszym przypadku jego znaczenie obejmuje regiony będące podległymi centralnej władzy poziomami bez względu na ich specyfikę - regiony autonomiczne, samorządowe, rządowo-samorządowe, bądź samorządowo-rządowe oraz regiony funkcjonalne, oznaczający istnienie w regionach jedynie agend zdekoncentrowanej administracji państwowej"[450]. Z kolei w wąskim znaczeniu jedynym wyrazem regionalizacji są regiony ujmowane jako terytorialna władza, a które mogą dysponować zróżnicowanym statusem konstytucyjnym[451]. O ujęciu sensu stricto, jak zauważa J. Lemańska wiążąc znaczenie terminu z typem struktury organizacyjnej państwa, mówi się raczej w kontekście państw złożonych, natomiast w państwach unitarnych, zdaniem wspomnianej autorki, mówić można nie tyle o regionalizacji sensu stricto, ile o decentralizacji[452]. Problem ten, z uwagi na jego przydatność dla niniejszych rozważań, zostanie dalej poddany bardziej szczegółowej analizie.

Złożoność zagadnienia wiąże się także z faktem (i jednocześnie się w nim wyraża), iż regionalizacja, jak zauważają Z. Chojnicki i T. Czyż, oznaczać może zarówno czynność (proces) „wyodrębniania regionów w oparciu o określone metody postępowania badawczego”, jak i jej efekt („konkretny podział regionalny”, gdzie region to szczebel władzy ulokowany

[446] A.Rojo Salgado, Os procesos de rexionalización nos estados da Unión Europea: Balance e perspectivas [w:] A.C. Pereira Menaut, A. Rojo Salgado, Multiconstitucionalismo e multigoberno. Estados e Rexions na Union Europea, Universidade de Santiago de Compostela 2005, s. 95.
[447] K. Heffner, A. Rochmińska, Regionalizacja polityczno-administracyjna Polski. Geneza i współczesność – uwarunkowania układu, Przekształcenia Regionalnych Struktur Funkcjonalno Przestrzennych, t.V/2000, s. 129 -144.
[448] Ł. Zaborowski, Zasady podziału terytorialnego państwa na szczeblu regionalnym…, op.cit., s. 15.
[449] M. Elżanowski, M. Maciołek, P. Przybysz, Region jako instytucja prawnoustrojowa, op.cit., s. 59; R. M. Bieniada, Federalizm kooperatywny jako czynnik regionalizacji substruktur państwa..., op.cit., s. 172.
[450] J. Lemańska, Region, regionalizm, regionalizacja w europejskiej przestrzeni pojęciowej,op.cit. s.149-150.
[451] La regionalización y sus consecuencias sobre la autonomía local..., op.cit., s.9.
[452] J. Lemańska, Region, regionalizm, regionalizacja w europejskiej przestrzeni pojęciowej, op.cit., s.150.

bezpośrednio pod poziomem centralnym)[453], przy czym w każdym wypadku, wymagane jest przyjęcie konkretnej definicji regionu[454].

W niniejszych rozważaniach możliwie najszersza interpretacja regionalizacji, gdzie jest ona postrzegana jako proces kształtowania (się) regionu zostanie zawężona do bardziej precyzyjnego i najczęściej używanego znaczenia (wąski instytucjonalny sens) terminu, mianowicie do tworzenia regionalnych (pod)jednostek administracyjnych państwa wraz z instytucjami władzy o określonych kompetencjach[455].

Regionalizację charakteryzuje odgórny kierunek (top - down), i zagadnienie jako takie, co przegląd literatury przedmiotu pozwala z całą pewnością stwierdzić, ujmowane jest w opozycji do innego zjawiska, mianowicie regionalizmu. W literaturze podkreśla się, że odróżnienie tych pojęć jest kluczowe[456], zatem i w niniejszych rozważaniach kwestia ta musi zostać wyjaśniona zwłaszcza, że w nauce bynajmniej panuje duża różnorodność poglądów na tę kwestię, przy czym uważa się je za zjawiska tożsame (albo przynajmniej określa tym samym terminem), komplementarne, a pod pewnymi względami nawet sprzeczne[457].

Na przykład A. Kwilecki definiuje regionalizm jako „ruch społeczno-kulturalny związany z regionem, będący dziełem świadomego aktywu (...), którego ideologią jest pielęgnowanie i rozwijanie własnej tożsamości po to, by optymalnie uczestniczyć w realizacji celów większej zbiorowości (państwa), nie tracąc własnej tożsamości" oraz „(...) działalność naukowo-badawcza analizująca społeczności regionalne, związek jednostki i grup społecznych z miejscem, środowiskiem, terytorium”[458].

W literaturze przedmiotu regionalizm jest to ruch społeczno-kulturowy mający na celu waloryzację danego terytorium[459], dążenie do ożywienia życia kulturalnego i społecznego poszczególnych dzielnic kraju, przy zachowaniu ich odrębności kulturowych[460], zjawisko poszukiwania przez zbiorowość terytorialną własnej tożsamości wewnątrz większego systemu

[453] Z. Chojnicki, T. Czyż, Region - Regionalizacja - Regionalizm,op.cit., s. 7-8. Zob. też M. Bielecka, Komitet Regionów Unii Europejskiej a integracja europejska, op.cit., s. 11.
[454] R. Bieniada, .Federalizm Kooperatywny…, op.cit., s. 172.
[455] F. Schrijver, Regionalism after regionalisation..., op.cit., s. 39-40
[456] Zob. Ch. B. Breuer, The regional puzzle..., op.cit., s.23; A.Rojo Salgado, Os procesos de rexionalización nos estados da Unión Europea: Balance e perspectivas, op.cit., s. 93.
[457] Zob. P. Wagstaff (red.), Regionalism in the European Union, Intellect Exeter England Portland (Oregon) USA 1999, s.6,
[458] A. Kwilecki, Region i badania regionalne w perspektywie socjologii, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, nr 2/1992, s. 42.
[459] B. Jałowiecki, Kwestia regionalna, Studia Socjologiczne 1992, 1-2 (124 125), s. 43, https://www.studiasocjologiczne.pl/img_upl/studia_socjologiczne_1992_nr1-2_s.43_62.pdf (8.07.2021).
[460] J. Boć, S. Malarski, Polskie regiony w procesie integracji europejskiej, op.cit., s. 81.

państwowego"[461]. Regionalizm charakteryzują zatem cechy, które ogólnie określa się jako związek istniejący między pewną zbiorowością a terytorium przez nią zamieszkiwanym[462]. Z reguły różni się ona od pozostałych, co czyni ją spójną wewnętrznie lecz równocześnie świadomą własnej odrębności[463].

Zatem, jak mówią Z. Chojnicki i T. Czyż, regionalizm „odnosi się do stanu świadomości społecznej, jaki dominuje w zbiorowości mieszkańców regionu (...), ale również do aktywności gospodarczej, kulturowej i politycznej tej zbiorowości"[464]. Temu właśnie aspektowi (działaniu) A. Kwilecki przyznaje pierwszeństwo stwierdzając, że analizowane zjawisko to nie tyle „(...) przywiązanie uczuciowe mieszkańców do ojczyzny regionalnej, ile (...) aktywność ludzka mająca na celu popieranie, rozwijanie, propagowanie, a także studiowanie regionalnych odrębności kulturalnych"[465]. Mowa jest zatem o wspólnocie, która oparta jest na tożsamości, kulturze, potrzebach i aspiracjach [466]. Jej interesy, ich realizacja, są na tyle istotne, iż rodzi to potrzebę i konieczność zarządzania sprawami tej wspólnoty, uczestnictwa w decyzjach jej dotyczących i w związku z tym artykułowany jest postulat samodzielności o różnym zakresie[467].

Regionalizm łączy oba wymiary (społeczny i polityczny), bowiem poczucie odrębności i potrzeby generowane przez wspólnoty przekładają się na ich aktywność i działania związane z dążeniem do zarządzania własnymi sprawami, tworzeniem władzy politycznej[468]. Stąd regionalizm rozumiany jest przede wszystkim jako polityczny bądź ideologiczny ruch, stawiający sobie za cel końcowy instytucjonalnoprawne określenie regionalizmu[469].

---

[461] G. Gorzelak, B. Jałowiecki, Dylematy europejskie, op.cit., s.32.
[462] Wstęp [w]: M. Bielecka (red.), Regiony, Regionalizm i Polityka Regionalna W Unii Europejskiej, Wyższa Szkoła Gospodarki Krajowej w Kutnie Wydział Studiów Europejskich, Studenckie Koło Naukowe Europeistyki, Kutno 2016, s. 5.
[463] La regionalización y sus consecuencias sobre la autonomía local..., op.cit., s.9.
[464] J. Lemańska, Region, regionalizm, regionalizacja w europejskiej przestrzeni pojęciowej, op.cit., s.146-147.
[465] A.Kwilecki, Region i badania regionalne…, op.cit., s.42.
[466] J. Sługocki, Regiony i regionalizacja w państwie unitarnym, w: K. Nowacki, R. Russano (red.), Prawne problemy regionalizacji w Europie, op.cit.,s. 185.
[467] Ibidem, s. 185.
[468] S. Malarski, Prawne i administracyjne zagadnienia organizacji regionów oraz współpracy międzynarodowej i transgranicznej, Opole 2000, s. 14; J. Pujol, The role of the region w: Interregional and cross-border cooperation in Europe. Proceedings of the Conference on Interregional Cooperation - Regions in Partnership, Brussels 1992, Ecotech Research and Consulting Ltd, Brussels, Luxembourg 1994, s. 85. http://aei.pitt.edu/99122/1/10.pdf (8.07.2021).
[469] A.Rojo Salgado, Os procesos de rexionalización nos estads da unión Europea…, op.cit., s. 93. Ch. B. Breuer, The regional puzzle..., op.cit., s.23.„Regionalizm" reprezentuje politykę i projekt, w ramach których podmioty państwowe i niepaństwowe współpracują i koordynują strategię w ramach określonego regionu (...). Zwykle wiąże się to z formalnym programem i często prowadzi do budowania instytucji.

To oddolne działanie, stanowiące wyraz wewnętrznej siły regionu[470], napotyka na zwrotny proces o odgórnym charakterze, bowiem kwestia regionalna zwykle wiąże się z koniecznością zajęcia określonego stanowiska przez państwo (władzę centralną)[471] zgodnie z przyjętymi prawnymi rozwiązaniami w dziedzinie jego struktury organizacyjnej[472].

W analizie zagadnienia regionalizacji, ponieważ zjawisko umieszczono na subpaństwowym poziomie, a sama regionalizacja z definicji odgórna, leży w gestii państwa, to właśnie ono będzie tu szczególnego rodzaju punktem odniesienia z uwagi na towarzyszące procesowi kwestie dotyczące relacji centrum - peryferia, oraz związany z tym wpływ na kształt struktury organizacyjnej państwa.

Polityczny charakter organizacji państwowej wyraźnie determinuje specyfikę regionalizacji, w której (jak zresztą i w zjawiskach towarzyszących) wyraźnie zaznacza się aspekt polityczny czy też polityczno - administracyjny[473]. Przejawia się on w działaniach zmierzających do przyznania regionom podmiotowości (polityczny)[474], bądź zmierza do rewizji istniejących podziałów regionalnych, które uznaje się z jakiegoś powodu za nieadekwatne czy nieefektywne (administracyjny)[475]. W każdym przypadku wiąże się to z przekształceniami ustroju administracji publicznej na wyższym, ponadlokalnym szczeblu jednostek podziału terytorialnego[476], czego wyrazem jest ustrój państwowy, w którym przewidziano regiony posiadające samodzielność w zakresie wyznaczonym przez władze centralne[477], w oparciu o przepisy obowiązującego prawa.

Wiele definicji regionalizacji wskazuje na ścisłe jej powiązanie z innymi procesami - zwłaszcza z decentralizacją. W literaturze spotkać można stwierdzenia, iż regionalizacja zakłada „(...) głęboką i konsekwentną decentralizację, polegającą na reorganizacji terytorium

---

[470] Ch. B. Breuer, The regional puzzle…, op.cit., s.23.Regiony w różnym stopniu naciskają na własne cele, każdy z własnym, innym podłożem, obszarem i możliwościami. Zależy to od historii, systemów administracyjnych, itp.
[471] J. Sługocki, Regiony i regionalizacja w państwie unitarnym,[w:] K. Nowacki, R. Russano (red.), Prawne problemy regionalizacji w Europie, op.cit.,s. 185.
[472] J. Lemańska, Region, regionalizm, regionalizacja w europejskiej przestrzeni pojęciowej, op.cit., s.146-147.
[473] M. M. Bielecka, Komitet Regionów Unii Europejskiej a integracja europejska, op,cit., s. 10.
[474] B. Słobodzian: Dylematy polityki rozwoju regionalnego Polski, [w:]: Samorząd – Rozwój..., op.cit., s.175 – 176 „(...) łączy się z wydzieleniem interesów społeczności na forum regionalnym, ogólnonarodowym poprzez artykulację za pomocą organizacji określonych celów politycznych".
[475] M. Bielecka, Komitet Regionów Unii Europejskiej a integracja europejska,op.cit., s. 10.
[476] T. Kaczmarek, Ł. Mikuła, Ustroje terytorialno-administracyjne obszarów metropolitalnych w Europie, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań 2007, s.17, ResearchGate, https://www.researchgate.net/profile/Lukasz-Mikula/publication/340210094_Ustroje_terytorialno-administracyjne_obszarow_metropolitalnych_w_Europie/links/5e7d1e3f92851caef4a1fa99/Ustroje-terytorialno-administracyjne-obszarow-metropolitalnych-w-Europie.pdf (8.07.2021).
[477] J. Marszałek-Kawa, D. Plecka (red.), Leksykon wiedzy politologicznej, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2018, s. 401 - 403.

państwa (...)”[478], „regiony w państwie unitarnym, tak autonomiczne, jak i samorządowe są formą decentralizacji władzy państwowej”[479].

Zatem decentralizacja to kolejny z terminów wymagający wyjaśnienia, ponieważ jako związany z funkcjonowaniem wszelkich form organizacyjnych (zarządzaniem nimi), znajduje zastosowanie w wielu dyscyplinach nauki i bywa używane dość luźno w odniesieniu do szeregu zjawisk[480]. Ponadto zaś, trzeba mieć na uwadze, że znaczenie decentralizacji, jak podaje Leksykon wiedzy politologicznej, „(...) wykazuje silne korelacje z danym kręgiem kulturowym oraz krajowym porządkiem prawnym, stąd samo pojęcie jest różnie postrzegane i w efekcie często definiowane w zależności od pochodzenia badacza”[481].

Wyjaśniana na wiele sposobów decentralizacja najogólniej oznacza odcentralizowanie - odjęcie (niezależnie od sposobu, w jaki by to ujmować - przesunięcie, odebranie, przekazanie, podział itp.) centrum pewnych przysługujących mu uprawnień, kompetencji, zadań, funkcji na rzecz innych elementów struktury. Pewną wskazówką w analizie decentralizacji jest stawianie jej w opozycji do centralizacji, która zakłada hierarchiczne podporządkowanie organu innemu[482]. Problematyka regionalizacji, a więc i decentralizacji z całą pewnością związana jest z organizacją państwową, na którą składają się trzy elementy: terytorium, władza i ludność, zatem przez pryzmat ich wzajemnych relacji zjawisko należy analizować.

W odniesieniu do państwa, najogólniej rzecz ujmując, decentralizację rozumie się jako przekazanie uprawnień przez rząd centralny niższym szczeblom[483] w strukturze. Takie stwierdzenie wymaga jednak większej precyzji. W przytaczanym już wcześniej Leksykonie wiedzy politologicznej autorzy zauważają, iż „studia nad decentralizacją (...) obejmują relacje struktur władzy, stąd uzupełniony termin brzmi – decentralizacja władzy publicznej (...). W literaturze przedmiotu znajdziemy niekiedy kategorię odnoszącą się bardziej do struktur administracyjnych (...)”[484]. W nauce powszechne jest zatem rozróżnienie decentralizacji

[478] A.Szczudlińska-Kanoś, Regionalne elity polityczne w Polsce, op.cit., s.82.
[479] Wstęp [w]: K. Nowacki, R. Russano (red.), Prawne problemy regionalizacji w Europie, op.cit., s. 16.
[480] J. Loughlin. Federal and local government institutions,[w:] D. Caramani, Comparative politics, Oxford University Press, Oxford 2011, s. 206.
[481] J. Marszałek-Kawa, D. Plecka (red.), Leksykon wiedzy politologicznej, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2018, s. 77.
[482] J. Kaźmierczyk, Centralizacja działalności jako czynnik zmniejszający jej regionalny charakter (przykład banków w Polsce), Zeszyty Naukowe Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego w Zielonej Górze, 1(1), s. 120 -124, http://ptezg.pl/Files/files/zn1/kazmierczyk.pdf (12.08.2022).
[483] M. Keating, Rescaling the European state. The making of territory and the rise of the Meso, Oxford University press, Oxford 2013, s 108; D. Burns, R. Hambleton, P. Hoggett, The politics of decentralisation, Revitalising Local democracy, Macmillan, Basingstoke London 199, s.6.
[484] J. Marszałek-Kawa, D. Plecka (red.), Leksykon wiedzy politologicznej, op.cit., s. 75-80.

odpowiednio politycznej - związanej z władzą publiczną i administracyjnej odnoszącej się do zarządzania całością organizacji (wykonywania zadań prowadzących do osiągnięcia założonego celu) w możliwie najbardziej efektywny sposób[485].

Decentralizacja władzy publicznej, czyli polityczna (z prawnego punktu widzenia), oznacza określone w drodze ustawy, sądowo chronione, przekazanie (lub stan będący jego następstwem) zadań, kompetencji i zasobów ze szczebla wyższego na niższy[486]. Ta definicja kładzie nacisk na podział władzy wykonawczej, ale jak podają D. Burns, R. Hambleton i P. Hoggett, termin jest też używany w odniesieniu do przekazywania wyższego stopnia władzy decyzyjnej w różnym zakresie na niższe szczeble administracji lub rządu[487]. Taka decentralizacja może być zaledwie zadaniowo - kompetencyjna albo przyznająca autonomię danemu podmiotowi[488] z niezliczoną możliwością rozwiązań pośrednich.

Rodzi to specyficzną relację pomiędzy asymetrycznie usytuowanymi podmiotami. Determinuje ją (jej charakter) instytucja nadzoru ograniczona do kryterium legalności[489]. Decentralizacja wiąże się z upodmiotowieniem podmiotu niższego w strukturze poprzez wyposażenie go w samodzielność o wyznaczonym zakresie. Znajduje tu zastosowanie zasada subsydiarności, według której podmiot wyższy powinien powstrzymać się od ingerencji w działalność niżej ulokowanego bez wyraźnego, ściśle określonego powodu[490]. Zatem nie istnieje tu hierarchiczne podporządkowanie organów niższego stopnia organom wyższym - wykonują one prawem powierzone zadania samodzielnie i niezależnie, podlegając nadzorowi jedynie z punktu widzenia zgodności tych działań z prawem[491].

Decentralizacja administracyjna z kolei, jak samo określenie wskazuje, odnosi się do fizycznego rozmieszczenia władzy w terenie dla celów zarządzania/administrowania[492]. Zachodzi tu konieczność wskazania na proces dekoncentracji**,** który bywa utożsamiany

[485] J. Loughlin Federal and local government institutions, op.cit., s.6
[486] J. Marszałek-Kawa, D. Plecka (red.), Leksykon wiedzy politologicznej, op.cit., s. 75-76
[487] D. Burns, R. Hambleton, P. Hoggett, The politics of decentralisation…, op.cit., s.6
[488] L. Kieres, Regionalizacja w Europie. Doświadczenie Rady Europy i jej Kongresu Władz Lokalnych i Regionalnych [w]: K. Nowacki, R. Russano (red.), Prawne problemy regionalizacji w Europie, op.cit., s. 118.
[489] J. Marszałek-Kawa, D. Plecka (red.), Leksykon wiedzy politologicznej, op.cit., s. 75-76.
[490] The principle of subsidiarity, European Parliament, https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/7/the-principle-of-subsidiarity (8.07.2021).
[491] Decentralizacja, Encyklopedia Administracji Publicznej, http://encyklopediaap.uw.edu.pl/index.php/Decentralizacja (8.07.2021).
[492] D. Burns, R. Hambleton, P. Hoggett, The politics of decentralisation…, op.cit., s.6

z decentralizacją administracyjną[493] bądź uważany też za najprostszą jej formę[494] i oznacza przeniesienie niektórych funkcji administracyjnych na niższe szczeble administracji przy zachowaniu kontroli organów administracji rządowej. Może to zatem mieć miejsce bez politycznej decentralizacji[495]. Powstałe w wyniku dekoncentracji obszary, jeśli tylko nabiorą cechy trwałości, stają się jednostkami zasadniczego podziału terytorialnego państwa. Dla ścisłości należy dodać, że nie jest to proces obarczony jakąś dozą dowolności, bowiem i w tym przypadku konieczna jest prawna podstawa. Efektem dekoncentracji administracji jest zatem powstanie jednostek administracyjno-funkcjonalnych [496] , podczas gdy rezultatem decentralizacji jest element struktury państwa w jakimś zakresie samodzielny wyposażony we własne organy władzy [497] . Różnica pomiędzy decentralizacją i dekoncentracją dotyczy charakteru relacji centrum - peryferia, odpowiednio uwzględniającej jakiś zakres niezależności od władzy centralnej bądź nie. Rzecz jasna struktury zdecentralizowane i zdekoncentrowane mogą współegzystować w ramach danego terytorium. będąc jednostkami podziału terytorialnego państwa, niejako przedmiotami administracji, lecz także podmiotami samorządu terytorialnego[498].

Odnosząc powyższe ustalenia do regionalizacji należy stwierdzić, iż wykluczone jest utożsamianie tej ostatniej z decentralizacją. Region zawsze powstaje w wyniku decentralizacji, jest ona niezbędna dla przeprowadzenia regionalizacji, warunkuje ją. Natomiast cele decentralizacyjne nie wymagają regionalizacji; mogą one zostać osiągnięte bez tworzenia regionów[499]. Rezultatem dekoncentracji administracji, w której wykorzystano regionalizację jako narzędzie, jest powstanie regionów administracyjno-funkcjonalnych [500] , natomiast w następstwie procesu decentralizacji administracji jest usytuowanie regionu jako samodzielnego (względnie) elementu administracji publicznej niezależnie od tego czy jest to niezależność zadaniowo-kompetencyjna (zaledwie przekazanie zadań), czy szeroka ich

[493] J. Loughlin, Federal and local government institutions,op.cit., s. 206.
[494] Zob. D. Rondinelli, J. Nellis, G. Cheema, Decentralization in Developing Countries, World Bank Staff Working Paper nr 581; S. Flejterski, M. Zioło, Centralizacja i decentralizacja zadań publicznych w świetle wybranych rozwiązań europejskich. Próba oceny, Studia Regionalne i Lokalne, nr 3(33)/2008.
[495] J. Loughlin, Federal and local government institutions, op.cit., s. 206.
[496] Ibidem, s. 206.
[497] J. Sługocki, Regiony i regionalizacja w państwie unitarnym, w: K. Nowacki, R. Russano (red.), Prawne problemy regionalizacji w Europie, op.cit. ,s. 185-186.
[498] Ł. Zaborowski, Zasady podziału terytorialnego państwa na szczeblu regionalnym…, op.cit., s. 10.
[499] J. Loughlin, Federal and local government institutions, op.cit., s. 206.
[500] J. Sługocki, Regiony i regionalizacja w państwie unitarnym,op.cit., s. 185-186.

decentralizacja pozostawiająca je konstytucyjnie poza możliwością ingerencji ze strony państwa[501] - autonomia, w ramach której rząd dzieli się władzą z regionami[502].

W rozważaniach nad regionalizacją konieczne jest ukazanie typologii zjawiska. To samo kryterium posłużyło Z. Chojnickiemu i T. Czyż, aby wyodrębnić trzy rodzaje regionalizacji: analityczno-poznawczą, strukturalną i praktyczną, przy czym ta ostatnia służy osiąganiu określonych celów w sferze rzeczywistej i jako przykład autorzy wymieniają podział terytorialny państwa do celów administracyjnych[503].

Jeszcze inaczej typy regionalizacji ujmuje G. Rolla obok politycznej i administracyjnej, wskazując regionalizację o charakterze terytorialnym, regionalizację opartą na gruncie etnicznym i językowym; obejmującą całe terytorium państwowe lub jedynie określone jego części oraz regionalizację o charakterze jednolitym i „specjalną" lub „asymetryczną" (gdy określonym jednostkom terytorialnym zostaje nadany status autonomii specjalnej, wyrażający się w przyznaniu im większych kompetencji legislacyjnych, finansowych i administracyjnych)[504].

W UE wyróżnia się cztery główne typy regionalizacji od dekoncentracji administracji po regiony autonomiczne. Są to: regionalizacja przez dekoncentrację, regionalizacja w drodze współpracy międzygminnej, decentralizacja regionalna, decentralizacja polityczna[505].

Wreszcie Komitet Władz Lokalnych i Regionalnych (Committee on Local and Regional Authorities CDLR) stwierdza, iż w rzeczywistości istnieją następujące typy regionalizacji:

a) regionalizacja bez tworzenia poziomu regionalnego;

b) decentralizacja regionalna (o której mówił też M. Keating);

c) regionalizacja polityczna (lub regionalizm instytucjonalny).

---

[501] L. Kieres, Regionalizacja w Europie..., op.cit., s. 118.
[502] Zob. E. Chudziński, Regionalizm idea – ludzie – instytucje, Muzeum Niepodległości, Warszawa 2013, s.10.
[503] Z. Chojnicki, T. Czyż, Region--regionalizacja-regionalizm, op.cit., s. 8-13; L. Kieres,Regionalizacja w Europie…, op.cit., s. 118, Powyższe rozróżnienia trudno uznać za ścisłe i rozłączne.
[504] Cyt. za: M. Kozłowska, Model państwa regionalnego w Unii Europejskie, op.cit., s. 22. G. Rolla, The Development of Asymmetric Regionalism and the Principle of Autonomy in the New Constitutional Systems: A Comparative Approach. w:: Oliveira, J.C., Cardinal, P. (eds) One Country, Two Systems, Three Legal Orders - Perspectives of Evolution. Springer, Berlin, Heidelberg 2009, s. 8-12. Podobnie [w:] Regionalizacja, Encyklopedia Administracji Publicznej, oprac. D. Długosz, http://encyklopediaap.uw.edu.pl/index.php/Regionalizacja (23.09.2021)
[505] Decentralisation and regionalisation in Portugal. What reform scenario? OECD Multi-level Governance Studies OECD Publishing Paris 2020, s. 42.

Każdy z tych typów odpowiada innej koncepcji regionu, ale kilka form regionalizacji może współistnieć w ramach jednego państwa[506]. Ilustruje to poniższa tabela.

Tabela 9 Typy regionalizacji w Europie

Typ regionalizacji	**Charakterystyka**
Regionalizacja bez tworzenia poziomu regionalnego	To najczęstsza sytuacja w Europie. W tym przypadku regionalizacja nie polega na wprowadzeniu nowego poziomu terytorialnego, ale na dostosowaniu istniejących instytucji do celów regionalizacji
Decentralizacja regionalna	Utworzenie lub zastąpienie nowej władzy lokalnej na poziomie regionalnym. Ten rodzaj regionalizacji ma specyficzny wyraz instytucjonalny, charakteryzujący się zastosowaniem do regionu ogólnych przepisów obejmujących władze lokalne. Region nie ma wyższego statusu prawnego niż istniejące władze lokalne ani nie różni się od nich, ale ma szersze ramy geograficzne, a jego obowiązki mają głównie charakter gospodarczy. Wpisuje się w konstytucyjny system państwa unitarnego
Regionalizacja polityczna (regionalizm instytucjonalny)	Ta forma regionalizacji obejmuje wiele różnych sytuacji. Hiszpania jest jedynym krajem, który w pełni go wdrożył. W pewnym stopniu opiera się na włoskiej konstytucji, ale w rzeczywistości regionalizm instytucjonalny we Włoszech był odpowiedzią na krajowy projekt polityczny, a nie wzrost regionalizmu, jak miało to miejsce w Hiszpanii. Belgia również przyjęła to podejście, nawet jeśli stała się państwem federalnym w 1993 r. Wreszcie regionalizacja polityczna jest częściowo stosowana w regionach niektórych państw, takich jak Francja i Portugalia
Kraje związkowe i regionalizacja	Federalizm jest środkiem uwzględniania regionalnych różnic w organizacji państwa, czy to kulturowych, językowych czy innych, poprzez przyznanie im szerokiej autonomii politycznej. W rzeczywistości federalizm i regionalizm odnoszą się do różnych realiów politycznych. Państwo federalne jest zawsze wynikiem unii kilku stanów, z których każdy sam w sobie jest bytem politycznym, niekoniecznie jednorodnym. Chociaż konstytucja federalna określa obowiązki podmiotów federacji i ich miejsce w instytucjach oraz gwarantuje ich autonomię polityczną, konieczna jest rekonstrukcja a posteriori, aby uzasadnić federalizm autonomią, którą przyznaje podmiotom federacji. Historia trwalszych krajów związkowych pokazuje, że ich powstanie było także sposobem na integrację narodową Z drugiej strony nie ma precedensu dla wielonarodowego państwa, które było chronione federalizmem przed napięciami zagrażającymi jego istnieniu. Federalizm i regionalizacja to dwa rodzaje rozwiązań instytucjonalnych, które można łączyć na różne sposoby w zależności od konkretnej historii i okoliczności danego kraju

Źródło: Regionalisation and its effects on local self-government. Report by the Steering Committee on Local and Regional Authorities (CDLR) prepared with the collaboration of Professor Gérard Marcou, Local and regional authorities in Europe No.64, Council of Europe Publishing, Strasbourg 1998, s.11-22.

[506] La regionalización y sus consecuencias sobre la autonomía local..., op.cit.., s. 11.

Regionalizacja, jak wcześniej ustalono, pozostaje w ścisłym związku z procesami decentralizacji systemów politycznych i zjawisko regionalizacji jest odmiennie ujmowane w zależności od modelu ustrojowego państwa wyrażającego się z terytorialnej jego organizacji w różny sposób uwzględniającej regiony.

Wertykalny podział władzy będący rezultatem decentralizacji kładzie nacisk na relacje (zakresy kompetencyjne) między władzą centralną (ogólnopaństwową) a władzami na poziomie subpaństwowym oraz zróżnicowanie struktury terytorialnej. Wyznaczają one taki model państwa, w którym dominująca jest pozycja władzy centralnej (nawet w zdecentralizowanej postaci państwa unitarnego), jednostki składowe istnieją dzięki decyzji władz centralnych i mogą być przez niego zniesione, a ponadto są w ten sam sposób zorganizowane na całym obszarze. Z drugiej strony funkcjonują jednostki terytorialne wyposażone w daleko idącą samodzielność (właściwie niezależną egzystencję), uczestniczą we władzy na równi z państwem i posiadają własną organizację w ramach zajmowanego terytorium[507]. To państwa odpowiednio unitarne i złożone (federalne).

Proces regionalizacji, jego siła, zasięg i skala, przyczynił się do zdezaktualizowania tego podstawowego, tradycyjnego podziału, który, nawet poszerzony o pojęcie państwa regionalnego, wciąż nie jest wyczerpujący[508]. Istnieje wiele niuansów w sposobie organizacji przedstawionych systemów, a obraz ten dodatkowo komplikuje praktyka, w której systemy federalne działają bardziej jak systemy unitarne oraz systemy unitarne, które działają bardziej jak systemy federalne[509]. W nauce w tej kwestii istnieje zatem ogromna różnorodność poglądów.

Dyskusja nad regionalizacją, skoncentrowana wokół jej wyrazu ustrojowego[510], musi uwzględniać również jej cel oraz ogólne uwarunkowania. Podobnie jak wybór instytucji subpaństwowych lub zdecentralizowanych w ogóle, ustanowienie regionów ma przede wszystkim charakter polityczny. Czynnik ten jest aż nadto widoczny w uwarunkowaniach regionalizacji, jednak i historyczne uwarunkowania należy wziąć pod uwagę[511].

---

[507] R. Hague, M. Harrop, J. McCormick, Comparative government and politics…, op.cit., s. 180. Autorzy podkreślają, że chodzi tu o suwerenność, która w państwach unitarnych jest wyłącznym atrybutem państwa, zaś w złożonych jest ona dzielona

[508] M. Domagała, J. Iwanek, Regionalne i lokalne ustroje polityczne, Studia Politicae Universitatis Silesiensis nr 10/2013, s 16.

[509] R. Hague, M. Harrop, J. McCormick, Comparative government and politics…, op.cit., s. 180.

[510] L. Kieres, Regionalizacja w Europie. Doświadczenie Rady Europy i jej Kongresu Władz Lokalnych i Regionalnych op.cit., s. 122.

[511] M. Bielecka, Komitet Regionów Unii Europejskiej a integracja europejska, op.cit., s. 11.

Przesłanki regionalizacji, w najogólniejszym ujęciu, dość łatwo zidentyfikować, nawet w świetle powyższych ustaleń biorąc pod uwagę specyfikę regionu, regionalizacji, jej związków z regionalizmem i decentralizacją, celów procesu oraz możliwych jego rezultatów znajdujących wyraz w takiej a nie innej konfiguracji kształtu ustrojowego (administracyjno - politycznego) państwa.

Niektórzy autorzy wydają się wiązać regionalizację z państwami większych rozmiarów stwierdzając, iż „zagadnienia samorządu lokalnego występują wszędzie, we wszystkich państwach demokratycznych, problem regionalny zaś występuje zasadniczo w większych państwach, bowiem w mniejszych krajach odpowiednie funkcje zarządzania rozwojem spełnia zazwyczaj bezpośrednio rząd centralny”[512].

Na proces tworzenia regionów wpływ ma również presja międzynarodowa związana z integracją ponadnarodową i z globalizacją w ogóle. W dobie współzależności w zglobalizowanym świecie istnieje potrzeba wyrównywania poziomów rozwoju społeczno - gospodarczego oraz utrzymywania standardów politycznych. Utrzymanie pozycji konkurencyjnej i prestiżu w społeczności międzynarodowej są dziś pożądanymi wartościami, z którymi regionalny poziom pozwala sobie dość sprawnie poradzić. Wiąże się to oczywiście z adekwatnymi rozwiązaniami administracyjnymi (głównie dla celów regionalnego finansowania) a także z pobudzaniem inicjatyw ze strony społeczeństwa obywatelskiego, co wpływa na procesy demokratyzacji. Jak zauważa M. Bielecka, istnieje zależność między regionalizacją a demokratyzacją - regionalizacja jest tym szybsza, im głębsze są procesy demokratyzacji[513]. Z całą pewnością istotny jest zatem, jak zauważa L. Kieres, stopień przygotowania państwa (społeczeństwa, klasy politycznej) do utworzenia odrębnej kategorii jednostek ulokowanych między władzą centralną i podstawową jednostką samorządu terytorialnego[514].

Demokratyzacja związana z upodmiotowieniem regionalnych wspólnot, z podziałem władzy, czyli polityczne determinanty regionalizacji wydają się być najistotniejsze przy formułowaniu obaw związanych z procesem w ogóle, albo z konkretnymi jego rodzajami. W literaturze przedmiotu wskazuje się, że są to: groźba utraty jedności państwa; pozbawienia go środków realizacji jego polityki (wewnętrznej suwerenności) czy obawa władz lokalnych, że ucierpi ich autonomia w przypadku wprowadzenia takiego poziomu pośredniego.

[512] K. Nowacki, R. Russano (red.), Prawne problemy regionalizacji w Europie, op.cit, s.18.
[513] M. Bielecka, Komitet Regionów Unii Europejskiej a integracja europejska, op.cit., s. 11.
[514] L. Kieres, Regionalizacja w Europie…, op.cit., s. 122.

W praktyce, jak podkreśla Raport o regionalizacji i jej wpływie na samorząd lokalny, „(...) te trzy obawy rzadko udaremniały regionalizację, ale stanowią inspirację dla wprowadzania prawnych uregulowań mających na celu zagwarantowanie jedności państwa lub ochronę autonomii istniejących władz lokalnych”[515].

Także L. Kieres wspomina o politycznych w charakterze przeszkodach w procesie regionalizacji. Podkreśla on, że decentralizacja zadań publicznych i kompetencji (także zakres, w jakim ma się to odbywać) związane z nią odjęcie ich władzom centralnym w celu przekazania do regionalnych jednostek ustrojowych może powodować ich opór albo przynajmniej rezerwę wobec regionalizacji. Towarzyszą temu również obawy przed utratą wpływów przez elity polityczne na rzecz „nowych" elit regionalnych. Groźba niepowodzenia w związku z implementacją regionów także odgrywa tu istotną rolę - regionalizacja i regiony samorządowe znacząco mogłyby osłabić pozycję władz centralnych w reakcji na rozczarowanie koncepcjami i konsekwencjami takiego posunięcia[516]. Obawy wyrażane są też przez ukazywanie patologii, które niesie ze sobą aktywność samorządu regionalnego, np. biurokracja, mnożenie stanowisk, korupcja. Często podnoszone są możliwe negatywne konsekwencje finansowe zmian[517].

Wydaje się, że przedmiotem dyskusji są także konsekwencje decentralizacji przez regionalizację i zwiększenia autonomii regionalnej i podmiotowości politycznej na szczeblu regionalnym[518], tzn ewentualna stopniowa federalizacji państwa (jak miało to miejsce w Belgii czy fiasko włoskiej próby wprowadzenia federacji) albo separatyzm (Katalonia w Hiszpanii) [519], a nawet możliwość wyparcia państw przez regiony bądź przejęcia państwowych funkcji regulacji i legitymizacji społecznej [520]. Obawy te są raczej nieuzasadnione - chociaż region pod wieloma względami przypomina państwo [521], jego istnienie bez wątpienia wpływa na funkcjonowanie państw, a pojawienie się silnych regionów modyfikuje siłę i autorytet państwa narodowego w pozytywny, jak się wydaje, sposób, pod warunkiem, że proces regionalizacji zostanie osadzony w realiach określonego państwa[522].

---

[515] La regionalización y sus consecuencias sobre la autonomía local..., op.cit., s.25.
[516] L. Kieres, Regionalizacja w Europie…, op.cit., s. 127.
[517] Ibidem, s. 127.
[518] A. Bukowski, Region tradycyjny w unitarnym państwie w dobie globalizacji …, op.cit., s.13.
[519] Regionalizacja, Encyklopedia Administracji Publicznej, oprac. D. Długosz, op.cit. (online)
[520] M. Keating, New regionalism in Western Europe…., op.cit., s. 11.
[521] Zob. L. Van Langenhove, What is a region? Towards a statehood theory of regions,op.cit., s.11-19; E. Ganowicz, Region jako mała ojczyzna, namiastka państwa ..., op.cit.,s.109-113.
[522] M. Keating, New regionalism in Western Europe…., op.cit., s. 11; L. Kieres, Regionalizacja w Europie..., op.cit., s. 127.

ROZDZIAŁ 3
PROBLEM REGIONALIZACJI ADMINISTRACYJNEJ W PORTUGALII. GENEZA I WSPÓŁCZESNE UWARUNKOWANIA USTROJOWO – POLITYCZNE

3.1. Ewolucja procesu regionalizacji administracyjnej w Portugalii

Początki procesu regionalizacji administracyjnej w Portugalii wiązane są z uchwaleniem Ustawy Zasadniczej państwa - Konstytucji Republiki Portugalskiej (*port.* Constituição da República Portuguesa) wyznaczającej nowy, po upadku reżimu tzw. Nowego Państwa (*port.* Estado Novo)[523], porządek prawny. Na fali demokratycznych przemian po tzw. Rewolucji Goździków z 1974 r.[524] upodmiotowiono obszary Archipelagów Madery i Azorów przyznając im status regionów autonomicznych (*port*. regiões autónomas), zaś władzami samorządowymi w kontynentalnej części państwa uczyniono parafie [525] (*port.* freguesias), gminy (*port.* municípios) i regiony administracyjne (*port.* regiões administrativas). Jedynie te ostatnie stanowiły element nowy w administracyjno - politycznym krajobrazie Portugalii po okresie dyktatury, bowiem zarówno parafie, jak i gminy istniały już wcześniej, zatem konstytucyjne zapisy stanowiły jedynie potwierdzenie ich istnienia [526]. W odróżnieniu od nich regiony administracyjne wymagały implementacji, jednak do dnia dzisiejszego nie figurują w strukturze administracyjno - politycznej kraju.

Artykuły 256 i 257 Konstytucji Portugalii w jej pierwotnym brzmieniu [527], wyraźnie regulowały trzy podstawowe kwestie: wprowadzały wymóg jednoczesnego utworzenia regionów administracyjnych (art. 256.1), ustalały przestrzenną lokalizację nowej jednostki władzy lokalnej poprzez powiązanie terytorium regionu administracyjnego z tzw. regionem planistycznym/regionem planowania (art. 256.2) [528] oraz uzależniały jego rzeczywiste ustanowienie od pozytywnego wyniku głosowania organów decyzyjnych gmin (art. 257).

---

[523] Zob. J. Black, A brief history of Portugal, Robinson, London 2020, s. 161-184; J.M. Anderson, The History of Portugal, Greenwood Press, Westport, Connecticut, London 2000, s. 141-158.
[524] Zob. N. Lochery, Out of the shadows, Portugal from revolution to the present day, Bloomsbury, London, Oxford, New York, New Delhi, Sydney 2017; Zob. R. Varela, A people`s history of the Portuguese revolution, Pluto Press, London 2019, s. 249-265.
[525] Parafie cywilne.
[526] A.F. Gaiado Rodrigues, The referendum in the Portuguese constitutional experience, University of Leiden, 2013, s. 370. Zmiana w istniejących już władzach parafii i gmin była łatwa. Ustanowiona 25 kwietnia 1974 roku. władza rewolucyjna zatwierdziła prowizoryczne struktury wyboru samorządów na zebraniach ludowych, które zastąpiły osoby mianowane przez dyktaturę. Funkcjonowały one do pierwszych, przewidzianych w Konstytucji, wyborów do demokratycznych organów samorządu terytorialnego 12 grudnia 1976 r.
[527] Constituição da República Portuguesa. Decreto de Aprovação da Constituição, Tekst pierwotny: Diário da República n.º 86/1976, Série I de 1976-04-10.
[528] *port.* Regiões - plano.

Nakreślony powyżej model regionalizacji nie tylko nie został zaimplementowany, ale doznał istotnych zmian. Ich rodzaj, chronologia, wykorzystane narzędzia i towarzyszące im okoliczności, składają się na obraz ewolucji kwestii regionalizacji administracyjnej kontynentalnej części Portugalii po roku 1976, który (jako kontekst) stanowi konieczny element analizy dyskursu publicznego w tej materii.

Regiony administracyjne, jak już wcześniej wspomniano, jawią się jako instytucje nowe, nieposiadające poprzedników i rzeczywiście, w takim kształcie, w jakim widzi je demokracja, nigdy w historii Portugalii nie istniały. Analiza przeszłych rozwiązań dotyczących organizacji terytorialnej ustrojowej w Portugalii, ponieważ rzuca nieco światła na determinanty tych współczesnych, nie może pozostać bez wzmianki, stanowi bowiem punkt wyjścia dla rozważań oraz pewną ramę kontekstualną, punkt odniesienia w dyskursie publicznym.

Historia państwa pozwala stwierdzić, że od połowy XIII w., zaledwie sto lat od momentu, gdy zaczęła funkcjonować jako niezależny byt - królestwo, ostatecznie ustaliła się granica Portugalii i jej kształt od tamtej pory pozostał mniej więcej taki sam[529]. Względna stałość jest też cechą charakterystyczną jej wewnętrznej organizacji terytorialnej, bowiem uległa ona, jak zostanie poniżej ukazane, zmianie zaledwie kilka razy[530].

Portugalia w powszechnej świadomości funkcjonuje jako państwo ulokowane na Półwyspie Iberyjskim i zwykle ujmowana jest w kontraście do sąsiedniej Hiszpanii. Wspólnota historycznych losów obu krajów bynajmniej nie przeszkodziła im różnić się diametralnie zarówno pod względem wielkości i liczby ludności [531], jak i rozwiązań ustrojowo - terytorialnych [532]. Podczas, gdy pierwsza z nich to małe państwo unitarne, silnie scentralizowane z dwoma regionami autonomicznymi ulokowanymi na Oceanie Atlantyckim (Archipelagi Madera i Azory), Hiszpania, jedno z największych w Europie, pozostając unitarne, składa się z 17 autonomicznych regionów[533].

Początków Portugalii należy upatrywać w IX - X w. poprzedniego tysiąclecia. Zalążkiem państwa stał się obszar w północno zachodniej części Półwyspu Iberyjskiego pomiędzy

[529] A.R. Disney, A history of Portugal and Portuguese Empire, t. 1, Cambridge University Press 2013, s. 70.
[530] J. J. X. Sobral, As divisões administrativas de Portugal ao longo dos tempos, https://audaces.blogs.sapo.pt/2585.html (25.09.2021).
[531] Instituto Nacional de Estatística (INE), Portugalia, https://www.ine.pt/xportal/xmain?xpgid=ine_main&xpid=INE&xlang=en_(25.09.2021) Instituto Nacional de Estadística (INE), Hiszpania, https://www.ine.es/en/ (25.09.2021). Portugalia: 92,212 km² całkowitej powierzchni, 10 344 802 ludności; Hiszpania: 505,990 km² powierzchni 47.332,805 (2020).
[532] Chociaż w szczegółach można dopatrzeć się podobnych rozwiązań dotyczących organizacji przestrzennej
[533] Zob. Spain, Division of powers, Committee of Regions (COR), https://portal.cor.europa.eu/divisionpowers/Pages/Spain-intro.aspx (25.09.2021).

rzekami Minho i Douro, który od końca XI wieku funkcjonował jako zależne od Królestwa León (później Kastylia - León) hrabstwo (*condade*) Portucale[534].

Wśród historyków panuje zgoda co do tego, że „trudno znaleźć jakiś przekonujący długoterminowy powód wyjaśniający dość nagłe pojawienie się Portugalii, ponieważ jako prowincja zależna od sąsiednich królów chrześcijańskiej Kastylii-Leónu, nigdy nie była liczącym się ani uznanym podmiotem politycznym"[535]. Z drugiej strony utworzenie królestwa ma sens „w kontekście pewnych średnio- i krótkoterminowych wydarzeń politycznych"[536]. Istnienie Portugalii jest wyłącznie wynikiem procesów społeczno -politycznych, które w wyniku przypadku doprowadziły do powstania odrębnego bytu politycznego w XII wieku[537].

Sugestia jakoby przed utworzeniem państwa nie istniała odrębna czy w jakiś sposób szczególnie wyróżniająca się Portugalia wydaje się jednak nieco na wyrost. Niezaprzeczalne jest peryferyjne położenie na obrzeżu Półwyspu Iberyjskiego, Europy a nawet Eurazji i w związku z tym fizyczne oddalenie od centrum kontynentu(-ów)[538]. Trudno powiedzieć jednak, czy wiąże się z nim zapóźnienie w recepcji społeczno - politycznych rozwiązań na którymkolwiek etapie dziejów, z całą pewnością jednak można stwierdzić, iż owa izolacja i luźne, z uwagi na brak zainteresowania nim ze strony Królestwa León[539], relacje z centrum, stały się impulsem dla rozwoju indywidualnych cech, wykształcenia specyficznych odrębności, zwłaszcza pod względem językowym[540]. Jak podkreśla J. Black, „(...) chociaż nie było nic, co mogłoby dorównać sile tożsamości regionalnej i polityki w Hiszpanii z jej znacznie bardziej podzieloną historią i większym rozmiarem, to jednak istniały istotne różnice we wzorcu charakteru Portugalii"[541]. Brakowało jej niemniej świadomości własnej tradycji[542], ponieważ wewnętrzne terytorialne zróżnicowanie pod tym względem nie było znaczące (co więcej, obszary wyrazistego podziału północ - południe mają więcej wspólnego z sąsiednimi

[534] O. Ribeiro, A Formação De Portugal, Instituto De Cultura E Língua Portuguesa, Ministério da Educação, Lisboa 1987, s. 39-42; H. V. Livermore, A new history of Portugal, Cambridge University Press, Cambridge, London, New York, Melbourne 1974, s.40-49; J.M. Tomas, O Condado Portucalense 1095 - 1139, http://historia-portugal.blogspot.com/2008/02/o-condado-portucalense-1095-1139.html (2.08.2021)
[535] J. M. Anderson, The history of Portugal, op.cit., s.25; A.R. Disney, A history of Portugal and Portuguese Empire, op.cit., s. 70.
[536] A.R. Disney, A history of Portugal and Portuguese Empire, op.cit., s. 70.
[537] J. Black, A brief history of Portugal,op.cit., s.2.
[538] J. P. Oliveira de Costa, J. D. Rodrigues, P. Aires Oliveira, (red.), História da expansão e do império Portugues, A esfera dos Livros, Lisboa 2014, s. 19.
[539] J. M. Anderson, The history of Portugal, op.cit., s.25. „Życie w regionie odciętym kulturowo, politycznie i geograficznie od centrum władzy musiało przyczyniać się do pragnienia niezależności od Kastylii-León, gdzie decyzje podejmowane były bez większej troski o mieszkańców Portugalii".
[540] A.R. Disney, A history of Portugal and Portuguese Empire, op.cit, s. 70.
[541] J. Black, A brief history of Portugal, Robinson, London 2020, s.2
[542] A.R. Disney, A history of Portugal and Portuguese Empire, op.cit., s. 70.

częściami Hiszpanii niż ze sobą)[543] i bynajmniej nie wykształciło się ono aż do XVII w.[544], a nawet i nieco później i nie w takim stopniu, by uzasadniać przyznanie większej samodzielności obszarom w którejkolwiek części kraju. Zatem o powstaniu niezależnej Portugalii bynajmniej nie identyfikacja narodowa przesądziła, ale to właśnie Portugalia jako jedyna na Półwyspie oparła się kastylijskim wpływom i stworzyła niezależne państwo[545].

Peryferyjną lokalizację Portugalia mogła i musiała sobie zrekompensować na wiele sposobów, głównie z powodu specyfiki terytorium, które zajmuje. Jest ono mało sprzyjające rozwojowi gospodarczemu i właściwie historia państwa to nieustanne zmagania, próby okiełznania owego mniej niż obfitego w dobra wszelkiego rodzaju środowiska naturalnego[546]. Obszar państwa cechuje brak spójności - wszelka aktywność ludzka kumuluje się na wybrzeżu (co pozostawia inne części kraju w kierunku granicy z Hiszpanią dużo słabiej zaludnione), a wyraźne różnice pomiędzy północą i południem nie idą w parze ze zróżnicowaniem pod względem tożsamości (przynajmniej nie w takim stopniu, by artykułować potrzebę autonomii), a raczej pod względem zamożności poszczególnych obszarów. Z tego powodu uwaga Portugalii od zawsze skierowana była na możliwości ekonomiczne (oraz polityczne), jakie dawała bliskość oceanu i możliwość ekspansji w tym kierunku (kolonie zamorskie)[547]. To małe europejskie państwo stało się pionierem nowoczesnego historycznego rozwoju nie tylko kontynentu ale i całego świata niewątpliwie kładąc podwaliny pod globalizację, która jest naszym udziałem obecnie. Rzecz w tym, że koncentracja na sprawach poza granicami odsunęła problemy kontynentalnej części kraju, m.in. jego przestrzennej organizacji, na dalszy plan.

Jak już wspomniano, zmiany układu terytorialnego były w sumie sporadyczne. W całej swojej historii podział administracyjny Portugalii, odziedziczony po Rzymianach, a później Wizygotach[548] doznał ich zaledwie kilkukrotnie - głównie w XIX i XX w. (tabela 10). Skupiwszy uwagę na największych jego jednostkach widać wyraźnie niejako rdzeń tej koncepcji - sześć dużych jednostek administracyjnych funkcjonujących od XV wieku podlegających nieznacznym modyfikacjom. Owe obszary o różnych nazwach (zwykle

[543] Ibidem, s. 70.
[544] D. Birmingham, A concise history of Portugal, Cambridge University press, Cambridge 2003, s.3.
[545] Zob. J. M. Tomas, O Condado Portucalense -1095 - 1139, op.cit. (online); R. Sajna, Hiszpania wobec problemu decentralizacji władzy – istota sporów i reakcje prasowe, Athenaeum Political Science t. 16/2006 Adam Marszałek Toruń s. 168. http://www.athenaeum.umk.pl/numery/16.pdf (2.08.2021).
[546] D. Birmingham, A concise history of Portugal, op.cit., s. 1.
[547] Ibidem, s.2.
[548] Królestwa dzieliły się na prowincje lub ziemie, na czele których stał zarządca, zwany hrabią, diukiem, albo księciem. Te z kolei dzieliły się na mniejsze jednostki, zwane też ziemiami lub terytoriami, na czele których stali właściciele ziemscy (nazywani niekiedy hrabiami).

Comarca lub Prowincja) i atrybucjach[549], do XIX wieku, gdy kraj został podzielony na dystrykty, pozostawały głównymi jednostkami podziału administracyjnego kraju[550].

Za tradycyjny regionalny uważa się podział na 6 prowincji czy też regionów: Entre-Douro-e-Minho, Trás-os-Montes, Beira, Estremadura, Alentejo i Algarve. W tej liczbie i postaci przetrwały do reformy z 1832 r, gdy rozdzielono Douro i Minho, zaś w następstwie podziału prowincji Beira powstały Beira Alta i Beira Baixa. Chociaż rozwiązanie to było krótkotrwałe, bowiem tylko do 1835 r., warto jednak wskazać na jego specyfikę w kontekście relacji centrum - peryferia. Prowincje, czyli Prefektury, stały się jednostką administracyjną, na czele której stał Prefekt (*Prefeito*) – przedstawiciel rządu centralnego – wspomagany przez zarząd generalny (*junta geral)* – organ władzy lokalnej, wybierany przez obywateli prowincji. Prefektury podzielono na Comarcas/Podprefektury (Subprefeituras) - obszary jurysdykcji Podprefekta (Subprefeito) – przedstawiciela Prefekta poza siedzibą prowincji[551]. Ów obraz rozwiązania na poziomie supramunicypalnym dopełnia istniejące w ramach Prowincji (obok Comarcas) Składy (*Almoxarifados*) - jednostki skarbowe, odpowiadające mniej więcej współczesnym dyrekcjom i urzędom finansowym - oraz urzędy rzeczników (praw) obywatelskich (*Provedorias*) - jednostki pomocnicze, z grubsza odpowiadające nowoczesnym regionalnym służbom zdrowia i regionalnym centrom pomocy społecznej.

Reforma z 1835[552] r. zlikwidowała Prefektury i Zarządy Generalne, zaś Comarcas, zmieniając nieco ich obszary, przekształcono w dystrykty (w liczbie 16)[553], które uczyniono główną (największą) jednostką w podziale administracyjnym kraju. Prowincje funkcjonowały jako zgrupowania dystryktów, bez własnych organów stając się jednostkami jedynie dla celów statystycznych i dla odniesienia geograficznego.

W ramach polityki regionalizacji forsowanej w Portugalii przez tzw. Nowe Państwo (Estado Novo)[554], konstytucja z 1933 r. przewidywała utworzenie Prowincji, które jako władze

[549] Np. w XVII w. Prowincja była jedynie jednostką dla celów statystycznych i terytorialnym obszarem (dowództwem) wojskowym z gubernatorem wojskowym (governador das armas) na czele.
[550] H. V. Livermore, A new history of Portugal, op.cit., s.44.
[551] Tymczasem poziom lokalny już przybrał mniej więcej współczesny kształt. Terytorium podzielono na rady (concelhos), z rzecznikiem obywateli (provedor) – przedstawicielem prefekta na czele, wspomaganego przez urząd miejski i radę miejską – organ władzy lokalnej wybierany przez obywateli. Utworzono też parafie cywilne jako pododdział administracyjny gminy (w zwiazku z faktem, że wiele małych gmin zlikwidowano), na czele którego stoi komisarz parafialny - przedstawiciel provedora - wspomagany przez zarząd parafialny.
[552] Decreto de 18 de Julho de 1835 (organizacão administrativa) [w:] F. de Sousa (red.), Os Governos Civis de Portugal, História e Memória (1835-2011), CEPESE/Ministério de Administração Interna, Porto 2014, s. 66.
[553] Znacznie później, w 1926 r., utworzono nowy dystrykt Setúbal, zaczynający się od terytorium na południe od Tagu wydzielając go z dystryktu Lizbony.
[554] Estado Novo, Parlamento, https://www.parlamento.pt/Parlamento/Paginas/EstadoNovo.aspx (2.05.2022)

lokalne wyższego rzędu zostały wyposażone w organy wykonawcze - zarządy prowincji (juntas de província) i organy deliberatywne – rady prowincji (conselhos provinciais)[555]. Powstały one trzy lata później, nie odpowiadały jednak dokładnie poprzedniemu i tradycyjnemu podziałowi prowincjonalnemu, bowiem dokonano go w oparciu o badania geografa A. Girão, które dzieliły kontynent na 13 naturalnych regionów[556]. Nowe prowincje odpowiadały w przybliżeniu tym właśnie regionom. Czynnik identyfikacji regionalnej nie został tu bynajmniej wzięty pod uwagę. Inaczej niż miało to miejsce w 1835 r. granice prowincji nie pokrywały się też z granicami dystryktów, które pozostawały pod jurysdykcją gubernatorów cywilnych. Prowincje zlikwidowano w 1959 r. Ich organy i funkcje przejęły dystrykty, które ponownie uznano za lokalne władze[557]. Te ostatnie (w liczbie 18) pozostają głównymi jednostkami podziału administracyjnego kraju do dziś, ale to prowincje funkcjonują jako regiony geograficzne, gospodarcze i społeczne. Taki podział uważano za „bardziej wrażliwy na obszary przejściowe niż stary"[558] i w większym stopniu odpowiadający wymogom nowoczesnego państwa.

W okresie liberalizmu i Estado Novo, prowincje i dystrykty - ich znaczenie polityczne i symboliczne ulegało zmianie. Dystrykt oscylował pomiędzy jednostką ponadgminną (z osobowością prawną i organami wybieralnymi), rolą odgrywaną przez krótki okres w okresie monarchii (1872-92) i republiki (1913-1917 i 1959-74) oraz okręgiem administracyjnym (bez prawno-publicznej osobowości), odpowiadającym obszarowi działania lokalnych przedstawicieli władzy centralnej - gubernatorów cywilnych. Dziś dystrykty (od 2011 r.), pozbawione gubernatorów cywilnych nie funkcjonują w praktyce pozostając jednak jednostką skorelowaną m.in. z okręgami wyborczymi[559]. Z kolei Prowincja oscylowała pomiędzy funkcją integracyjną i tożsamościowego odniesienia (rok 1835; reforma z 1959 r.) a rolą ponadgminnej jednostki samorządu[560].

---

[555] Constituição Política da República Portuguesa de 1933, Diário do Governo n.º 43/1933, 1º Suplemento, Série I de 1933-02-22.

[556] J. C. Garcia; E. Mendizàbal Riera, A Geografia portuguesa em 1929 na correspondência entre Amorim Girão e Gonzalo de Reparaz Ruiz [w:] F. Cravidão, L. Cunha, P. Santana, N. Santos (red.), Espaços e tempos em geografia homenagem a António Gama, Imprensa da Universidade de Coimbra 2018, s.303-317.

[557] Dystrykt w Portugalii nie jest jednak następcą tradycyjnych Prowincji, które miały znacznie bardziej wszechstronny i wyraźny zakres administracyjny, ale jest jednym z głównych działów organizacji administracyjnej współczesnego państwa.

[558] H. V. Livermore, A new history of Portugal, op.cit., s.45.

[559] Zob. A.H. Schakel, Portugal w: Strengthening Regional Democracy – Contributing to Good Democratic Governance, Bergen 2021, s.2. https://www.arjanschakel.nl/images/RAI/europe_eu/PRT_2021.pdf (3.05.2022).

[560] J. Cravinho, J. Ferrão., A. Pimpão., A. João Jardim, P.H. Moura., A. Carmona-Rodrigues, A. Fontaínhas -Fernandes, Comissão Independente para a Descentralização, Avaliação independente sobre a organização e funções do Estado., Assembleia da República. Lisboa 2019, s. 115.

Zmiany organizacji terytorialnej w kontynentalnej części Portugalii od XV wieku ilustruje tabela 10.

W administracyjnym krajobrazie Portugalii na poziomie regionalnym istotna rola przypadła także regionom (dla celów) planowania (regiões planeamento/regiões plano), czy też regionom planistycznym. Ich utworzenie wymusiła przynależność do międzynarodowych organizacji ekonomicznych i stopniowe odchodzenie od przyjętej zasady samowystarczalności, co w świetle nieuchronności utraty terytoriów kolonialnych stało się koniecznością.

Regiony te wprowadzono dekretem z mocą ustawy z dnia 11 marca 1969[561], zgodnie z III Narodowym Planem Rozwoju (Plano de Fomento) na lata 1968 - 1973[562], który szczególną uwagę przykładał do realizacji polityki rozwoju regionalnego. Akt definiował odpowiednią strukturę administracyjną dla planowania regionalnego, która na kontynencie obejmowała 4 regiony i 8 subregionów[563]. Zgodnie z art. 4. każdy region planistyczny posiadał Regionalną Komisję Doradczą (Comissão Consultiva Regional), w skład której wchodzili przedstawiciele zarządów generalnych i zarządów dystryktów w obrębie regionu. Regionalne Komisje Doradcze, ich utworzenie, ma niebagatelne znaczenie dla procesu regionalizacji w Portugalii, bowiem to z nich dekadę później, w roku 1979, wyewoluują najpierw (głównie w związku ze spodziewaną akcesją do struktur Unii Europejskiej) Regionalne Komitety Koordynacji (Comissões de Coordenação Regional - CCR), a następnie (2003) Regionalne Komitety Koordynacji i Rozwoju (Comissões de Coordenação e Desenvolvimento Regional - CCDR. zwane dalej także Komitetami) będące instytucjami specyficznymi, *de facto* tworzącymi szczebel regionalny w kontynentalnej części Portugalii. Chociaż dystrykty pozostają administracyjną jednostką podziału, ich funkcja stopniowo przenoszona była na rzecz jednostek regionalnych zorientowanych lokalnie, a właśnie tak ujmowane regiony zyskują na znaczeniu[564].

[561] Decreto-lei 48905, de 11 de Março, Define a orgânica administrativa adequada ao início da realização do planeamento regional, Diário do Governo n.º 59/1969, Série I de 1969-03-11.
[562] Zob. L. Valente Oliveira, Descentralizar o Estado, Reforçar as Regiões, nr.1, Comissão de Coordenação e Desenvolvimento Regional do Norte, Sessão Evocativa 50 anos CCDR-N, Porto 2019; III Plano De Fomento Para 1968-1973, Ministério das Finanças, https://purl.sgmf.pt/PF-1968/1/PF-1968_item1/index.html (3.05.2022).
[563] Zob. Decreto-lei 48905, de 11 de Março, Define a orgânica administrativa adequada ao início da realização do planeamento regional, op.cit., art.1 pkt a-f.
[564] Zob. Commission Regulation (EU) No 868/2014, 8.08.2014 amending the annexes to Regulation (EC) No 1059/2003 of the European Parliament and of the Council on the establishment of a common classification of territorial units for statistics (NUTS), Official Journal of the European Union L 241, t. 57, 13.08.2014.

Tabela 10 Zmiany organizacji terytorialnej w kontynentalnej części Portugalii od XV wieku

Wiek								
XV	**XIX**				**XX**			
ROK								
bd.	**1801**	**1832**	**1835**		**1936**	**1969**		
JEDNOSTKA PODZIAŁU ADMINISTRACYJNEGO								
Comarca	**Prowincja**	**Prefektura [Prowincja]**	**Prowincja**	**Dystrykt**	**Prowincja**	**Region**	**Sub-region**	**Dystrykt**
Trás-os-Montes	Trás-os-Montes	Trás-os-Montes	Trás-os-Montes	Bragança Vila Real	Trás-os-Montes e Alto Douro	**Północny** (Região do Norte)	Litoral Norte	Viana do Castelo Braga Porto
							Interior Norte	Bragança Vila Real
Entre-Douro-e-Minho	Entre-Douro-e-Minho	Minho	Minho	Viana do Castelo Braga	Minho			
		Douro	Douro	Porto Aveiro Coimbra	Douro Litoral	**Centralny** (Região do Centro)	Litoral Centro	Aveiro Coimbra Leiria

							Interior Centro	Viseu Guarda Castelo Branco
Beira	Beira	Beira Alta	Beira Alta	Viseu	Beira Alta			
		Beira Baixa	Beira Baixa	Guarda Castelo Branco	Beira Baixa			
					Beira Litoral			
Estremadura	Estremadura	Estremadura	Estremadura	Santarém Lisboa	Estremadura	**Lizbona**[565] (Region de Lisboa)	Sub-region do Litoral de Lisboa	Lisboa Setúbal
							Sub-region do Interior de Lisboa	Santarém
Entre-Tejo-e-Odiana	Alentejo	Alentejo	Alentejo	Portalegre Évora Beja	Ribatejo	**Południowy** (Region do Sul)	Sub-region do Alentejo	Portalegre Évora Beja
					Alto Alentejo			
					Baixo Alentejo			
Królestwo Algarve	Królestwo Algarve	Algarve	Algarve	Faro	Algarve		Sub-region do Algarve	Faro

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Cravinho J., Ferrão J., Pimpão A., João Jardim A., Moura P.H., Carmona-Rodrigues A., Fontaínhas-Fernandes,, Comissão Independente para a Descentralização, Avaliação independente sobre a organização e funções do Estado., Assembleia da República. Lisboa 2019; M. Duarte Ribeiro, Regionalização Administrativa A criação das regiões administrativas enquanto autarquias locais supramunicipais, Universidade de Coimbra 2019, S. Antunes Ferreira, O poder da palavra no referendo sobre o processo da Regionalização de Portugal Continental em 1998, Universidade do Minho 2005.

[565] Później Lizbona i Dolina Tagu (Lisboa e Vale do Tejo)

W dyskursie o regionalizacji CCDR (obecnie, jak zostanie pokazane w dalszej części pracy, Instytut Publiczny - CCDR I.P.) stanowi jeden z głównych punktów[566]. Komitety są przez niektórych aktorów dyskursu wskazywane jako instytucje dysponujące potencjałem koniecznym dla zagospodarowania szczebla regionalnego w kontynentalnej części Portugalii, zwłaszcza, że w praktyce są one elementami tego ostatniego.

To właśnie obszary regionów dla celów planowania (od 1979 roku w liczbie 5)[567], nie zaś dystrykty, pozostają skorelowane z jednostkami statystycznymi Nomenclature of Territorial Units for Statistical Purposes (NUTS) na poziomie 2. NUTS system, pomimo, iż przyjęty przez wspólnotową legislację w 1998 r., faktycznie zaczął funkcjonować dopiero w 2003 r. w drodze odpowiedniego rozporządzenia[568].

Zbiegło się to w czasie z utworzeniem CCDR (obecnie I.P) w ich nowym kształcie[569]. Od tamtej pory poziom NUTS 2 pozostaje niemal bez zmian, obejmując na kontynencie CCDR I.P. Norte, Centro, Algarve, Alentejo, ale zamiast CCDR I.P. Lizbona i Dolina Tagu (Lisboa i Vale to Tejo) w najnowszej klasyfikacji figuruje Obszar Metropolitalny Lizbony (Area Metropolitana de Lisboa), których granice się pokrywają (Rys.1).

---

[566] D. Freitas do Amaral, J. Pereira da Silva, Estudo aprofundado sobre a problemática da regionalização, Vol. I Regiões Administrativas, Desconcentração e Deslocalização, Lisbon 2019, s. 22.

[567] Art. 1 ust.2. Decreto-lei 494/79, de 21 de Dezembro, Cria as Comissões de Coordenação Regional (CCR), Diário da República n.º 293/1979, Série I de 1979-12-21

[568] Council Regulation (EC) No 322/97 of 17 February 1997 on Community Statistics constitutes the reference framework for the provisions of this Regulation. The measures necessary for the implementation of this Regulation should be adopted in accordance with Council Decision 1999/468/EC of 28 June 1999 laying down the procedures for the exercise of implementing powers conferred on the Commission, OJ L 184, 17.7.1999, s. 23; Regulation (EC) No 1059/2003 of the European Parliament and of the Council of 26 May 2003, on the establishment of a common classification of territorial units for statistics (NUTS), OJ L 154, 21.6.2003 (najnowsza wersja 13.11.2019 https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02003R1059-20191113 (2.02.2020); Commission Delegated Regulation 2019/1755 of 8 August 2019 amending the Annexes to Regulation (EC) No 1059/2003 of the European Parliament and of the Council on the establishment of a common classification of territorial units for statistics (NUTS), OJ L 270, 24.10.2019; Instituto Nacional de Estatistica (INE), Administrative division.
https://www.ine.pt/xportal/xmain?xpid=INE&xpgid=ine_cont_inst&INST=6251038 (3.05.2022); Decreto-Lei n.º 244/2002, de 5 de Novembro, Altera os artigos 1.º e 3.º do Decreto-Lei n.º 46/89, de 15 de Fevereiro, que estabelece as matrizes de delimitação geográfica da Nomenclatura de Unidades Territoriais para Fins Estatísticos (NUTS), Diário da República n.º 255/2002, Série I-A de 2002-11-05, páginas 7101 - 7103.

[569] Decreto-Lei n.º 104/2003, de 23 de maio, Extingue as comissões de coordenação regionais e as direcções regionais do ambiente e do ordenamento do território e cria as comissões de coordenação e desenvolvimento regional no âmbito do Ministério das Cidades, Ordenamento do Território e Ambiente, Diário da República n.º 119/2003, Série I-A de 2003-05-23, páginas 3222 - 3229.

Rys. 1 NUTS 2 w Portugalii według klasyfikacji NUTS 2021

LEGENDA

PT 11	Północ (*Norte*)
PT 15	Algarve
PT 16	Centrum (*Centro*)
PT 17	Obszar Metropolitalny Lizbony (*Área Metropolitana de Lisboa*)
PT 18	Alentejo

Źródło: Statistical regions in the European Union and partner countries. NUTS and statistical regions 2021, EUROSTAT 2020 edition, Luxembourg Publications Office of the European Union, s. 112, https://ec.europa.eu/eurostat/documents/345175/7451602/2021-NUTS-2-map-PT.pdf (23.12.2021).

W klasyfikacji NUTS w Portugalii uwagę zwraca istnienie dwóch Obszarów Metropolitalnych (Areas Metropolitanas - AM) Lizbony i Porto na poziomie NUTS 2 i 3 oraz innych jednostek mianowicie Wspólnot Międzygminnych (Comunidades Intermunicipais - CIM*)* na poziomie NUTS 3 (w liczbie 21) traktowanych jako subregiony, ogólnie określanych mianem Podmiotów/Ciał Międzygminnych „Entidades Intermunicipais”. Jednostki zaliczane do NUTS 3 zaprezentowano na poniższym rysunku.

Rys. 2 NUTS 3 w kontynentalnej części Portugalii w roku 2013

LEGENDA

PT 111	Alto Minho
PT 112	Cávado
PT 119	Ave
PT 111A	Área Metropolitana do Porto
PT 111B	Alto Tâmega
PT 111C	Tâmega e Sousa
PT 111D	Douro
PT 111E	Terras de Trás-os-Montes
PT 150	Algarve
PT 16B	Oeste
PT 16D	Região de Aveiro
PT 16E	Região de Coimbra
PT 16F	Região de Leiria
PT 16G	Viseu Dão Lafões
PT 16H	Beira Baixa
PT 16I	Médio Tejo
PT 16J	Beiras e Serra da Estrela
PT 170	Área Metropolitana de Lisboa
PT 181	Alentejo Litoral
PT 184	Baixo Alentejo
PT 185	Lezíria do Tejo
PT 186	Alto Alentejo
PT 187	Alentejo Central

Źródło: Statistical regions in the European Union and partner countries. NUTS and statistical regions 2021, EUROSTAT 2020 edition, Luxembourg Publications Office of the European Union, s. 113, https://ec.europa.eu/eurostat/documents/345175/7451602/2021-NUTS-2-map-PT.pdf (23.12.2021).

Ich istnienie stanowiące realizację zapisów ustawy nr 75 z 12 września 2013 r.[570], uznano za reorganizację podziału administracyjnego na tyle istotną, że uzasadniała ona zmianę Rozporządzenia Komisji (UE) nr 1319/2013 z dnia 9 grudnia 2013 r. w sprawie wspólnej klasyfikacji Jednostek Terytorialnych do Celów Statystycznych (NUTS)[571], co nastąpiło w drodze Rozporządzenia Komisji (UE) nr 868/2014 z dnia 8 sierpnia 2014 r. [572]. Była to czwarta w ogóle, ale nadzwyczajna zmiana załączników i miała zastosowanie w zakresie przekazywania danych do Komisji (Eurostatu) od 1 stycznia 2015 r. [573].

Od 1 stycznia 2024 r. obowiązuje nowa nomenklatura NUTS dla Portugalii[574]. W odniesieniu do NUTS 2 (nie są to jednostki administracyjne) dokonano następujących zmian:

1. Utworzenie nowego NUTS II „Península de Setúbal" → gminy na południe od Tagu wchodzącej w skład „Obszaru Metropolitalnego Lizbony";
2. Utworzenie nowego obszaru NUTS II „Wielka Lizbona" → gminy na północ od Tagu wchodzącej w skład „Obszaru Metropolitalnego Lizbony";
3. Utworzenie nowego NUTS II „Dolina Oeste i Tagu" → gminy w NUTS III „Oeste", „Lezíria do Tejo" i „Médio Tejo";
4. Zmiana granic NUTS II „Centro" i „Alentejo" → poprzez odłączenie gmin NUTS III „Oeste" i „Médio Tejo" z pierwszego oraz „Lezíria do Tejo" z drugiego[575] (rys.3).

[570] Lei n.º 75/2013, de 12 de setembro, Estabelece o regime jurídico das autarquias locais, aprova o estatuto das entidades intermunicipais, estabelece o regime jurídico da transferência de competências do Estado para as autarquias locais e para as entidades intermunicipais e aprova o regime jurídico do associativismo autárquico, Diário da República n.º 176/2013, Série I de 2013-09-12, páginas 5688 - 5724 art. 63 pkt 3. Początków należy jednak upatrywać w roku 1991: Lei 44/91, de 2 de Agosto,Cria as áreas metropolitanas de Lisboa e Porto, definindo a sua orgânica, competência e atribuições, Diário da República n.º 176/1991, Série I-A de 1991-08-02.
[571] Rozporządzenie Komisji (UE) nr 1319/2013 z dnia 9 grudnia 2013 r. zmieniające załączniki do rozporządzenia (WE) nr 1059/2003 Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie ustalenia wspólnej klasyfikacji Jednostek Terytorialnych do Celów Statystycznych (NUTS), OJ L 342 z 18.12.2013, s. 1.
[572] Rozporządzenia Komisji (UE) nr 868/2014 z dnia 8 sierpnia 2014 r. zmieniające załączniki do rozporządzenia (WE) nr 1059/2003 Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie ustalenia wspólnej klasyfikacji Jednostek Terytorialnych do Celów Statystycznych (NUTS) OJ L 241, 13.8.2014, p. 1–54 pkt 4-6,
[573] History of NUTS, EUROSTAT, https://ec.europa.eu/eurostat/web/nuts/history (21.08.2021).
[574] A implementação das NUTS 2024, 35ª Reunião Plenária Conselho Superior de Estatística 12 de julho 2023, Instituto Nacional Estatisticas INE,
https://www.google.co.uk/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwiVzJzduoaJAxXVlP0HHUnLGYgQFnoECBMQAQ&url=https%3A%2F%2Fcse.ine.pt%2Fngt_server%2Fattachfileu.jsp%3Flook_parentBoui%3D619950284%26att_display%3Dn%26att_download%3Dy&usg=AOvVaw2tjNyR (4.02.2024).
[575] Ibidem, s. 7.

Rys. 3 Jednostki NUTS 2 w 2024 roku

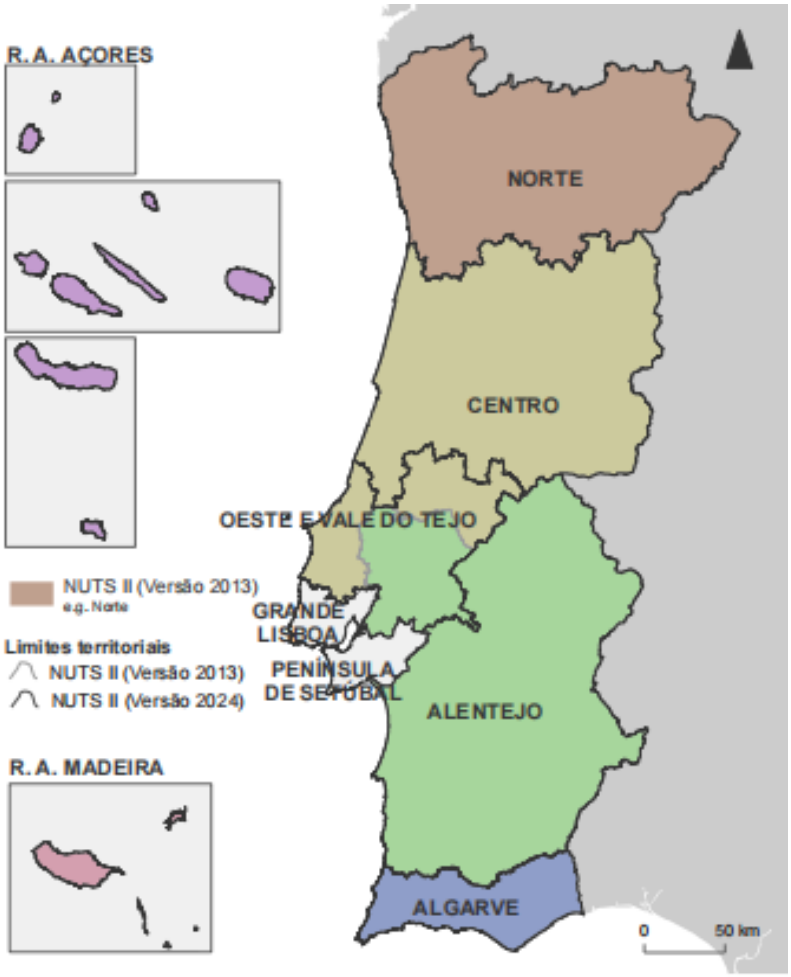

Źródło: A implementação das NUTS 2024, Instituto Nacional Estatísticas (INE), s.7, https://www.google.co.uk/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwiVzJzduoaJAxXVlP0HHUnLGYgQFnoECBMQAQ&url=https%3A%2F%2Fcse.ine.pt%2Fngt_server%2Fattachfileu.jsp%3Flook_parentBoui%3D619950284%26att_display%3Dn%26att_download%3Dy&usg=AOvVaw2tjNyR (4.02.2024).

W odniesieniu do NUTS 3, które są jednostkami administracyjnymi, zmiany objęły:

1. Utworzenie nowego obszaru NUTS III „Península de Setúbal” - gminy na południe od Tagu wchodzącej w skład „Obszaru Metropolitalnego Lizbony”, zbiegającego się z NUTS II;

2. Utworzenie nowego obszaru NUTS III „Wielka Lizbona” - gminy na północ od Tagu wchodzącej w skład „Obszaru Metropolitalnego Lizbony”, pokrywającego się z NUTS II

3. Zmianę granic NUTS III „Médio Tejo” i „Beira Baixa” poprzez przeniesienie gmin Sertã i Vila de Rei z pierwszej do drugiej;

4. Zmianę nazwy NUTS III „Alto Tâmega" na „Alto Tâmega e Barroso"[576]. Ilustruje to poniższy rysunek.

Rys. 4 Jednostki NUTS 3 według klasyfikacji NUTS z 2024 r.

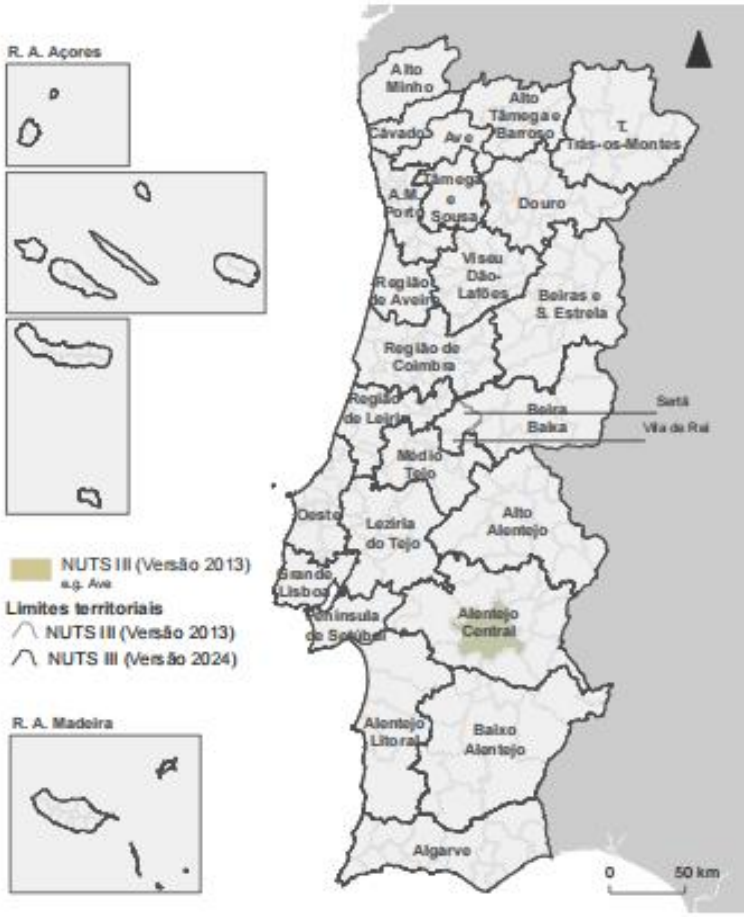

Źródło: A implementação das NUTS 2024, Instituto Nacional Estatísticas (INE), s.8, https://www.google.co.uk/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwiVzJzduoaJAxXVlP0HHUnLGYgQFnoECBMQAQ&url=https%3A%2F%2Fcse.ine.pt%2Fngt_server%2Fattachfileu.jsp%3Flook_parentBoui%3D619950284%26att_display%3Dn%26att_download%3Dy&usg=AOvVaw2tjNyR (4.02.2024).

Od rewizji NUTS z 2013 r. portugalskie podregiony mają znaczenie prawne oraz administracyjne. Jakkolwiek nie są to ciała regionalne tylko subregionalne, supramunicypalne, związki lokalnych jednostek samorządowych, czy też „inne formy organizacji władzy terytorialnej"[577] i - według opinii niektórych przedstawicieli nauki, „w rzeczywistości nie tak

[576] Ibidem, s.8.

[577] Zob. art. 236.3 Konstytucja Republiki Portugalskiej "W okręgach wielkomiejskich i na Wyspach ustawa może ustanowić inne formy organizacji władzy terytorialnej, zgodnie z ich specyficznymi warunkami". Zob. też Decentralisation and regionalisation in Portugal. What reform scenario? OECD Multi-level Governance Studies, OECD Publishing, Paris 2020, s. 70-71; J. Cravinho, J. Ferrão, A. i in. Comissão Independente para a Descentralização..., op.cit., s. 102: Obszary metropolitalne to „ani władze lokalne, ani związki gmin".

istotne”[578] jednostki terytorialnego podziału, to jednak także one w dyskursie o regionalizacji funkcjonują jako potencjalne elementy (alternatywnej) organizacji szczebla regionalnego w kontynentalnej części Portugalii[579].

Administracyjna struktura terytorium Portugalii jawi się jako dość złożona. Obecność względnie nowych supramunicypalnych tworów, w postaci Podmiotów Międzygminnych, pozycja Regionalnych Komitetów ds. Koordynacji i Rozwoju CCDR oraz faktyczna nieobecność dystryktów pozwala zidentyfikować pewną aktywność reorganizacyjną państwa przez tworzenie alternatywnych modeli zagospodarowania szczebla zajmowanego zwykle przez region.

Wobec braku przewidzianych przez konstytucję regionów administracyjnych w kontynentalnej części kraju konieczne jest ustalenie jak rysowała się kwestia samej regionalizacji administracyjnej, czy i jakie podejmowano wysiłki w celu urzeczywistnienia zapisów Ustawy zasadniczej tak, by nakreślić ogólny obraz problematyki, który znajdzie rozwinięcie w dalszej części rozważań.

To, co z całą pewnością wywarło wpływ na przebieg i rezultaty (a raczej ich brak) procesu regionalizacji administracyjnej w Portugalii, to z reguły mało stabilna sytuacja polityczna. Porewolucyjna rzeczywistość była złożona wystarczająco w tymczasowości tranzycji ustrojowej, a tak się złożyło, że właśnie wówczas, w połowie lat 70-tych XX w., zaczął się kształtować współczesny system polityczny - niemal bez partii historycznych i bez doświadczenia spowodowanego faktycznym zanikiem działalności politycznej za czasów reżimu autorytarnego A. de Oliveira Salazara i M. Caetano[580]. W krótkim czasie, po odrodzeniu aktywności politycznej, bez wprowadzania instytucjonalnych zmian, system partyjny doznał przeobrażeń odchodząc od względnie spolaryzowanego wielopartyjnego w stronę bipartyjnego (z dużymi partiami), co teoretycznie sprzyja tworzeniu gabinetów jednopartyjnych” [581]. W praktyce jednak, częstym elementem politycznego krajobrazu Portugalii są rządy mniejszościowe i mniej lub bardziej trwałe koalicje (tabela 11).

---

[578] J. Caupers, A. R. Moniz, I.C. Fonseca, A. Lorena de Sèves, Jednostki samorządu terytorialnego [w:] B. Dolnicki (red.), Samorząd Terytorialny W Polsce i Portugalii Analiza Prawnoporównawcza. Local Government In Poland And Portugal Comparative Legal Analysis, Lex Wolters Kluwer Warszawa 2015, s. 459.
[579] Zob. F. P. Oliveira, The Evolution and Regulation of the Metropolitan Areas in Portugal, Working Paper. Law School of the University of Coimbra, Coimbra 2009; Także: J. Cravinho, J. Ferrão, i in.., Comissão Independente para a Descentralização, op.cit., s. 91.
[580] A. Łabno-Jabłońska, Od rządów autorytarnych do demokracji parlamentarnej. Rewolucja portugalska 1974 –1976, Uniwersytet Śląski, Katowice 1989, s. 12.
[581] M. Costa Lobo, The Role of Political Parties in Portuguese Democratic Consolidation, Party Politics 2001, t. 7, nr 5, s. 643.

Tabela 11 Dynamika politycznych zmian w Portugalii latach 1976-2024

Kadencja	Wybory	Rząd	Czas trwania	Przyczyna ustania działalności
I	25.04. 1976	I	23.07.1976- 23.01.1978	Votum nieufności
		II	23.01.1978-29.08.1978	Rozwiązany przez Prezydenta
		III	29.08.1978-22.11.1978	Odrzucenie programu Rządu
	2.12.1979*	IV	22.11.1978-07.07.1979	Rezygnacja Premiera
		V	01.08.1979-03.01.1980	Rozwiązanie Parlamentu
		VI	03.01.1980-09.01.1981	Rząd tymczasowy
II	5.10.1980	VII	09.01.1981-04.09.1981	Śmierć Premiera
		VIII	04.09.1981-09.07.1983	Dymisja Premiera
III	25.04.1983	IX	09.07.1983-06.11.1985	Zerwanie koalicji
IV	06.10.1985	X	06.11.1985–17.08.1987	Votum nieufności
V	19.07.1987	XI	17.08.1987-31.10.1991	Upływ kadencji Parlamentu
VI	06.10.1991	XII	31.10.1991-25.10.1995	Upływ kadencji Parlamentu
VII	01.10.1995	XIII	28.10.1995 -25.10.1999	Upływ kadencji Parlamentu
VIII	10.10.1999	XIV	25.10.1999 - 6.04.2002	Dymisja Premiera
IX	17.03.2002	XV	6.04.2002- 17.07.2004	Dymisja Premiera
		XVI	17.07.2004-12.03.2005	Rozwiązanie Parlamentu
X	20.02.2005	XVII	12.03.2005-26.10.2009	Upływ kadencji Parlamentu
XI	27.09.2009	XVIII	26.10.2009-20.06.2011	Rezygnacja Rządu
XII	05.06.2011	XIX	20.06.2011-30.10.2015	Upływ kadencji Parlamentu
XIII	04.10.2015	XX	30.10.2015--26.11.2015	Odwołanie Rządu
		XXI	26.11.2015-26.10.2019	Upływ kadencji Parlamentu
XIV	06.10.2019	XXII	26.10.2019-30.03.2022	Rozwiązanie Parlamentu

XV	30.01.2022	XXIII	30.03.2022 - 25.03.2024	Rozwiązanie Parlamentu
XVI	10.03.2024	XXIV	25.03.2024 - obecnie	N/A

*wybory śródkadencyjne

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Governos Anteriores, Portugal.gov.pt, https://www.portugal.gov.pt/pt/gc23/governo/governos-anteriores (1.05.2022); Composição Da Assembleia Da República, Governos Constitucionais E Presidentes Da República (1976-2021), https://participacao.parlamento.pt/app-composicao/ (1.05.2022).

Z tabeli wynika, że pierwszy okres, o którym mowa w periodyzacji procesu regionalizacji administracyjnej w kontynentalnej części Portugalii - od I do VII kadencji włącznie - charakteryzuje się brakiem stabilizacji politycznej normalnym dla okresu porewolucyjnego. Odnotować można 6 rządów w kadencji I i dwa w II. Także gabinety w 3 i 4 nie przetrwały długo (około 2 lat). Najbardziej turbulentne kadencje I-IV zbiegły się w czasie ze stabilizacją systemu partyjnego i odejściem od demokracji względnie deliberacyjnej w stronę rywalizacyjnej[582]. Dopiero kadencje V-VII przyniosły względną stabilizację, co nie pozostało bez wpływu na dyskusję i konkretne działania w kwestii implementacji regionów administracyjnych.

Okres od końca XX w., a więc kadencje VIII-XIV (obecna jest XVI) także jawią się jako dość burzliwe. Na siedem kadencji Parlamentu przypada 9 gabinetów, z których tylko dwa (X i XII) przetrwały całą kadencję. Nieprzypadkowo wiele działań w kierunku zagospodarowania regionalnego szczebla zostało podjętych w tamtym właśnie czasie. Względnie niezakłócona była kadencja XIII (lata 2015-2019) i właśnie ona zaowocowała inicjatywą utworzenia Niezależnej Komisji do spraw Decentralizacji (Comissão Independente para a Descentralização - CID). Kadencje XIV i XV, powiązane sprawowaniem władzy przez tą samą partię (PS) zaowocowały konkretniejszymi ustaleniami co do przyszłości procesu regionalizacji, które zniweczyła zmiana władzy w 2024 r. Nowy socjaldemokratyczny rząd nie uważa regionalizacji za priorytet i proces został odłożony w czasie.

Kwestia regionalizacji administracyjnej, utrwalona w przepisach Konstytucji z 1976 roku, w pierwotnej wersji aktu, nie budziła w sumie wątpliwości[583], ale krótko po uchwaleniu Ustawy zasadniczej zaczęto wysuwać propozycje zmian w regulacji dotyczącej tego szczebla władzy lokalnej, co zostanie przedstawione w dalszej części pracy. Wprawdzie pewne

[582] Ibidem, s. 643.
[583] Zob. PCP Partido Comunista Portuguese. Projeto lei 68, Diário da Republica 120, 16.06.1977, Supplement 7, pp. 4130-(135-142)].

sporadyczne inicjatywy dla stworzenia politycznych i instytucjonalnych ram dla regionów administracyjnych podjęto jeszcze w 1977 roku[584], nigdy nie zostały one jednak poddane pod dyskusję w Parlamencie z uwagi na brak stabilizacji politycznej. Podjęte później działania nie tyle zmierzały do implementacji regionów administracyjnych, co do zmiany pierwotnych uregulowań dotyczących procesu i samej struktury szczebla regionalnego (także w sposób odmienny od tego przewidzianego w Ustawie zasadniczej).

Inicjatorem owych zmian był F. Sá Carneiro z centroprawicowej Partii Socjaldemokratycznej (Partido Social Democrata - PSD). Już w roku 1979, wystąpił on z projektem poprawki do Konstytucji w odniesieniu do regionów administracyjnych. Jego zdaniem organiczne/pośrednie referendum rad gminnych powinno zostać zastąpione powszechnym referendum zarejestrowanych obywateli każdego regionu. F. Sá Carneiro podważył demokratyczny charakter konkretnego ustanowienia regionów w takiej formie, jak je proponuje Konstytucja[585]. Było jasne, że dla realizacji tego postulatu, i każdego zresztą innego związanego z zapisami ustawy zasadniczej, konieczna będzie zmiana tej ostatniej i pewien polityczny konsensus w tej materii.

Kwestia rewizji konstytucji stała się realna już w 1980 r., gdy po wyborach parlamentarnych centroprawicowa koalicja Aliança Democrática (AD) uzyskała większość absolutną, a zarazem możliwość zmiany ustawy zasadniczej. Już 25 kwietnia 1981 roku, przedstawiono projekt poprawek, w którym ożywiono ideę referendum w sprawie instytucji regionów administracyjnych, zaproponowaną wcześniej przez przez F. Sá Carneiro. W tej kwestii przewidywano usunięcie referendum organicznego, o którym była mowa w art. 256[586].

Należy podkreślić, iż w tamtym okresie, w pierwotnym brzmieniu konstytucji, ani nawet po jej pierwszej rewizji w 1982 r. instytucja referendum ogólnopaństwowego jako formy demokracji bezpośredniej nie istniała. Pojawiła się dopiero w 1989 r.[587]. Wprowadzenie go do przepisów dotyczących utworzenia regionalnego szczebla władzy lokalnej wymagało

---

[584] A.F. Gaiado Rodrigues, The referendum in the Portuguese constitutional experience, Leiden University Press, Leiden 2013 s.371.

[585] Guia Para A Discussão De Uma Constituição Para Os Anos 80 Contributo Para Um Projeto De Revisão De Francisco Sá Carneiro Povo Livre, 07/03/79 [w:] Franscisco Sá Carneiro – Textos - Sexto Volume - 1979, Alêtheia Editores, Lisboa 2012, s. 18-31 i s.129, Zob. F. Sá Carneiro, 1979. Uma Constituição para os Anos 80 - Contributo para um Projeto de Revisão. Lisboa: Publicações Dom Quixote.

[586] Zob. Debata dot. Planu rządu w sprawie promocji regionalizacji kontynentalnej częsci Portugalii, Debates Parlamentares: DAR (I) 94, 15 September 1981, pp. 3944-3945, https://debates.parlamento.pt/catalogo/r3/dar/01/02/01/094/1981-09-14/3944?q=Setembro%2B15&from=1981-09-01&to=1981-09-15&nDiario=94 (4.05.2021).

[587] Zob. art. 94 wprowadzający nowy artykuł 118 (obecnie, po zmianie Konstytucji z 1997 r. Jest to art. 115), https://files.dre.pt/1s/1989/07/15501/00020069.pdf (4.05.2021)

skomplikowanych zabiegów legislacyjnych z uwagi na fakt (o czym także będzie mowa w dalszej części pracy), iż spod materii referendum wyłączone są kwestie uprzednio dyskutowane i zaaprobowane w formie prawa przez Zgromadzenie Republiki, a do takich należy zaliczyć regiony administracyjne i ich implementację w organicznym referendum municypalnym [588] . Podjęto zatem decyzję o utworzeniu nowej instytucji - referendum szczególnego rodzaju, mianowicie w sprawie utworzenia regionów administracyjnych w kontynentalnej części państwa. Wówczas materia ogólna dotycząca referendum nie znajdowałaby zastosowania do tej konkretnej sytuacji. Nadmienić należy, iż instytucję uczyniono niezbędną, warunkiem koniecznym dla zaistnienia regionów administracyjnych w praktyce. Jest to jedyne obligatoryjne referendum w systemie prawnym w Portugalii.

W pierwszej zmianie Konstytucji, w 1982 r., choć jej głównym celem było zmniejszenie ideologicznego ciężaru ustawy zasadniczej, uelastycznienie systemu gospodarczego i przedefiniowanie struktur sprawowania władzy politycznej, to jednak i w dziedzinie regionalizacji dokonano pewnych modyfikacji[589]. Pod koniec 1982 r., gdy po długim kryzysie politycznym, Premier podał się do dymisji i rozwiązano Zgromadzenie Republiki, proces regionalizacji nie doczekał się konkretnych zapowiedzi. Zagadnienie nie zostało też podniesione w III kadencji pomiędzy 1983 i 1985 rokiem, a pomimo ożywienia w tej kwestii, nie znalazł również rozwiązania w kadencji IV.

Natomiast w kadencji V wszczęto kolejny proces nowelizacji Konstytucji. W wyniku debaty nad przedstawionymi propozycjami[590] wspólna propozycja Partii Socjalistycznej (PS) i Socjaldemokratycznej PSD w kwestii art. 256 została przyjęta.

Natychmiast po nowelizacji ustawy zasadniczej przystąpiono do dyskusji nad aktami prawnymi, które konkretyzowałyby jej przepisy, a jednocześnie pozwoliły na utworzenie regionów administracyjnych jako instytucji prawnych oraz na ich implementację, tak, jak stanowiła Konstytucja w nowym brzmieniu. Z wielu przedstawionych[591] to rządowy projekt ustawy ramowej dla regionów administracyjnych z 11 kwietnia 1991 r. został poddany pod dyskusję i uchwalony (Lei quadro das regiões administrativas - LQRA)[592]. Dnia 6 czerwca 1991 r. zakończyła się zatem pierwsza faza postępowania, jednogłośnie zatwierdzona ustawą

[588] Zob. J. Magalhães, Dicionário da Revisão Constitucional, Editorial Notícias, Lisboa 1999.
[589] Art. 193-195 zmieniające art. 256, 257 i 263, Lei Constitucional n.º 1/82 de 30 de Setembro Primeira Revisão da Constituição, Diário da República n.º 227/1982, Série I de 1982-09-30.
[590] I czytanie 27 lipca 1988 r. Diário da República (II) 54 − RC, 2 November 1988, pp. 1676-1688, II czytanie 16 lutego 1989 Diário da República(II) 93 − RC, 28 April 1989, pp. 2704-2719.
[591] Projeto lei No. 45/V (PS), 60/V (PRD), 69/V (CDS), 129/V (PEV) i 134/V (PCP)
[592] Diário da República (I) 62, 12 Abril 1991 r., s. 2052-2076.

nr 56/91 z 13 sierpnia[593]. Istnienie bazy legislacyjnej oznaczającej utworzenie regionów administracyjnych jako bytów prawnych pozwoliło zintensyfikować wysiłki w celu ich implementacji w połowie lat 90-tych XX w.[594].

Tymczasem w VI kadencji, po wyborach w październiku 1991 r., które dały PSD pod przewodnictwem A. Cavaco Silvy nową większość absolutną, problem utworzenia regionów administracyjnych nie został uwzględniony w trzeciej (1992 r.) nowelizacji Konstytucji, zaś w próbie przeprowadzenia czwartej (1995 r.), to m.in. brak porozumienia wiodących partii w odniesieniu do niektórych propozycji dotyczących utworzenia regionów administracyjnych był przyczyną jej niepowodzenia. Zatem, nie było postępu w procesie regionalizacji administracyjnej w tej legislaturze.

Dopiero po wyborach parlamentarnych w 1995 roku, gdy nastąpiła alternacja władzy i po latach rządów PSD Partia Socjalistyczna wygrała względną większością, uznając regionalizację za priorytet polityczny, podjęto próbę ustalenia nowego harmonogramu regionalizacji, by „przełamać blokadę" w tej kluczowej reformie[595]. Poczyniono też wysiłki w celu dojścia do porozumienia z Partią Socjaldemokratyczną, która nie tylko sprzeciwiała się terytorialnej mapie regionalizacji proponowanej przez Partię Socjalistyczną, ale przyznając priorytet nowelizacji Konstytucji, zamierzała uzależnić implementację regionów administracyjnych od przeprowadzenia referendum i w tym celu starała się opóźnić debatę i procedurę legislacyjną. Do dziś jest to postrzegane przez wielu specjalistów od regionalizacji w Portugalii jako próba powstrzymania postępu procesu regionalizacji w Portugalii"[596].

Ostatecznie uzyskano porozumienie i projekt zmian do Konstytucji z kilkoma stanowiskami w odniesieniu do regionalizacji[597] trafił do Konstytucyjnej Komisji Rewizyjnej - Comissão Eventual para a Revisão Constitucional (CERC), po czym uzyskał aprobatę i przepisy dotyczące regionów administracyjnych zostały zmienione[598]. Zmiany te, dotyczące głównie artykułów 255 i 256 Konstytucji należy uznać za znaczące. Jeśli do 1997 r. do skutecznego utworzenia regionu wystarczyło przychylne głosowanie większości rad gmin znajdujących się w jego obrębie i aby większość rad odpowiadała jednocześnie większości zainteresowanych wyborców, po nowelizacji konstytucji wola organów stanowiących gmin nie

[593] Diário da República (I) 89, 7 Junho 1991, s. 2964-2966.
[594] J.P. Kahan, M.van het Loo, M. Franco, J. Gomes Cravinho, V. Rato, J. T. Silveira, F. Fonseca, A seminar game to analyze regional governance options for Portugal, Rand Europe, 1999, s.3.
[595] Projekt Decyzji Nr 2/VII, DAR (II-A) 2, 8 listopada 1995, s. 26.
[596] Decentralisation and Regionalisation in Portugal : What Reform Scenarios?, op.cit. s. 21.
[597] Draft amendments to the Constitution are published in the DAR, Off-print No. 6/VII, 8 April 1996.
[598] Reunião Plenária Diário da República (I) 104, 31 Julho 1997 r. p. 3937-3952 i 4016.

była już potrzebna, zasadnicze znaczenie zyskał głos obywateli na szczeblu krajowym i regionalnym.

W procesie regionalizacji przeprowadzenie referendum jest obowiązkowe - bez tego nie można ustanowić regionów administracyjnych[599]. Inaczej rzecz ujmując: konkretna instytucja regionów od nowelizacji w roku 1997 jest obligatoryjnie przedmiotem referendum[600].

Po przyjęciu ustawy o reżimie referendalnym[601], jeszcze w 1998 r. podjęto próbę implementacji regionów, gdy tylko ustawa o utworzeniu regionów administracyjnych (Lei de criação das regiões administrativas Lei n.º 19/98, de 28 de Abril - LCRA) ustanowiła jednocześnie 8 regionów administracyjnych: Entre Douro e Minho; Trás-os-Montes e Alto Douro; Beira Litoral; Beira Interior; Estremadura e Ribatejo; Lizbona i Setúbal; Alentejo i Algarve[602], mogło odbyć się referendum w tej sprawie. Odtąd debata w kwestii regionalizacji przybrała na sile[603].

Zarządzone przez Prezydenta Republiki referendum odbyło się 8 listopada 1998 r.[604]. W głosowaniu tym nie tylko frekwencja wyniosła mniej niż 50% (48,12%), ale wyraźna większość głosujących wypowiedziała się przeciwko regionalizacji na szczeblu krajowym (63,52%). W kwestii zasięgu regionalnego głos negatywny również przeważył, z bardzo zrównoważonym rozkładem głosów „tak" i „nie" tylko w Alentejo i Algarve. Regionalizacja doznała silnego ciosu i w latach późniejszych nie podejmowano poważniejszych prób jej realizacji, chociaż tekst konstytucyjny utrzymuje regiony administracyjne jako władze lokalne do dziś[605].

Po fiasku referendum kwestia regionalizacji administracyjne z rzadka była podnoszona. Dopiero za rządów J. M. Durão Barroso (2002-2004) z koalicji PSD/CDS (Centro Democrático

---

[599] J. Miranda, R. Medeiros, Direito Constitucional, Coimbra 2007, s. 538.
[600] R.Cortes, O que sabemos sobre Regionalização? Interior de Avesso, https://interiordoavesso.pt/rui-cortes/o-que-sabemos-sobre-regionalizacao/ (10.07.2020).
[601] Lei de 15-A/98, 3 Abril 1998, Aprova a Lei Orgânica do Regime do Referendo, Diário da República n.º 79/1998, 1º Suplemento, Série I-A de 1998-04-03.
[602] Lei de criação das regiões administrativas Lei n.º 19/98, de 28 de Abril, Diário da República n.º 98/1998, Série I-A de 1998-04-28, páginas 1888 - 1890
[603] J.P. Kahan, M.van het Loo, M. Franco, J. Gomes Cravinho, V. Rato, J. T. Silveira, F. Fonseca, A seminar game to analyze regional governance …, op.cit. s.3.
[604] Decreto do Presidente da República 39/98 - Presidência da República
Convoca um referendo, para o dia 8 de Novembro de 1998, sobre a instituição em concreto das regiões administrativas,1998-09-01, https://dre.tretas.org/dre/95467/decreto-do-presidente-da-republica-39-98-de-1-de-setembro (07.07.2021).
[605] F. Alvés Correia, Le Portugal, Une Régionalisation Sans Régions Administratives ?, Institut National du Service Public 2015/4 N° 156, s. 959 - 972, https://www.cairn.info/revue-francaise-d-administration-publique-2015-4-page-959.htm (07.07.2021).

e Social) podjęto próbę przeformułowania podziałów administracyjnych kraju, tworząc dwa rodzaje jednostek terytorialnych: Wielkie Obszary Metropolitalne (Grandes Áreas Metropolitanas - GAM) i Wspólnoty Miejskie (Comunidades Urbanas - ComUrb)[606], zaś za rządów J. Sócratesa (2005-2009) zostały utworzone Wspólnoty Międzygminne (Comunidades Intermunicipais - CIM)[607]. Reforma dokonana w 2013 roku przemianowała GAM na Obszary Metropolitalne (Áreas Metropolitanas - AM) i zniosła Wspólnoty Miejskie tworząc w ich miejsce 21 CIM[608]. Razem składają się one na tzw. Entidades Interpmunicipais (Podmioty Międzygminne). Pomimo, iż AM, nie spełniają wymogu powołania w wyniku przeprowadzenia bezpośrednich wyborów, i nie można ich zaliczyć do „innych form samorządu terytorialnego", o których mówi art. 236.3 Konstytucji[609], zaś CIM są jedynie stowarzyszeniami lokalnych władz, wyrazem samorządowego asociatywizmu, lokuje się je w powszechnej dyskusji na poziomie regionalnym, z uwagi na ich ich funkcje upatrując w nich, a raczej nie wykluczając potencjału dla zagospodarowania tego szczebla[610].

Począwszy od roku 2003 rządy wdrażały także zmiany w funkcjonowaniu CCDR czyniąc je instytucjami zdolnymi pełnić rolę przeznaczoną regionom administracyjnym do czasu ich ustanowienia, albo zamiast nich (samodzielnie bądź z innymi podmiotami)[611]. W 2023 stały

[606] Lei n.º 10/2003, de 13 de Maio Estabelece o regime de criação, o quadro de atribuições e competências das áreas metropolitanas e o funcionamento dos seus órgãos. Diário da República n.º 110/2003, Série I-A de 2003-05-13.

[607] Lei n.º 45/2008, de 27 de agosto, Estabelece o regime jurídico do associativismo municipal, revogando as Leis n.os 10/2003 e 11/2003, de 13 de Maio Diário da República n.º 165/2008, Série I de 2008-08-27, p. 6005 - 6011.

[608] Lei n.º 75/2013, de 12 de setembro, Estabelece o regime jurídico das autarquias locais, aprova o estatuto das entidades intermunicipais, estabelece o regime jurídico da transferência de competências do Estado para as autarquias locais e para as entidades intermunicipais e aprova o regime jurídico do associativismo autárquico, Diário da República n.º 176/2013, Série I de 2013-09-12, s. 5688 - 5724.

[609] Art. 236.3. W wielkich okręgach miejskich i na wyspach ustawa może ustanowić inne formy organizacji władzy.

[610] Zob. J. A. da Costa Moreira da Rocha, Regionalização no âmbito da Gestão Autárquica, Universidade de Aveiro, 2005, s. 273-290.

[611] Zob. C. Nunes Silva, Political and administrative decentralisation in Portugal: Four decades of democratic local government, [w:] C. Nunes Silva, J. Bucek, (red.) Local government and urban governance in Europe, The Urban Book Series, Springer International Publishing 2017, s. 23-29; "Democratização" das CCDR: um maravilhoso truque para tentar acabar de vez com a regionalização, Esquerda, https://www.esquerda.net/opiniao/democratizacao-das-ccdr-um-maravilhoso-truque-para-tentar-acabar-de-vez-com-regionalizacao, A chamada «democratização» das CCDR – Um logro que é preciso denunciar, https://www.pcp.pt/chamada-democratizacao-das-ccdr-um-logro-que-preciso-denunciar, Quem? Como? Pode ser eleito presidente das CCDR? / A democratização do modelo de designação das direções das CCDR (artigo) / Entrevista com o Presidente da Câmara Municipal de Ponta Delgada / Outros temas, Observatório das Autarquias Locais,https://oal.pt/presidente-das-ccdr-democratizacao-modelo-designacao-direcoes-ccdr-entrevista-presidente-ponta-delgada/; Caupers i in. 2015, s.48, .António Costa defende democratização das CCDR, Diario de Noticias, https://www.dn.pt/politica/antonio-costa-defende-democratizacao-das-ccdr-4085433.html

się one instytutami publicznymi, podmiotami nie bezpośredniej, ale zintegrowanymi z pośrednią administracją państwa[612].

W styczniu 2015 r. sekretarz generalny partii PS A. Costa, przed wyborami parlamentarnymi zapowiedział podjęcie działań w kierunku promowania decentralizacji, jeśli partia zwycięży[613]. W realizacji tej przedwyborczej obietnicy Rząd XXI zainicjował dyskusję w tej materii i międzypartyjne uzgodnienia[614] zaowocowały utworzeniem Niezależnej Komisji ds Decentralizacji. Powołano ją na mocy ustawy nr 58/2018 z dnia 21 sierpnia, z misją dokonania gruntownej, niezależnej oceny organizacji i funkcji państwa na poziomie regionalnym, metropolitarnym i międzygminnym" w kontynentalnej części Portugalii i skupiła się ona na jego analizie „na poziomach między administracją centralną a gminami i parafiami"[615] .

W grudniu 2021 r. A. Costa zapowiedział, że jeśli wygra wybory parlamentarne w 2022 r., ponownie podejmie próbę implementacji regionów administracyjnych poprzez „oddanie głosu obywatelom" w tej sprawie (a więc referendum) około 2024 r.[616]. Na tą chwilę wsparcie dla tej inicjatywy zadeklarowali wszyscy uczestnicy sceny politycznej [617] z wyjątkiem centroprawicowej/prawicowej partii Centro Democrático e Social - CDS, która jest przeciwna regionalizacji w jakimkolwiek modelu, przy czym partie lewicy były za wcześniejszym przeprowadzeniem referendum, czemu sprzyjała panująca w tamtym momencie powszechna w sumie zgoda [618] . W 2022 r. nowy lider PSD, L. Montenegro wycofał poparcie dla

[612] Decentralisation and Regionalisation in Portugal : What Reform Scenarios?, OECD, op.cit., s. 21.
[613] António Costa defende regionalização do país, SAPO.pt, https://sol.sapo.pt/noticia/122228 (10.07.2023).
[614] Parlamento vai discutir criação de Comissão Independente para a Descentralização, https://www.dn.pt/lusa/parlamento-vai-discutir-criacao-de-comissao-independente-para-a-descentralizacao-9468085.html (10.07.2023). 18 kwietnia 2018 Powołanie niezależnej komisji wynika z podpisanego 18 kwietnia porozumienia między rządem a PSD, zakładającego, że zatwierdzenie ustawy ramowej o decentralizacji musi być uzupełnione dekretami sektorowymi, nowelizacją ustawy o finansach lokalnych oraz „pakietami"finansowymi związanymi z każdą władzą lokalną..
[615] Parlamento aprova criação de Comissão Independente para a descentralização, RTP 4.07.2018, https://www.rtp.pt/noticias/politica/parlamento-aprova-criacao-de-comissao-independente-para-a-descentralizacao_a1085683 (10.07.2023).
[616] Costa admite dar "voz ao povo" sobre a regionalização em 2024, Diário de Noticias 11.12.2021, https://www.dn.pt/politica/costa-assegura-que-compromissos-com-autarquias-serao-cumpridos-mesmo-sem-oe2022--14399757.html (10.07.2023).
[617] PR favorável à realização de referendo sobre a regionalização em 2024, Diário de Noticias 12.12.2021, https://www.dn.pt/politica/pr-favoravel-a-realizacao-de-referendo-sobre-a-regionalizacao-em-2024--14401962.html (10.05.2022). Rio a favor de referendo sobre regionalização e faz depender posição da forma como se concretizar, Jornal de Negócios 14.12.2021, https://www.jornaldenegocios.pt/economia/politica/detalhe/rio-a-favor-de-referendo-sobre-regionalizacao-e-faz-depender-posicao-da-forma-como-se-concretizar (10.05.2022).
[618] Regionalização: Partidos favoráveis a referendo, CDS contra qualquer modelo, Expresso 18.12.2021, https://expresso.pt/politica/2021-12-18-Regionalizacao-Partidos-favoraveis-a-referendo-CDS-contra-qualquer-modelo-cc6ef9d5 (10.05.2022).

regionalizacji uzależniając udział partii w procesie od wygranej w następnych wyborach. Pomimo, iż partia jest obecnie u władzy, utworzenie regionów administracyjnych nie jest priorytetem rządu.

W historycznym rysie regionalizacji administracyjnej w kontynentalnej części Portugalii wyraźna jest pewna dynamika, w której cezurą najistotniejszą jest rok 1998, gdy fiasko przedsięwzięcia w narodowym referendum w sprawie regionalizacji administracyjnej [619] odroczyło proces realizacji zapisów u stawy zasadniczej na czas nieokreślony. Zatem potrzebne były ponad dwie dekady - od roku 1976 do 1998, by podjąć próbę praktycznej implementacji regionów administracyjnych. Kolejne ponad dwadzieścia upłynęło najpierw do momentu powołania Niezależnej Komisji do Spraw Decentralizacji (Comissão Independente para a Descentralização - CID)[620] w 2018 roku, następnie zaś cztery do zaanonsowania przez XXIII rząd III Republiki nowego referendum, które miało zostać przeprowadzone w roku 2024[621]. Nawet ta perspektywa jest już nieaktualna.

Oba etapy w przebiegu regionalizacji administracyjnej różnią się znacząco. W pierwszym, dość dynamicznym (choć jest to dynamika zmienna) okresie (przynajmniej w porównaniu z tym po roku 1998), dokonano zmian w pierwotnym brzmieniu tekstu Konstytucji, zmieniono strukturę regionu administracyjnego i proces jego tworzenia, oraz podjęto próbę realizacji zapisów ustawy zasadniczej (przeprowadzenie referendum w sprawie regionalizacji), w drugim zaś panowała stagnacja w tej materii - kwestia jako taka z rzadka bywała podnoszona aż do momentu powołania CID, która regionalizacji jako jednej z metod decentralizacji poświęciła szczególnie dużo miejsca w raportach kończących jej działalność[622]. Ożywienie 2019-2022 stanowiło jedyną mobilizację wokół tej kwestii po roku 1998. Reforma została „odłożona do szuflady" i w najbliższym czasie nie zostanie ona przeprowadzona.

[619] Referendo Nacional 1998, Comissão Nacional de Eleições, https://www.cne.pt/content/referendo-nacional-1998-0 (12.03.2021).
[620] Lei 58/2018, de 21 de Agosto, Cria a Comissão Independente para a Descentralização, Diário da República n.º 160/2018, Série I de 2018-08-21.
[621] Programa do XXIII Governo Constitucional, Portugal.gov.pt, s.44, https://www.portugal.gov.pt/pt/gc23/governo/programa-do-governo (10.05.2022).
[622] Relatório da Comissão Independente para a Descentralização 31 de julho, Parlamento, https://www.parlamento.pt/Paginas/2019/julho/relatorio-comissao-independente-descentralizacao.aspx (10.05.2022)

3.2. Założenia ustrojowo - prawne regionalizacji administracyjnej

Instytucja regionów administracyjnych znajduje swoje umocowanie w ustawie zasadniczej z 1976 roku[623]. W Tytule VIII zatytułowanym Władza lokalna (Poder local) w rozdziale IV - Region administracyjny (Região administrativa), w siedmiu zaledwie artykułach (art. 255 - 262) uregulowano tą problematyczną kwestię. Wydaje się jednak konieczne, jeśli już materia konstytucyjna jest brana pod uwagę, uprzednie dokonanie przeglądu powiązanych regulacji związanych z charakterem i strukturą państwa oraz zasad organizacji tego ostatniego, zwłaszcza zaś decentralizacji.

Wśród zasad podstawowych Konstytucja Portugalii wymienia zasadę republikańskiej formy państwa (art.1), demokratycznego państwa prawnego (art.2), suwerenności i legalizmu (art.3), jednak przedmiotem szczególnego zainteresowania w niniejszej pracy należy uczynić zapisy artykułów 5 i 6 odnoszących się odpowiednio do terytorium i unitarnej struktury państwa.

Pierwszy z nich stwierdza, m.in. iż „Portugalia obejmuje terytorium historycznie wyznaczone na kontynencie europejskim oraz archipelagi Azorów i Madery" (art. 5.1). Wskazuje on na istnienie części kontynentalnej, która jest przedmiotem zainteresowania w niniejszych rozważaniach i jej odmienność od wysp na Oceanie Atlantyckim.

Niezwykle ważny jest też art. 6.1, zgodnie z którym Państwo Portugalskie jednoznacznie ma charakter unitarny („Państwo jest unitarne i respektuje w swojej organizacji i sposobie funkcjonowania autonomiczny ustrój wysp oraz zasady subsydiarności, autonomii jednostek władzy lokalnej i demokratycznej decentralizacji administracji publicznej").

Polityczna regionalizacja opiera się zarówno na swoistych cechach geograficznych, ekonomicznych, społecznych i kulturowych, jak i na historycznych autonomicznych aspiracjach ludności wyspiarskiej i z tego powodu oba regiony od 1895 r. cieszyły się większą autonomią administracyjną niż podobne struktury administracyjne na kontynencie[624].

W jednolitych ramach państwa, przy niepodzielności suwerenności i przyjęciu zasady demokratycznego państwa prawa, musi ono być zdecentralizowane, przekazując funkcje i uprawnienia władzom lokalnym z poszanowaniem ich autonomii[625]. Poza wyspowym

---

[623] Zob. Constituição da República Portuguesa, Parlamento, https://www.parlamento.pt/Legislacao/Paginas/ConstituicaoRepublicaPortuguesa.aspx (10.05.2022); Konstytucja Republiki Portugalskiej, z dnia 2 kwietnia 1976 r. (z późniejszymi zmianami, ostatnie wprowadzone ustawą konstytucyjną nr 1 z 20 września 1997 r.), http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/portugalia-s.html (10.05.2022)

[624] L. Barbosa Rodrigues, Lições de direito constitucional pátrio, Quid Juris, Lisbon, s. 78.

[625] A.Cândido de Oliveira, Direito das Autarquias Locais, Coimbra Editora, Coimbra 2013, s. 81.

reżimem autonomicznym, państwo musi, urzeczywistniając formę organizacji administracyjnej na poziomie społeczności lokalnych, przestrzegać zasady samodzielności tych ostatnich będących nie tylko wyrazem autonomii administracyjnej, ale także strukturą władzy politycznej (władzą lokalną)[626].

Autonomia władz lokalnych strukturyzując organizację polityczną i organizację terytorialną państwa. oznacza udział w sprawowaniu władzy publicznej podmiotów zbiorowych, terytorialnych**,** różnych od administracyjnej jednostki terytorialnej[627]. Można w tym miejscu zauważyć, iż istnienie regionów autonomicznych, powstałych w wyniku decentralizacji politycznej, rodzi potrzebę odróżnienia od nich regionów, o których mowa w konstytucji. Mają one z całą pewnością charakter samorządowy, zatem pewna niezależność też jest ich udziałem, jednak przywykło się je nazywać administracyjnymi. Ten myślowy skrót nie odzwierciedla zatem ich natury.

Artykuł 235 „Jednostki władzy lokalnej" (autarquias locais) w części III Konstytucji „Organizacja władzy politycznej" (Organização do poder político) stwierdza, iż „Jednostki władzy lokalnej są terytorialnymi osobami prawnymi i posiadają organy przedstawicielskie, które dążą do realizacji interesów ludności lokalnej" (ust.2). Wśród nich, artykuł 236 w ust. 1 wymienia parafię (freguesia), gminę (município) i region administracyjny (região administrativa) jako elementy organizacji w części kontynentalnej oraz parafie i gminy w regionach autonomicznych (ust.2). Konstytucja dopuszcza także, by w drodze ustawy w wielkich okręgach miejskich i na wyspach ustanowić inne formy organizacji władzy terytorialnej, zgodnie z ich specyficznymi warunkami (art. 236.3).

Uprawnienia i organizację jednostek władzy lokalnej, a także kompetencje ich organów, w myśl art. 237.1 „(...) reguluje ustawa, zgodnie z zasadą decentralizacji administracyjnej"[628]. W związku z tym postanowienia ustawy zasadniczej w kwestii regionów administracyjnych są ramowe. Zawarto je w rozdziale IV „Region administracyjny". Artykuły 255 - 262 regulują

---

[626] J.J. Gomes Canotilho, Direito Constitucional e Teoria da Constituição, Coimbra: Almedina, 2014, s. 359; Organização Do Estado, Descentralizar Regionalizar Melhor Portugal, Associação Nacional Municípios Portugueses, XXIV Congresso, s.5, https://www.anmp.pt/wp-content/uploads/2020/01/Organizacao_do_Estado.pdf (10.05.2022),

[627] M. M.Magalhães Silva, D. Resende Alves, O Estado unitário, o federalismo e o regionalismo, Universidade do Porto, s.4. http://repositorio.uportu.pt/bitstream/11328/1243/1/Artigo%20Coimbra%20meu.doc (10.05.2022),

[628] Dla ścisłości należy dodać, iż w Konstytucji wyraźna jest też decentralizacja funkcjonalna m.in. w dziedzinie zdrowia i zabezpieczenia społecznego:. Artykuł 63 (Zabezpieczenia społeczne i solidarność). Art. 63.2. Obowiązkiem państwa jest organizowanie, koordynowanie i subwencjonowanie jednolitego i zdecentralizowanego systemu zabezpieczenia społecznego, z udziałem związków zawodowych, innych organizacji reprezentujących pracowników oraz zrzeszeń reprezentujących inne osoby objęte świadczeniami". Art. 64 (Zdrowie): art. 64.4. Zarządzanie państwową służbą zdrowia opiera się na zasadzie decentralizacji i partycypacji.

procedurę ich utworzenia oraz strukturę[629]. Zapisy Konstytucji w odniesieniu do regionów administracyjnych zaprezentowano w poniższej tabeli.

Tabela 12. Regiony administracyjne według Konstytucji Portugalskiej z 1976 r.*

Artykuł	Regulacja Regionów Administracyjnych
255 Tworzenie w drodze ustawy *Criação legal*	Regiony administracyjne tworzy się równocześnie w drodze ustawy, która określa ich zakres działania oraz skład, kompetencje i zasady funkcjonowania ich organów, przy czym ustawa może różnicować regulacje prawne dotyczące każdego z nich.
256 Ustanowienie konkretne *Instituição em concreto*	1. Ustanowienie konkretne regionów administracyjnych poprzez przyjęcie ustawy tworzącej poszczególne regiony, jest uzależnione od ustawy przewidzianej w artykule poprzednim oraz od zatwierdzenia w drodze głosowania przez większość obywateli posiadających prawo wybierania, którzy wezmą udział w bezpośredniej konsultacji o zasięgu ogólnopaństwowym i dotyczącej każdego z terytoriów regionalnych. 2. Jeżeli większość obywateli posiadających prawo wybierania uczestnicząca w głosowaniu nie odpowie pozytywnie na pytanie o zasięgu ogólnopaństwowym dotyczące konkretnego ustanowienia regionów administracyjnych, odpowiedzi na pytania dotyczące każdego z regionów nie pociągają za sobą żadnych skutków. 3. Konsultacja obywateli posiadających prawo wybierania przewidziana w ustępach poprzednich odbywa się w warunkach i na zasadach określonych w ustawie organicznej, na podstawie decyzji Prezydenta Republiki podjętej na wniosek Zgromadzenia Republiki, przy czym postanowienia art. 115 stosuje się odpowiednio.
257 Zadania *Atribuições*	Regionom administracyjnym powierza się, w szczególności, kierowanie służbami publicznymi oraz zadania w zakresie koordynacji i pomocy gminom w ich w działalności, przy poszanowaniu autonomii gmin i bez ograniczania ich uprawnień.
258 Planowanie *Planeamento*	Regiony administracyjne opracowują plany regionalne i uczestniczą w opracowywaniu planów ogólnopaństwowych.
259 Organy regionalne *Órgãos da região*	Organami przedstawicielskimi regionów administracyjnych są zgromadzenie regionalne i komitet regionalny
260 Zgromadzenie regionalne *Assembleia regional*	Zgromadzenie regionalne jest organem stanowiącym regionu; w jego skład wchodzą członkowie wybrani w wyborach bezpośrednich, a także, w liczbie mniejszej niż liczba tych pierwszych, członkowie wybrani w wyborach opartych na zasadzie proporcjonalności i najwyższej średniej d'Hondta przez

[629] Do regionów administracyjnych odnoszą się też pozostałe artykuły częsci ogólnej rozdziału "władza lokalna" :Art. 238 (Majątek i finanse lokalne), Art. 239 (Organy stanowiące i wykonawcze), Art. 240 (Referendum lokalne), Art. 241 (Uprawnienia do stanowienia aktów podustawowych), Art. 242 (Nadzór administracyjny), Art. 243 (Personel jednostek władzy lokalnej).

	ciało wyborcze złożone z członków zgromadzeń gminnych, z tego samego obszaru, wybranych w wyborach bezpośrednich.
261 Komitet regionalny *Junta regional*	Komitet regionalny jest kolegialnym organem wykonawczym regionu.
262 Przedstawiciel *Rządu Representante do Governo*	W każdym regionie Rada Ministrów może powołać przedstawiciela Rządu, którego zakres działania obejmuje również jednostki władzy lokalnej na danym obszarze.

*Po rewizji z 2005 r.

Źródło: Konstytucja Republiki Portugalskiej, wersja w języku polskim, Sejm.gov.pl http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/portugalia-r3.html (10.05.2022),

Przedstawione powyżej przepisy Ustawy zasadniczej wyznaczają zadania (art. 257 i 258) regionów, ich kształt (art. 259-262) oraz przebieg procesu regionalizacji (art. 255-256) w Portugalii.

Do zadań regionów, ujętych możliwie szeroko, zaliczono, zgodnie z art. 257 „(...) w szczególności, kierowanie służbami publicznymi oraz zadania w zakresie koordynacji i pomocy gminom w ich w działalności, przy poszanowaniu autonomii gmin i bez ograniczania ich uprawnień" oraz opracowywanie planów regionalnych i uczestnictwo w opracowywaniu planów ogólnopaństwowych (art. 258).

Organami przedstawicielskimi regionów administracyjnych, zgodnie z art. 259, są zgromadzenie regionalne (assembleia regional) jako ciało stanowiące i komitet regionalny (junta regional) jako kolegialny organ wykonawczy (art. 260 i 261). W każdym z regionów, jak stwierdza art. 262, może funkcjonować powołany przez Rada Ministrów przedstawiciel rządu, którego zakres działania obejmuje również jednostki władzy lokalnej na danym obszarze.

Dwa artykuły - 255 i 256 należy uznać za szczególnie istotne. Wskazują one na główne etapy procesu regionalizacji: utworzenie legalne (prawne) oraz utworzenie konkretne (tabela 13).

Tabela 13 Etapy procesu regionalizacji administracyjnej w Portugalii w świetle artykułów 255 i 256 Konstytucji

Etap	Elementy konstytuujące
Utworzenie legalne	Regiony administracyjne tworzy się symultanicznie (ustawowo) Ustawa określa zakres działania, skład, kompetencje i zasady funkcjonowania organów regionów administracyjnych
Utworzenie konkretne [rzeczywiste]	Bezpośrednie konsultacje z wyborcami w kwestii regionów administracyjnych (i) o zasięgu ogólnokrajowym (ii) dotyczącej każdego z regionów z osobna; Konieczność pozytywnego głosowania większości obywateli, całego kraju w kwestii utworzenia regionów na kontynencie; Konieczność głosowania obywateli danego obszaru regionalnego na korzyść utworzenia każdego z regionów przewidzianych w prawie o ich utworzeniu; Przyjęcie ustawy tworzącej poszczególne regiony.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie art. 255 i 256 ust.1 Konstytucji Republiki Portugalskiej

Bezpośrednie konsultacje, o których mowa w ustawie zasadniczej w rozdziale o regionach administracyjnych, to przeprowadzane na podstawie decyzji Prezydenta Republiki (na wniosek Zgromadzenia Republiki) referendum. W tej materii wspomniany akt, w art. 256 ust. 3, odsyła do ustawy regulującej problematykę referendum, i do artykułu 115 Konstytucji.

Ten etap jest wyraźnie kluczowy dla procesu regionalizacji. Potrzeba poparcia dla zainstalowania regionów na kontynencie przesądza o skuteczności regionalizacji w ogóle, bez niej nie może być mowy o implementacji konkretnej regionów z osobna, bowiem jak stanowi art. 256 ust. 2 „Jeżeli większość obywateli posiadających prawo wybierania uczestnicząca w głosowaniu nie odpowie pozytywnie na pytanie o zasięgu ogólnopaństwowym dotyczące konkretnego ustanowienia regionów administracyjnych, odpowiedzi na pytania dotyczące każdego z regionów nie pociągają za sobą żadnych skutków". Z samego faktu odesłania do tej formy demokracji w Konstytucji wynika, że referendum jest elementem obligatoryjnym, bez którego proces ustanowienia regionów administracyjnych nie może zostać zakończony.

Wśród uregulowań konstytucyjnych dotyczących analizowanej kwestii należy wspomnieć także art. 291 w przepisach końcowych i przejściowych dotyczący dystryktów (Distritos), który w ustępie 1 postanawia do czasu konkretnego ustanowienia regionów administracyjnych utrzymać podział na dystrykty na obszarze nieobjętym przez regiony.

Kolejnym aktem prawnym w procesie regionalizacji jest wymagana przez art. 255 ustawa określająca zakres działania, skład, kompetencje i zasady funkcjonowania organów regionów

administracyjnych. Uchwalona 13 sierpnia 1991 r. jako Ustawa ramowa o regionach administracyjnych, Lei-Quadro das Regiões Administrativas (LQRA)[630] liczy 48 artykułów ujętych w siedmiu tytułach: Zasady ogólne, Ustanowienie konkretne regionów, Zadania regionów, Organy, Finanse regionalne, Gubernator cywilny oraz Dyspozycje końcowe i przejściowe.

W artykule 1 Ustawa definiuje region administracyjny jako „(...) terytorialną osobę [prawną - przypis własny MKM] kolektywną (zbiorowość - przypis własny - MKM), wyposażoną w autonomię administracyjną i finansową oraz dysponującą organami przedstawicielskimi, która ma na celu realizację interesów odpowiednich populacji jako czynnik spójności narodowej". Ich zadania (oraz ich organów) są zdefiniowane przez prawo (art.2), zaś funkcjonowanie wyznaczają zasady: pomocniczości, legalności, niezależności i decentralizacji administracyjnej. Zamieszczono je w poniższej tabeli.

Tabela 14 Podstawowe zasady funkcjonowania regionów administracyjnych według Ustawy ramowej o regionach administracyjnych z 1991 roku (LQRA)

Zasada	Artykuł
Pomocniczości [art.4]	1 - Administracyjna i finansowa autonomia regionów administracyjnych opiera się na zasadzie pomocniczości ich funkcji w stosunku do państwa i gmin oraz na jednolitej organizacji państwa. 2 - Autonomia regionalna szanuje sferę uprawnień i kompetencji gmin i ich organów.
Legalności [art.5]	Działania organów i przedstawicieli regionów administracyjnych muszą być zgodne z ogólnymi zasadami prawa oraz obowiązującymi normami prawnymi i wykonawczymi, szanować cele, dla których zostały im powierzone ich uprawnienia oraz chronić prawa obywateli.
Niezależności [art.6]	Organy regionów administracyjnych są niezależne w zakresie swoich kompetencji, a ich decyzje mogą być zawieszane, zmieniane, uchylone lub unieważnione tylko w sposób przewidziany prawem.
Decentralizacji administracyjnej [art.7]	Podział zadań pomiędzy administrację centralną i regiony administracyjne musi zapewniać ich udział w realizacji administracyjnych interesów publicznych o przeważającym charakterze regionalnym.

Źródło: Lei quadro das regiões administrativas, Lei n.º 56/91, Diário da República n.º 185/1991, Série I-A de 1991-08-13.

[630] Lei quadro das regiões administrativas, Lei n.º 56/91, Diário da República n.º 185/1991, Série I-A de 1991-08-13Diário da República n.º 185/1991, Série I-A de 1991-08-13.

Z tabeli wynika, że zasadzie pomocniczości, wyrażonej w art. 4 towarzyszy zasada jednolitej organizacji państwa (art. 4.1), zaś w ust. 2 wyraźnie podkreśla się niezależność hierarchiczną gmin. Pozostałe są ściśle z nimi powiązane, a Ustawa dodatkowo w art. 8 mówi o uprawnieniach w dziedzinie wydawania własnych regulacji/stanowienia norm - tzw. władza regulacyjna (poder regulamentar) stanowiąc, że „Region administracyjny ma własną władzę regulacyjną, w granicach Konstytucji, ustaw i rozporządzeń zatwierdzonych przez suwerenne organy". Warto też zwrócić uwagę na zasadę otwartej administracji (art.9) nakładającą na organy i przedstawicieli regionów administracyjnych obowiązek promowania ścisłej współpracy z obywatelami, „(...) zachęcając ich do podejmowania inicjatyw w celu wzmocnienia relacji między Administracją a administrowanymi, którzy mają prawo do informacji o procesach, którymi są bezpośrednio zainteresowani. a także prawo dostępu do archiwów i akt administracyjnych na zasadach określonych w ustawie".

Ustawa ramowa o regionach administracyjnych precyzuje także zadania regionów administracyjnych stanowiąc, iż: „Na zasadach określonych w ustawie tworzącej każdy region administracyjny oraz zgodnie z zastosowaniem zasady pomocniczości, regiony administracyjne mają w zakresie swojego obszaru terytorialnego uprawnienia w następujących obszarach: a) Rozwój gospodarczy i społeczny; b) Planowanie przestrzenne; c) Środowisko, ochrona przyrody i zasoby wodne; d) Wyposażenie socjalne i środki komunikacji; e) Edukacja i szkolenie zawodowe; f) Dziedzictwo kulturowe i historyczne; g) Młodzież, sport i czas wolny; h) Turystyka; i) Zaopatrzenie publiczne; j) Wsparcie działalności produkcyjnej; l) Wsparcie działań gmin" (art. 17).

Przy tym, zgodnie z art. 18, Regiony administracyjne przy wykonywaniu zadań zobowiązane są działać „(...) zgodnie z prawem i z poszanowaniem funkcji władzy centralnej i gmin oraz z inicjatywy obywateli, w celu łagodzenia asymetrii w rozwoju terytorium kontynentalnego".

Wyraźnie podkreślono także rolę regionów w planowaniu regionalnym. Artykuł 19 w ustępie 1 stanowi: „Regiony przygotowują i realizują plany rozwoju regionalnego oraz uczestniczą w przygotowaniu i realizacji krajowych planów rozwoju gospodarczego i społecznego w zakresie organicznego systemu planowania". Przy ich opracowywaniu konieczne są konsultacje z gminami na obszarze regionu (art. 19 ust.4), zaś zgodnie z ustępem 2 tego artykułu na Radę Gospodarczą i Społeczną, wskazując na ustawę regulującą jej funkcjonowanie, nakłada się obowiązek uwzględniania regionów oraz ustalania sposobów ich udziału w komisjach wyspecjalizowanych.

Uregulowano ponadto zawieranie umów programowych (contratos-programa) z rządem w celu określenia wspólnych przedsięwzięć mających na celu rozwój regionalny (art. 20) oraz stopniowe przekazywanie do regionów usług peryferyjnych, przydzielonych do wykonywania funkcji powierzonych regionom, rząd będzie regulował dekretem z mocą ustawy (art. 21).

Także zarysowana w Konstytucji struktura regionów administracyjnych zgromadzenia regionalnego i komitetu regionalnego została uszczegółowiona (odpowiednio art. 22-25 i art. 26-31).

Zgromadzenie regionalne jest organem stanowiącym regionu administracyjnego i składa się z przedstawicieli zgromadzeń gminnych w liczbie 15 lub 20 oraz członków wybieranych bezpośrednio przez obywateli zarejestrowanych na obszarze danego regionu w liczbie 31 lub 41, w zależności od tego, czy jest to region, który ma mniej niż 1,5 miliona wyborców, czy 1,5 miliona lub więcej (art. 22 ust.1).

Z kolei Komitet regionalny to organ wykonawczy regionu administracyjnego, składający się z przewodniczącego i członków, sześciu w regionach z 1,5 miliona lub więcej wyborców i czterech w pozostałych regionach (art. 26 ust.1). Jego przewodniczący, zgodnie z art. 26 ust.2, reprezentuje region. Wybory do organu przeprowadza się w systemie reprezentacji większości, w głosowaniu tajnym i na listach plurinominalnych, na pierwszym posiedzeniu zgromadzenia regionalnego i spośród jego członków (art.27 ust.1), zaś mandat wybranych do komitetu regionalnego członków zgromadzenia regionalnego ulega zawieszeniu (art. 27 ust.3).

Ustawa, w art. 25 oraz 31 precyzuje uprawnienia odpowiednio zgromadzenia regionalnego i komitetu regionalnego.

Te pierwsze dzielą się na własne [631] i na wniosek komitetu regionalnego[632]. Z kolei uprawnienia komitetu regionalnego dzieli się na te w obszarze planowania i rozwoju

[631] Do zadań własnych należą:wybór Komitetu Regionalnego; wybór swojego przewodniczącego i sekretarzy; opracowanie i zatwierdzanie własnych procedur postępowania; monitorowanie i nadzorowanie działalności komisji regionalnej; ocena - na każdej z sesji zwyczajnych - pisemnej informacji od przewodniczącego komitetu regionalnego o prowadzonej działalności, (...); uczestnictwo, zgodnie z przepisami prawa, w formułowaniu polityki planowania regionalnego i rozwoju, planowania przestrzennego, ochrony i wykorzystania zasobów naturalnych, edukacji i kultury, promocji rolnictwa i przemysłu oraz zatrudnienia i szkolenia zawodowego; wykonywanie innych uprawnień nadanych przez prawo lub [własne - przypis własny MKM] regulacje.

[632] Na wniosek komitetu regionalnego: a) Zatwierdzanie planu rozwoju regionalnego; b) Zatwierdzanie regionalnego plan zagospodarowania przestrzennego; c) Zatwierdzanie rocznego planu działalności, budżetu i jego zmian; d) Zatwierdzanie sprawozdania z działalności, bilans i konto zarządcze przedstawiane corocznie przez Komitet regionalny; e) Upoważnianie Komitetu regionalnego do przyznawania praw wyłącznych oraz do badania prac lub usług w ramach systemu koncesji; f) Zatwierdzanie pożyczek, zgodnie z przepisami prawa; g) Zatwierdzanie opinii i regulaminów; h) Zatwierdzanie symboli heraldycznych regionu, zgodnie z warunkami szczególnego ustawodawstwa; i) Ustanawianie, zgodnie z prawem, personelu urzędniczego w regionie; j) Upoważnianie zarządu do sprzedaży na aukcji publicznej, nabywania i obciążania nieruchomości o wartości równej lub większej od ustalonego przez nią limitu, a także, zgodnie z przepisami prawa, aktywów artystycznych lub wartości regionu, niezależnie od ich wartości; l) *Zdefiniowanie zasad udziału gmin w przygotowaniu planów

regionalnego oraz w obszarze funkcjonowania służb i bieżącego zarządzania (art.31). Zawarto je w tabeli 15.

Tabela 15 Uprawnienia komitetu regionalnego według art. 25 Ustawy ramowej o regionach administracyjnych z 1991 roku

W dziedzinie planowania i rozwoju regionalnego	**W zakresie funkcjonowania służb i bieżącego zarządzania**
a) Przygotowanie planu rozwoju regionalnego, który ma być przedstawiony Zgromadzenia regionalnemu; b) Opracowanie regionalnego planu zagospodarowania przestrzennego, który ma być przedstawiony Zgromadzeniu regionalnemu i przedłożenie go do ratyfikacji; c) Wykonanie planu rozwoju regionalnego oraz zintegrowanych programów rozwoju regionalnego; d) Opiniowanie planów zagospodarowania gminy; e) Wspieranie budowy infrastruktury, sprzętu i innych inwestycji publicznych na poziomie regionalnym; f) Działalność w dziedzinie współpracy międzygminnej w sektorach będących przedmiotem wspólnego zainteresowania, a mianowicie poprzez koordynację udziału gmin w regionie w przedsięwzięciach międzygminnych; g) Budowanie bazy danych wspierającej zarządzanie gminą i promocję działalności produkcyjnej; h) Udział w organach zarządzających basenami hydrograficznymi i obszarami chronionymi; i) Żądanie deklaracji użyteczności publicznej wywłaszczeń oraz administracyjnego przejęcia nieruchomości niezbędnych do prac inicjowanych przez region lub regionalne spółki publiczne; j) Udzielanie kontraktów niezbędnych do realizacji planów zatwierdzonych przez sejmik województwa; l) Wykonywanie innych uprawnień przyznanych przez ustawę, rozporządzenie lub uchwałę sejmiku regionalnego.	a) Opracowanie rocznego programu działalności, bilansu i rachunku, który ma być przedstawiony Zgromadzeniu regionalnemu; b) Przygotowanie i przedstawianie Zgromadzeniu regionalnemu budżetu województwa i jego rewizji oraz jego wykonanie; c) Nadzorowanie służb regionalnych oraz zarządzanie i kierowanie personelem w regionie; d) Modyfikowanie lub odwoływanie czynności wykonywanych przez urzędników regionalnych; e) Nadzorowanie umów o dofinansowanie niezbędnych do obsługi usług; f) Ustalanie, zgodnie z przepisami prawa, opłat i taryf za świadczone usługi i ustalanie ich wysokości; g) Uczestnictwo w sprawach sądowych; h) Działalność niezbędna do bieżącego zarządzania dziedzictwem regionu i jego konserwacji; i) Sporządzanie i prowadzenie ewidencji nieruchomości w regionie; j) Rozporządzanie nieruchomością na licytacji publicznej, bez względu na zezwolenie Zgromadzenia regionalnego, nawet jeśli wartość przekracza ustaloną przez Zgromadzenie, pod warunkiem, że zbycie to wynika z wykonania biznesplanu, a stosowna uchwała zostanie zatwierdzona przez większość 2/3 członków Komitetu regionalnego; l) Przyjmowanie darowizn, zapisów i spadków na rzecz inwentarza; m) Decydowanie o sposobach wsparcia prawnie istniejących podmiotów i organów realizujących cele interesu publicznego w regionie.

*W alfabecie nie istnieje litera k,wówczas jej nie uwzględniano.
Źródło: Opracowanie własne na podstawie art. 25 Lei quadro das regiões administrativas, Lei n.º 56/91, Diário da República n.º 185/1991, Série I-A de 1991-08-13,

regionalnych oraz w tworzeniu regionalnych sieci zaplecza socjalnego i infrastruktury; m) Zatwierdzanie opłat i taryf; n) Powoływanie przedstawicieli regionu w organach spółek, w których region ma udziały; o) Upoważnianie zarządu do zawierania z rządowymi protokołami przekazywania lub delegowania uprawnień regionowi oraz z gminnymi umowami o współpracy i delegowania uprawnień administracyjnych zarządowi regionalnemu.

Przedmiotem analizowanej regulacji uczyniono także sam proces tworzenia regionów. W art. 12-16 uregulowano utworzenie prawne (art.12), proces utworzenia (art.13), wybór Zgromadzenia regionalnego (art. 14) powołanie regionów (art.15) i transfer dóbr, praw i obowiązków (art.16).

Za kluczowe należy uznać artykuły 12 i 13 Ustawy ramowej o regionach administracyjnych.

Zgodnie z art. 12 „Regiony administracyjne są tworzone jednocześnie przez prawo Zgromadzenia Republiki, przy czym mogą być ustalane różnice co do reżimu obowiązującego w każdym z nich". Analizowana ustawa jest tą, o której mowa w art. 255 Konstytucji, bowiem „określa zakres działania, skład, kompetencje i zasady funkcjonowania organów regionów administracyjnych" oraz stanowi ona warunek konieczny dla zamknięcia etapu pierwszego procesu regionalizacji, co nastąpi w momencie uchwalenia ustawy jednocześnie tworzącej wszystkie regiony (*in abstracto*).

Proces instytucji regionów, według art. 13 Ustawy ramowej o regionach administracyjnych wymaga także „(...) przychylnego głosowania większości zgromadzeń gminnych reprezentujących większość ludności regionu, zgodnie z ostatnim przeprowadzonym spisem powszechnym" (art. 13 ust.1)[633].

Istnieje pewna analogia z zapisami Konstytucji z art. 255 i 256, dotycząca instytucji legalnej oraz konkretnej, jednak brzmienie nie jest identyczne, a drugi z nich funkcjonuje nawet w wersji niezaktualizowanej, sprzed rewizji Konstytucji, która miała miejsce w 1997 roku i wprowadziła instytucję referendum dla utworzenia regionów administracyjnych. Ustawę uchwalono w 1991 roku, jednak pomimo zmiany konstytucji w odniesieniu do (między innymi) art. 256, do dziś do ustawy ramowej o regionach administracyjnych nie wprowadzono żadnych poprawek.

---

[633] Art. 13.2 Na Zgromadzeniu Republiki spoczywa obowiązek popierania konsultacji zgromadzeń gminnych w celu głosowania przewidzianego w poprzednim ustępie;
art. 13.3.Głosowanie, o którym mowa w ust. 1, wyraża się w decyzji podjętej na nadzwyczajnym jawnym posiedzeniu zgromadzenia gminy, zwołanym wyłącznie w tym celu, z conajmniej 30-dniowym wyprzedzeniem, wskazując w obwieszczeniu, gdzie mogą być konsultowane. procesy związane z instytucją regionu.
Art.13.4 Obrady zgromadzeń gminnych przewidzianych w poprzednim ustępie są komunikowane Zgromadzeniu Republiki w ciągu 30 dni.
Art.13.5 W przypadku nieprzeprowadzenia obradów niezbędnych dla konkretnej instytucji regionu, Zgromadzenie Republiki będzie promować nową konsultację wszystkich zgromadzeń gminnych po upływie roku od upływu okresu, o którym mowa w poprzednim ustępie, oraz kolejne konsultacje mogą być podejmowane dopiero po wyborach powszechnych do organów samorządu terytorialnego.

Ustawa ramowa zawiera pełny opis wdrożenia planu regionalizacji[634], ale nie przedstawiła mapy dla zidentyfikowania regionów, ich liczby i granic. Rozwinęła jednak strukturę dla regionów administracyjnych i dostarczyła głównego punktu odniesienia dla dyskusji w kwestii regionalizacji kontynentalnej części kraju.

Kolejnym aktem prawnym o niebagatelnym znaczeniu dla procesu regionalizacji jest Ustawa o utworzeniu regionów administracyjnych - Lei de Criação das Regiões Administrativas (LCRA) z 24 sierpnia 1998 roku [635] . Przyjęty większością głosów i opublikowany po dokonaniu przez Trybunał Konstytucyjny pewnych zmian w wyniku prewencyjnej kontroli konstytucyjności[636] akt liczy zaledwie 10 artykułów.

Zgodnie z brzmieniem art.1. ustawa tworzy regiony administracyjne (art. 1.1), a ich władze, skład i kompetencje oraz funkcjonowanie organów są zawarte w ustawie nr 56/91 z 13 sierpnia, zaś artykuł 2 wymienia regiony administracyjne na kontynencie. Są to: a) Region Entre Douro e Minho; b) Region Trás-os-Montes e Alto Douro; c) Region Beira Litoral; d) Region Beira Interior; e) Region Estremadura e Ribatejo; f) Region Lisboa e Setúbal; g) Region Alentejo; h) Region Algarve. Podział ten przebiega według linii północ - południe oraz Portugalia przybrzeżna (litoral) i wewnętrzna (interior) w północnej części kraju.

Ta ustawa zintensyfikowała debatę nad regionalizacją, otwierając kampanię przedreferendalną w tej kwestii.

Niebagatelne znaczenie mają także regulacje dotyczące referendum. Ramy instytucji wyznaczają artykuł 115 Konstytucji[637] i Ustawa o referendum (Lei Orgânica do Regime do Referendo)[638].

Zgodnie z Konstytucją „Obywatele posiadający prawo wybierania, ujęci w spisie wyborców na terytorium państwowym, mogą zostać wezwani do wypowiedzenia się bezpośrednio, ze skutkiem wiążącym, poprzez referendum, którego przeprowadzenie zarządza Prezydent Republiki na wniosek Zgromadzenia Republiki lub Rządu, w sprawach dotyczących kompetencji tych organów, w przypadkach przewidzianych w Konstytucji i w ustawie i na

[634] J. P. Kahan, M van het Loo, M. Franco, j. Gomes Cravinho, V. Rato, J. T. Silveira, F. Fonseca, A seminar game to analyze regional governance options for Portugal, op.cit., s.VII.
[635] Lei de Criação das Regiões Administrativas, Diário da República n.º 98/1998, Série I-A de 1998-04-28. nr 19/98
[636] Zob. Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego nr 709/97 http://www.tribunalconstitucional.pt/tc//acordaos/19970709.html (10.05.2022),
[637] Konstytucja Republiki Portugalskiej, z dnia 2 kwietnia 1976 r., op.cit., art.115.
[638] Lei Orgânica do Regime do Referendo n.º 15-A/98, Diário da República n.º 79/1998, 1º Suplemento, Série I -A de 1998-04-03.

zasadach w nich określonych" (art. 115.1). Także wniosek obywateli skierowany do Zgromadzenia Republiki, może stanowić podstawę przeprowadzenia referendum (art. 115.2).

Referendum może dotyczyć tylko jednej materii, zaś co do pytań, Konstytucja stanowi, iż „powinny być sformułowane obiektywnie, jasno i precyzyjnie i wymagać odpowiedzi" „tak"' lub „nie"', w kwestii ich maksymalnej liczby odsyłając do ustawy, ustalającej również inne warunki formułowania pytań i przebiegu referendum (art. 15.6). Zgodnie z ustępem 11 analizowanego artykułu, referendum jest rozstrzygające wyłącznie wtedy, gdy liczba głosujących jest większa od połowy liczby wyborców ujętych w spisie wyborców.

Zarządzanie i przeprowadzanie referendum w okresie między zarządzeniem a przeprowadzeniem wyborów - ogólnokrajowych, do organów regionów autonomicznych i organów władz lokalnych, a także do Parlamentu Europejskiego, nie jest dopuszczalne (art. 115.7).

Propozycje referendum, przedstawione Prezydentowi Republiki przez Zgromadzenie Republiki lub Rząd, poddawane są prewencyjnej i obowiązkowej kontroli konstytucyjności i legalności propozycje referendum (art.115.8). Propozycje odrzucone przez Prezydenta Republiki oraz te, które zakończyły się niepowodzeniem, nie mogą zostać przedstawione ponownie podczas tej samej sesji parlamentarnej, chyba że odbyły się nowe wybory do Zgromadzenia Republiki lub miała miejsce dymisja Rządu (art. 115.10).

Ustawa o referendum (Lei Orgânica do Regime do Referendo) z 1998[639] r. w Tytule V „Szczególne zasady dotyczące referendum w sprawie konkretnej instytucji regionów" (Regras especiais sobre o referendo relativo à instituição em concreto das regiões administrativas) zamieszcza regulacje odnoszące się tylko do referendum w sprawie regionów administracyjnych.

Artykuły 245 - 251 poruszają kolejno następujące kwestie: natura prawna (art.245), przedmiot (art. 246), wniosek i decyzja [w sprawie przeprowadzenia referendum - przypis własny MKM] (art. 247), weryfikacja i ocena przez Trybunał Konstytucyjny (art.248), liczba i charakterystyka pytań (art.249), prawo wyborcze (art.250) oraz wyniki (art.251).

Zgodnie z tą regulacją referendum ma charakter obowiązkowy, (art.245) zaś jego przedmiotem jest konkretne ustanowienie regionów administracyjnych. Decyzję w sprawie

[639] Ibidem.

przeprowadzenia referendum podejmuje Prezydent Republiki na wniosek Zgromadzenia Republiki (art. 247.1), ale inicjatywa przysługuje także Rządowi (art. 247.2).

Konstytucyjność i legalność referendum podlega ponadto uprzedniej weryfikacji przez Trybunał Konstytucyjny (art. 248).

Zgodnie z art. 249, referendum składa się z dwóch pytań, jednego o zasięgu ogólnokrajowym, drugiego dotyczącego każdego obszaru regionalnego (ust.1), a pytania muszą być identyczne na całym terytorium kraju i pojawić się w jednym głosowaniu (ust.2). Co do zasięgu geograficznego głosowania, według ustępu 3 wspomnianego artykułu, poza obszarami regionalnymi, które mają zostać ustanowione (a więc w regionach autonomicznych Madery i Azorów), referendum obejmuje jedynie kwestię zasięgu krajowego regionalizacji administracyjnej.

Za istotne należy uznać brzmienie art. 251 (tabela 16).

Tabela 16 Referendum w sprawie utworzenia regionów administracyjnych według artykułu 251 Ustawy o referendum (Lei Orgânica do Regime do Referendo) z 1998

Artykuł	Brzmienie artykułu
Art. 251. 1	„Zatwierdzenie poszczególnych ustaw tworzących każdy z regionów administracyjnych zależy od przychylnego głosowania wyrażonego przez większość wyborców, którzy wypowiedzieli się w kwestiach, o których mowa w ustępie 1 artykułu 249.
Art. 251.2	„W przypadku odpowiedzi twierdzącej referendum ma moc wiążącą tylko wtedy, gdy liczba wyborców przekroczy połowę liczby wyborców zarejestrowanych w spisie”.
Art. 251. 3	„Jeżeli odpowiedź na pytanie o zasięgu krajowym jest twierdząca zgodnie z warunkami ust. 1, a odpowiedzi na pytanie o zasięgu regionalnym negatywne, nie zostanie on utworzony w konkretnym przypadku dopóki nowe konsultacje ograniczone do tego regionu nie przyniosą pozytywnej odpowiedzi na pytanie o zasięgu regionalnym”.

Źródło: Lei Orgânica do Regime do Referendo n.º 15-A/98, Diário da República n.º 79/1998, 1º Suplemento, Série I-A de 1998-04-03.

Dla powodzenia procesu regionalizacji kluczowe jest wyrażenie zgody na utworzenie regionów administracyjnych na kontynencie w ogóle, przy czym wymagane jest poparcie większości wyborców (głosujących), a liczba tych ostatnich musi przekraczać 50% ujętych

w rejestrze[640]. Zapisy ust. 1 i 2 artykułu 251 uzależniają zatwierdzenie ustaw tworzących każdy z regionów od pozytywnego wyniku głosowania przez większość głosujących, a moc wiążącą referendum - w przypadku odpowiedzi twierdzącej - z wymogiem, by liczba wyborców przekraczała połowę liczby wyborców zarejestrowanych. Zauważalna jest tu wyraźna podwójna większość - większość głosujących i większość zarejestrowanych. Ta dychotomia jest dziełem samej ustawy, bowiem w Konstytucji taki zapis nie istnieje. Mówi ona jedynie o utworzeniu regionów administracyjnych w drodze głosowania większości obywateli, którzy wezmą w nim udział i o fiasku przedsięwzięcia w jego konkretnym wymiarze, jeśli większość uczestnicząca nie odpowie pozytywnie. Zapis ustawy zasadniczej dotyczy tylko głosowania o zasięgu ogólnopaństwowym, którego powodzenie jest warunkiem rzeczywistej implementacji poszczególnych regionów.

Rozwiązano także problem ewentualnej pozytywnej odpowiedzi w kwestii utworzenia legalnego przy niepowodzeniu głosowania w kwestii konkretnych regionów. Postanowiono, iż nie zostanie on utworzony w konkretnym przypadku dopóki nowe referendum ograniczone do tego regionu nie przyniesie pozytywnej odpowiedzi na pytanie o zasięgu regionalnym. Rodzi to naturalnie szereg pytań związanych z ewentualnymi praktycznymi następstwami takiej sytuacji.

Całość uregulowań prawnych w zakresie regionalizacji administracyjnej w Portugalii pozwala uświadomić sobie złożoność procesu. Obejmują one ustawę zasadniczą, ustawę ramową o regionach administracyjnych (która wymaga zaktualizowania), ustawę o utworzeniu regionów administracyjnych oraz ustawę o referendum. Bliższa ich analiza ukazuje ich specyfikę jako całości, jej struktury i procesu tworzenia prawnego i praktycznej implementacji. W tym ostatnim na uwagę zasługuje instytucja samego referendum, które jest odrębnie uregulowanym referendum w sprawie utworzenia regionów administracyjnych - jedynym o obligatoryjnym charakterze w systemie prawnym państwa. Referendum, jego pozytywny wynik, jest warunkiem koniecznym dla regionalizacji administracyjnej.

[640] Zob. J. Miranda, Manual de direito constitucional, Estrutura constitucional do estado, Coimbra Editora Coimbra 2010. S. 228-233; J. J. Gomes Canotilho, Direito constitucional e teoria da Constituição, op.cit., s. 389; J. P. Kahan, M van het Loo, M. Franco, J. Gomes Cravinho, V. Rato, J. T. Silveira, F. Fonseca, A seminar game to analyze regional governance options for Portugal, Rand Europe,op.cit., s. VII.

3.3. Regionalne Komitety Koordynacji i Rozwoju (Comissões de Coordenação e Desenvolvimento Regional Instituto Publico - CCDR I.P.) jako instytucje de facto regionalne

Instytucją, której nie może zabraknąć w opisie uwarunkowań regionalizacji administracyjnej w Portugalii jest - a raczej są - Regionalne Komitety ds. Koordynacji i Rozwoju Instytuty Publiczne (Comissões de Coordenação e Desenvolvimento Regional Instituto Publico - CCDR I.P.)[641].

W obecnej postaci, jako CCDR I.P. funkcjonują one zaledwie od maja 2023 r., na podstawie Ustawy organicznej (Dekret z mocą ustawy) nr 36/2023 z 26 maja (Lei Orgânica, Decreto-Lei n.º 36/2023)[642], wcześniej zaś, jako CCDR, od 2003 roku w oparciu o dekret z mocą ustawy nr 104/2003[643]. Ich historia sięga jednak roku 1969, gdy jeszcze w okresie Estado Novo, utworzono Regiony Planistyczne (Regiões de Planeamento) z Regionalnymi Komitetami Doradczymi (Comissões Consultivas Regionais - CCR)[644]. W 1979 roku przekształcono w Regionalne Komitety ds. Koordynacji (Comissões de Coordenação Regional - CCR)[645], których funkcjonowanie systematycznie usprawniano, by ostatecznie powołać Komitety ds. Koordynacji i Rozwoju Regionalnego CCDR i CCDR I.P.

Organizację i funkcjonowanie Regionalnych Komitetów Koordynacji i Rozwoju, jak już wspomniano, reguluje Ustawa organiczna nr 36/2023 z 26 maja, w aneksie do tej ostatniej. Brak opracowań w odniesieniu do obecnej struktury i działania Komitety, z uwagi na świeżość rozwiązań, nie pozostawia wyboru i siłą rzeczy każe oprzeć się w przeważającej większości, jeśli nie w całości, na obowiązujących w tej materii przepisach.

Zgodnie z art. 1 ust. 1 Ustawy organicznej, CCDR I.P są instytutami publicznymi o szczególnym reżimie, zintegrowanymi z pośrednią administracją państwa, posiadającymi autonomię administracyjną i finansową oraz własnym majątkiem, podlegającymi kontroli

---

[641] Pomimo, iż w oryginale nazwy jest słowo „Comissões" i logiczne byłoby używanie terminu „Komisja", za tłumaczeniem w pozycji B. Dolnicki (red.), Samorząd Terytorialny w Polsce i Portugalii. Analiza Prawnoporównawcza. Local Government in Poland and Portugal. Comparative Legal Analysis, Lex Wolters Kluwer Warszawa 2015, autorka przyjęła nazwę Regionalne Komitety Koordynacji i Rozwoju.

[642] Lei Orgânica, Decreto-Lei n.º 36/2023, Procede à conversão das Comissões de Coordenação e Desenvolvimento Regional em institutos públicos, Diário da República n.º 102/2023, Série I de 2023-05-26, s. 6 - 27.

[643] Decreto lei no. 104/2003, Extingue as comissões de coordenação regionais e as direcções regionais do ambiente e do ordenamento do território e cria as comissões de coordenação e desenvolvimento regional no âmbito do Ministério das Cidades, Ordenamento do Território e Ambiente, Diário da República n.º 119/2003, Série I-A de 2003-05-23.

[644] L. Braga da Cruz, Os 50 anos das CCDR, Eixo Atlántico, https://www.eixoatlantico.com/gl/noticias/opinion/3745-os-50-anos-das-ccdr (3.06.2020).

[645] Decreto lei no. 494/79, Cria as Comissões de Coordenação Regional (CCR), Diário da República n.º 293/1979, Série I de 1979-12-21, Ministério da Administração Interna.

i nadzorowi przez członka Rządu wskazanego w odpowiedniej ustawie i aktach wykonawczych[646]. Do Komitetów stosuje się przepisy ustawy o instytutach publicznych[647].

Ten sam artykuł w ustępie 2 stanowi, że „Statut CCDR, I. P. jest zatwierdzany zarządzeniem członków Rządu odpowiedzialnych za obszary administracji publicznej, finansów i nadzoru, po zasięgnięciu opinii sektorowych obszarów rządowych, w ciągu 60 dni roboczych od dnia wejścia w życie niniejszego dekret z mocą ustawy".

Ta charakterystyka CCDR I.P. pozwala stwierdzić, iż jest to struktura o szczególnej konstrukcji, wyposażona w pewną samodzielność finansowo - administracyjną i dysponująca własnym majątkiem, ale zintegrowana z pośrednią administracją, podlegającą nadzorowi i kontroli rządowej. Tą zależność od władzy centralnej podkreśla także udział rządu w zatwierdzaniu Statutu CCDR I.P..

Ustawa wyraźnie ustanawia pięć CCDR I.P.:

a) Północny Regionalny Komitet Koordynacji i Rozwoju, I. P. (CCDR Norte, I. P.);

b) Centralny Regionalny Komitet Koordynacji i Rozwoju , I. P. (CCDR Centro, I. P.);

c) Komitet ds. Koordynacji i Rozwoju Regionalnego Lizbony i Doliny Tagu, I. P. (CCDR Lisboa e Vale do Tejo, I. P.);

d) Regionalny Komitet Koordynacji i Rozwoju Alentejo, IP (CCDR Alentejo, IP),

e) Regionalny Komitet Koordynacji i Rozwoju Algarve, I. P. (CCDR Algarve, I. P.)[648].

Ich siedziby są wskazane w rozporządzeniu zatwierdzającym odpowiednie statuty (art. 2 ust.2 Aneksu do Ustawy).

Komitety swoje uprawnienia wykonują w ściśle wyznaczonych okręgach gmin, wskazanych w załączniku I do Ustawy. Uwagę zwraca, iż gminy zgrupowane są w Obszary Metropolitalne Lizbony i Porto (należące odpowiednio do CCDR I.P. Lizbony i Doliny Tagu oraz CCDR I.P. Północnej) oraz Wspólnoty Międzygminne[649]. Zaprezentowano je w poniższej tabeli.

---

[646] Lei Orgânica, Decreto lei Decreto-Lei n.º 36/2023, de 26 de maio, Procede à conversão das Comissões de Coordenação e Desenvolvimento Regional em institutos públicos, op.cit., páginas 6 - 27.
[647] Lei n.º 3/2004, 15.01, Aprova a lei quadro dos institutos públicos, Diário da República n.º 12/2004, Série I-A de 2004-01-15, s. 301 - 311.Diário da República n.º 12/2004, Série I-A de 2004-01-15
[648] Art. 2. Diário da República n.º 102/2023, Série I de 2023-05-26, s. 6 - 27. (nie Aneks)
[649] Warto przy tym zauważyć, iż jednocześnie Podmioty Międzygminne (CIM i AM) są silnie powiązane z podziałem na dystrykty, co czyni obraz całości dość skomplikowanym.

Tabela 17 Zasięg terytorialny CCDR I.P.

CCDR I.P.	Zasięg terytorialny
CCDR Norte, I. P	Área Metropolitana do Porto. Comunidade Intermunicipal das Terras de Trás -os - Montes. Comunidade Intermunicipal do Alto Minho. Comunidade Intermunicipal do Alto Tâmega e Barroso. Comunidade Intermunicipal do Ave. Comunidade Intermunicipal do Cávado. Comunidade Intermunicipal do Douro. Comunidade Intermunicipal do Tâmega e Sousa.
CCDR Centro, I. P	Comunidade Intermunicipal da Beira Baixa. Comunidade Intermunicipal da Região de Aveiro. Comunidade Intermunicipal da Região de Coimbra. Comunidade Intermunicipal da Região de Leiria. Comunidade Intermunicipal das Beiras e Serra da Estrela. Comunidade Intermunicipal Viseu Dão Lafões
CCDR Lisboa e Vale do Tejo, I. P	Área Metropolitana de Lisboa. Comunidade Intermunicipal da Lezíria do Tejo. Comunidade Intermunicipal do Médio Tejo. Comunidade Intermunicipal do Oeste
CCDR Alentejo, I. P	Área Metropolitana de Lisboa. Comunidade Intermunicipal da Lezíria do Tejo. Comunidade Intermunicipal do Médio Tejo. Comunidade Intermunicipal do Oeste.
CCDR Algarve, I. P	Comunidade Intermunicipal do Algarve

Źródło: Decreto lei Decreto-Lei n.º 36/2023, de 26 de maio, Diário da República n.º 102/2023, Série I de 2023-05-26, página 27.

Misją Komitetu, zgodnie z art. 3.Aneksu do Ustawy, jest:

a) Definiowanie i wdrażanie odpowiednich strategii rozwoju regionalnego;

b) Integracja i artykułowanie terytorialnych polityk publicznych niezbędnych do realizacji polityk rozwoju regionalnego w obszarach środowiska, miast, gospodarki, kultury, edukacji, zdrowia, planowania przestrzennego, ochrony przyrody oraz rolnictwa i rybołówstwa;

c) Zapewnienie planowania i zarządzania polityką spójności w ramach programów regionalnych i programów Europejskiej Współpracy Terytorialnej, w ramach cykli programowania polityk Unii Europejskiej, mając na celu rozwój gospodarczy, społeczny i kulturalny terytoriów tworzących odpowiednie regiony;

d) Zapewnienie wsparcia technicznego władzom lokalnym i ich stowarzyszeniom.

Pozwala to w CCDR I.P. upatrywać podmiotów de facto regionalnych, nie tylko realizujących zadania pozostające w gestii władz centralnych (polityka rozwoju i polityka spójności), ale i te przynależne subpaństwowym strukturom regionalnym, w odniesieniu do podstawowych władz lokalnych, choć wspomniane wsparcie określane jest jako „techniczne”.

Regionalne Komitety Koordynacji i Rozwoju, jak podkreślają J. Caupers i inni, upoważnione przez rząd do działania na rzecz rozwoju regionalnego i w ramach funduszy unijnych; przestrzegania zasad polityki planowania przestrzennego i ochrony środowiska; wspierania samorządu lokalnego i jego stowarzyszeń oraz pełnienia roli kluczowego pośrednika między lokalnymi oddziałami służb państwowych a lokalnymi organami oraz obywatelami i ich organizacjami[650]. Art. 4 Ustawy szczegółowo, w 19 punktach określa ich zadania[651].

Każdy z CCDR I.P. posiada specyficzne atrybuty tak, by wychodzić naprzeciw potrzebom obszaru objętego zakresem działania. Dodatkowe obowiązki, związane z uznaną międzynarodowo pozycją Alto Douro jako Regionu Winiarskiego, Ustawa nakłada na CCDR Północ, I. P. (art.4.3). Za tym szczególnym unormowaniem z całą pewnością przemawiają konkretne uwarunkowania. Nie można jednak wykluczyć, że i specyfika innych terytoriów objętych interwencją pozostałych CCDR I.P. będzie przekładać się na takie a nie inne ich zadania (w ramach tych wymienionych w art. 4), ale z całą pewnością znajdzie odzwierciedlenie w wewnętrznej strukturze każdego z Komitetów.

---

[650] J. Caupers , A. Raquel Moniz , I.C. Fonseca., A. Lorena de Sèves, Organy administracji państwowej w terenie: CCDR, w: B. Dolnicki (red.), Samorząd Terytorialny W Polsce i Portugalii …, op.cit., s. 481

[651] a) Przyczynianie się do definiowania polityki rozwoju regionalnego w ramach polityki rozwoju gospodarczego i społecznego kraju b) Przyczynianie się do pobudzania konkurencyjności regionów; c) Wydawanie licencji zakładom przemysłowym i strefom odpowiedzialnego biznesu; d) Interweniowanie w zarządzanie obszarami i parkami biznesowymi, promowanie dynamiki innowacji, agregacji przedsiębiorstw i synergii logistycznej; e) Stymulowanie i promowanie mobilizacji funduszy krajowych i europejskich, a także niezbędnych polityk publicznych w celu przyczynienia się do konkurencyjności gospodarczej, społecznej i spójności terytorialnej; f) Zapewnianie spójności systemu zarządzania terytorialnego, poprzez artykułowanie instrumentów zarządzania terytorialnego, opracowywanie ich, monitorowanie i ocenę na poziomie regionalnym, a także monitorowanie rozwoju instrumentów zarządzania terytorialnego na poziomie międzygminnym i gminnym; g) Realizacja, ocena i monitorowanie polityk publicznych w obszarach planowania przestrzennego, urbanistyki, środowiska, ochrony przyrody i dobrostanu zwierząt, a także opracowywanie niezbędneych procesów oceny oddziaływania na środowisko; h) Zapewnienie wsparcia dla inicjatyw kulturalnych o charakterze niezawodowym oraz ochrony, waloryzacji i upowszechniania dziedzictwa kulturowego w strefach ochronnych dóbr sklasyfikowanych lub będących w trakcie klasyfikacji; i) Uczestnictwo i promowanie inicjatyw kulturalnych; j) Zapewnienie koordynacji z władzami lokalnymi w obszarach sieci wyposażenia szkół; k) Udział w regionalnym planowaniu zasobów niezbędnych do świadczenia opieki zdrowotnej, we współpracy z Dyrekcją Wykonawczą Krajowej Służby Zdrowia, I. P. (DE -SNS, I. P.); l) Współpraca z DE-SNS, I. P. na szczeblu regionalnym w zakresie wsparcia technicznego dla instytucji i służb zapewniających opiekę zdrowotną oraz odpowiedniej oceny; m) Prowadzenie polityki rolnej i rybackiej, rolno-spożywczej i rozwoju obszarów wiejskich; n) Prowadzenie działań związanych ze stosowaniem państwowych programów motywacyjnych dla mediów, a także zapewniać monitorowanie ich przestrzegania, zgodnie z prawem; o) Wzmacnianie współpracy transgranicznej, międzyregionalnej i transnarodowej; p) Zapewnienie wsparcia technicznego władzom lokalnym i ich stowarzyszeniom oraz zapewnienie ich koordynacji z innymi podmiotami publicznymi i prywatnymi w promowaniu lokalnych i subregionalnych strategii zrównoważonego rozwoju; q) Zapewnienie koordynacji pomiędzy bezpośrednimi instytucjami administracji państwowej, władzami lokalnymi i jednostkami międzygminnymi, jednostkami systemu naukowo-technologicznego oraz jednostkami trzeciego sektora; r) Opracowywanie polityki przyciągania mecenatu; s) Wykonywanie czynności nadzorczych zgodnie z postanowieniami Ustawy

Zasady ogólnego funkcjonowania zamyka niezwykle istotna kwestia Umowy programowej (tą, jak wcześniej wspomniano, prawo przewiduje także dla regionów administracyjnych). Zgodnie z art. 6 ust.1 Ustawy „powiązanie między krajowymi środkami polityki publicznej a ich operacją i wdrażaniem na poziomie regionalnym zapewnia umowa programowa określająca strategie i programy mające wpływ na rozwój regionalny, zatwierdzana przez Radę ds. Porozumienia Terytorialnego, utworzoną na mocy dekretu z mocą ustawy Nr 35/2023". Umowa obowiązuje do końca cyklu funduszy europejskich, którego dotyczy, podlega corocznemu przeglądowi lub zawsze, gdy tylko uzasadniają to istotne zmiany w krajowym porządku publicznym, w szczególności zaś po objęciu urzędu przez nowy rząd.

Jej głównymi punktami są: cele i priorytety w ramach strategii i programów mających wpływ na rozwój regionalny, a także, w stosownych przypadkach, zasoby ludzkie i finansowe przeznaczone na ich realizację (art. 6.3). Jest ona sporządzana przez członka rządu odpowiedzialnego za obszar spójności terytorialnej, w powiązaniu z CCDR, I. P. oraz obszarami rządowymi, których polityki publiczne są istotne dla zdefiniowania polityki rozwoju regionalnego, zaś po zatwierdzeniu, zostaje podpisana przez Premiera i prezesa zarządu CCDR, I.P. Wykonanie umowy programowej monitoruje jeden z organów Komitetu, mianowicie Międzysektorowa Rada Koordynacyjna

Wśród organów CCDR, I.P. Ustawa (art.7) wymienia następujące: a) rada dyrektorów/rada zarządzająca (o conselho diretivo - CD) b) rada regionalna (O conselho regional - CR); c) międzysektorowa rada koordynacyjna (O conselho de coordenação intersectorial; - CCI); d) konferencja usług (A conferência de serviços - CS); oraz e) biegły rewident (O fiscal único - FÚ).

Rada dyrektorów jest organem wykonawczym CCDR, I.P. Składa się ona z przewodniczącego i maksymalnie czterech wiceprzewodniczących. Konkretna liczba tych ostatnich w każdym CCDR, IP, biorąc pod uwagę jego wielkość i specyfikę, wynosi czterech dla każdego z Komitetów, za wyjątkiem Algarve, dla którego przewidziano jedynie trzech[652].

Rada dyrektorów jest odpowiedzialna za zapewnienie realizacji misji i obowiązków CCDR, I.P. Organ kieruje, monitoruje i systematycznie ocenia działalność prowadzoną przez Komitet, przygotowuje strategie rozwoju regionalnego odpowiadającą okresowi programowania polityki Unii Europejskiej; uczestniczy w organach i mechanizmach polityki spójności oraz innych polityk Unii Europejskiej; koordynuje wewnętrzne funkcjonowanie CCDR I.P (zatwierdzanie planów działalności oraz zapewnienie ich realizacji; zatwierdzanie

[652] Zob. Decreto-Lei n.º 36/2023, de 26 de maio, op.cit., páginas 2 - 3.

sprawozdań z działalności; raportów społecznych, regulaminów, zarządzanie zasobami ludzkimi w Komitecie). Istotnym zadaniem jest również m.in. przekazywanie informacji Radzie Regionalnej o działalności CCDR, I. P. oraz zwracanie się o opinie do Biegłego Rewidenta. Każdemu z członków tego organu mogą zostać przekazane uprawnienia Rady Dyrektorów, przy czym mogą oni je dalej przekazać w drodze subdelegacji..

Większość z nich przypada w udziale głównie przewodniczącemu rady dyrektorów, który przewodniczy posiedzeniom organu, kieruje jego pracami, przewodniczy konferencji usług, kieruje jej pracami, poddaje pod rozpatrzenie tego organu wszystkie przesłane wnioski o wydanie opinii, reprezentuje CCDR, I.P. w organach i mechanizmach zarządzania polityką spójności oraz innymi politykami Unii Europejskiej, zapewnia odpowiednią koordynację międzysektorową pomiędzy zdekoncentrowanymi służbami państwa na poziomie regionalnym, w obszarach polityki publicznej, w zakresie konsultacji strategicznych i planowania z perspektywy regionalnego rozwoju; przewodniczy międzysektorowej radzie koordynacyjnej; przekazuje radzie regionalnej informacje o działalności CCDR, I. P.

Zgodnie z art. 10 Ustawy, rada dyrektorów zbiera się zwyczajnie dwa razy w miesiącu oraz nadzwyczajnie, gdy zwołuje go przewodniczący, z własnej inicjatywy lub na wniosek dwóch wiceprzewodniczących.

Kluczowe jest powołanie członków rady dyrektorów. Zgodnie z art. 13 następuje to uchwałą Rady Ministrów. Wiceprezydentów wybierają przewodniczący zgromadzeń gminnych tworzących obszar geograficzny objęty interwencją odpowiedniej CCDR, I.P., członkowie rady regionalnej, nie reprezentujący wchodzących w jej skład władz lokalnych lub ich stowarzyszeń, bądź są oni mianowani (maksymalnie dwóch wiceprezesów) w drodze procedury kooptacji, po naradzie z członkami rady dyrektorów, na wniosek przewodniczącego. Wiceprzewodniczący wykonują uprawnienia przekazane im lub subdelegowane przez przewodniczącego i/lub radę dyrektorów.

Powołanie samego przewodniczącego z kolei odbywa się w trybie wyborczym, w drodze wyborów pośrednich (co wyraźnie wyartykułowano w Zarządzeniu nr 8703/2020 z 10 września, „w sprawie przebiegu pośrednich wyborów przewodniczącego i wiceprzewodniczącego Regionalnych Komitetów ds. Koordynacji i Rozwoju”)[653], przez kolegium elektorów składające się z lokalnych wybranych przedstawicieli z obszaru geograficznego odpowiedniej CCDR, I.P.:

[653] Despacho n.º 8703/2020, de 10 de setembro, Procede à convocatória para a eleição indireta do presidente e de um vice-presidente das comissões de coordenação e desenvolvimento regional, Diário da República n.º 177/2020, Série II de 2020-09-10, páginas 72 - 73.

a) przewodniczących izb gminnych;

b) przewodniczących zgromadzeń gminnych;

c) wybranych radnych;

d) deputowanych gmin, w tym przewodniczących rad parafialnych (art.14).

Głosowanie jest indywidualne, tajne, odbywa się przy urnie, a każdemu wyborcy przysługuje jeden głos (art. 14 ust.2).

Wybory przeprowadza się w terminie 90 dni od dnia wyborów do organów samorządu terytorialnego. Zarządza je członek Rządu właściwy dla obszaru władz lokalnych co najmniej na 30 dni przed terminem jego odbycia, w drodze pisemnego zawiadomienia skierowanego do zgromadzeń gminnych znajdujących się na obszarze geograficznym, objętym oddziaływaniem CCDR, I.P. Kandydować może każdy pełnoletni obywatel, posiadający wyższe wykształcenie oraz bierne prawo wyborcze (art. 15).

Znaczące, że regulamin wyborczy, określający także zasady monitorowania aktu wyborczego przez Generalną Dyrekcję Samorządu Lokalnego (Direção-Geral das Autarquias Locais - DGAL), zatwierdzany jest zarządzeniem członka Rządu właściwego dla obszaru władz lokalnych i publikowany w dzienniku urzędowym Diário da República.

Wybory na stanowisko przewodniczącego odbywają się w lokalach zgromadzeń gminnych, zaś wiceprzewodniczącego (o których mowa w art.13.3) na terenie Wspólnot Międzygminnych i Obszarów Metropolitalnych, pozostających w obszarze odpowiedniej komisji wyborczej.

Wygrywają je kandydaci, którzy uzyskali największą liczbę ważnie oddanych głosów w odpowiednich kolegiach elektorów, przy czym puste głosy nie są uznawane za oddane. Wyniki wyborów ogłasza się w drugiej serii Diário da República z inicjatywy DGAL, po zatwierdzeniu przez członka rządu właściwego dla obszaru władz lokalnych.

Kadencja przewodniczącego i wiceprzewodniczących wynosi cztery lata, z ograniczeniem do trzech kolejnych kadencji, w tej samej lub w różnych CCDR, I.P. Są oni wynagradzani na podstawie umowy o zarządzaniu.

Inny organ, rada regionalna jest organem zapewniającym reprezentację różnych interesów i podmiotów istotnych dla realizacji misji i obowiązków CCDR, I.P., gwarantującym ich wykonanie oraz monitorującym działalność Rady Dyrektorów (art. 19.1).

Jej skład, opisany szczegółowo w art. 19.2 pkt a-w, odzwierciedla wielość podmiotów funkcjonujących na poziomie regionalnym artykułujących rozmaite interesy[654].

Członkowie rady regionalnej są powoływani, o czym powiadamia się na piśmie Przewodniczącego Rady Dyrektorów odpowiedniego CCDR, I. P. Dokonuje tego albo najwyższy organ instytucji, jeżeli wyznaczany członek reprezentuje tylko jedną instytucję, albo, jeśli wyznaczony członek reprezentuje kilka instytucji, w drodze ich konsensusu.

W pracach Rady Regionalnej uczestniczą także, bez prawa głosu, prezes rady dyrektorów i członkowie międzysektorowej rady koordynacyjnej odpowiedniego Komitetu, ponadto zaś, na wniosek przewodniczącego rady regionalnej podmioty lub osoby, których przesłuchanie i udział uznają za istotne, mogą być zapraszane do udziału i uczestniczenia w posiedzeniach, bez prawa głosu, biorąc pod uwagę charakter spraw objętych porządkiem obrad. Członkowie rady regionalnej nie otrzymują wynagrodzenia z tego tytułu (art. 20.3).

Dla uznania rady regionalnej za ukonstytuowaną wystarczy, że wyznaczona zostanie połowa członków uprawnionych do głosowania.

Organowi przyznano kompetencje opiniodawcze i monitorujące:

---

[654] a) przewodniczących zgromadzeń gminnych w odpowiednim zakresie terytorialnym; b) trzech przedstawicieli parafii znajdujących się na odpowiednim obszarze terytorialnym wskazanym przez Krajowe Stowarzyszenie Parafii; c) Powołany przez siebie przedstawiciel każdego podmiotu mającego siedzibę w Stałym Komitecie Konsultacji Społecznych Rady Ekonomiczno-Społecznej; d) Dwóch przedstawicieli uczelni wyższych, dwóch przedstawicieli uczelni politechnicznych i jeden przedstawiciel prywatnych uczelni z siedzibą w regionie, mianowanych odpowiednio przez Radę Rektorów Portugalskich Uniwersytetów, przez Radę Koordynacyjną Wyższych Instytutów Politechnicznych i Stowarzyszenie Portugalskiego Prywatnego Szkolnictwa Wyższego; e) Przedstawiciel powołany przez Radę Szkoły;f) Przedstawiciel Komisji Krajowej Organizacji Narodów Zjednoczonych ds. Oświaty,Nauki i Kultury (UNESCO);g) Przedstawiciel Portugalskiej Komisji Krajowej Międzynarodowej Rady Zabytków i Miejsc (ICOMOS – Portugalia); h) Przedstawiciel szpitali, przedstawiciel grup ośrodków zdrowia i przedstawiciel lokalnych jednostek zdrowia, wyznaczony przez Direção Executiva do Serviço Nacional de Saúde - DE -SNS, I. P.;i) Przedstawiciel Regionalnej Rezerwy Rolnej;j) Przedstawiciel Krajowej Konfederacji Rolnictwa; k) Przedstawiciel Krajowej Konfederacji Spółdzielni Rolniczych Portugalii; l) Przedstawiciel Stowarzyszenia Młodych Rolników Portugalii; m) Przedstawiciel Portugalskich Stowarzyszeń Akwakultury; n) Przedstawiciel organizacji producentów w sektorze rybołówstwa wyznaczony przez prezesa zarządu odpowiedniego CCDR, I.P.; o) Przedstawiciel stowarzyszeń branż przetwórstwa produktów rybołówstwa, wyznaczony przez prezesa zarządu odpowiedniego CCDR, I.P.; p) Wyznaczony przez nie przedstawiciel regionalnych podmiotów turystycznych; q) Dwóch przedstawicieli regionalnych stowarzyszeń przedsiębiorców, mianowanych przez prezesa zarządu odpowiedniego CCDR, I.P.; r) Przedstawiciel pozarządowych organizacji zajmujących się ochroną środowiska, wyznaczony przez odpowiednią konfederację narodową; s) Przedstawiciel stowarzyszeń rozwoju regionalnego, powołany przez Krajowe Stowarzyszenie Agencji Rozwoju Regionalnego; t) Przedstawiciel stowarzyszeń rozwoju lokalnego, wyznaczony przez Portugalską Federację Stowarzyszeń Rozwoju Lokalnego; u) Przedstawiciel stowarzyszeń obywatelskich o charakterze regionalnym, wyznaczony przez Portugalskie Stowarzyszenie Rozwoju Lokalnego; v) Przedstawiciel stowarzyszeń ochrony zwierząt, wyznaczony przez prezesa zarządu odpowiedniego CCDR, I.P.; w) Maksymalnie dwie osoby o uznanych zasługach w regionie, nominowane przez Przewodniczącego Rady Dyrektorów odpowiedniego CCDR, I. P.

1. opiniuje strategię rozwoju regionalnego odpowiadającą każdemu okresowi programowania polityki Unii Europejskiej oraz innym regionalnym strategiom, planom i programom;

2. monitoruje realizację programów regionalnych i tematycznych finansowanych w ramach polityki spójności, wspólnej polityki rolnej i innych polityk Unii Europejskiej, oceniając ich rezultaty i wpływ regionalny;

3. opiniuje projekty o znaczeniu ogólnokrajowym do realizacji w regionie, a także programy inwestycyjne administracji centralnej w regionie i formułuje propozycje w trakcie odpowiedniego procesu programowania i budżetowania;

4. opiniuje środki decentralizacji i dekoncentracji administracyjnej, które mogą mieć wpływ na model i organizację terytorialną polityk publicznych na poziomie regionalnym i lokalnym oraz na działania i inicjatywy międzysektorowe o znaczeniu regionalnym;

5. ocenia sprawozdania z realizacji programów i projektów o znaczeniu regionalnym oraz wyraża opinie na temat instrumentów zarządzania terytorialnego w różnych skalach terytorialnych, takich jak regionalny plan zagospodarowania przestrzennego (art. 20).

Organ odgrywa niebagatelną rolę w funkcjonowaniu samego CCDR I.P. nie tylko zatwierdzając jego regulamin, wyrażając opinię na temat raportu rocznego i rozliczeń; monitorując rozwój działalności Komitetu (przy czym może formułować odpowiednie propozycje, sugestie lub zalecenia, żądać wyjaśnień od rady dyrektorów i biegłego rewidenta) oraz wyrażając opinie we wszystkich sprawach związanych z regionem, misją i obowiązkami CCDR I. P.;

Wreszcie rada regionalna wybiera wiceprzewodniczącego odpowiedniego CCDR, I.P., przewodniczącego, wiceprzewodniczącego, sekretarza i maksymalnie czterech członków komisji stałej, przedstawicieli władz lokalnych na obszarze terytorialnym odpowiedniego Komitetu do Rady Gospodarczo-Społecznej oraz ocenia informacje przekazane przez radę dyrektorów.

Zgodnie z postanowieniem art. 21, organ zbiera się co sześć miesięcy oraz na każde zwołanie jej przewodniczącego, z jego inicjatywy, na wniosek zarządu albo na wniosek jednej trzeciej jej członków.

W CCDR I.P funkcjonuje także międzysektorowa rada koordynacyjna (Conselho de coordenação intersectorial - CCI), która jest organem promującym techniczną koordynację realizacji i monitorowania polityk sektorowych, w szczególności w obszarach rozwoju

regionalnego, środowiska, miast, gospodarki, kultury, edukacji, zdrowia, planowania przestrzennego, ochrony przyrody, rolnictwa i rybołówstwa (art. 22.1).

Tworzą ją: przewodniczący CCDR I.P., który przewodniczy, przedstawicieli wszystkich organów administracji rządowej oraz przedstawicieli jednostek międzygminnych. Są oni powoływani przez członków rządu odpowiedzialnych za dane obszary oraz przez przewodniczących jednostek międzygminnych (art. 22.3). Z kolei przedstawiciele obszarów rządowych wywodzą się z administracji centralnej, służb zdekoncentrowanych lub organicznych jednostek usługowych administracji centralnej. W pracach CCI na wezwanie Przewodniczącego organu mogą uczestniczyć (bez prawa głosu) podmioty lub osoby, których przesłuchanie i udział uznają za istotne, biorąc pod uwagę charakter spraw objętych porządkiem obrad (art.22.5).

Skład organu jest wyraźnie odmienny w charakterze od reprezentacji Rady Regionalnej, podobnie jednak jak udział w tej ostatniej, członkostwo w CCI nie wiąże się z jakimkolwiek wynagrodzeniem (art. 23.2).

Wśród kompetencji międzysektorowej rady koordynacyjnej, zgodnie z art. 23.1, wymienia się:

a) monitorowanie realizacji umowy programowej;

b) proponowanie środków mających na celu zapewnienie zgodności działań CCDR, I.P. z krajowymi wytycznymi polityki publicznej, w szczególności pod kątem zgodności z umową programową;

c) promowanie koordynacji międzysektorowej w zakresie regionalnych konsultacji strategicznych, planowania terytorialnego i planowania interwencji o charakterze gospodarczym, społecznym i środowiskowym, w celu zintegrowanego i zrównoważonego rozwoju regionalnego;

d) monitorowanie planowania strategicznego pod kątem zintegrowanego rozwoju regionalnego;

e) opiniowanie budżetu inwestycyjnego przeznaczonego dla regionu;

f) opiniowanie spraw należących do kompetencji CCI na wniosek Rady Regionalnej

g) zatwierdzanie odpowiednich regulaminów funkcjonowania.

Są to kompetencje koordynujące, monitorujące, opiniodawcze i organizacyjne, ściśle związane ze zdekoncentrowanym aspektem funkcjonowania CCDR I.P., z organizacją wszelkich zasobów i działań w celu realizowania umowy programowej.

Organ zbiera się raz na kwartał oraz na każde zwołanie jej przewodniczącego, z jego inicjatywy, na wniosek zarządu lub na wniosek jednej trzeciej jej członków (art.24).

Z kolei konferencja usług (Conferência de Serviços - CS) jest deliberatywna w charakterze. Organ działa w dwóch trybach - jako konferencja usług wewnętrznych (Conferência de serviços interna CSI), gdy kompetencje decyzyjne należą wyłącznie do CCDR, I. P., bez decyzji lub udziału innych publicznych podmiotów prawnych (art.25.1 pkt a) [655] oraz Konferencja Służb Zewnętrznych (Conferência de serviços externa CSE) (art. 25.1 pkt b), w przypadku gdy zachodzi konieczność rozpatrzenia wniosków o wydanie licencji, upoważnień lub opinii w ramach kompetencji jakiegokolwiek organu, służby lub osoby prawnej, w sytuacji gdy: a) inwestycja początkowa brutto równa lub większa niż (Euro) 3 000 000; b) Projekty finansowane ze środków europejskich; c) Przedsięwzięcia podlegające ocenie oddziaływania na środowisko (OOŚ), gdzie organem OOŚ jest CCDR, I.P. (art. 5)[656].

CSI tworzą: prezes CCDR, I. P. lub wiceprezes z delegowanymi uprawnieniami, jako przewodniczący oraz kierownicy z CCDR, I.P, właściwi w zależności od sprawy, wskazani w porządku obrad konferencji. Z kolei członkami CSE są: prezes CCDR, I. P., jako przewodniczący oraz przedstawiciele podmiotów biorących udział w przedmiotowych postępowaniach. (art. 25.2 i 3).

Konferencje obradują w różny sposób. Podczas, gdy konferencja usług wewnętrznych obraduje w drodze konsensusu (chociaż przewodniczący CCDR, I. P., może zarządzić głosowane i wówczas decyduje względna większość głosów), to konferencja usług zewnętrznych podejmuje decyzję bezwzględną większością głosów, wymagając przy tym przychylnego głosowania przedstawicieli władz lokalnych (art. 28.2 i 3). Organ może obradować, gdy większość członków uprawnionych do głosowania jest fizycznie obecna lub uczestniczy w niej za pośrednictwem środków telematycznych (art. 28..1).

CSI, zgodnie z art. 26 zbiera się co tydzień, we wtorki o godz. 10.00 zaś CSE co tydzień, we wtorki o godz. 15.00. Obie obradują w trybie nadzwyczajnym, gdy zwołuje je przewodniczący.

---

[655] Wszelkie odniesienia prawne i regulacyjne, które przypisują kompetencje prezesom CCDR, I. P., w sprawach licencji, autoryzacji, zatwierdzeń, oświadczeń z określonym terminem lub wydawania opinii, uważa się za należące do właściwości konferencji usług wewnętrznych.

[656] Za właściwe konferencji usług zewnętrznych uważa się:

a) Wszelkie odniesienia prawno-regulacyjne przyznające podmiotom reprezentowanym na konferencji kompetencje do dokonania jakiejkolwiek czynności zezwalającej lub wiążącej opinii, w tym do wydawania licencji, zezwoleń, zgód lub oświadczeń z określonym terminem, z wyjątkiem kompetencji należących do władz lokalnych ;

b) Wszelkie odniesienia prawne i regulacyjne przyznające podmiotom reprezentowanym na konferencji kompetencje do wydania niewiążącej opinii.

Wreszcie, jak stanowi art. 30, organem CCDR I.P. jest biegły rewident jako organ nadzorczy, odpowiedzialny za kontrolę legalności, prawidłowości oraz prawidłowego zarządzania finansami i aktywami. Jest on powoływany zarządzeniem członków Rządu odpowiedzialnych za obszary finansów i spójności terytorialnej (art.31).

W organizacji CCDR I.P. wyraźny jest organ reprezentujący władzę centralną (CCI), reprezentujący podmioty regionalne (rada regionalna) oraz zarządczy (rada dyrektorów), który pochodzi w wyborów pośrednich (przewodniczący) i z wyboru przez przedstawicieli władzy lokalnej oraz przez radę regionalną (wiceprzewodniczący), zaś w ostateczności powołuje go uchwałą Rada Ministrów.

Dla prawidłowego funkcjonowania CCDR I.P. ustawa przewiduje pewną swobodę kształtowania struktury administracyjnej, stąd w statucie każdego CCDR, I. P. znajdują się postanowienia w tej kwestii wskazujące maksymalną liczbę jednostek podstawowych i elastycznych jednostek organicznych.

Kwestię tę reguluje rozporządzenie (nadal w mocy) z 2007 roku, które ustaliło maksymalną ich liczbę na 74, a ich rozkład przewidziano w sposób następujący: a). 16 dla CCDR Północ; b). 16 dla CCDR Centrum c). 14 dla CCDR de Lizbona i Dolina Tagu; d). 15 dla CCDR Alentejo; e). 13 dla CCDR Algarve[657].

Dla charakterystyki CCDR I.P. kluczowy jest art. 37 stanowiący, iż w celu wykonywania swoich obowiązków wykonują one uprawnienia władzy państwowej, w szczególności w odniesieniu do następujących kwestii:

a) Rozliczanie i pobieranie opłat i cen oraz innych dochodów wynikających z prowadzonej działalności;

b) Przymusowe wykonywanie decyzji władzy, zgodnie z prawem powszechnym;

c) Obrona dóbr należących do domeny publicznej znajdujących się pod jego zarządem;

d) Zapobieganie, kontrola naruszeń i stosowanie sankcji za nielegalne działania, w zakresie CCDR, obowiązków I.P., zgodnie z obowiązującym ustawodawstwem;

e) Kompetencja do żądania oświadczenia użyteczności publicznej, w trybie pilnym lub bez konieczności, w celu wywłaszczenia majątku i praw zgodnie z warunkami określonymi w ustawie;

[657] Portaria n.º 590/2007 Fixa o número máximo de unidades orgânicas flexíveis das comissões de coordenação e desenvolvimento regional e a dotação máxima de chefes de equipas multidisciplinares Diário da República n.º 90/2007, Série I de 2007-05-10 Ministério do Ambiente, do Ordenamento do Território e do Desenvolvimento, s. 3084 - 3085.

f) Uznanie zdolności sądowej do wykonywania pozaumownej odpowiedzialności cywilnej mającej na celu naprawienie szkód wyrządzonych środowisku lub ogólnym interesom planowania przestrzennego.

Pracownicy CCDR, I.P., którzy pełnią funkcje nadzorcze i kontrolne, posiadają wynikające z nich uprawnienia władzy, a podczas wykonywania tych funkcji korzystają z pewnych prerogatyw. Mogą oni mianowicie, bez uszczerbku dla innych przewidzianych w przepisach szczegółowych:

a) Zwracać się do organów policji o współpracę, gdy jest to konieczne, aby narzucić prawnie wymagane zachowanie, zapobiec naruszeniom prawa lub zabezpieczyć nienaruszalność mienia publicznego i interesów ogólnych w zakresie , obowiązków CCDR I.P.;

b) Ustalać, zapobiegawczo i ze skutkiem natychmiastowym, w drodze pisemnego i uzasadnionego zarządzenia, zawieszenie lub zaprzestanie szkodliwych lub potencjalnie szkodliwych działań dla środowiska, dziedzictwa kulturowego, zamknięcie obiektów w przypadku niestosowania tych środków gdy istnieje bezpośrednie zagrożenie dla ochrony zdrowia publicznego oraz bezpieczeństwa ludzi i mienia;

c) Identyfikować wszelkie osoby lub podmioty, które naruszają przepisy prawne i regulacyjne w obszarach odpowiedzialności CCDR, I.P.;

d) Nakazać natychmiastowe usunięcie nielegalnych zajęć z obiektów należących do domeny publicznej znajdujących się pod zarządem CCDR, I.P. oraz ustalać embargo na wszelkie budowy na obszarach zakazanego lub ograniczonego zajęcia w strefach ochronnych ustanowionych ustawą lub z naruszeniem prawa, przepisami lub warunkami licencji lub autoryzacji.

Przy wykonywaniu swoich funkcji kierownicy i pracownicy jednostek organicznych na obszarze dziedzictwa korzystają z uprawnień władzy państwowej podczas pełnienia obowiązków służbowych oraz zawsze, gdy okaże się to konieczne w celu stosowania odpowiednich reżimów prawnych.

To podmiotu samodzielne dysponujące zarówno dochodami z przydzielonych im środków w Budżecie Państwa jak i dochodami własnymi - m.in. opłaty należne z tytułu wydawania licencji, autoryzacji lub opinii w postępowaniach administracyjnych lub innych, jeżeli są wymagane prawem, w zakresie ich odpowiednich kompetencji; wpływy ze sprzedaży towarów lub świadczenia usług, w zakresie swoich obowiązków; dotacje, darowizny lub datki przyznane przez instytucje publiczne lub prywatne, krajowe lub międzynarodowe; odsetki od inwestycji

finansowych dokonanych na rzecz skarbu państwa lub wynagrodzenie z tytułu koncesji lub licencji na majątek publiczny, którego administracja jest im powierzona, transfery dotyczące funduszy, interwencji lub projektów wchodzących w zakres obowiązków CCDR, I.P., czyli funduszy europejskich (art.34).

Komitety są podmiotami zdekoncentrowanymi, zintegrowanymi z administracją pośrednią. Brak w ich strukturze organu wyraźnie stanowiącego, gdyż uprawnienia rady regionalnej są opiniodawczo - monitorująco - organizacyjne i nie pochodzi ona z wyborów lecz z delegacji. Sam sposób wyłaniania organu wykonawczego, nawet jeśli jest to pośredni wybór przewodniczącego, nie wystarcza, by uznać go za demokratyczny, zwłaszcza, że ostatecznie powołanie go następuje w drodze uchwały Rady Ministrów, zaś CCDR I.P. pozostaje pod nadzorem odpowiedniego członka rządu.

To ciekawa struktura organizacyjna, zaprojektowana dla zarządzania zadaniami na poziomie regionalnym, koordynująca działania władz centralnych z działaniami władz lokalnych (nie z osobna lecz jako ich stowarzyszenia), zapewniająca udział tych ostatnich i innych działających na szczeblu regionu podmiotów w monitorowaniu przedsięwzięć, i wyrażaniu opinii w strategicznych dla regionu kwestiach.

3.4. Referendum w sprawie regionalizacji administracyjnej z 1998 r.

Perspektywa historyczna regionalizacji nie pozostawia wątpliwości, co do tego, że to referendum jest przyczyną, dla której przez dwie dekady proces w ogóle się nie rozpoczął oraz (z uwagi na negatywny rezultat) powodem, dla którego został on odłożony do sfinalizowania w bliżej nieokreślonej przyszłości[658]. Zagadnienie pojawiło się na krótko w dyskursie w związku z zapowiedzianą przez rząd PS na rok 2024 próbą podjęcia wysiłku utworzenia regionów administracyjnych i przeprowadzenia kolejnego referendum[659]. Wskutek odmowy poparcia dla kontynuowania procesu ze strony PSD, w chwili obecnej dyskurs zamilkł.

[658] M. Maio Gonçalves da Silva, O poder local e a organização política e administrativa do Estado português: evolução no regime político democrático vigente, Universidade Fernando Pessoa,Faculdade de Ciências Humanas e Sociais, Porto 2017, s.43, https://bdigital.ufp.pt/bitstream/10284/5952/1/DM_Manuel%20Maio.pdf (2.05.2020).

[659] Governo só decide em 2024 se avança para referendo à regionalização, Jornal de Negócios, 27.01.2023, https://www.jornaldenegocios.pt/economia/detalhe/governo-so-decide-em-2024-se-avanca-para-referendo-a-regionalizacao (4.03.2023); L. Borges, Referendo à regionalização em 2024 perde força no PS, Publico, 28..11.2022, https://www.publico.pt/2022/11/28/politica/noticia/referendo-regionalizacao-2024-perde-forca-ps-2029360 (4.03.2023), Já nem o PS quer o referendo à Regionalização, Observador, 28.11.2022, https://observador.pt/programas/e-o-vencedor-e/ja-nem-o-ps-quer-o-referendo-a-regionalizacao/ (4.03.2023)

W pierwotnej wersji Konstytucji przewidywano jedynie zgodę większości organów stanowiących gmin reprezentujących większość mieszkańców obszaru, który ma zostać regionem administracyjnym. Ta kwestia, co do której w sumie początkowo panowała powszechna zgoda, począwszy od 1979 r. przez ponad dwie dekady stanowiła przedmiot różnorodnych zabiegów politycznych zmierzających do zastąpienia jej formą demokracji bezpośredniej, co wymagało, rzecz jasna, zmiany Konstytucji. Instytucja referendum w sprawie utworzenia regionów administracyjnych w kontynentalnej części Portugalii, wprowadzona do Ustawy zasadniczej dopiero w 1997 r., w praktyce znalazła zastosowanie rok później, w 1998 r.

Obecność w Konstytucji przepisu dotyczącego konieczności wyrażenia zgody na implementację regionów administracyjnych w drodze referendum, w odróżnieniu od innego rodzaju referendów, czyni je obligatoryjnym. Bez jego przeprowadzenia, oraz pozytywnego rezultatu, regiony w kontynentalnej części Portugalii pozostają jedynie martwym zapisem, abstrakcją.

Referendum, po uprzedniej weryfikacji przez Trybunał Konstytucyjny jego zgodności z Konstytucją i legalności[660], zostało zarządzone na dzień 8 listopada 1998 r. wydanym na wniosek Zgromadzenia Republiki[661] dekretem Prezydenta Republiki J. Sampaio, datowanym na dzień 19 sierpnia i opublikowanym 1 września 1998 r. [662].

W akcie tym wezwano wyborców zarejestrowanych na terytorium kraju do wypowiedzenia się bezpośrednio, poprzez odpowiedź tak lub nie, na temat utworzenia konkretnego regionów administracyjnych.

Dla celów referendum sformułowano dwa pytania. Pierwsze, skierowane do wszystkich zarejestrowanych wyborców na terytorium kraju, „Czy zgadza się pan/pani na rzeczywiste utworzenie regionów administracyjnych?", zaś drugie, skierowane do zarejestrowanych wyborców w każdym z regionów utworzonych przez Ustawę nr 19/98 z dnia 28 kwietnia: „Czy wyraża pan/pani zgodę na rzeczywiste utworzenie regionu administracyjnego, na obszarze, na którym pan/pani głosuje?".

[660] Tribunal Constitucional, Acórdão n.º 532/98, 28-Jul.-1998 (Messias Bento), 757/9 https://blook.pt/caselaw/PT/TC/468945/(4.03.2023).
[661] Resolução da Assembleia da República, nr 36-B/98 z dnia 29 czerwca 1998 r. opublikowana w dodatku do serii I Diário da República nr 148/98 z dnia 30 czerwca (w dystrybucji od 7 lipca 1998 r.).
[662] Decreto do Presidente da República nº 39/98 de 1 de Setembro, Diário da República n.º 201/1998, Série I-A de 1998-09-01. https://files.dre.pt/1s/1998/09/201a00/45244524.pdf (10.05.2021).

Pytania nawiązują do wcześniej przedstawionych ustawowych uregulowań związanych z regionalizacją [663]. Pierwsze należy (pośrednio) wiązać z ustawą ramową o regionach administracyjnych (LQRA) z 1991 r., która określa strukturę i funkcjonowanie regionów administracyjnych. Drugie z kolei wynika bezpośrednio z ustawy o utworzeniu regionów administracyjnych (LCRA) z 1998 r., dzielącą kontynentalną część Portugalii na 8 regionów, które mają zostać ustanowione z mocy ustawy LQRA (rys.5).

Rys. 5 Mapa regionów według ustawy o utworzeniu regionów administracyjnych w referendum regionalizacyjnym w Portugalii (1998)

Źródło: Comissão Nacional de Eleições (CNE), As regiões previstas na Lei 19/98, https://www.cne.pt/sites/default/files/dl/apoio_rn_0811_1998_regioes.pdf (2.07.2022).

Są to zatem: Entre Douro e Minho; Trás-os-Montes e Alto Douro; Beira Litoral; Beira Interior; Estremadura e Ribatejo; Lisboa e Setúbal; Alentejo; Algarve. Drugie z referendalnych pytań wyraża skierowaną do wyborców prośbę o wyrażenie zgody na proponowany region administracyjny dla odpowiedniego obszaru objętego spisem wyborczym.

Zadecydowano przy tym, iż w referendum karty do głosowania przeznaczone dla zarejestrowanych wyborców w każdym z regionów autonomicznych (Madera i Azory) będą zawierały wyłącznie pytanie o zasięgu krajowym, a więc dotyczące jedynie zgody na utworzenie de facto regionów administracyjnych. Zatem uniwersum elektorskie zostało zmodyfikowane. O ile kwestia implementacji praktycznej regionów administracyjnych

[663] Zob. J. P. Kahan, M van het Loo, M. Franco, j. Gomes Cravinho, V. Rato, J. T. Silveira, F. Fonseca, A seminar game to analyze regional governance options for Portugal, op.cit., s.XVIII.

w ogóle wymagała akceptacji wszystkich obywateli, włącznie z mieszkańcami regionów autonomicznych [664] o tyle logiczne jest, iż najbardziej zainteresowani w utworzeniu konkretnych regionów są mieszkańcy obszarów objętych granicami tych ostatnich. Zatem to ci ostatni udzielali odpowiedzi na oba pytania, podczas gdy obywatele na Wyspach, gdzie podział administracyjny obejmuje jedynie parafie i gminy, tylko na pytanie pierwsze.

Przedmiotem referendum było konkretne (rzeczywiste, praktyczne) utworzenie regionów administracyjnych, istniejących już abstrakcyjnie w postaci norm jako instytucja prawna przewidziana przez Konstytucję oraz doprecyzowana przez Ustawę ramową o regionach administracyjnych (LQRA) z 1991 r. Głosowanie oznaczało zatem poparcie, bądź jego odmowę, dla modelu regionalizacji administracyjnej przedstawionego we wspomnianej ustawie, oraz proponowanej przez LCRA mapy regionów.

Ważność referendum uzależniono od udziału co najmniej połowy uprawnionych do głosowania obywateli. Koniecznym warunkiem utworzenia poszczególnych regionów jest wyrażenie zgody na ich instytucję w ogóle (pytanie 1), następnie zaś przez większość głosujących na obszarach objętych propozycją regionu administracyjnego (pytanie 2)[665].

W takim kształcie referendum odbyło się w przewidzianym terminie, a jego wyniki wyraźnie wskazywały, iż propozycja utworzenia regionów nie spotkała się z poparciem obywateli.

Według Państwowej Komisji Wyborczej CNE w deklaracji dotyczącej wyników referendum[666], udział w nim wzięło mniej niż 50% uprawnionych do głosowania (frekwencja wyniosła 48,12%, co oznacza, iż odsetek niegłosujących wyniósł 51,88%), zaś wśród nich wyraźna większość (przy niemal 96% ważnie oddanych głosów) wypowiedziała się przeciwko regionalizacji na szczeblu krajowym (63,52%). Zwolennicy regionów administracyjnych stanowili zaledwie 36,48% głosujących (tabela 18).

[664] Jednak do głosowania nie byli uprawnieni obywatele Portugalii zamieszkali poza granicami kraju: Zob. Referendo Nacional, Instituição em concreto das Regiões Administrativas, 8 Novembro 1998, Panfleto explicativo, s. 6, https://www.cne.pt/sites/default/files/dl/apoio_rn_0811_1998_panfleto.pdf (1.08.2023).
[665] Należy pamiętać o wspomnianym wcześniej zapisie z ustawy o referendum, iż pozytywna odpowiedź większości głosujących na pytanie 2 musi iść w parze z ponad 50% frekwencją zarejestrowanych wyborców (art. 251.2).
[666] Comissão Nacional de Eleições (CNE), Declaração nº 1/99 DR, I Série A - nº 26 - 1-2.1999.

Tabela 18 Rozkład odpowiedzi na pytanie 1 o zasięgu ogólnokrajowym w referendum z 8 listopada 1998 r.

Liczba wyborców	Głosujący		Niegłosujący		Głosy ważne		tak		nie	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
8.640.026	4.157,447	48.12	4.482.579	51.88	3.984.551	95,84	1.453.749	36.48	2.530.802	63.52

Źródło: Comissão Nacional de Eleições (CNE), Declaração nº 1/99 DR, I Série A - nº 26 - 1-2.1999.

Już frekwencja przesądziła o niepowodzeniu przedsięwzięcia. Absencja elektoratu w praktyce oznacza głosowanie na „nie". Odnotowano dużą dysproporcję pomiędzy głosami pozytywnymi i negatywnymi - odpowiednio 36,48% i 63,52%. Także w kwestii zasięgu regionalnego głos negatywny przeważał, z dość zrównoważonym rozkładem głosów „tak" i „nie" tylko w Alentejo i Algarve (tabela 19).

Tabela 19 Zestawienie rezultatów referendum dotyczących odpowiedzi na pytanie nr 2 o zasięgu regionalnym

Region	Liczba wyborców	Głosujący		Głosy ważne		tak		nie	
		liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Entre Douro e Minho	2.350.279	1.168.939	49,74	1.108.956	94,87	448.164	40,41	660.792	59,59
Tras-os Montes e Alto Douro	442.902	199.308	45,00	188.121	94,39	58.416	31,05	129.705	68,95
Beira Litoral	1.196.797	593.176	49,56	561.801	94,71	128.338	22,84	433.463	77,16
Beira Interior	350.362	185.693	53,00	175.931	94,74	41.206	23,42	134.725	76,58
Estremadura e Ribatejo	745.515	377.651	50,66	357.481	94,66	84.928	23,76	272.553	76,24
Lisboa e Setúbal	2.381.471	1.146.891	48,16	1.091.915	95,20	447.989	41,02	644.017	58,98
Alentejo	466.680	230.485	49,39	218.312	94,72	110.657	50,69	107.655	49,31
Algarve	311.264	138.575	44,52	130.372	94,05	63.942	49,05	66.430	50,95

Źródło: Comissão Nacional de Eleições (CNE), Declaração nº 1/99 DR, I Série A - nº 26 - 1-2.1999,

Najwyższą frekwencję zanotowano w jednym z mniejszych regionów - Beira Interior (53%), oraz w Estremadura e Ribatejo (50,66%). W niektórych zbliżała się ona do 50% - Entre Douro e Minho - 49,74%, Beira Litoral - 49,56% i Alentejo - 49,39%. Najniższe

zainteresowanie referendum było w Algarve, gdzie jedynie 44,52% mieszkańców wzięło udział w głosowaniu.

Z zestawienia w tabeli wynika wyraźnie, iż regionalizacja administracyjna w Portugalii poniosła porażkę w 1998 roku. Mieszkańcy siedmiu z ośmiu proponowanych regionów nie wyrazili zgody na ich utworzenie i odsetek ten jest dość wysoki - najwyższy w Beira Litoral - 77,16%, następnie w Beira Interior (76,58%) i Estremadura e Ribatejo (76,24%). Nieco niższy był w Tras-os Montes e Alto Douro (68,95%), Entre Douro e Minho (59,59%) i w Lisboa e Setúbal (58,98%).

Interesujący poziom głosów na „tak" i na „nie", jak już wspomniano, zaobserwowano w Alentejo i Algarve (tabela 19). W tym pierwszym różnica ta wyniosła 1,38% i jedynie tam większością 50,69% zaakceptowano propozycję utworzenia regionu, ale z uwagi na frekwencję (49,39%), nawet przy akceptacji regionów w ogóle, jego implementacja nie byłaby możliwa. Z kolei w Algarve z kolei 50,95% głosujących udzieliło odpowiedzi negatywnej i jest to 1,9% więcej niż odpowiedzi pozytywnych (49,05%).

Regionalizacja w Portugalii doznała w 1998 roku spektakularnej porażki. Zrozumienie ich przyczyn wymaga głębszych analiz, jednak jedną z nich może być specyfika konstrukcji referendum opisana wcześniej przy uwarunkowaniach prawnych procesu regionalizacji. Faktem jest, iż nie zaakceptowano ani modelu funkcjonowania, ani mapy regionów. W tamtym momencie historii Portugalii odrzucono regionalizację administracyjną jako narzędzie realizacji zasady decentralizacji i w późniejszych latach, aż do połowy drugiej dekady XXI wieku. nie podejmowano poważniejszych prób jej realizacji, przynajmniej nie w postaci zapisanej w Konstytucji, która do dnia dzisiejszego utrzymuje regiony jako władze lokalne.

ROZDZIAŁ 4
AKTORZY DYSKURSU PUBLICZNEGO W PROCESIE REGIONALIZACJI ADMINISTRACYJNEJ W PORTUGALII

4.1. Stosunek partii politycznych do regionalizacji administracyjnej kontynentalnej części Portugalii

Portugalska scena polityczna po upadku reżimu Estado Novo, niemal zupełnie pozbawiona historycznych partii, musiała ukształtować się zupełnie od nowa. U progu transformacji ustrojowej funkcjonowały jedynie Portugalska Partia Komunistyczna (Partido Comunista Português, PCP) oraz Partia Socjalistyczna (Partido Socjalista - PS). Krótko potem powstały: Partia Ludowo-Demokratyczna (Partido Popular Democrático - PPD)[667] i Centrum Demokratyczno-Społeczne (Centro-Democrático e Social - CDS). Te cztery partie, chociaż podlegały pewnym przeobrażeniom (włącznie ze zmianą nazw niektórych) do dziś stanowią podstawę systemu partyjnego w Portugalii. Później dołączyły" w 1982 r. Partia Ekologiczna „Zieloni" (Partido Ecologista „Os Verdes" - PEV), w 1999 r. Blok Lewicy (Bloco de Esquerda), w 2009 r. Partia Ludzie-Zwierzęta-Natura (Pessoas-Animais-Natureza - PAN), Livre (2013), w 2017 r. Inicjatywa Liberalna (Iniciativa Liberal) i CHEGA! (2019). Dziś te właśnie ugrupowania, z uwagi na obecność w Zgromadzeniu Republiki, kształtują politykę państwa i jako takie zostaną poddane analizie w niniejszej pracy.

Po rewolucji z 1974 r. nastąpiło przesunięcie partii i całego systemu w kierunku pozycji lewicowych, przynajmniej, jak uważa B. Kosowska - Gąstoł, w aspekcie nominalnym (będące skutkiem lewicowego charakteru rewolucji)[668]. Dlatego też np. CDS – partia lokowana po prawej stronie sceny politycznej – określa się jako centrowa, a centroprawicowa PPD (potem PSD/PPD), począwszy od 1976 r. jako Partia Socjaldemokratyczna[669].

W rzeczywistości politycznej dominują dwie partie - Partia Socjalistyczna i Partia Socjaldemokratyczna[670]. Na 16 legislatur, w wyborach zawsze wygrywała jedna z nich - samodzielnie lub w koalicji (tabela 20).

---

[667] Dziś PSD-PPD Partido Social-Democrata

[668] B. Kosowska - Gąstoł, System partyjny Portugalii [w:] B. Kosowska - Gąstoł (red.) Systemy partyjne państw Unii Europejskiej, System partyjny Portugalii, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2010, s. 275.

[669] A. Freire, The Party System of Portugal [w:] O. Niedermayer, R. Stöss, M. Haas (red.), Die Parteiensysteme Westeuropas, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden 2006, s. 375; B. Kosowska - Gąstoł, System partyjny Portugalii, op.cit., s. 273 - 275.

[670] Zob. N. Guedes, Esquerda-direita: análise das posições ideológicas do PS e do PSD (1990-2010), Sociologia, Problemas e Práticas, no.80/2016, http://journals.openedition.org/spp/2110 (15.09.2022).

Tabela 20 Partie polityczne w poszczególnych kadencjach w Zgromadzeniu Republiki w latach 1976- 2022

Kadencja	Wybory	Partie polityczne (według miejsca w wyborach)	Status powyborczy
I	25.04. 1976	PS, PPD, PCP, CDS, UDP	PS mniejszość
	2.12.1979*	AD, PS, APU, UDP	Koalicja PS+CDS
II	5.10.1980	AD, FRS, APU, UDP	Koalicja AD (PSD+CDS+PPM)
III	25.04.1983	PS, PSD, APU, CDS	Koalicja PS+PSD
IV	06.10.1985	PSD, PS, PRD APU, CDS	PSD mniejszość
V	19.07.1987	PPD/PSD, PS, CDU, PRD, CDS	PSD
VI	06.10.1991	PPD/PSD, PS, CDU, CDS, PSN	PSD
VII	01.10.1995	PS, PPD/PSD, CDS-PP, CDU	PS mniejszość
VIII	10.10.1999	PS, PPD/PSD, CDU, CDS-PP, BE	PS mniejszość
IX	17.03.2002	PPD/PSD, PS, CDS-PP, CDU, BE	Koalicja PSD-CDS
X	20.02.2005	PS, PPD/PSD, CDU, CDS-PP, BE	PS
XI	27.09.2009	PS, PPD/PSD, CDS-PP, BE, CDU	PS mniejszość
XII	05.06.2011	PS, PPD/PSD, CDS-PP, CDU, BE	Koalicja PSD+CDS
XIII	04.10.2015	PáF (Portugal á Frente), CDS-PP, BE, CDU	PáF (koalicja PSD-CDS)
XIV	06.10.2019	PS, PPD/PSD, BE, CDU, CDS,. PAN, CHEGA, IL, LIVRE	PS mniejszość
XV	30.01.2022	PS, PPD/PSD, CHEGA, IL, BE, CDU	PS
XVI	10.03.2024	PSD, PS, CHEGA, IL, BE, PCP - CDU, LIVRE, PAN	PSD mniejszość

*wybory śródkadencyjne

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z Comissão Nacional de Eleições (CNE), https://www.cne.pt/content/eleicoes-referendos (2.03.2022)

Zagadnienie regionalizacji, wizja regionów administracyjnych (przypisywanej im funkcji oraz celu, jaki miałyby realizować) oraz przebiegu procesu, w którym miałyby one zostać utworzone, stanowi odzwierciedlenie wartości, jakie tym zagadnieniom przypisywano i w rezultacie przekłada się na argumenty podnoszone dla poparcia lub przeciw regionalizacji administracyjnej w ogóle albo w określonym jej aspekcie.

W formułowaniu poglądów oraz artykułowaniu rozumienia badanych zjawisk partie polityczne największą aktywność wykazywały przed 1998 r., gdy uzgadniano szczegóły kształtu regionalnego szczebla władzy samorządowej w kontynentalnej części Portugalii oraz sposób, w jaki należałoby urzeczywistnić zapisy Konstytucji w tym względzie. W tej kwestii wypowiadały się zatem ówczesne główne siły polityczne:

1) Partia Socjalistyczna (Partido Socialista - PS) centrolewicowa partia głównego nurtu politycznego z wieloma wewnętrznymi frakcjami, od demokratycznego socjalizmu przez socjalliberalizm po centryzm[671]. Na scenie politycznej funkcjonuje od 1973 r.[672]. PS popiera keynesizm, europeizm i progresywizm[673]. Jej liderem jest P. Nuno Santos. Partia zdobyła 78 mandatów w parlamencie po wyborach w marcu 2024[674].

2) Partia Socjaldemokratyczna (Partido Social Democrata - PSD), założona w 1974 roku. Pomimo nazwy „Socjaldemokraci" jest partią centroprawicową[675]. Opisywana jako liberalno -konserwatywna, konserwatywna, konserwatywno-liberalna z elementami chrześcijańsko -demokratycznymi, liberalnymi i ekonomiczno - liberalnymi; uznawana raczej za partię władzy, ukierunkowaną na wygrywanie wyborów, niż działającą w oparciu o ideologię[676]. PSD w Zgromadzeniu Republiki dysponuje 80 posłami[677].

3) Partia Komunistyczna Portugalii (Partido Comunista Portugues - PCP) - partia o najdłuższym politycznym stażu[678]. Zawsze zajmuje lewą stronę sceny politycznej, oscylując w kierunku skrajnej lewicy. PCP jest komunistyczną, marksistowsko-leninowską partią polityczną opartą na centralizmie demokratycznym. uważa się za patriotyczną

---

[671] M. Lisi, A. Freire, The selection of party leaders in Portugal [w:] J.B. Pilet, W. P. Cross (red.), The Selection of Political Party Leaders in Contemporary Parliamentary Democracies: A Comparative Study, Routledge London - New York 2014, s. 124 i nast.

[672] Partidos Politicos, Comissão Nacional de Eleições, https://www.cne.pt/content/partidos-politicos-1 (12.04.2021).

[673] Zob. M. Costa Lobo; P.C. Magalhães, The Portuguese Socialists and the Third Way, European Consortium for Political Research , ECPR Joint Sessions of Workshops, Workshop n°11 : Third Ways in Europe Grenoble 2001, https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/aff5acde-4dbc-4182-b92a-3365cafb1802.pdf (12.04.2021).

[674] Zob. Eleições para a Assembleia da República 2024, Comissão Nacional de Eleições, Eleições para a Assembleia da República 2024 | Comissão Nacional de Eleições (cne.pt) (4.05.2023).

[675] J. M. Colomer, Spain and Portugal: Rule by Party Leadership, [w:] J. M. Colomer (red.), Comparative European Politics, Routledge 2008, s. 187; Cronologia, Strona Internetowa Partii PSD, https://www.psd.pt/pt/cronologia (10.07.2021).

[676] C. Santos, Ideologia do PSD: entre Nacionalistas Croatas e Camponeses da Lituânia, Europeias, Legislativas 9.05.2009, https://web.archive.org/web/20110721200158/http://eleicoes2009.info/legislativas/ideologia-do-psd-entre-nacionalistas-croatas-e-camponeses-da-lituania/ (10.07.2021).

[677] Zob. Eleições para a Assembleia da República 2024, Comissão Nacional de Eleicoes, https://www.cne.pt/content/eleicoes-para-assembleia-da-republica-2024 (2.04.2024).

[678] Założona w 1921 r. Zob. O Partido, Strona Internetowa Partii PCP, https://www.pcp.pt/programa-do-pcp#iv-o-partido (10.07.2021).

i internacjonalistyczną[679]. Od 1976 roku PCP jest partią opozycyjną wobec kolejnych rządów których działania, jej zdaniem, stoją w sprzeczności z wartościami rewolucji kwietniowej 1974 r. i Konstytucji Republiki Portugalskiej[680]. Tylko jeden raz - w 1976 r. startowała w wyborach samodzielnie, później wchodziła w koalicje - najpierw jako Sojusz Zjednoczonego Ludu - Aliança Povo Unido (APU), później zaś Unitarna Koalicja Demokratyczna - Coligação Democrática Unitária - CDU[681]. Choć nieprzerwanie uczestniczy w pracach Zgromadzenia Republiki, jej wpływ sukcesywnie słabnie[682].

4) Partia Ekologiczna „Zieloni" (Partido Ecologista „Os Verdes"- PEV), założona w 1982 r. tworząca wraz z PCP Unitarną Koalicję Demokratyczną (Coligação Democrática Unitária - CDU)[683], „wyraża wolę obywateli do promowania bardziej aktywnych działań w sferze ekologicznej w społeczeństwie portugalskim" [684]. Ideologicznie lokowana na lewicy. PEV nigdy nie startował w wyborach, czy to parlamentarnych, czy samorządowych, samodzielnie. Obecnie w Zgromadzeniu Republiki partia nie posiada reprezentacji.

5) Partia Centrum Demokratyczno - Społeczne - Partia Ludowa (Partido do Centro Democrático Social - CDS-PP) to konserwatywna partia polityczna inspirowana chrześcijańską demokracją, która (jak sama podkreśla) pozostaje otwarta na „wszystkich centrolewicowych i centroprawicowych demokratów" [685]. Od 2022 r., CDS-PP nie jest reprezentowana w Zgromadzeniu Republiki[686].

Po roku 1998 scena polityczna w Portugalii wzbogaciła się o kilka nowych ugrupowań:

1) Utworzoną w 1999 r., partię polityczną Blok Lewicy (Bloco de Esquerda-BE), głoszącą demokratyczny socjalizm, (radykalny) lewicowy populizm, eko-socjalizm, feminizm

[679] Zob. Estatutos do PCP, Strona Internetowa Partii PCP, https://www.pcp.pt/estatutos-do-pcp (10.07.2021).
[680] Partido Comunista Portugal, Nossa Europa, https://nossaeuropa.eu/definitions/view/1894 (10.07.2021).
[681] W pierwszej koalicji: PCP, Portugalski Ruch Demokratyczny/Demokratyczne Komisje Wyborcze (Movimento Democrático Português /Comissões Democráticas Eleitorais - MDP), zaś w roku 1983 dołączyła Partia Ekologiczna „Zieloni (Partido Ecologista "Os Verdes" PEV). Obecnie koalicja obejmuje jedynie PCP i PEV.
[682] Zob. Comissão Nacional de Eleições, https://www.cne.pt (15.03.2023)
[683] PEV, Strona Internetowa Partii Ekologicznej „Zieloni", https://osverdes.pt/ (13.07.2021).
[684] Historia PEV, Strona Internetowa Partido Ecologista „Os Verdes", https://osverdes.pt/partido/historia/ (13.07.2021); Estatutos do Partido Ecologista „Os Verdes" Aprovados na XII Convenção Auditório do ISEG, Lisboa, 18 - 19 .05. 2012, Strona Internetowa Partii PEV, https://osverdes.pt/partido/estatutos/ (13.07.2021).
[685] Historia CDS, Strona Internetowa Partii Centrum Demokratyczno - Społeczne https://www.cds.pt/historia.html (13.07.2021) Założona pod nazwą Centrum Demokratyczno - Społeczne (CDS) Później zmieniono nazwę na Partido Popular (zachowując akronim CDS–PP), a następnie na obecną Centrum Demokratyczno - Społeczne - Partia Ludowa
[686] S. Rodrigues, CDS fica fora do Parlamento e líder demite-se, Publico 31.01.2022, https://www.publico.pt/2022/01/31/politica/noticia/cds-fica-parlamento-lider-demitese-1993672 (13.07.2022).

i eurosceptycyzm[687], która "(...) promuje obywatelską kulturę uczestnictwa i demokratyczne działania polityczne jako gwarancję przemian społecznych (...) [688]. W parlamencie BE dysponuje jedynie 5 posłami[689].

2) Partię Ludzie-Zwierzęta-Przyroda (Pessoas-Animais-Natureza PAN)[690], która „broni świadomego, wolnego, sprawiedliwego i integracyjnego społeczeństwa oraz demokracji opartej na uczestnictwie, etyce, konwergencji, szacunku i równości"[691]. Sama określa się partią szczególnego celu i odcina od wszelkich prób usytuowania jej w ideologicznym spektrum, ale lokuje się ją pomiędzy Partią Socjalistyczną i Livre, w centro-lewicowym spektrum [692]. Do Zgromadzenia Republiki w ostatnich wyborach PAN wprowadziła tylko jednego posła[693].

3) Założoną w 2014 r. partia Wolność (Livre - L)[694], której programowymi jej zasadami, są wolność, równość, solidarność, socjalizm, ekologia i europeizm [695]. W politycznym spektrum uważana jest za lewicę, centro - lewicę albo umiarkowaną lewicę [696]. Partię w Zgromadzeniu Republiki reprezentuje czterech deputowanych[697].

4) Funkcjonującą od 2017 r partię Inicjatywa Liberalna (Iniciativa Liberal - IL) [698] opowiadającą się za liberalizacją gospodarczą, polityczną i kulturalną. Partia uważana jest za

[687] Według niektórych zajmuje elastyczną i umiarkowaną pozycję na lewo od Partii Socjalistycznej (PS), według innych jest określana jako radykalna lewica. Zob. L. March, Contemporary Far Left Parties in Europe. From Marxism to the Mainstream?, International Policy Analysis, Friedrich - Ebert- -Stiftung, Berlin, 2008, s. 4 Contemporary Far left parties in Europe, https://library.fes.de/pdf-files/id/ipa/05818.pdf (10.10.2022). ;
D. Wall, The Rise of the Green Left: Inside the Worldwide Ecosocialist Movement, Pluto Press, 2010, s. 97, https://ghostarchive.org/archive/EABnL (10.10.2022).
[688] Estatutos (Revistos em 2021) Aprovados na XII Convenção Nacional - 22 e 23 de maio de 2021 https://www.bloco.org/o-bloco/estatutos.html art.1 (10.10.2022).
[689] Eleições para a Assembleia da Republica 2024, Comissão Nacional de Eleições, op.cit., (online).
[690] Partia działa od 2009 r. Zob. Historia PAN, Strona Internetowa Partii PAN, https://www.pan.com.pt/historia-timeline/ (10.10.2022).
[691] Estatutos e regulamentos, Strona Internetowa Partii PAN, https://pan.com.pt/estatutos-e-regulamentos/ (10.10.2022).
[692] Factbox: Parties and leaders contesting Portugal's snap election, Reuters 27.01.2022, https://www.reuters.com/world/europe/parties-leaders-contesting-portugals-snap-election-2022-01-27/ (10.10.2022).
[693] Eleições para a Assembleia da Republica 2024,Comissão Nacional de Eleições, op.cit. (online)
[694] Acórdão N.º 255/2014, Processo n.º 205/14 (52/PP), Tribunal Constitucional Portugal, https://www.tribunalconstitucional.pt/tc/acordaos/20140255.html (10.10.2022).
[695] Declaração de Princípios, https://partidolivre.pt/declaracao-de-principios-2-2 (14.02.2023).
[696] Zob. T. Wagner, Don't call us PIGS, Deutsche Welle, 24.04.2014, https://www.dw.com/en/upstart-portuguese-party-wants-more-europe/a-17589753 (10.07.2021).
[697] Eleições para a Assembleia da Republica 2024,, op.cit., (online).
[698] Zob. Acórdão (extrato) n.º 826/2017 Processo n.º 1140/17 (57/PP), DAR, 2.ª série — N.º 11 — 16.01. 2018, 1977-1980, https://iniciativaliberal.pt/wp-content/uploads/2019/01/Acordao-TC-0197701980.pdf (10.07.2021).

prawicową, ale sama deklaruje „(...) „agnostycyzm" w stosunku do podziału lewica -prawica,"[699]. W obecnym parlamencie posiada 8 posłów[700].

5) Najmłodszą, założoną w 2019 r. partię, CHEGA! (CH)[701]. Wyznaje ona populistyczną, radykalnie prawicową, nacjonalistyczną, konserwatywną i ekonomicznie liberalną ideologię, której spektrum polityczne określa się jako skrajnie prawicowe [702]. CH dysponuje 50 deputowanymi i jest trzecią, po PS i PSD, siłą polityczną w Parlamencie[703].

W tym układzie politycznym kwestia regionalizacji wymagałaby konsensusu wiodących partii, zakładając, iż znajdzie się ona w ich agendzie.

Regiony administracyjne i samą regionalizację partie ujmują w dwóch kontekstach: jako element ogólnej demokratyzacji - umożliwienie obywatelom (poprzez decentralizację władzy) udziału w podejmowaniu decyzji oraz w aspekcie rozwoju społeczno - ekonomicznego, przy czym oba wymiary zwykle ujmuje się łącznie.

Regiony administracyjne opisywane są jako „przestrzenie wspólnotowe", „instancje reprezentacji politycznej", „terytorialne, kolektywne osoby prawne - samorządy wyposażone w organy przedstawicielskie, których celem jest realizacja interesów ludności"(PS)[704]. Muszą one „(...) być traktowane przede wszystkim jako władza lokalna" (PCP) [705], „organy koordynacyjno-władcze w służbie samorządów", „instytucje samorządowe ukierunkowane na rozwój regionalny i dobrobyt ludności, „(...) obszary współpracy między gminami i koordynacji odpowiednich działań" (PS) [706], „ośrodki planowania regionalnego i jego koordynacji", „struktury zajmujące się obszarami planowania i rozwoju, organizacją terytorialną, środowiskiem i zasobami naturalnymi oraz koordynacją i wsparciem działania

[699] Iniciativa Liberal descontente com o lugar atribuído no Parlamento, Sabado.pt , https://www.sabado.pt/portugal/detalhe/iniciativa-liberal-descontente-com-o-lugar-atribuido-no-parlamento (14.02.2022).
[700] Eleições para a Assembleia da Republica 2024,, op.cit., (online)
[701] Partido CHEGA, Strona Internetowa partii CHEGA!, https://partidochega.pt/ (10.07.2021);
[702] S. J. Almeida, Chega um partido populista de extrema-direita a Portugal, Publico 26.01.2019, https://www.publico.pt/2019/01/26/politica/opiniao/chega-partido-populista-extremadireita-portugal-1859410/amp (10.07.2021).
[703] Eleições para a Assembleia da Republica 2024,, op.cit., (online).
[704] Programa Eleitoral de Governo – do PS e da Nova Maioria. Programa para as eleições legislativas 1995, s.I-53,
[705] Declaração De Carlos Carvalhas, Secretário-Geral, Referendo das Regiões e a intervenção do PCP, 24.07.1998, Lisboa, https://www.pcp.pt/referendo-das-regioes-intervencao-do-pcp (12.03.2021).
[706] Portugal para todos Para um Portugal moderno e solidario, Programa para um Governo do Partido Socialista Programa para as eleições legislativas 1987, s. 7; Programa de governo do Partido Socialista, Eleições Legislativas 1991, Lisboa 1991, s.39 i 41; Um Pacto de Progresso para 4 anos de Governo – 1985/9 – com o PS no Governo um Portugal mais próspero mais europeu mais português Programa para as eleições legislativas eleitorais do PS 1985, s.27.

samych gmin" [707], „czynniki porządkujące i gwarancje regionalnej równowagi na asymetrycznie rozwiniętym terytorium"[708], których podstawową funkcją będzie „określanie planu rozwoju regionalnego - w demokratycznie partycypacyjny i zintegrowany sposób", oraz „uczestnictwo, z mocy prawa, w planowaniu w skali kraju oraz w realizacji programów operacyjnych na poziomie regionalnym" (PS)[709]. To także „(...) odpowiednio zwymiarowana pod kątem skutecznego oddania efektywnej władzy w ręce wybranych przedstawicieli (...) administracja pośrednia (...), funkcjonalna, służąca ludności, której głównym celem jest promocja i rozwój gospodarczy regionu"[710], „nowy szczebel samorządowy" (PSD)[711], „trzecia kategoria władz lokalnych" (PS)[712].

Także młodsze partie polityczne zgadzają się co do tego, że są to „pośrednie struktury państwa wyposażone w demokratyczną legitymację" (BE)[713], „pośredni poziom władzy" (PAN)[714], „pośredni poziom administracji państwowej" (L)[715], „warstwa władzy między gminami a państwem centralnym" i „poziom władzy lokalnej" (IL)[716].

Regionalizacja opisywana jest z kolei jako „instrument decentralizacji o niekwestionowanym samorządowym charakterze" (PS)[717], „demokratyczny proces terytorialnego podziału, inicjatywy i partycypacji" (PS)[718] i „proces, który - zgodnie z konstytucją portugalską – ma doprowadzić do utworzenia trzeciej władzy lokalnej z legitymacją demokratyczną, skalą, racjonalnością terytorialną i skuteczną zdolnością do podejmowania i wykonywania decyzji" (PS)[719]. To także „(...) element zrównoważonej strategii rozwoju różnych regionów kraju, zwalczania asymetrii, obrony równych szans,

[707] Programa Eleitoral de Governo – do PS e da Nova Maioria …, op.cit., s. I-53.
[708] Um Pacto de Progresso para 4 anos de Governo – 1985/9…, op.cit., s. 27.
[709] Programa de governo do Partido Socialista, Eleiçoes Legislativas 1991, op.cit., s.41 i Programa Eleitoral de Governo – do PS e da Nova Maioria …, op.cit., s. I-53.
[710] Programa eleitoral 1976, Partido Social Democrata, punkt 10.3; Programa eleitoral 1985, Partido Social Democrata, s.14-15, Strona internetowa Partii PSD, https://www.psd.pt/sites/default/files/2020-09/programa-eleitoral-1976_3.pdf (10.10.2019).
[711] Programa Eleitoral 1987, Partido Social Democrata, s.20, Programas do Partido e Programas Eleitorais | PSD (3.05.2019).
[712] Compromisso de Governo para Portugal 2005-2009 – Voltar a Acreditar – Bases Programáticas Programa do Partido Socialista para as eleições legislativas 2005,, s.126,
[713] Programa Eleitoral Bloco de Esquerda 2019, Faz Acontecer, s.114.
[714] Programa Eleitoral Legislativas 2022, Agir ja!, PAN Pessoas-Animais-Natureza,, s.161.
[715] Aprofundar abril: avançar com a regionalização, O Livre defende o debate e um referendo sobre a implementação de regiões administrativas a tempo das eleições autárquicas de 2021, Comunicados, 18.02.2020, Strona Internetowa Partii Livre, https://partidolivre.pt/comunicado/regionalizacao (10.10.2022).
[716] Moção de Estratégia Global, Juntos A Liberalizar, Iniciativa Liberal, Lisboa 2019, s. 11, https://iniciativaliberal.pt/wp-content/uploads/2020/12/CN-2019-Mo%C3%A7%C3%A3o-Estrat%C3%A9gia-Global.pdf (10.10.2022).
[717] Portugal para todos Para um Portugal moderno e solidario, op.cit., s.7.
[718] Programa Eleitoral de Governo – do PS e da Nova Maioria, op.cit., s. 1-53.
[719] Compromisso de Governo para Portugal 2005-2009 – Voltar a Acreditar …,op.cit., s.126.

spójności gospodarczej i społecznej, solidarności narodowej oraz konkurencyjności wobec wyzwań wynikających z integracji europejskiej" (PS)[720].

Dla PCP jest ona „normalnym i naturalnym procesem demokratyzacji życia politycznego i administracji publicznej", który ma na celu demokratyzację procesów decyzyjnych i racjonalizację w gospodarowaniu zasobami kraju poprzez zagwarantowanie realizacji zadań w skoordynowany sposób. Ma on przyczynić się do promocji trwałej poprawy jakości życia[721].

Partia LIVRE traktuje proces jako „projekt spójności narodowej, równości i rozwoju, (...) oznaczający instytucjonalne, reprezentatywne i proceduralne zbliżenie państwa do ludności, mające na celu włączanie obywateli, organizacji i ruchów w przemiany lokalne, regionalne i krajowe", co umożliwiałoby „korektę deficytu demokracji, który powoduje niedostosowanie polityk publicznych do problemów i potencjału każdego regionu"[722].

Zdaniem Bloku Lewicy regionalizacja „(...) służy promocji polityki spójności terytorialnej oraz powszechnej kontroli inwestycji publicznych i polityki gospodarczej w celu zniesienia nierówności między terytoriami"[723], zaś według PSD należy ją wiązać z „zespołem działań o charakterze instytucjonalnym, które w ramach ewolucyjnego procesu (…) prowadzą do powstania instytucji regionalnych i wzmocnienia ich autonomicznej zdolności decyzyjnej"[724].

Jedyną partią, która konsekwentnie, od samego początku odrzuca regionalizację administracyjną, jest prawicowa CDS-PP. Były lider partii, F. Rodrigues dos Santos, uznał zagadnienie za „temat podniesiony do dyskusji ręką skrajnej lewicy i podobający się blokowi centralnemu (PSD i PS)"[725], a sama reforma administracji publicznej „ma służyć obywatelom i instytucjom, a nie usprawiedliwiać się sama przez się. Państwo musi być bardziej elastyczne i otwarte w decentralizacji kompetencji administracji lokalnej, nie dopuścić do nieproporcjonalnego udziału państwa i nie generować obciążeń podatkowych" [726]. Regionalizacja, zdaniem partii, nie spełnia tych wymagań. W związku z tym CDS proponuje „odrzucić jakąkolwiek jej formę, prawdziwą lub ukrytą, bowiem kraj potrzebuje spójności

[720] Programa Eleitoral de Governo – do PS e da Nova Maioria, op.cit., s. 1-53.
[721] Declaração De Carlos Carvalhas, Referendo das Regiões e a intervenção do PCP, op.cit., (online).
[722] Moção de Estratégia Global, Juntos A Liberalizar, op.cit., s. 11,
[723] Programa Eleitoral Bloco de Esquerda 2019, op.cit., s.114,
[724] Livro branco sobre regionalização, Secretaria de Estado da Administração Regional e Local, A Secretaria, Lisboa 1981, s.7; Zob. też Resolução n.º 1/82, de 4.01.1982: DAR n.º 2/1982, Série I de 1982-01-04, s. 5 - 9.
[725] B. Marques, CDS assume ser „frontalmente e sem rodeios contra a regionalização", 16.12.2021, https://jornaleconomico.pt/noticias/cds-assume-ser-frontalmente-e-sem-rodeios-contra-a-regionalizacao-820947 (10.10.2022).
[726] Programa Eleitoral CDS-PP Legislativas 2019, s.18, https://ephemerajpp.com/wp-content/uploads/2019/08/programaeleitoral_legislativascds19.pdf (10.10.2022).

terytorialnej, nie trzeba go dzielić; nie potrzebuje też kolejnej pośredniej struktury administracyjnej, z odpowiednimi kosztami, biurokracją, nową regionalną klasą polityczną i warunkami do tworzenia zależności od kacyków, korupcji i nadużyć władzy”[727].

Dwie inne partie - CHEGA! i Inicjatywa Liberalna wydają się nie tyle odrzucać samą regionalizację, co ten konkretny, proponowany przez konstytucję model, w każdym razie prezentują odmienne rozumienie procesu.

Pierwsza z nich deklaruje, iż będzie „(...) zapobiegać regionalizacji administracyjnej (...) która nie wynika ze swobodnego i odwracalnego stowarzyszenia gmin”[728]. Tymczasem IL, uważa, iż regionalizacja jest „(...) projektem, który ma na celu stworzenie kolejnej warstwy władzy między gminami a państwem centralnym”[729], popiera także „ograniczenie interwencji państwa centralnego, utrzymanie władzy w rękach jednostek i w bliższych im ośrodkach decyzyjnych”, ale przez działania w tym kierunku rozumie „umocnienie gmin i ułatwianie dobrowolnej agregacji parafii i gmin w celu efektywnego zarządzania terytorium”[730].

Partie zgadzają się zatem co do charakteru regionów jako szczebla władzy lokalnej - samorządowej i jako elementu struktury organizacyjnej państwa wspomagającego wdrażanie polityki rozwoju, w której region ma odgrywać rolę koordynatora, jednak punkt ciężkości jest tu wyraźnie inny, co widać przy analizie stanowisk głównych partii - podczas, gdy dla PS demokratyczna partycypacja obywateli w sprawowaniu władzy na poziomie regionalnym jest szczególnie eksponowana jako stanowiąca przedmiot działania państwa dla wsparcia jego działalności (i to temu ostatniemu, nie społecznościom w procesie regionalizacji Partia Socjalistyczna przyznaje priorytet), to PSD kładzie nacisk na element demokratycznej partycypacji w podejmowaniu decyzji. Zdaniem Partii Socjaldemokratycznej „państwo powinno być w służbie osoby, a nie na odwrót, bowiem polityka zaczyna się i kończy na jednostce”[731].

Wyraźny jest także brak logiki w argumentacji niektórych partii (jak CH i IL), które zgadzając się co do samorządowego charakteru regionu, regionalizacji upatrują raczej w ewidentnie pozbawionych tej cechy związkach gmin.

[727] Compromisso Eleitoral CDS-PP Legislativas 2022, https://www.politicaparatodos.pt/party/CDS-PP/manifesto/80 (2.01.2023).
[728] Programa Politico Chega 2019, s.24, https://raquelcardeiravarela.files.wordpress.com/2019/12/programa_polc38dtico_2019_chega-2.pdf (2.01.2023).
[729] Moção de Estratégia Global. Juntos a liberalizar…, op.cit., s.11,
[730] Iniciativa Liberal Programa Político 2017, https://iniciativaliberal.pt/programapolitico2017/ (10.07.2021).
[731] Principios, Partido Social Demokrata, Strona internetowa PSD, https://www.psd.pt/pt/principios (10.07.2021).

Już w poglądach na regiony administracyjne i regionalizację zarysowują się argumenty przemawiające na korzyść i podnoszone przeciwko niej - zauważalne w artykułowaniu postaw wobec roli, jaką miałyby pełnić.

W dyskusji międzypartyjnej region ujmowany jest wyraźnie jako władza lokalna, region administracyjny - element procesu decentralizacji. Wypowiadając się na temat regionalizacji partie deklarują wolę odrzucenia „wszelkich duszących i centralistycznych form władzy" (PEV)[732] oraz „(....) uwolnienie społeczeństwa od duszącego ciężaru państwa (....)" (PSD)[733]. Regionalizacja uznawana jest za remedium na „(...) negatywne skutki centralizacji, zwłaszcza takie jak ograniczenie autonomii, słabnięcia siły, tożsamości i spójności jednostek składowych Narodu, w szczególności wspólnot lokalnych" (PS)[734].

Decentralizacja, w której rezultatem jest pośredni szczebel władzy wiąże się z postulatem przyznania mu możliwości samodzielnego decydowania o jego sprawach, pozwala realizować demokratyczne zasady, zwłaszcza zaś zasadę partycypacji. Owa samodzielność decyzyjna wskazywana jest przez partie, bowiem „regionalizacja jest ważnym wektorem wzmacniania demokracji uczestniczącej" (PCP)[735], a „regiony bez głosu i bez uznania nie będą mogły zabierać głosu ani wpływać na decyzje w sprawach, które ich dotyczą i są istotne dla ich przyszłości, (...). Ten głos i to uznanie będzie możliwe tylko wtedy, gdy będzie oparte na politycznie legitymizowanych decyzjach" (L)[736].

Ta reforma pozwala zatem urzeczywistnić nie tylko zasadę uczestnictwa, ale i pomocniczości (IL)"[737]. Ten argument należy do najczęściej podnoszonych. Zdaniem Inicjatywy Liberalnej istnienie pośredniego poziomu władzy lokalnej jest niezbędne**,** ponieważ "(...) gminy nie mogą rozwiązywać problemów, które są na szczeblu ponadgminnym lub wykraczają poza ich granice (...)"[738]. Brak regionalnego poziomu, według PS, „nieuchronnie prowadzi do postulatu maksymalnej decentralizacji do gmin wraz z przekazaniem zadań i kompetencji, z którymi wiele z nich z trudem będzie w stanie sobie poradzić"[739]. Zadaniem regionów jest zatem wspomaganie gmin w ich działalności traktując je jako „(...) obszary

[732] Program PEV, IX Convenção Nacional Ecológica, Lisboa 16-17.05. 2003 , https://osverdes.pt/partido/programa/#1639584463465-d6ea00cb-6303 (10.07.2021).
[733] Programa eleitoral PS 1985, op.cit., s.8.
[734] Ibidem, s.7.
[735] Declaração De Carlos Carvalhas, op.cit., (online).
[736] Aprofundar abril: avançar com a regionalização, op.cit. (online).
[737] B. Machado, Regionalização, a eterna reforma adiada, Juntos a libaralizar Braga, Braga Liberal, 1.05.2021, https://bragaliberal.pt/media-il/artigos-de-opiniao/6-regionalizacao-a-eterna-reforma-adiada (10.10.2021).
[738] Mudar em Paz a vida Portuguese, Medidas para um governo PS, Programa eleitoral 1979, s. 33, 37-38, https://ps.pt/programas-eleitorais/programas-eleitorais-do-ps/ (1.03.2019).
[739] Ibidem, s.38. Zob. punkt f).

współpracy między gminami i koordynacji odpowiednich działań" (PS)[740]. Wyraźnie też podkreślano, że „(...) nie mogą one i nie powinny ograniczać lokalnych kompetencji i lokalnych finansów" (PS)[741], Dlatego w dyskusji pojawiał się argument o konieczności zdefiniowania i rozgraniczenia zakresu/ów działań władz lokalnych, „(...) aby podtrzymać pozytywne współzależności między trzema poziomami władzy (...), zapobiegając możliwości zduszenia poziomu lokalnego i mając na uwadze jedność państwa (...)" (PS)[742]. Brak szczebla regionalnego postrzegano jako zagrożenie dla równowagi w ewolucji relacji między władzą centralną a lokalną - zwłaszcza gminną" (PS)[743].

Region jako „koordynator i miejsce zbieżnych gminnych interesów realizować ma także zasadę partnerstwa pomiędzy podmiotami publicznymi i prywatnymi, angażując je do współdziałania dla dobra wspólnot lokalnych oraz państwa jako całości (PS)"[744]. Niewątpliwy jest tu zatem walor wzmacniania społeczeństwa (PSD) [745], oraz „realizacja aspiracji mieszkańców regionów, podtrzymywania i umacniania ich tożsamości, czemu sprzyjać ma swoboda decyzyjności i partycypacja w ich podejmowaniu. Wspomaga także reprezentację społeczeństwa obywatelskiego" (PS)[746].

„Uwzględnianie oddolnych uwarunkowań przy tworzeniu regionów" uważa się za przesłankę powodzenia całego procesu (PS)[747]. Partia Komunistyczna także wyjaśnia, iż regiony mogą być instrumentem narodowej jedności i solidarności „(...) gdy będą w stanie właściwie odpowiedzieć na aspiracje reprezentowanych społeczności i jeśli ludność poczuje, że regiony te będą miały autonomię, aby stawić czoła własnym problemom i dysponować większymi środkami niż dotychczas". Są one tworzone po to, by „(...) raczej oddolnie łączyć gminy i ludność, w oparciu o ich własne wybory i wzmacniać spójność narodową, poprzez zmniejszanie asymetrii rozwojowych (...)"[748].

Rola regionu, jak zauważa PS, zaznacza się ponadto w koordynacji działań w skali kraju, poprzez zapewnienie „(...) zgodności decyzji podejmowanych na poziomie lokalnym i regionalnym z projektem politycznym określanym demokratycznie przez suwerenne organy

[740] Um Pacto de Progresso para 4 anos de Governo – 1985/9…, op.cit., s.27,
[741] Ibidem, s.27.
[742] Dez anos para mudar Portugal: proposta PS para os anos 80 aprovado no III Congresso do Partido Socialista, Lisboa 1979, Edições Portugal Socialista, Lisboa, 1979, s. 84.
[743] Ibidem, s. 86.
[744] Programa Eleitoral de Governo – do PS e da Nova Maioria,op.cit., I-53.
[745] Programa eleitoral PSD 1985, op.cit., s.8.
[746] Programa Eleitoral de Governo – do PS e da Nova Maioria, op.cit., s. 1-53 i 1-54.
[747] Dez anos para mudar Portugal…, op.cit., s.86.
[748] Regionalização - Perguntas e respostas, Avante!» Nº 1287 - 30 lipiec 1998, Strona internetowa Partii Komunistycznej Portugalii, https://www.pcp.pt/regionaliza%C3%A7%C3%A3o-perguntas-e-respostas (15.03.2021).

oraz z celami rozwoju gospodarczego i społecznego (...). Wówczas można mówić o spójności działań w państwie, o jego skuteczności”[749]. Sukcesywne odsuwanie regionalizacji „osłabia spójność społeczną i terytorialną kraju oraz pogłębia nierówności i dysproporcje między regionami” (BE) [750].

Zadaniem regionu jest zatem bez wątpienia „stymulowanie katalizującej roli, jaką władze lokalne mogą odgrywać w procesie rozwoju” (PSD)[751] oraz w jego demokratyzacji („władza regionalna i lokalna, skoordynowane planowanie na poziomie władzy centralnej oraz skuteczny udział ludności będą stanowiły sposób na pogłębienie demokracji portugalskiej”) (PS)[752].

Z kolei rolą regionalizacji, zdaniem BE, jest m.in. „promowanie rozwoju regionalnego, spójności społecznej i terytorialnej, wzmacnianie usług publicznych i rozszerzanie ich zasięgu, zdolność do reagowania na wyzwania (...) i tworzenie regionalnej skali partycypacji demokratycznej”[753]. Uważa się ją za „(...) wkład w umacnianie życia demokratycznego, w zapewnienie głębokiej, postępowej reformy administracji publicznej, w tworzenie lepszych warunków dla rozwoju z najbardziej zapóźnionych obszarów kraju i w zachowanie autonomii gminnej” (PCP)[754], oraz „narzędzie do walki z regionalnymi asymetriami w wymiarze gospodarczym, społecznym i ekologicznym, a także pogłębienia demokracji Republiki Portugalskiej, przybliżające obywateli do ośrodków decyzyjnych” (BE)[755].

Wreszcie partie podkreślają, konieczność urzeczywistnienia zapisów Ustawy zasadniczej w zakresie regionów administracyjnych stwierdzając, iż: „decentralizacja władzy na rzecz regionów administracyjnych jest imperatywem demokratycznym, przewidzianym w Konstytucji” (BE)[756], „(...) jedną z tych reform strukturalnych, niezbędnych do pełnego przestrzegania Konstytucji” (PCP)[757], Nawet partia CHEGA!, choć promuje inną wizję regionów, podkreśla konieczność przestrzegania Konstytucji domagając się przeprowadzenia

[749] Mudar em Paz…, op.cit., s.34-35; Compromisso de Governo para Portugal 2005-2009 – Voltar a Acreditar – op.cit., s.126.
[750] Programa Eleitoral 2022-2026, Razões fortes, compromissos claros, Bloco de Esquerda, s.126,
[751] Programa Eleitoral PSD 1985, s.8 https://www.psd.pt/sites/default/files/2020-09/programa-eleitoral-1985.pdf (1.10.2019).
[752] Mudar em Paz…, op.cit., s.34-35.
[753] Programa Eleitoral 2022-2026, Razões fortes..., op.cit., s.126.
[754] Declaração De Carlos Carvalhas, op.cit. (online).
[755] Programa Eleitoral BE 2022-2026, Razões fortes..., op.cit., s.126.
[756] Ibidem, s.126.
[757] Projecto de Resolução nº 54/X - Calendário para a instituição em concreto das Regiões Administrativas 18.07.2005, Strona Internetowa Partii PCP, https://www.pcp.pt/projecto-de-resolucao-no-54x-calendario-para-instituicao-em-concreto-das-regioes-administrativas (3.02.2021).

referendum, bez którego, jak podkreśla partia, „żaden proces regionalizacji w Portugalii nie jest dopuszczalny (...) co, jest zawarte w Konstytucji”[758].

Jest to przy tym, jak wynika z definicji regionalizacji przedstawionej przez PCP, „proces naturalny dla demokratycznych państw” zaś „instytucjonalizacja regionów i ich operacjonalizacja niezbędne do poprawy funkcjonowania państwa w wielu obszarach” (L) [759]. Poprzez przeniesienie do regionów administracyjnych różnych funkcji administracji peryferyjnej państwa regionalizacja „(...) będzie ważnym środkiem drastycznego zmniejszenia obciążenia biurokratycznego” (PCP)”[760]. Wyraźna jest też świadomość możliwych patologii związanych z nieprawidłową implementacją regionów, dlatego wskazywano np. „konieczność zapewnienia mechanizmów zapobiegania i kontroli lokalnego despotyzmu” (PAN).[761].

W dyskursie na temat regionalizacji administracyjnej w Portugalii, na korzyść procesu, zidentyfikować można pewne słowa - klucze, mianowicie: decentralizacja, władza lokalna, partycypacja, pomocniczość, jedność państwa, umocnienie tożsamości lokalnych, wzmocnienie państwa, rozwój, wzmocnienie spójności narodowej, konkurencyjność państwa w kontekście iberyjskim i europejskim, koordynacja polityk publicznych, wyrównywanie dysproporcji rozwojowych terytoriów kraju, równość szans, demokracja, reforma państwa, imperatyw konstytucyjny[762].

Obok pozytywnych argumentów zidentyfikować można kontrargumenty[763].

1. „Tworzenie regionów przysłuży się partyjnej klienteli” (P. Portas, CDS-PP)

2. „Regionalizacja nie jest procesem naturalnym, lecz sztucznym. W przeciwieństwie do krajów, w których została przeprowadzona, w Portugalii regionalizacja nie jest uzasadniona żadnymi względami historycznymi, rasowymi, językowymi czy religijnymi. To klasa polityczna wymyśla podziały, których nie ma, regiony na miarę klienteli (5, 8 lub 20, w zależności od projektów partii), a nawet bunty i aspiracje separatystyczne wcześniej nieznane” (Movimento Portugal Único)[764];

[758] Ibidem
[759] Aprofundar abril: avançar com a regionalização, op.cit., (online).
[760] Declaração De Carlos Carvalhas, op.cit. (online)
[761] Valores, Strona Internetowa Partii PAN, https://www.pan.com.pt/valores/ (10.10.2022).
[762] Zob. też. S. Ferreira Antunes, O poder da palavra no referendo sobre o processo da Regionalização de Portugal Continental em 1998, Dissertação apresentada no Instituto de Ciências Sociais da Universidade do Minho tendo em vista a obtenção do grau de Mestre em Antropologia Cultural e Social, Universidade do Minho, Braga 2005, s. 136-138.
[763] Ibidem, s. 138-149.
[764] Antyregionalistyczny ruch społeczny wspierany przez partię Socjaldemokratyczną.

3. „Regionalizacja pogłębia problem asymetrii i nie zbliża obywateli do władzy politycznej” (J. Ferreira do Amaral, PSD);

4. „Regionalizacja zadałaby kolejny cios już osłabionej władzy państwa i jego rządu, zwiększając ryzyko braku rządzenia w kraju, osłabiając go wewnętrznie i zewnętrznie” (D. Proença de Carvalho - Movimento Portugal Único);

5. „Portugalia, której terytorium jest podobne do terytorium niektórych regionów Hiszpanii, zostałaby rozdarta na maleńkie regiony, wyposażone we własne parlamenty i rządy, naśladujące parlament i rząd narodowy (...) Stworzenie regionów, wraz z powstającymi politycznymi organami wyborczymi, stworzy nowy poziom afirmacji politycznej. Państwo zostałoby poważnie osłabione”. (D. Proença de Carvalho - Movimento Portugal Único);

6. „Regionalizacja sprzyjałaby podziałom między Portugalczykami i w obrębie samych regionów przy podejmowaniu decyzji o lokalizacji organów Komitetów Regionalnych i Służb” (Marcelo Rebelo de Sousa, PSD);

7. „Regionalizacja, ta polityczna transmutacja, która ma na celu podzielenie kraju na osiem frakcji, podzieli Portugalczyków, stworzy przeszkody natury społecznej zamiast koordynować najbardziej akceptowalne struktury” (A. Brás Arroteia, Jornal Aurora do Lima – Viana do Castelo – obywatel przeciw regionalizacji);

8. „Wraz z regionalizacją (...) z pewnością będziemy mieli duży wzrost wydatków” (M. Beleza, PSD);

9. „Regionalizacja niszczy zasadę solidarności narodowej” (Movimento Portugal Único).

Te argumenty też można pogrupować w pewne hasła przewodnie: klientela partyjna; sztuczny proces; podziały; aspiracje separatystyczne; nasilenie problemu asymetrii; brak możliwości rządzenia krajem; osłabienie wewnętrzne i zewnętrzne; tworzenie maleńkich regionów; destabilizacja państwa; transmutacja polityczna; rozbicie kraju na osiem części; podział i brak jedności Portugalczyków; wzrost wydatków, zniszczenie zasady solidarności narodowej.

Zatem hasłu jedności przeciwstawiano jej brak i zagrożenie rozbiciem, rozwojowi i wzmocnieniu państwa jego destabilizację i pogłębienie dysproporcji, zbliżaniu obywateli do władzy - oddalenie, naturalności procesu - jego sztuczność i charakter narzędzia politycznego. Podnoszony jest także argument braku historycznych tradycji w zakresie regionalizacji, małe zróżnicowanie językowe, etniczne, religijne. Co ciekawe, w dyskusji pojawia się ponadto

zarzut odgórnego, nie zaś oddolnego przeprowadzenia procesu[765], a jednocześnie przecież formułowano obawy związane z ruchami separatystycznymi.

Znamienne, że ta retoryka (charakterystyczna dla generowanych wszędzie antyregionalistycznych obaw, o czym wspomniano w części teoretycznej w rozdziale drugim) jest związana głównie z okresem poprzedzającym referendum w sprawie regionalizacji administracyjnej kontynentalnej części Portugalii i podnoszone argumenty należą do tych prezentowanych na potrzeby kampanii przed tym wydarzeniem, skierowane do opinii publicznej.

Zmiana retoryki Partii Socjaldemokratycznej miała tutaj kluczowe znaczenie. Jako jedno z wiodących ugrupowań (sama, bądź za pośrednictwem antyregionalistycznych ruchów społecznych); pomimo samookreślania się jako „bezdyskusyjnie regionalizacyjna"[766], po 1995 r. wycofała poparcie dla reformy zaprzeczając wartościom prezentowanym (oszczędnie, ale zawsze) w programach wyborczych (i poza nimi) przed 1995 r. Partia, wyrażając, wraz z innymi aktorami ówczesnej sceny politycznej, zgodę na ostateczny kształt regionów (zadania, struktura i funkcjonowanie), zapisany w ustawie z 1991 r., wzmocniła jednak swoje opozycyjne stanowisko w sprawie procedury, jaką przewidziano dla ich utworzenia w Konstytucji III Republiki oraz w odniesieniu do uzgodnionego podziału administracyjnego na szczeblu regionalnym.

Negatywny rezultat bezpośrednich konsultacji w sprawie utworzenia regionów administracyjnych, przeprowadzonych w listopadzie 1998 r., przesądził o odłożeniu procesu regionalizacji do realizacji w nieokreślonym bliżej momencie w przyszłości. Aktywność partyjna w tej materii znacznie spadła, ale nie zanikła zupełnie.

W 2005 r. PS zapowiedziała podjęcie inicjatyw mających na celu „(...) stworzenie warunków politycznych dla przyszłego referendum w sprawie regionalizacji absolutnie decydującego dla przyszłości idei regionalizacji w Portugalii"[767], zaś Partia Komunistyczna wystąpiła z projektem zawierającym kalendarz instytucji regionów administracyjnych[768]. Inicjatywę ponawiano w roku 2017, 2019 i w 2022 r. [769].

---

[765] Regionalização - Perguntas e respostas, Avante!» Nº 1287 - 30 lipiec 1998, op.cit., (online).
[766] Programa eleitoral 1987, s.20, Strona Internetowa Partii PSD, https://www.psd.pt/sites/default/files/2020-09/programa-eleitoral-1987.pdf. (1.10.2019).
[767] Compromisso de Governo para Portugal 2005-2009 – Voltar a Acreditar..., op.cit., s.126,
[768] Projeto de Resolução nº 54/X - Calendário para a instituição em concreto das Regiões Administrativas, https://www.pcp.pt/projecto-de-resolucao-no-54x-calendario-para-instituicao-em-concreto-das-regioes-administrativas (3.02.2021).
[769] Projeto de Resolução n.º 823/XIII/2ª Estabelece o calendário para a instituição em concreto das Regiões Administrativas durante o ano de 2019 20.04.2017, https://www.pcp.pt/estabelece-calendario-para-instituicao-em-concreto-das-regioes-administrativas-durante-ano-de-2019 (3.02.2021); Projeto de Resolução n.º

Kwestia ta pojawiła się w kampanii wyborczej Partii Socjalistycznej przed wyborami w 2022 r. Postulując podniesienie jakości demokracji, partia zapowiedziała stworzenie warunków niezbędnych do realizacji procesu regionalizacji mówiąc: „(...) w warunkach, które pozwolą w spokojny i odpowiedzialny sposób wznowić debatę wokół procesu regionalizacji, w ciągu najbliższych dwóch lat (...)[770].

Z kolei PSD (także w 2022 r.) deklarując, że „(...) jest gotowa do zaciągnięcia nowego zobowiązania dotyczącego utworzenia regionów administracyjnych", również zobowiązała się do poddania pod społeczną dyskusję „(...) tematu regionalizacji oraz (...) wdrożenia środków, które w tym kontekście przyczynią się do korygowanie dysproporcji terytorialnych, o ile odpowiadają one woli większości Portugalczyków"[771]. Zmiana lidera PSD w maju 2022 r. zakończyła krótki okres konsensusu partii politycznych w sprawie regionalizacji[772].

Jakkolwiek kwestia regionalizacji jest generalnie popierana przez partie, to podejmowane działania wyraźnie świadczą o tym, że miejsce dla regionów kontynentalnej Portugalii jest, ale nie w kształcie, który zapisano w Ustawie zasadniczej. Zwykle, zdaniem sił politycznych, nie ma warunków, aby podjąć to wyzwanie i - jak zauważa PSD - „fakt, że trzeba zmniejszyć wagę państwa i zagwarantować redukcję deficytu publicznego, jest niemożliwy do pogodzenia z jakąkolwiek niepewnością, która mogłaby wiązać się z procesem tak złożonym jak regionalizacja (...)"[773]. Entuzjazm dla regionalizacji jest krótkotrwały, z reguły ustępuje politycznym potrzebom danej chwili. Impas po zmianie lidera PSD jest tego najlepszym przykładem. Zdaniem L. Montenegro dyskusja w tej materii jest „jałowa i o niczym", a sama regionalizacja pozostawiona w rękach partii Partii Socjalistycznej byłaby katastrofą, jeśli będzie przeprowadzana tak jak decentralizacja[774].

148/XIV/1.ª Estabelece o calendário para a instituição em concreto das Regiões Administrativas durante o ano de 2021, 6.12.2019 https://www.pcp.pt/estabelece-calendario-para-instituicao-em-concreto-das-regioes-administrativas-durante-ano-de-2021 (3.02.2021); Intervenção de João Oliveira, Avançar com a Regionalização, é avançar com o desenvolvimento equilibrado e harmonioso do País,Lisboa 12.01.2022, ,Conferência „regionalização: Agora Ou Nunca", https://www.pcp.pt/avancar-com-regionalizacao-avancar-com-desenvolvimento-equilibrado-harmonioso-do-pais (10.05.2023).

[770] Linhas Gerais e Prioridades para o Programa Eleitoral. Juntos Seguimos e Conseguimos – Programa Eleitoral do Partido Socialista para as eleições de 30.01.2022 Lisboa 2021, s.3; Juntos Seguimos e Conseguimos Secretário Geral, Construção do Programa Eleitoral do PS para as eleições legislativas de 2022, Confianca no futuro, Strona internetowa Parii Socjalistycznej w Portugalii, Lisboa 2022, s.31.

[771] Uma visão para Portugal w: Novos horizontes para Portugal, Legislativas 2022, Lisboa 2021, s. 17 i 47.

[772] M. Leitão, Apresentação Comparada dos Projetos de Revisão Constitucional, nr 12/2022, Processo de Revisão Constitucional.Parlamento.pt, https://ficheiros.parlamento.pt/DILP/Publicacoes/Legislacao/50.ApresentacaoComparadaPRC/50.impressao.pdf (10.05.2023).

[773] Programa Eleitoral do PSD 2011, s.15, https://www.psd.pt/sites/default/files/2020-09/programa-eleitoral-2011.pdf, (1.10.2023).

[774] "Discussão estéril sobre o nada". Montenegro afasta referendo à regionalização, Diario de Noticias 5.07.2022, https://www.dn.pt/politica/montenegro-afasta-referendo-a-regionalizacao-em-toda-a-legislatura--14995450.html

4.2. Stanowisko Głowy Państwa w procesie regionalizacji

Także w wypowiedziach osób sprawujących najwyższy urząd w państwie znaleźć można kwestię regionalizacji.

Do głów państwa, które nie należały do entuzjastów procesu z całą pewnością można zaliczyć M. Soaresa. W 1993 r., jako Prezydent Republiki, mówił: „regionalizacja jest nieco sztuczna, nie ma umocowania w tradycji, w politycznym życiu Portugalii, (...) a gmina tak. I powiem w ten sposób, że lepszym sposobem [na utworzenie regionów - przypis własny MKM] byłoby tworzenie związków gmin”[775]. Tego samego zdania jest późniejszy prezydent A. Cavaco Silva twierdząc, iż .portugalską tradycją jest municypalizm i „w związku z tym nieuchronnie powstawałyby konflikty między kompetencjami regionu a kompetencjami gmin”[776].

M. Soares wbrew stanowisku partii PS, którą współtworzył, jako kandydat w wyborach prezydenckich w roku 2006 otwarcie przyznał, że nie jest zwolennikiem regionalizacji, ale „decentralizacji wielu usług i dekoncentracji decyzji”[777]. Jego zdaniem Portugalia ma tę wielką zaletę, że jest państwem narodowym i przypomniał o wielkich problemach, z którymi boryka się Hiszpania z jej wspólnotami autonomicznymi, gdzie „różne narodowości domagają się niepodległości, ryzykując przekształcenie kraju w państwo federalne”. Obawa przed podobnym scenariuszem w Portugalii prowadzi według niego do wniosku, iż kraj nie powinien być podzielony na regiony[778]. I w tym względzie jego poglądy są zbieżne z tymi, jakie artykułuje A. Cavaco Silva. Zdaniem tego ostatniego regionalizacja byłaby „bardzo negatywna dla Portugalii”[779]. Jak sam twierdzi, jako naukowiec dogłębnie studiował tę kwestię, a jako polityk starał się uzyskać maksymalną ilość informacji o hiszpańskich wspólnotach autonomicznych, co pozwoliło mu sformułować wniosek, iż „(...) tworzenie regionów

(6.08.2022), PSD diz que "seria catástrofe" PS fazer a regionalização como fez a descentralização, Observador 4.11.2022, https://observador.pt/2022/11/04/psd-diz-que-seria-catastrofe-ps-fazer-a-regionalizacao-como-fez-a-descentralizacao/ (26.01.2023).

[775] Declarações de António Guterres e Mário Soares, Arquivos RTP, 1993.01.29, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/declaracoes-de-antonio-guterres-10/ (16.08.2022).

[776] Regionalização seria "um erro muito grande para o futuro do país". Cavaco Silva à CNN Portugal CNN Portugal 3.06.2022, https://cnnportugal.iol.pt/entrevista/cavaco-silva/regionalizacao-seria-um-erro-muito-grande-para-o-futuro-do-pais-cavaco-silva-a-cnn-portugal/20220603/629a5df60cf26256cd27992c (12.05.2023).

[777] Mário Soares diz que regionalização é "um erro", RTP Noticias, 23.11.2005, https://www.rtp.pt/noticias/pais/mario-soares-diz-que-regionalizacao-e-um-erro_n21030; (16.08.2022).

[778] Ibidem.

[779] Cavaco admite convocar novo referendo sobre a regionalização 23.11.2005, https://www.iol.pt/politica/presidente-da-republica/cavaco-admite-convocar-novo-referendo-sobre-a-regionalizacao (17.08.2022).

administracyjnych na kontynencie byłoby bardzo dużym błędem dla przyszłości kraju, bo Portugalia jest krajem, który nie ma podziałów językowych, etnicznych czy religijnych, kraj z wielką jednością narodową”[780].

Ponadto, jak uważa były Prezydent M. Soares, istnieje ryzyko, iż regionalizacja skutkowałaby pojawieniem się „nowej klasy polityków, z naturalną tendencją do rozszerzania i odbierania uprawnień władzy centralnej i samorządom”[781]. Podobnie - według A. Cavaco Silvy - utworzenie nowej władzy samorządowej, „przyniosłoby więcej klasy politycznej, której już mamy wystarczająco dość, więcej biurokracji, (...) więcej trudności dla firm i ludzi”[782], a dodatkowo także skutek w postaci zwiększenia nierówności i asymetrii[783], ponieważ, przywódcy polityczni regionu muszą zdobyć głosy, aby zostać wybrani co zmusza ich do „wyjścia naprzeciw preferencjom elektoratu wybrzeża, a nie nielicznych, którzy są w głębi kraju”[784].

Z kolei według obecnego Prezydenta - M. Rebelo de Sousy - regionalizacja ma służyć „zmniejszaniu nierówności, zwalczaniu niesprawiedliwości i przezwyciężaniu niedopuszczalnej dyskryminacji” oraz „wzmocnieniu spójności terytorialnej”, a nie innym celom jak tworzenie kolejnych posad dla samorządowców po wygaśnięciu mandatów albo podział władzy między najsilniejsze partie, gminy czy parafie[785]. Sprzeciw wobec regionalizacji demonstrował on jeszcze jako jeszcze lider partii PSD, w szczególności w czasie kampanii tuż przed zaplanowanym na 8 listopada referendum w sprawie regionalizacji kontynentalnej części Portugalii[786]. Dał on wówczas do zrozumienia, iż proces (przynajmniej

[780] Regionalização seria "um erro muito grande para o futuro do país", op.cit. (online).
[781] Mário Soares diz que regionalização é "um erro", op.cit. (online).
[782] Regionalização seria "um erro muito grande para o futuro do país". Cavaco Silva à CNN Portugal CNN Portugal 3.06.2022, https://cnnportugal.iol.pt/entrevista/cavaco-silva/regionalizacao-seria-um-erro-muito-grande-para-o-futuro-do-pais-cavaco-silva-a-cnn-portugal/20220603/629a5df60cf26256cd27992c (12.05.2023).
[783] Hoje a favor, amanhã contra: as piruetas da regionalização,, Ardina News 22.08.2022, https://ardina.news/article/2022_08_22_863347798_hoje-a-favor-amanha-contra-as-piruetas-da-regionalizacao (16.08.2022).
[784] Regionalização seria "um erro muito grande para o futuro do país". Op.cit. (online); Editorial - Declarações de Cavaco Silva sobre Regionalização, Facebook, 20.06.2022, https://www.facebook.com/watch/?v=755631328911144 (14.07.2023); "Eu votarei contra". Cavaco Silva sobre um referendo à regionalização 3.07.2022, https://tviplayer.iol.pt/programa/cnn-prime-time/6193932f0cf2cc58e7d362d6/video/629a6bac0cf26256cd279c21 (14.07.2023).
[785] Marcelo favorável à realização de referendo sobre a regionalização em 2024, CNN Portugal 12.12.2021, https://cnnportugal.iol.pt/marcelo-rebelo-de-sousa/presidente-da-republica/marcelo-favoravel-a-realizacao-de-referendo-sobre-a-regionalizacao-em-2024/20211212/61b64a0d0cf21a10a413cebe (16.08.2022).
[786] A.Freire, M.A. Baum, O referendo Portugues sobre a regionalizaçao numa perspectiva comparada, Penélope. Revista de História e Ciências Sociais nr 24/2001, s. 152-153; Zob. też J. P. Henriques, Referendo à regionalização avança mesmo apesar das reservas de Marcelo. Diario de Noticias, 02.03.2022, https://www.dn.pt/politica/referendo-a-regionalizacao-avanca-mesmo-apesar-das-reservas-de-marcelo-14735824.html (14.07.2023); Marcelo admite fim da regionalização, SAPO 3.07.2022, https://eco.sapo.pt/2022/07/03/marcelo-admite-fim-da-regionalizacao/ (14.07.2023).

w danym momencie) nie znajduje się wśród partyjnych priorytetów, bowiem, jak zdawkowo stwierdził, „należy raczej skupić się na kampanii związanej z wyborami do Unii Europejskiej oraz na lidera partii PSD”[787].

Zdaniem M. Rebelo de Sousa proces regionalizacji - a dokładniej jego rozpoczęcie w 2022 r., jest „stawianiem wozu przed koniem” i potencjalnie „nieodwracalnym błędem”, nawet dla zwolenników procesu[788]. W związku z tym uważa on, iż potrzebny jest rozsądek i namysł nad tą kwestią, zachowanie kolejności w działaniach, w przeciwnym razie „może to oznaczać dotarcie do końca drogi bez zagwarantowania jej [regionalizacji] rentowności z powodu niezgodności z poprzednimi etapami”. W opinii Prezydenta regionalizację musi poprzedzić pogłębienie procesu decentralizacji, bowiem „nie osiągnięto jeszcze (...) pożądanego zakresu decentralizacji”, który wprawdzie „posunął się naprzód w prawie, ale musi jeszcze dotrzeć do ludzi”[789]. Mówił: „pogłębiajmy decentralizację. Znajdźmy odpowiednie środki do działania, inaczej to pół-decentralizacja. Zdefiniujmy następne (...) kroki, jakie należy podjąć na przyszłość. W ten sposób możemy być pewni, że przy woli ludu dotrzemy do właściwego portu, a nie [skończymy] na uboczu i wbrew powszechnej woli”[790]. Mówił też wprost (odmawiając komentarza w sprawie kalendarza regionalizacji przedstawionego przez A. Costę), iż „lata 2020 i 2021 to czas na decentralizację, a nie na regionalizację”[791]. Nie omieszkał przy tym dodać, iż to sam A. Costa (ówczesny premier) odsunął proces do realizacji w następnej kadencji (dokładniej na rok 2023)[792].

Prezydent M. Rebelo de Sousa nawołuje do rozwagi twierdząc, iż regionalizacja nie może być procesem pośpiesznym[793], zaś „ci, którzy chcą regionalizacji, nie powinni się z nią spieszyć, bo to może być wielką przeszkodą w regionalizacji. Ci, którzy jej nie chcą, pozostają obojętni, bo ten pośpiech może się nawet przyczynić do rezygnacji z regionalizacji”[794].

---

[787] Marcelo Rebelo de Sousa contra regionalizacao, Arquivo RTP. 26.07.1998, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/marcelo-rebelo-de-sousa-contra-regionalizacao/ (14.07.2023).
[788] Marcelo diz que avançar já com regionalização em Portugal é “colocar carro à frente dos bois” Portugal Digital, 29.11.2019, https://portugaldigital.com.br/marcelo-diz-que-avancar-ja-com-regionalizacao-em-portugal-e-colocar-carro-a-frente-dos-bois/ (14.07.2023).
[789] Ibidem.
[790] Ibidem.
[791] Marcelo recusa comentar calendário de Costa para a regionalização, Sabado, 11.12.2019, https://www.sabado.pt/portugal/detalhe/marcelo-recusa-comentar-calendario-de-costa-para-a-regionalizacao (12.09.2022) w dalszej części wypowiedzi uzasadnił te akurat daty faktem, iż wówczas kończy się jego kadencja i nie może on się wypowiadać poza jej ramami.
[792] Ibidem
[793] Marcelo adverte que regionalização não pode ser um processo precipitado, SIC Noticias, 5.12.2019, https://sicnoticias.pt/pais/2019-12-05-Marcelo-adverte-que-regionalizacao-nao-pode-ser-um-processo-precipitado (12.09.2022).
[794] Ibidem.

Tymczasem, aby móc stworzyć przyszłościowy model [regionalizacji] trzeba unikać popełniania błędów [795]. Zdaniem M. Rebelo de Sousy także argument spowolnienia gospodarczego stanowi uzasadnienie dla odsunięcia procesu w czasie[796].

Przeprowadzenie regionalizacji „z wizją, zdrowym rozsądkiem i narodowym konsensusem"[797] i po uzyskaniu zgody w referendum, w opinii Prezydenta, mogłoby się przysłużyć Portugalii. W przeciwnym razie sama idea „(...) może zostać unicestwiona, co wzmocni centralizm, populizm, lęki i doda siły przeciwnikom procesu"[798]. Konieczne jest zatem, by strony „(...) wyraźnie określiły, urzeczywistnienia jakiej regionalizacji chcą", a to wymaga dyskusji na temat procesu. Głowa państwa uważa, iż jest to „(...) naturalny moment, aby partie polityczne przedstawiły Portugalczykom swoje przekonania i pomysły dotyczące regionalizacji: proces i harmonogram"[799]. Prezydent podkreślił także, że zaniechanie tego „byłoby zmarnowaniem odpowiedniego momentu na przedstawienie i obronę swojej wizji w sprawie organizacji administracyjnej kontynentu i przyszłości decentralizacji", a także „szansy na realizację konstytucyjnej obietnicy z 1976 r.".

Jednocześnie M. Rebelo de Sousa dodał, że lata 2022 i 2023 nie będą odpowiednim, ani korzystnym czasem na rozpoczęcie procesu, z uwagi na fakt, iż kraj wciąż przezwycięża pandemię Covid-19 i rozpoczyna wdrażanie planu odbudowy i odporności, bowiem „nie będzie szans na sukces, jeśli lokalna władza nie będzie zaangażowana w ten proces całkowicie"[800]. W sytuacji, gdy nowy lider PSD przeciwstawia się zarówno procesowi regionalizacji, jak i referendum w tej sprawie w 2024 r.[801], co oznacza „złamanie konsensusu w sprawie regionalizacji"[802], zdaniem obecnego Prezydenta „będzie bardzo trudno o regionalizację w najbliższym czasie" i „może to oznaczać, że faktycznie trzeba położyć

[795] Ibidem.
[796] Marcelo diz que avançar já com regionalização em Portugal é "colocar carro à frente dos bois", op.cit. (online)
[797] D. Machado, Marcelo diz que regionalização será "serviço inestimável a Portugal", Jornal de Noticias, 12. 12.2021, https://www.jn.pt/nacional/marcelo-nao-trava-referendo-a-regionalizacao-em-2024-14401873.html (12.09.2022),
[798] Marcelo favorável à realização de referendo sobre a regionalização em 2024, SAPO 12.12. 2021, https://portocanal.sapo.pt/noticia/286145 (12.09.2022).
[799] D. Machado**,** Marcelo diz que regionalização será …, op.cit., (online).
[800] A.Larguesa, Marcelo promete não "criar obstáculo" à regionalização, Jornal de Negócios, 18.01.2021 https://www.jornaldenegocios.pt/economia/politica/eleicoes/detalhe/marcelo-promete-nao-criar-obstaculo-a-regionalizacao (12.09.2021).
[801] Zob. Marcelo admite fim da regionalização, op.cit. (online). Uzasadnia on swoje stanowisko "obecną sytuacją wojenną na Ukrainie i jej skutkami gospodarczymi i społecznymi"
[802] C. Carmo, Posição de Montenegro: "quebra consenso para regionalização a curto prazo", TSF 3 .07.2022, https://www.tsf.pt/portugal/politica/posicao-de-montenegro-quebra-consenso-para-regionalizacao-a-curto-prazo-14998780.html(12.09.2022).

większy nacisk na decentralizację”[803]. Podkreślał on ponadto, iż „proces, który według przewidywań będzie powolny, bardzo upolityczniony, koliduje z przyszłorocznymi wyborami samorządowymi oraz nowym rozdaniem funduszy europejskich”[804]

Również Prezydent, A. Ramalho Eanes, w 2022 r. wyraził wątpliwości co do sensowności przydawania priorytetu regionalizacji obecnie, w obliczu konieczności „mobilizowania kraju do rozwiązywania doraźnych problemów”[805]. Za najważniejszy z nich uważa on kruchość gospodarki[806]. Jego zdaniem „Portugalia znajduje się w trudnej sytuacji gospodarczej (...). Zrobiliśmy wiele, ale nie osiągnęliśmy tego, co jest pożądane, aby stawić czoła wyzwaniom”. W związku z tym zasugerował, że kraj potrzebuje konsensusu społecznego dla „ambitnych reform” w kilku obszarach, bez „niepokojenia cyklami wyborczymi”. Jedną z nich jest regionalizacja. Tymczasem, według byłej głowy państwa, kwestia ta jest tak kontrowersyjna, że „mogłaby podzielić kraj teraz, gdy potrzebny jest konsensus”[807]. Przyznaje także, że regionalizacja jest „kwestią, której nie należy lekceważyć” i „powinna zostać przedyskutowana między stronami i społeczeństwem, po tym, jak społeczeństwo przestudiuje koszty i korzyści wynikające z regionalizacji i dopiero wtedy podejmie decyzję.”[808], bowiem Portugalia ma „słabe środki finansowe” i „brakuje konkretnych danych analitycznych do podjęcia decyzji”[809].

W związku z regionalizacją pojawiła się także kwestia chaotycznej postawy partii politycznych w tej kwestii. Jeden z byłych Prezydentów - J. Sampaio w 1997 r., odmawiając przyjęcia pojedynczych interwencji w sprawie utworzenia regionów administracyjnych, apelował o zgodę w tej kwestii i wyważoną debatę w Zgromadzeniu Republiki zamiast chaotycznego przedkładania różnych regionalizacyjnych propozycji przez partie polityczne poza forum Parlamentu[810].

---

[803] Marcelo admite fim da regionalização, op.cit., (online).
[804] Montenegro rejeita regionalização como objetivo do Governo, Marcelo concorda que não é prioridade, 20.05.2024, https://sicnoticias.pt/pais/2024-05-20-video-montenegro-rejeita-regionalizacao-como-objetivo-do-governo-marcelo-concorda-que-nao-e-prioridade-5264b185 (3.06.2024).
[805] Ramalho Eanes com dúvidas sobre a "importância da regionalização nesta altura", Sabado, 3.05.2022 , https://www.sabado.pt/ultima-hora/detalhe/ramalho-eanes-com-duvidas-sobre-a-importancia-da-regionalizacao-nesta-altura (3.07.2023).
[806] C.R. Abreu, Eanes espera que PRR alavanque economia, Jornal de Noticias, 3.05. 2022, https://www.jn.pt/nacional/ramalho-eanes-com-duvidas-sobre-a-importancia-da-regionalizacao-nesta-altura-14822689.html (3.07.2023).
[807] Ibidem
[808] Ramalho Eanes com dúvidas sobre a "importância da regionalização nesta altura", op.cir. (online).
[809] C.R. Abreu, Eanes espera que PRR alavanque economia, op.cit., (online).
[810] Declarações de Jorge Sampaio na Feira de São Mateus, em Viseu, sobre a Regionalização e a necessidade de entendimento entre os partidos políticos; Sanções do Conselho de Segurança da ONU à UNITA RTP arquivos 1997-08-30 [00:20-01:17], https://arquivos.rtp.pt/?advanced=1&s=sampaio+regionalizacao (12.09.2021).

Jest to tym ważniejsze, iż, jak zauważa M. Rebelo de Sousa, proces regionalizacji jest dla przeciętnego Portugalczyka „nieco teoretyczny" i strony, które chcą go wdrożyć, a zatem partie polityczne, muszą wyjaśnić sposób przeprowadzenia procesu („w rękach polityków jest przekształcenie tego, co teoretyczne, w [coś] zrozumiałego dla wszystkich Portugalczyków")[811], bowiem według niego przekaz o regionalizacji jest „tak sensowny, że żaden odbiorca nie jest w stanie go przyswoić"[812].

Prezydent określił kwestię regionalizacji jako „złożoną", ponieważ wymaga wyjaśnienia wielu kwestii, takich, jak m.in. rodzaj kompetencji, jakie zostaną przypisane organom, wielkość środków, jakie należy im przeznaczyć, sposób ich przekazywania, mapę regionów czy charakter powiązań między nimi a obszarami metropolitalnymi[813]. Wszelkie dyskusje na temat regionalizacji powinny być również, jego zdaniem, wrażliwe na kwestie planowania terytorialnego i spójności gospodarczo-społecznej[814].

M.Rebelo de Sousa apeluje ponadto, aby ta kwestia nie była tylko (przed)wyborczym tematem, ale by dyskusja była kontynuowana także po ich zakończeniu podkreślając, iż jego uprawnienia do interwencji w tej sprawie są „bardzo ograniczone" i może on jedynie „wezwać do debaty" i „rozwagi" w tej materii, a jeśli strony zdecydują się przeprowadzić referendum, jego obowiązkiem jest je zarządzić[815].

W innym miejscu M. Rebelo de Sousa wyjaśniał szerzej, iż „istnieją dwa momenty interwencji, oprócz (...) wezwania do debaty (przedwyborczej i wyborczej, oraz (...) powyborczej), oraz wyważenia i podjęcia decyzji przez Portugalczyków (...) jest to klarowne ujęcie znaczenia kwestii w kategoriach ekonomicznych, społecznych, kulturowych i politycznych"[816]. Jego zdaniem, „(...) pierwszy moment interwencji, być może ma na celu wprowadzenie zmian w obowiązującym prawodawstwie w sprawie regionalizacji, następnie zaś „okaże się, czy z debata zaowocowała dalszymi udoskonaleniami, modyfikacjami, zmianami lub uzupełnieniami. A potem to, co legislacyjne, w zakresie ustawodawstwa

[811] J. Almeida Silva, Presidente da República exorta partidos a explicarem vertente prática da regionalização, Jornal de Noticias, 12.01.2022**,** https://www.jn.pt/nacional/videos/presidente-da-republica-exorta-partidos-a-explicarem-vertente-pratica-da-regionalizacao-14485411.html (10.09.2022)
[812] Marcelo recusa comentar calendário de Costa para a regionalização, op.cit. (online).
[813] Marcelo lembra que intervém em "dois momentos" em matéria de regionalização, Diario de Notocias, 12.01.2022, https://www.dnoticias.pt/2022/1/12/292386-marcelo-lembra-que-intervem-em-dois-momentos-em-materia-de-regionalizacao/# (10.09.2022).
[814] J. Vasconcelos de Sousa, Marcelo: Regionalização é tema "muito teórico" e partidos devem explicá-lo, Jornal de Noticias, 12. 01.2022, https://www.jn.pt/nacional/marcelo-regionalizacao-e-tema-muito-teorico-e-partidos-devem-explica-lo-14485173.html (10.09.2022).
[815] Ibidem .
[816] Marcelo lembra que intervém em "dois momentos" em matéria de regionalização, op.cit., (online).

zwykłego, podlega promulgacji ze strony Prezydenta”[817]. Z drugą interwencją, „mamy do czynienia jeśli deputowani, a więc Zgromadzenie Republiki, (...) uznają, że proces może posuwać się naprzód i na jakich warunkach można przystąpić do referendum”. Wówczas, jak wyjaśniał M. Rebelo de Sousa, zgodnie z Konstytucją Prezydent jest zobowiązany do kierowania wniosków referendalnych do Trybunału Konstytucyjnego w celu prewencyjnej kontroli konstytucyjności i do niego należy zwołanie referendum”[818]. Wydaje się, że w ten sposób Prezydent chce podkreślić, że tak naprawdę niewiele od niego zależy w tej materii, co przez komentatorów określane jest jako umywanie rąk, czyli „postawa Piłata”[819].

Trudno nie zauważyć, że obecny Prezydent sugeruje, iż jedną z możliwości zapewnienia postępu w procesie regionalizacji może być zmiana ustawodawstwa. Podobne stanowisko zajmuje pierwsza w III Republice głowa państwa A. Ramalho Eanes, który przypomniał, iż sprzyjał procesowi, kiedy w 1998 roku odbyło się referendum, mimo że politycy, jego zdaniem, „przedstawili model regionalizacji, który zupełnie do niczego nie był podobny”[820]. Według niego konstytucja przewidująca regionalizację, jest „instrumentem, którego chciało pewne pokolenie, ale które przyszłe pokolenia mogą modyfikować”, nie jest ona bowiem pancerna, ale stanowi przejaw woli Portugalczyków za pośrednictwem ich przedstawicieli, w danym czasie”[821].

Pewną refleksją w analizowanej materii jest opinia J. Sampaio. Jeszcze jako prezydent żałował on, że „nie wykorzystano szansy, jaką dało referendum w sprawie regionalizacji”, że „politycy zmarnowali dużo czasu na omawianie metod, zapominając o tym, co najważniejsze”[822]. Uznał przy tym za „nieuniknione” wznowienie dyskusji politycznej na temat utworzenia regionów administracyjnych w Portugalii stwierdzając, iż „nieuchronnie pewnego dnia znów trzeba będzie omówić regiony”[823]. Jeszcze w 1989 r., jako kandydat w wyborach prezydenckich, w Programie 1ª Pagina RTP, J. Sampaio mówił, iż „jeden z głównych zarzutów, jakie można postawić rządowi, jest jego centralizm, fakt, że zablokował on drogę procesowi regionalizacji, (...) dążenie do centralizacji administracji, posiadania de

[817] Ibidem
[818] Ibidem.
[819] Para Acabar De Vez Com A Regionalização, Jornal Nordeste, 7.07.2022, https://www.jornalnordeste.com/opiniao/para-acabar-de-vez-com-regionalizacao (3.08.2022)
[820] Ramalho Eanes com dúvidas sobre a "importância da regionalização nesta altura", op.cit., (online).
[821] Ibidem.
[822] Sampaio considera invevitável reabertura da discussão sobre regiões, Jornal de Noticias, 27.11.2004, https://www.jn.pt/arquivo/2004/sampaio-considera-invevitavel-reabertura-da-discussao-sobre-regioes-470127.html (13.02.2021)
[823] Ibidem

facto kontroli nad różnymi istniejącymi mechanizmami, wszystko to skutecznie przywraca rolę państwa w społeczeństwie portugalskim. Dlatego konieczna jest (...) dekoncentracja, konieczna jest decentralizacja, konieczna jest regionalizacja, konieczne jest w zasadzie dać ujście istniejącej dynamice regionalnej w tym kraju i konieczne jest znalezienie struktur pośrednich, takich jak regiony, które mogą w szerszym kontekście niż gminy przejąć pewne obowiązki, być dynamicznymi agentami procesu modernizacji planów rozwoju regionalnego, a co za tym idzie, ujawni to nowe funkcje państwa"[824]. Dodawał „w tej chwili jesteśmy przeciwni temu, aby wszystko pozostało takie samo, aby mechanizmy centralizmu i koncentracji pozostały takie jak są, a energie rozproszone, a przede wszystkim, że nie wiemy, co powinno się zrobić z władzą. To właśnie wydaje się najpoważniejszą i najbardziej centralną kwestią w całym procesie, (...) brakuje strategii narodowej i w tym sensie, że różni agenci, w różnych ramach, w których są umieszczeni, wiedzą, co robią, brakuje wiedzy na temat, jakie perspektywy strategiczne ma kraj"[825]. Regionalizacja, zdaniem J. Sampaio, ma na celu, „oprócz funkcji, które tylko regiony mogą pełnić skuteczniej, oprócz odkrywania ram regionalnych, oprócz zapewnienia tego, co dziś najważniejsze, czyli dynamiki i decydującego wkładu mogą podjąć (...) walkę z asymetrią regionalną i głębokimi nierównościami regionalnymi, które istnieją w kraju"[826]. Brak szczebla regionalnego był dla J. Sampaio brakującym elementem organizacji państwa, hamulcem rozwoju. Władza, o której mówi, to władza centralna, która zachowuje dla siebie kontrolę finansowo - gospodarczą i nie zamierza przekazać uprawnień szczeblowi pośredniemu.

Trudno byłoby powiedzieć, że regionalizacja ma w którymkolwiek z Prezydentów entuzjastę, lub chociażby umiarkowanego orędownika. Dwóch z nich - M. Soares i A. Cavaco Silva - stanowczo określa się jako przeciwnicy regionalizacji administracyjnej. Pierwszy z nich konsekwentnie od samego początku, drugi zaś od 1994 r. (po dogłębnej, jak sam mówi, analizie problemu). Pozostali, z różnych powodów, proponują odłożyć utworzenie regionów administracyjnych na bliżej nieokreśloną przyszłość, jeśli nie zrezygnować z tego zamiaru motywując to brakiem warunków dla procesu.

Najwięcej miejsca w wypowiedziach zajmuje kwestia samej regionalizacji administracyjnej. Dominuje w niej niemal identyczna jak w dyskusji partyjnej retoryka o braku

[824] Entrevista a Jorge Sampaio, 1ª Pagina RTP cz.1, 9.05.1989, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/entrevista-a-jorge-sampaio-parte-i-5/ (20.09.2022).
[825] Ibidem
[826] Entrevista a Jorge Sampaio, 1ª Pagina RTP , cz.2, 9.05.1989, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/entrevista-a-jorge-sampaio-parte-ii-5/ (20.09.2022).

tradycji regionalizacyjnych, zagrożeniu federalizacją, rozbiciu jedności państwa, nowej klasie politycznej, biurokracji, pogłębianiu asymetrii i nierówności.Nadal dyskutuje się zatem czy tworzyć regiony administracyjne, nie zaś w jaki sposób zrealizować zapisy Konstytucji w tej kwestii.

W chwili obecnej dwie z pięciu osób sprawujących najwyższy urząd w państwie - M. Soares (przeciwnik regionalizacji) i J. Sampaio (umiarkowany sprzymierzeniec) - nie żyją, zaś pozostali nie wesprą procesu w obecnej postaci, podobnie jak nie były mu przychylne wcześniej.

Każdy z nich komentuje/komentował problematykę regionów administracyjnych na swój sposób. Pierwszy Prezydent - A. Ramalho Eanes bynajmniej nie uważa kwestii ani za naglącą, ani za potrzebną sugerując jej nieadekwatność do współczesnych warunków i pragmatycznie wskazując na możliwość zmiany Konstytucji w tej materii[827].

J. Sampaio, ponieważ jego kadencja przypadła na lata 1996 – 2006, uczestniczył jako głowa państwa w szczególnym momencie procesu regionalizacji - to on zarządził referendum[828] i przemawiał do narodu informując o wadze tego wydarzenia[829].

Natomiast M. Soares reprezentował odmienne od Partii Socjalistycznej, z którą był związany, stanowisko w sprawie regionalizacji, co samo w sobie wskazuje (a M. Soares wyraźnie to przyznał) na zróżnicowanie poglądów w tej kwestii nie tylko pomiędzy partiami, ale i wewnątrz nich i nie tylko wśród szeregowych członków, ale i w gronie przywództwa. Ważne dla niego było precyzyjne ustalenie modelu regionalizacji zbudowanego w oparciu o szeroki konsensus. Pomimo sprzeciwu wobec regionalizacji, gotów był przecież otworzyć proces (czyli w okresie początku lat 90-tych wspomóc proces legislacyjny i zarządzić referendum). Jednak już w roku 2005 nie chciał wypowiadać się na ten temat.

Z kolei A. Cavaco Silva deklaruje, że ma „bardzo jasną i stanowczą opinię o regionalizacji już od dłuższego czasu" i dodaje: „dlatego nie tracę czasu na czytanie o tym, czy rozmowy"[830], dając do zrozumienia, że nic nie jest w stanie zmienić jego zdania. Zmieniał zdanie już

[827] Ramalho Eanes com dúvidas sobre a "importância da regionalização nesta altura", op.cit., (online)
[828] Decreto do Presidente da República n.º 39/98, 1.09.1998, Diário da República n.º 201/1998, Série I-A de 1998-09-01, páginas 4524 - 4524.
[829] Comunicação ao País de Jorge Sampaio, RTP Arquivos,7.11.1998, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/comunicacao-ao-pais-de-jorge-sampaio-2/ (25.05.2019).
[830] Editorial - Declarações de Cavaco Silva sobre Regionalização, op.cit. (online) ; "Eu votarei contra". Cavaco Silva sobre um referendo à regionalização, op.cit. (online).

wcześniej, więc zawsze jest (co prawda nikła, ale zawsze) możliwość, że stanie się tak i w tym przypadku.

To osoba M. Rebelo de Sousa zaznacza się w procesie regionalizacji w sposób szczególny. Wypowiadał się on w tej kwestii najpierw jako lider Partii Socjaldemokratycznej sprawujący tę funkcję w newralgicznym okresie 1996-1999, a więc zmiany Konstytucji oraz referendum w sprawie regionów administracyjnych, główny architekt procesu regionalizacji w jego obecnym prawnym kształcie (i główny sprawca porażki referendum z 1998 r.), później zaś, począwszy od 2016 r., jako głowa państwa. Faktem jest, iż regionalizacja nigdy nie była i nie jest dla niego priorytetem (ale trudno dowieść, że jest on jej zaciekłym przeciwnikiem, czy też poważną przeszkodą w drodze jej realizacji, jak się powszechnie uważa)[831] - z różnych powodów, czy jest to kryzys gospodarczy, pandemia, czy też stan decentralizacji uprawnień, w którym to procesie gminom i parafiom przyznaje on pierwszeństwo. Sam zaś mówił, iż to nie regionalizacji się przeciwstawia, a modelowi procesu i mapie podziału administracyjnego na tym szczeblu[832].

Stanowisko Prezydenta Rebelo de Sousa świadczy o jego politycznym doświadczeniu, szacunku dla urzędu, jaki sprawuje, roli, jaka się z tym wiąże. Prezydent deklaruje, że będzie wykonywał swoje obowiązki jako głowa państwa - zarówno jako wykonawca woli Zgromadzenia Republiki, jak i bezstronny doradca, mediator w dyskusji opozycyjnych stron, komentator bieżących wydarzeń w tej kwestii. Prezydent Rebelo de Sousa przyznał na przykład, że zwrócił uwagę na (przeciwne regionalizacji) stanowisko nowego lidera Partii Socjaldemokratycznej L. Montenegro. Zadeklarował wówczas namysł nad tą kwestią i postawił się do dyspozycji dla wszystkich uczestników sceny politycznej w dyskusji[833].

Ten doświadczony polityk, prawnik i dziennikarz zgrabnie żongluje słowem. Wzywając do debaty i konsensusu wskazuje na argumenty za i przeciw procesowi, na trudności, które jego zdaniem trzeba rozwiązać, przemyca wzmianki o możliwości rewizji ustawy zasadniczej i o tym, jaka może być jego rola. I rzeczywiście, z reguły trudno odmówić mu słuszności, zwłaszcza w odniesieniu do konieczności szerzenia w społeczeństwie wiedzy na temat

[831] Zob. Marcelo favorável à realização de referendo sobre a regionalização em 2024, op.cit. (online); C. Carmo, Posição de Montenegro "quebra consenso para regionalização a curto prazo" op.cit., (online).J. P. Henriques, Referendo à regionalização avança mesmo apesar das reservas de Marcelo. op.cit., (online); M. Gomes, Regionalização só no pós-Marcelo, dizem Medina e Moreira, Publico, 3.12.2019, https://www.publico.pt/2019/12/03/politica/noticia/regionalizacao-so-posmarcelo-medina-moreira-1896096 (3.05.2022).

[832] Como Marcelo entalou Guterres, SAPO 26.02.2017, https://sol.sapo.pt/artigo/551067/como-marcelo-entalou-guterres (3.05.2022).

[833] Marcelo admite fim da regionalização, op.cit., (online).

regionów, regionalizacji, referendum oraz planów i propozycji przedstawianych przez partie polityczne w tej materii, wobec faktu, iż to obywatele mają zdecydować w ostateczności o losie reformy.

M. Rebelo de Sousa ani nie stał się nagle zwolennikiem regionalizacji, ani nie jest (i nigdy nie był) jej zaciekłym oponentem. To sama struktura i kompetencje regionów oraz mapa (które, jakkolwiek by tego nie ujmować, są rezultatem negocjacji prowadzonych przez niego samego) budzą jego (być może słuszny po tylu dekadach zastoju w tej materii - choć ten argument bynajmniej nie pada w jego wypowiedziach) opór. Postawę Rebelo de Sousy podsumował w 2019 r. Burmistrz Lizbony mówiąc: „dwadzieścia lat temu mapa [regionalizacji] była zła, dynamika [procesu] słabo wyjaśniona, a prezes PSD [Marcelo Rebelo de Sousa] był przeciwny regionalizacji. Dziś mapa jest lepsza, dynamika lepiej wyjaśniona, a były lider PSD, teraz prezydent RP, chyba nie zmienił zdania”[834]. Wydaje się, że polityczna przeszłość jako lidera PSD wciąż determinuje wszelkie interpretacje jego wypowiedzi i poczynań.

Ani w przeszłości, ani obecnie, proces regionalizacji administracyjnej nie znalazł wsparcia w żadnej z osób sprawujących funkcję Prezydenta, a odpowiednia osoba z autorytetem urzędu (i osobistym) mogłaby w dużym stopniu nadać kierunek dyskusji w tej kwestii, wspomóc dialog zainteresowanych stron i uczestniczyć w koordynacji ich działań.

4.3. Rządy Portugalii a kwestia reformy regionalizacji

Znacząca rola w dyskursie publicznym dotyczącym utworzenia regionów administracyjnych w Portugalii przypadła kolejnym rządom po roku 1976. W ciągu 47 lat, jak wspomniano już w rozdziale III niniejszych rozważań, uformowano ich aż 24. Szczególnie turbulentna była pierwsza porewolucyjna dekada, ale i później przedterminowe wybory bądź zmiana rządów z innych powodów (np. zmiana lidera partii) nie były rzadkością. Wyraźne jest formowanie ich przez dwie główne partie - samodzielnie bądź w koalicji. (tabela 20).

Pewna dynamika towarzyszy także kwestii obecności zagadnienia regionalizacji w programach kolejnych rządów. Wyraźna jest data 1998 r. rozgraniczająca intensywność zajmowania się tą problematyką - znacznie częściej miało to miejsce przed referendum dotyczącego utworzenia regionów administracyjnych, gdy 9 na 13 rządów zamieściło tę kwestię, natomiast po 1998 r. Jedynie 2 razy na 10 rządów. Ilustruje to poniższa tabela.

[834] M. Gomes, Regionalização só no pós-Marcelo, dizem Medina e Moreira, op.cit. (online)

Tabela 21 Obecność zagadnienia regionalizacji administracyjnej w programach rządów III Republiki Portugalskiej po roku 1976

Rząd	Okres kadencji	Premier	Partia rządząca	Obecność kwestii regionalizacji w programie rządu
I	23.07.1976- 23.01.1978	M. Soares	PS	nie
II	23.01.1978-29.08.1978	M. Soares	PS+CDS	nie
III	29.08.1978-22.11.1978	A.Nobre da Costa	niezależny	tak
IV	22.11.1978-07.07.1979	C. Mota Pinto	niezależny	tak
V	01.08.1979-03.01.1980	M.Lurdes Pintasilgo	niezależny	nie
VI	03.01.1980-09.01.1981	F. Sá Carneiro	AD (PSD+CDS+PPM)	tak
VII	09.01.1981-04.09.1981	F.Pinto Balsemao	AD (PSD+CDS+PPM)	tak
VIII	04.09.1981-09.07.1983	F.Pinto Balsemao	AD (PSD+CDS+PPM)	tak
IX	09.07.1983-06.11.1985	M. Soares	PS+PSD	tak
X	06.11.1985–17.08.1987	A.Cavaco Silva	PSD	nie
XI	17.08.1987-31.10.1991	A.Cavaco Silva	PSD	tak
XII	31.10.1991-25.10.1995	A.Cavaco Silva	PSD	tak
XIII	28.10.1995 -25.10.1999	A.Guterres	PS	tak
XIV	25.10.1999 - 6.04.2002	A.Gutrres	PS	nie
XV	6.04.2002- 17.07.2004	J. Durao Barroso	PSD+CDS	nie
XVI	17.07.2004-12.03.2005	S. Lopes	PSD+CDS	nie

XVII	12.03.2005-26.10.2009	J. Socrates	PS	tak
XVIII	26.10.2009-20.06.2011	J. Socrates	PS	nie
XIX	20.06.2011-30.10.2015	P. Passos Coelho	PSD+CDS	nie
XX	30.10.2015--26.11.2015	P. Passos Coelho	PaF (PSD+CDS)	nie
XXI	26.11.2015-26.10.2019	A.Costa	PS	nie
XXII	26.10.2019-30.03.2022	A. Costa	PS	nie
XXIII	30.03.2022 - 2.04.2024	A.Costa	PS	tak
XXIV	2.04.2024 - obecnie	L. Montenegro	PSD	nie

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Governos Anteriores, Portugal.gov.pt, https://www.portugal.gov.pt/pt/gc23/governo/governos-anteriores (1.05.2024);

Żaden z rządów aż do roku 1981, a w ciągu 5 lat było ich 6, na dobrą sprawę nie podejmował szerzej kwestii regionalizacji administracyjnej (pewne wzmianki w programach III, IV i VI rządu).

Dopiero powołany w 1981 r., kierowany przez F. Pinto Balsemão VIII rząd Aliança Democrática (a zatem z PSD w roli głównej) zapowiedział rozpoczęcie procesu utworzenia regionów administracyjnych jako element polityki dotyczącej administracji wewnętrznej uznawanej za „(...) kluczową dla celu, jakim jest demokratyzacja instytucji politycznych oraz administracyjnych, zachęcająca społeczeństwo do udziału w kształtowaniu własnego losu”[835].

Poprzednicy rządu VIII, zwykle bardzo lakonicznie, w różny sposób wskazywali na konieczność urzeczywistniania zapisów konstytucji w odniesieniu do regionalnego szczebla administracji. Rządy Partii Socjalistycznej pod przywództwem M. Soaresa - I (samodzielny) oraz II (w krótkotrwałej i nieco egzotycznej koalicji z Centrum Społeczno - Demokratycznym CDS), które, wobec konieczności organizacji funkcjonowania państwa w nowych warunkach, od podstaw, kierując się logiką budowania nakreślonej w Konstytucji regionalnej struktury administracyjnej i w zgodzie z deklaracjami zawartymi w programach wyborczych,

[835] Programa do VIII Governo Constitucional - 1981-1983 (1981.09.04-1983.07.09), Republica Portuguesa Arquivo Historico 01, s. 5-6. https://www.historico.portugal.gov.pt/media/464030/GC08.pdf (03.06.201).

zapowiadały utworzenie nie samych regionów administracyjnych, ale regionów planowania jako bazy dla tych pierwszych [836]. Struktura planowania regionalnego, powierzona Ministerstwu Administracji Wewnętrznej, stanowić miała element „szerszego planu i realizowana w ścisłej współpracy z Ministerstwem Planowania i Koordynacji Gospodarczej w celu koordynacji działań międzysektorowych na poziomie regionalnym w prowizorycznych warunkach" [837]. Zapowiadano „(...) uruchomienie, w bardzo krótkiej perspektywie, konkretnych doświadczeń w zakresie rozwoju regionalnego w drodze utworzenia struktury administracyjnej umożliwiającej zagwarantowanie, w kategoriach demokratycznych, zdecentralizowanego planowania i zarządzania (...)" [838]. Miało to zatem służyć przede wszystkim uczestnictwu w stymulowaniu rozwoju regionalnego.

Ministerstwo Reformy Administracyjnej konsekwentnie deklarowało współpracę z innymi ministerstwami (Finansów oraz Planowania i Administracji Wewnętrznej) m.in. przy opracowaniu strategii urzeczywistnienia procesu regionalizacji - jak podkreślano, „uwzględniającej powiązania między regionami planowania a regionami administracyjnymi" [839], którą zamierzano przedstawić Zgromadzeniu Republiki w postaci projektu ustawy wyznaczającej regiony Planowania i określającej schemat działania regionalnych organów planowania, zgodnie z postanowieniami art. 95 Konstytucji[840].

Deklarowano ponadto współudział w przygotowaniu Białej Księgi „zawierającej różne hipotezy dotyczące alternatyw regionalizacji", w „(...) pozyskiwaniu danych niezbędnych do przedstawienia ostatecznej propozycji [w sprawie regionalizacji - przypis własny MKM) Zgromadzeniu Republiki" (rząd II) [841], w „dyskusji we wszystkich sektorach i ogóle społeczeństwa na temat głównych kierunków polityki decentralizacji, podziału regionalnego i demokratycznej kontroli władzy" (niezależny, ale wspierany przez PPD/PSD rząd III pod kierownictwem A. Nobre da Costy) [842] oraz zapowiadano „kontynuację studiów nad

[836] Programa do I Governo Constitucional - 1976-1978, Republica Portugal Arquivo Historico 01, s.24, https://www.historico.portugal.gov.pt/media/464012/GC01.pdf (3.06.2021).
[837] Programa do II Governo Constitucional - 1978 (23.01.1978-29.08.1978), Republica Portugal Arquivo Historico 01, s.25, https://www.historico.portugal.gov.pt/media/464015/GC02.pdf (3.06.2021).
[838] Programa do I Governo Constitucional …, op.cit., s.9.
[839] Programa do II Governo Constitucional …, op.cit., s.25.
[840] Programa do III Governo Constitucional - 1978 (29.08.1978-22.11.1978), Republica Portugal Arquivo Historico 01, s.32. https://www.historico.portugal.gov.pt/media/464018/GC03.pdf (3.06.2021).
[841] Programa do II Governo Constitucional …, op.cit., s.25.
[842] Programa do III Governo Constitucional…, op.cit., s.96 (punkt q).

regionalizacją" (rząd IV niezależny ze związanym z Partią Socjaldemokratyczną C. Mota Pinto na czele)[843].

Rządy prezentowały także model administracji z umiejscowieniem w nim, chociaż dość lakonicznie, regionu administracyjnego i procesu regionalizacji.

Za czasów rządu III mówiło się o „decentralizacji regionalnej", która ma prowadzić do „przekształcenia – w sposób ekonomicznie opłacalny – sektorów znajdujących się w kryzysie"[844], zaś kolejne rządy - niezależny V rząd M. de Lourdes Pintasilgo (związanej z Partią Socjalistyczną) oraz koalicyjny VI rząd Aliança Democrática F. Sá Carneiro, prezentowały raczej pewien model administracji, do budowy którego zamierzano doprowadzić, niż koncentrowały się na którymś z jego elementów (np. regionalizacji).

Ujmowana całościowo, w wizji rządu V, administracja wymagała działań w zakresie decentralizacji decyzji politycznych „poprzez stopniowe ustanawianie sieci operacyjnej, która łączy władzę centralną z różnymi siedzibami władzy lokalnej (lokalną, dystryktową, regionalną)"[845], tak by funkcjonowała ona jako przekaźnik pozbawiony wąskich gardeł w odniesieniu do decyzji podejmowanych na szczeblu centralnym oraz dla zapewnienia, że uzasadnione aspiracje społeczeństwa dotrą do administracji centralnej. Rząd uważał ponadto, że należy podjąć niezbędne kroki w celu modyfikacji struktury w drodze dekoncentracji decyzji technicznych, aby odciążyć administrację centralną oraz wzmocnić zaangażowanie i poczucie odpowiedzialności wszystkich, którzy (...) są w stanie zaangażować się bezpośrednio w służbę administracji publicznej (...)"[846]. Deklarowano także, iż „wyraźną wolą rządu jest zapewnienie odpowiedniego bodźca dla dekoncentracji i regionalizacji struktur decyzyjnych oraz wzmocnienia władzy lokalnej"[847]. Zapowiadano zatem podjęcie działań mających zachęcić społeczeństwo na wszystkich poziomach do aktywnego udziału w procesie rozwoju kraju, co - z uwagi na niedostosowanie systemu administracyjnego do rosnących wymagań rozwoju - wymuszało wspólne działania w wielu obszarach. Stąd też konieczność wdrożenia polityki dekoncentracji i decentralizacji funkcji na pośrednie (a zatem regionalne - przypis własny MKM) szczeble administracji, aby wyeliminować zatory w kanałach

[843] Programa do IV Governo Constitucional - 1978 - 1979 (22.11.1978-07.07.1979, Republica Portugal Arquivo Historico 01,S.37 https://www.historico.portugal.gov.pt/media/464021/GC04.pdf (3.06.2021).
[844] Programa do III Governo Constitucional …, op.cit., s.30.
[845] Programa do V Governo Constitucional - 1979-1980 (01.08.1979-03.01.1980), s.5. https://www.historico.portugal.gov.pt/media/464024/GC05.pdf (3.06.2021).
[846] Ibidem, s.8.
[847] Ibidem, s.12.

komunikacyjnych i opóźnienia w reagowaniu na bodźce, a tym samym zapobiec całkowitemu zablokowaniu systemu”[848].

Ów organizacyjny model, silnie techniczny i z wyeksponowaną - zgodnie z linią programową Partii Socjalistycznej - rolą rozwoju jako celu wyraźnie widzi w regionie element usprawniający funkcjonowanie (ujmowanej jako jednolita całość) administracji. Na regionalnym poziomie zaplanowano zarówno działania dekoncentracyjne jak i decentralizacyjne.

Regionalizacja administracyjna, rozumiana jako rezultat decentralizacji władzy, bynajmniej nie jawiła się jako priorytet. Co więcej, praktyczne działania wskazują na usprawnianie raczej struktury zdekoncentrowanej władzy centralnej, choćby w zakresie przekształcenia dotychczasowych Rad Planowania Regionalnego w Regionalne Komitety Koordynacji (1979 r.).

Nie uległo to bynajmniej szczególnej zmianie, gdy władzę objął rząd VI Aliança Democrática z F. Sá Carneiro jako premierem na czele. Rząd zadeklarował zamiar przeprowadzenia „średnioterminowej transformacji Administracji Publicznej w aparat nowoczesny i europejski – kompetentny, dynamiczny i moralny – pożytecznie służący krajowi i sprzyjający jego rozwojowi”[849]. Działania te miały być realizowane w sposób zintegrowany obejmujący wszystkie sektory administracji publicznej - centralną administrację państwową, autonomiczne instytucje (...) peryferyjne organy i służby państwowe oraz władze lokalne”, poprzez koordynację administracji regionalnej i lokalnej z organami centralnymi, planowanie i wspieranie aktów wyborczych oraz kierowanie i koordynowanie działalnością sił i służb bezpieczeństwa”[850]. Zapowiedziano, iż „w zakresie Administracji Regionalnej i Lokalnej oraz w ramach konstytucyjnych zasad autonomii i demokratycznego udziału władzy lokalnej, w połączeniu z kryteriami efektywności, rząd będzie opierał swoją politykę na wzmocnieniu ustroju samorządowego, (...) zostanie sporządzony projekt regionalizacji kontynentu, który rząd, po opublikowaniu „Białej Księgi”, szerokiej debacie publicznej – i procesie konsultacji po wysłuchaniu m.in. gmin, przedstawi Zgromadzeniu Republiki[851]. Na końcu dopiero Program nadmienia, iż „rząd będzie stymulował rozwój regionalny, wspierając działania władz lokalnych w celu zniwelowania nierówności między regionami w decyzjach dotyczących

[848] Ibidem, s.12.
[849] Programa do VI Governo Constitucional - 1980-1981 (03.01.1980-09.01.1981), s.2, https://www.historico.portugal.gov.pt/media/464027/GC06.pdf (3.06.2021).
[850] Ibidem, s.2,
[851] Ibidem, s. 2-3.

projektów inwestycyjnych i alokacji środków na tworzenie infrastruktury społecznej”[852]. Punkt ciężkości w tym modelu przesunięto z organizacyjnego na zapewnienie realizacji zasady uczestnictwa. Jest to bardziej klarowne w programie następnego rządu (VII) także AD, jednak z F. Pinto Balsemão na czele. Także wówczas wyraźniejsza jest rola przypisywana regionalizacji.

Stwierdzając, iż „będzie wspierał (...) konsolidację władzy lokalnej oraz ustanowienie autentycznej regionalizacji kraju, która zapewni poszanowanie różnorodności społecznej i kulturowej, bezpośredni udział obywateli w życiu demokratycznym i w decyzjach zbiorowych (...)” [853], rząd VII zadeklarował, iż „w sektorze administracji wewnętrznej działalność rządu będzie rozwijana w sposób szczególny (...) poprzez m.in. promowanie stosownego połączenia Administracji Regionalnej i Lokalnej z departamentami centralnymi, w celu uzyskania postępującej autonomii gospodarczej, finansowej, i administracyjnej władz lokalnych”, zaś „w drodze do regionalizacji kraju oraz świadomego i odpowiedzialnego wzmacniania władzy lokalnej odnajdziemy cel szerokiego, bezpośredniego udziału obywateli w życiu demokratycznym, w poszukiwaniu zbiorowych decyzji, które będą szanować”[854].

Wspomniano także o konieczności podjęcia - w imię sprawiedliwości społecznej - wysiłków na rzecz rozwoju regionalnego “(...) łączącego pod względem gospodarczym i społecznym różne części terytorium kraju, gdzie warunki życia i możliwości pracy są w dalszym ciągu bardzo nierówne”[855]. Zapewnienie „autentycznej regionalizacji oraz istotnej roli władz lokalnych w ustalaniu planów zagospodarowania przestrzennego i ich wdrażaniu” uczyniono częścią polityki planowania przestrzennego”[856]. W jednolitym modelu administracji upatrywano wzmocnienia demokracji mówiąc: „decentralizacja administracyjna i dekoncentracja władzy decyzyjnej oraz organizacja służb to podstawowe przesłanki wzmacniania autonomii władz lokalnych, jako procesu umacniania (...) demokratycznego państwa”[857].

Rządy Aliança Democrática (AD), choć model ogólnie nie odbiega od prezentowanego przez rząd niezależny M. de Lourdes Pintasilgo, kładły nacisk na demokratyzacyjny charakter

[852] Ibidem, s. 9.
[853] Programa do VII Governo Constitucional - 1981 (09.01.1981-04.09.1981), Republica Portuguesa Arquivo Historico 01, s.2-3, https://www.historico.portugal.gov.pt/media/464069/GC07.pdf (3.06.2021).
[854] Ibidem, s.19-20.
[855] Ibidem, s.6.
[856] Ibidem, s.54.
[857] Ibidem, s.20.

reformy, odsuwając kwestię znaczenia dla rozwoju na dalszy plan. Problematyka regionalizacji jest tu dużo bardziej wyraźna niż za rządu V.

To właśnie AD, pomiędzy 1981 i 1983 r., uformowało pierwszą egzekutywę, w programie której szerzej ujęto kwestię regionalizacji administracyjnej poświęcając jej oddzielny podpunkt[858]. Ten VIII konstytucyjny rząd w Portugalii za trzy główne obszary, w ramach których osadzono przyszłe działania, uznał budowę demokratycznego państwa prawa, odbudowę i rozwój gospodarki oraz krzewienie reform społecznych, zaś wśród priorytetów wymieniono m.in. „(...) uruchomienie polityki regionalizacji, która utrwala i wzmacnia władzę lokalną oraz promuje intensywniejsze uczestnictwo obywateli w procesie umacniania demokracji", zaś proces regionalizacji uznano za "innowacyjny dla kraju" i niezbędny dla postępu (...)"[859].

W punkcie „Administracja wewnętrzna: regionalizacja Portugalii" wyodrębniono podpunkt „Wyzwanie regionalizacji". Rząd uznał politykę dotyczącą administracji wewnętrznej za „kluczową dla celu, jakim jest demokratyzacja instytucji politycznych i administracyjnych"[860]. Priorytetem rządu ustanowiono rozpoczęcie procesu regionalizacji kraju. Rząd zapowiadał „przyspieszenie procesu, który już się rozpoczął, a który w 1980 roku. został potwierdzony publikacją Białej Księgi". Przy tym, jak napisano w Programie, „nie chodzi tylko o oczekiwanie na zatwierdzenie przez Zgromadzenie Republiki prawa, którego zakres w znacznym stopniu przyczyni się do rozszerzenia uprawnień władz lokalnych oraz uprawnień i obowiązków odpowiednich organów; Rząd przedstawi inne propozycje prawne, których celem będzie ugruntowanie bardziej ambitnego celu, jakim jest regionalizacja. Propozycje te określą m.in. główne filary regionalizacji"[861].

Rząd, na potwierdzenie, że nie brakuje mu woli politycznej do promowania decentralizacji, w tym regionalizacji, dnia 29 października 1981 r. przedstawił uchwałę zawierającą organizacyjne środki działań uwzględniających regionalizację[862]. Opublikowany 16 listopada dokument potwierdza, że „regionalizacja kontynentu jest działaniem priorytetowym", a jego wdrożenie, „oprócz tego, że stanowi imperatyw konstytucyjny, jest

[858] Programa do VIII Governo Constitucional - 1981-1983 (1981.09.04-1983.07.09), Republica Portuguesa Arquivo Historico 01, s.2, https://www.historico.portugal.gov.pt/media/464030/GC08.pdf (3.06.2021).
[859] Ibidem, s. 3-4.
[860] Ibidem, s.5-6.
[861] Ibidem, s.5-6.
[862] Resolução n.º 231/81, de 16 de novembro, Diário da República n.º 264/1981, Série I de 1981-11-16, páginas 3021 - 3022, Cria o Conselho Superior para os Assuntos de Regionalização e, no âmbito do Ministério da Administração Interna, e Secretariado Técnico para a Regionalização, https://dre.pt/dre/detalhe/resolucao/231-568353 (21.02.2022).

prawdziwym wyzwaniem stojącym przed portugalską demokracją”[863]. Uważano za niezwykle ważne, aby proces regionalizacji, przyspieszył i przełożył się na zestaw konkretnych działań, rozłożonych w czasie, które pozwolą na „stopniowe, solidne i wyważone postępowanie w tej sprawie”. W pierwszej kolejności wskazano na konieczność przedłożenia do zatwierdzenia przez Zgromadzenie Republiki projektów ustaw, które mają stanowić ramy odniesienia dla rozwoju regionalizacji oraz podkreślono rolę publicznej dyskusji na temat podstawowych opcji i proponowanych modeli jako ważnego i użytecznego elementu procesu i rządu jako stymulatora i organizatora tej dyskusji. Świadom, iż dyskusja nie wystarczy, aby „szybko i sprawnie przejść (...) do działania”, rząd zapowiedział utworzenie następujących czterech struktur rządowych: a) grupa robocza pod przewodnictwem Sekretarza Stanu ds. Administracji Regionalnej i Lokalnej, która sprawowałaby globalny nadzór nad procesem regionalizacji i proponowałaby działania polityczne Radzie Ministrów; b) Naczelna Rada ds. Regionalizacji pod przewodnictwem Prezesa Rady Ministrów lub ministra spraw wewnętrznych z jego delegacji, składająca się z 12 do 15 członków powoływanych przez Prezesa Rady Ministrów; c) Sekretariat Techniczny ds. Regionalizacji, jako jednostka wspierająca koordynację i planowanie procesu regionalizacji; d) Komisja ds. Decentralizacji Administracyjnej.

Struktury te miały powstać przed końcem 1981 roku. Żadna z nich nie została utworzona. W grudniu 1981 r. Rada Ministrów podjęła decyzję o zatwierdzeniu ostatecznej wersji dokumentu podsumowującego ogólne kierunki procesu regionalizacji kontynentu, zawierającego odpowiedni kalendarz działań[864] obejmujący kilka etapów procesu (tabela 22).

Tak zaplanowany przebieg procesu regionalizacji mógł znaleźć urzeczywistnienie, jednak kadencja rządu, mająca trwać do 15 października 1984 r., uległa skróceniu - rząd przetrwał jedynie do lipca 1983 r. Wszelkie ustalenia z 1981 r. należy też wiązać ze wzmożoną aktywnością polityczną przed rewizją Konstytucji z 1982 r. , gdy w wyniku starań PSD niektóre postanowienia dotyczące regionalizacji administracyjnej zostały uwzględnione w nowym brzmieniu aktu. Zmiana ta przyniosła pomijaną w literaturze przedmiotu - i najwyraźniej mało kontrowersyjną z uwagi na nieobecność w szerszej dyskusji - modyfikację brzmienia art. 256 ust. 1 w zakresie możliwości samodzielnego decydowania o własnym ustroju przez każdy z regionów administracyjnych, co stanowiło zapowiedź

[863] Ibidem
[864] Resolução n.º 1/82, de 4 de janeiro, Aprova a versão final do documento de síntese relativo às linhas gerais do processo de regionalização do continente, Diário da República n.º 2/1982, Série I de 1982-01-04, páginas 5 - 9,

zamiaru przeprowadzenia głębszych zmian w pierwotnym kształcie regionalnego szczebla władzy lokalnej w kontynentalnej części Portugalii.

Tabela 22 Kalendarz działań VIII rządu w Portugalii w sprawie regionalizacji

Okres	**Planowane działania**
I-VI 1982	a) zakończenie debaty nad „Białą Księgą”; b) konsultacje partyjne; c) wprowadzenie przez rząd projektów ustaw w kilku sprawach dotyczących statutu i funkcjonowania samorządu terytorialnego; d) określenie roli dystryktów do czasu instytucji regionów administracyjnych; e) badanie przekazywania uprawnień, usług oraz zasobów ludzkich, materialnych i finansowych regionom; f) badanie usług technicznych i administracyjnych w celu stworzenia wsparcia dla organów regionalnych; g) rozwój działań na rzecz wartościowania regionalizmu i podnoszenia świadomości procesu regionalizacji; h) przedstawienie Zgromadzeniu Republiki Projektu Ustawy Ramowej o Regionach Administracyjnych.
VII-XII 1982	a) ponowne rozpatrzenie polityki regionalizacji w świetle rewizji Konstytucji; b) harmonogram przekazywania uprawnień, usług i zasobów regionom; c) definicję transferu dóbr własności państwowej i dystryktalnej do regionów; d) określenie statutu Gubernatorów Cywilnych jako koordynatorów administracji regionalnej państwa; e) wprowadzenie projektu ustawy rządowej obejmującej regionalny podział terytorium kontynentalnego.
I-XII 1983	a) instytucja każdego regionu poprzez głosowanie zgromadzeń gminnych lub, ewentualnie, w referendach regionalnych; b) wyznaczenie komisji instalacyjnych dla każdego regionu; c) ponowne przeanalizowanie polityki regionalizacji w świetle umowy o przystąpieniu do Wspólnoty Europejskiej; d) publikacja przepisów i zasad uzupełniających potrzebnych do regionalizacji.
I-XII 1984	a) wybór organów przedstawicielskich regionów; b) likwidacja Regionalnych Komisji Koordynacyjnych; c) likwidacja dystryktów.

Źródło: Resolução n.º 1/82, de 4 de Janeiro, Aprova a versão final do documento de síntese relativo às linhas gerais do processo de regionalização do continente, Diário da República n.º 2/1982, Série I de 1982-01-04, s. 5 - 9.

Regionalizację uwzględniał w swoim programie także rząd IX M. Soaresa, utworzony przez jedyną w dotychczasowej historii koalicję PS i PSD, zatem istniała wówczas realna szansa na konsensus w sprawie utworzenia regionów administracyjnych.

Postulując wzmocnienie władzy lokalnej deklarowano, iż rząd „będzie zabiegał o pogłębienie i wzmocnienie bogatego doświadczenia władzy lokalnej, bądź to poprzez rozszerzenie uprawnień obecnych władz, bądź poprzez otwarcie debaty mającej na celu wyjaśnienie rzeczywistej woli ludności i przygotowanie decyzji dotyczących terminowego ustanowienia planowanych struktur administracyjnych regionów w Konstytucji Republiki”[865]. Dalej stwierdzono, iż rząd „świadomy trudności procesu i że warunkiem powodzenia bitew jest stoczenie ich na najlepszym terenie i w najlepszym czasie, rozpocznie bez opóźnień działania przygotowawcze – wyjaśnienia i debatę publiczną, definicję woli zbiorowej itp. – proces ogólnej instytucji (najpierw) i konkretnego tworzenia (później) regionów administracyjnych, jaki przewiduje Konstytucja. Proces, który należy przeprowadzić w trakcie obecnej kadencji”[866].

Wreszcie, utożsamiając „najlepszą i najdoskonalszą demokrację ze zdecentralizowaną władzą”, w dziedzinie administracji wewnętrznej i bezpieczeństwa, zapowiadano m.in. „przedstawienie Zgromadzeniu Republiki projektu ustawy zmieniającej ustawę nr 79/77 z dnia 25 października 1977 r., wzmacniającej uprawnienia władz lokalnych” (w tym regionalnych na kontynencie - przypis własny MKM)[867] oraz przygotowanie do końca kadencji projektu ustawy mającej na celu instytucjonalizację regionów administracyjnych, określenie ich kompetencji, organów, służb techniczno-administracyjnych, systemu finansowego i rozgraniczenia geograficznego, po szerokiej kampanii wyjaśniania opinii publicznej, debaty i dochodzenia konkretnej woli ludności w odniesieniu do znaczenia, zakresu, rozgraniczenia geograficznego, odpowiedzialności, składu i funkcjonowania odpowiednich organów (...)”[868]. Zdawano sobie sprawę, iż jest to zadanie, którego realizacja przekracza okres, na który zwykle powołuje się władze w cyklu wyborczym.

Rozpad koalicji dwóch wiodących partii udaremnił realizację tych zamierzeń, a kolejny X rząd (1985 - 1987), utworzony przez PSD, któremu przewodniczył A. Cavaco Silva, nie

[865] Programa do IX Governo Constitucional - 1983-1985 (1983.07.09 até 1985.11.06), Republica Portuguesa Arquivo Historico 01, s.9, https://www.historico.portugal.gov.pt/media/464033/GC09.pdf (03.06.201).
[866] Ibidem, s.10.
[867] Lei 79/77, de 25.10.1977, Define as atribuições e competências das autarquias locais, Diário da República n.º 247/1977, Série I.
[868] Programa do IX Governo Constitucional …, op.cit., s.15.

uwzględniał problematyki regionalizacji, ale w tym czasie odnotowano dużą aktywność partii politycznych w tej materii - zwłaszcza w odniesieniu do mapy przyszłych regionów administracyjnych oraz projektów ustaw ramowych regulujących ich strukturę i funkcjonowanie. Także wówczas przyjęto (wspierany przez rząd, będący wspólną inicjatywą PS i PSD) projekt uchwały nr. 33/IV w sprawie utworzenia Komisji do spraw monitorowania procesu regionalizacji i opiniowania projektów ustaw w tej sprawie [869] . Rząd X (mniejszościowy) PSD, upadł w kwietniu 1987 r. i Zgromadzenie Republiki rozwiązano, co zakończyło IV kadencję tego ostatniego i położyło kres poczynionym w procesie regionalizacji (nieszczególnie przy rządowym poparciu) postępom.

Powołany po wyborach w 1987 r. kolejny (XI), tym razem większościowy, rząd PSD z tym samym premierem, powielał postanowienia programu wyborczego partii dotyczące ramowej ustawy o regionalizacji oraz sposobu przeprowadzenia samego procesu[870].

Jak zapisano w programie „rząd będzie dążył do zatwierdzenia przez Zgromadzenie Republiki ramowej ustawy o regionalizacji, która umożliwi podejmowanie decyzji w sprawie funkcji i uprawnień regionów administracyjnych. Jest to pierwszy krok w kierunku solidnego i skutecznego kierunku procesu regionalizacji, który, aby przebiegał w sposób spójny i zintegrowany, musi kierować się zasadą nierozdzielenia uprawnień i odpowiedzialności obecnie istniejących władz lokalnych”[871].

Co do procesu utworzenia regionów administracyjnych, postulując „(...) stopniowe uwalnianie społeczeństwa od dławiącego ciężaru państwa i jednoczesne wspieranie roli, jaką muszą przyjąć różne szczeble samorządowe w zintegrowanym procesie rozwoju kraju”, deklarowano (również) „stopniowy rozwój procesu regionalizacji i wzmacnianie władzy lokalnej (...)”[872].

Tym nieszczególnie rozbudowanym zapisom towarzyszyła dość sprawna działalność rządu, za którego kadencji, w roku 1989, miała miejsce rewizja konstytucyjna dokonująca przebudowy zapisów dotyczących regionalizacji administracyjnej - tak w odniesieniu do ich struktury i funkcjonowania jak i procesu utworzenia regionów administracyjnych. Uchwalenie

[869] Projeto de resoluçao no. 33/IV, DAR II A nr 32 s.1608 https://debates.parlamento.pt/catalogo/r3/dar/s2/04/02/032/1987-01-21 (04.06.2021). Przyjęta jedynie przy sprzeciwie PCP uznającej ten projekt za obstrukcję dla procesu.
[870] Zob. Programa eleitoral do PSD 1987, Strona Internetowa Partii Socjaldemokratycznej, s.21 https://www.psd.pt/sites/default/files/2020-09/programa-eleitoral-1987.pdf (4.06.2021).
[871] Programa do XI Governo Constitucional - 1987-1991 (1987.08.17 - 1991.10.31), Republica Portuguesa, Arquivo Historico 01, s. 13-14 https://www.historico.portugal.gov.pt/media/464039/GC11.pdf (3.06.2021).
[872] Ibidem, s. 13-14.

odpowiedniej ustawy ramowej o regionach, czego w latach 1987 - 1991 pozostało obietnicą, której nie udało się rządowi XI zrealizować.

Jego następca, rząd XII, utworzony przez PSD (po raz trzeci z A. Cavaco da Silvą). zapowiadał „przeformułowanie misji Administracji Publicznej w świetle procesów decentralizacji, regionalizacji, dekoncentracji i prywatyzacji”[873]. Przy tym, zgodnie z zasadą jedności administracji, miała mieć miejsce „koordynacja dekoncentracji w administracji publicznej, w sposób spójny z politykami regionalizacji i decentralizacji, przybliżając usługi do społeczeństwa”[874]. W programe rządu wyraźnie stwierdzono, iż „administracja lokalna (...) wniosła istotny wkład w zintegrowany rozwój kraju, (...), dlatego ważne jest, aby kontynuować ten kierunek działania, konsolidując wprowadzone już reformy i tworząc instrumenty niezbędne do wzmocnienia i autonomii samorządu terytorialnego[875].

W tym kontekście rząd przyznał procesowi regionalizacji szczególne znaczenie. Aby zapobiec „podziałom społecznym i tworzeniu sterylnych struktur politycznych, administracyjnych i biurokratycznych”, podtrzymano zamiar stopniowej implementacji procesu, w drodze szerokiego konsensusu z udziałem różnych stron sił politycznych i z udziałem obywateli oraz instytucji reprezentujących ich interesy. Rząd zadeklarował przedstawienie projektu ustawy o utworzeniu regionów administracyjnych i uregulowanie odpowiedniej ustawy ramowej[876]. Jedynie ostatnia z wymienionych została uchwalona i weszła w życie w roku 1991.

Kulminacyjny moment w procesie regionalizacji - rok 1998 - przypadł na kadencję XIII w kolejności rządu III Republiki, przy zmianie sił politycznych. Tym razem uformowania władzy podjęła się Partia Socjalistyczna z A. Guterresem jako premierem. Była to większość względna, zatem dla przeprowadzenia reformy partia potrzebowała poparcia opozycyjnej PSD.

Partia głosiła nowoczesną wizję rozwoju: zrównoważonego, zbalansowanego regionalnie i sprawiedliwego społecznie[877]. Uzależniając jakość demokracji od „jasnej koncepcji efektywnego podziału władzy, decentralizacji i strategicznej koordynacji pomiędzy państwem a społeczeństwem obywatelskim”, utworzenie regionów administracyjnych, obok

[873] Programa do XII Governo Constitucional - 1991-1995 (1991.10.31 - 1995.10.25), Republica Portuguesa Arquivo Historico 01, s.26, https://www.historico.portugal.gov.pt/media/464042/GC12.pdf (3.06.2021).
[874] Ibidem, s.26.
[875] Ibidem, s.27.
[876] Ibidem, s.28.
[877] Programa do XIII Governo Constitucional -1995-1999 (1995.10.28 - 1999.10.25) Republica Portuguesa Arquivo Historico 01, s.2 https://www.historico.portugal.gov.pt/media/464045/GC13.pdf (3.06.2021).

„konsolidacji autonomii regionalnych Azorów i Madery oraz wzmocnienia uprawnień i kompetencji samorządu lokalnego" uczyniono „elementem globalnej wizji otwarcia nowych i decydujących przestrzeni dla potwierdzenia stabilności gospodarczej i agentów społecznych na poziomie regionalnym i lokalnym. (...)"[878]. Wyraźnie stwierdzono, iż musi to nastąpić na mocy ustawy Zgromadzenia Republiki i uznano za priorytet polityczny. Element rozwoju jest tu dość wyeksponowany. Za programem wyborczym Partii Socjalistycznej Program rządu głosił, iż "Regionalizacja musi być częścią zrównoważonej strategii rozwoju poszczególnych regionów kraju, zwalczania asymetrii, obrony równości szans, spójności gospodarczej i społecznej, solidarności narodowej, ale także konkurencyjności w obliczu wyzwań wynikających z integracji europejskiej"[879].

W opinii Rządu, niemal identycznie jak wskazywano w programie wyborczym Partii Socjalistycznej, regiony administracyjne powinny wspomagać partycypacyjne prawa obywateli i zbliżać ośrodki decyzyjne do ludności; promować zintegrowane koncepcje rozwoju, mające na celu przezwyciężenie asymetrii regionalnych oraz nierówności i możliwości rozwojowych; ustanowić sposoby skutecznej reprezentacji społeczeństwa obywatelskiego. Regiony opisywano zaś jako względnie jednolite tak, by ułatwić wewnętrzną integrację, uwzględniające kulturowe uwarunkowania oraz rzeczywistą sytuację poszczególnych obszarów, jako ośrodki promocji, integracji i artykułowania polityk publicznych, w ramach funkcjonalnej koordynacji pomiędzy administracją centralną i lokalną, pełniąc funkcje planistyczne i koordynacyjne oraz ciała zdolne do reprezentacji i uczestnictwa zgodne z ich naturą, wewnętrznie, oraz w strukturach zarządzających i monitorujących Podstaw Wsparcia Wspólnoty, a na zewnątrz, szczególnie w Europejskim Komitecie Regionów[880].

Rząd zobowiązał się ponadto, przeprowadzając działania w kierunku utworzenia regionów administracyjnych. wspierać działania gmin, szanując ich autonomię i bez ograniczania przyznanych im uprawnień.

Wszelkie działania w obszarach administracji lokalnej przedstawiano jako mające na celu „doskonalszą demokrację i skuteczniejszą administrację w służbie Portugalczyków"[881]. Rząd podkreślał, iż „parafie, gminy i regiony administracyjne, władze lokalne, oprócz

[878] Ibidem, s. 3.
[879] Ibidem, s.21.
[880] Ibidem, s.21-22.
[881] Ibidem, s.33.

zorganizowanej ekspresji obywateli zamieszkujących dany obszar terytorialny w celu realizacji ich wspólnych i specyficznych interesów, uznaje się za podmioty strukturalne demokratycznego państwa i aktorów decydujących o rozwoju terytorialnym", zaś regionalizacja „stanowi integralną część pilnej, spójnej aktualizacji administracji publicznej ze względu na efektywność, ale także ze względu na imperatywy obywatelskie". Konieczność utworzenia regionów administracyjnych uzasadniano "nową dynamiką wynikającą z integracji Portugalii z Unią Europejską oraz rosnącymi wymaganiami rozwoju w zgodzie z zasadą równych szans na całym terytorium kraju (...)"[882], zaś zadanie określenia procesu ich tworzenia uznano za należące do Zgromadzenia Republiki. W tamtym okresie, w roku 1998, uchwalono ustawę o tworzeniu regionów administracyjnych.

Kadencja tego rządu zamyka pierwszy, szczególny etap w historii wysiłków politycznych zmierzających do utworzenia regionów administracyjnych w kontynentalnej części Portugalii.

Po roku 1998 i porażce referendum w sprawie regionalizacji dynamika i jakość zagadnienia w dyskursie jest diametralnie odmienna. Kolejne 6 lat, aż do roku 2005 (XIV-XVI) naznaczone były zupełnym brakiem obecności problematyki w programach władzy wykonawczej. Inna rzecz, że specyfiką tego okresu jest ich częsta zmiana - kolejno przetrwały one niecałe 3 lata (rząd XIV PS), dwa lata (rząd XV PSD i CDS-PP) i 8 miesięcy (rząd XVI PSD i CDS-PP)[883].

Regionalizacja administracyjna pojawiła się dopiero w programie rządu Partii Socjalistycznej z J. Socratesem jako premierem, w 2005 r.[884]. Podkreślono w nim niezbędność procesu dla „skutecznej decentralizacji polityk rozwoju regionalnego oraz dla osiągnięcia pożądanej konkurencyjności na poziomie iberyjskim i europejskim" uznając regiony (podobnie jak w programie wyborczym PS) za „rzeczników i głównych aktorów w projektowaniu i rozwijaniu strategii europejskich oraz różnych programów wspólnotowych"[885]. Zaleceniem rządu było w związku z tym „utworzenie (...) prawdziwych regionów administracyjnych jako trzeciej kategorii władz lokalnych – zgodnie z portugalską konstytucją – posiadających legitymację demokratyczną, skalę, racjonalność terytorialną oraz

[882] Ibidem, s.34.
[883] XIV Governo Constitucional, A. Guterres, 25.10.1999 - 06.04.2002; XV Governo Constitucional J.M. Durão Barroso 06.04. 2002 - 17.07. 2004; XVI Governo Constitucional P. Santana Lopes 17.07.2004-12.03.2005.
[884] XVII Governo Constitucional 12.03.2005 - 26.10.2009
[885] Programa do XVII Governo Constitucional (12.03. 2005 - 26.10.2009),Republica Portuguesa Arquivo Historico 01, s.127, https://www.historico.portugal.gov.pt/media/464060/GC17.pdf (6.05.2021).

zdolność podejmowania skutecznych decyzji i ich wykonywania”[886]. Deklaracjom nie towarzyszyły żadne konkretne działania w tym kierunku.

Kolejny - po wygranych ponownie przez PS wyborach - rząd z tym samym premierem, na lata 2009–2013 zapowiedział „skonsolidowanie terytorialnej koordynacji polityk publicznych jako procesu wstępnego, który generuje szeroki konsensus co do procesu regionalizacji”[887], oraz „stworzenie warunków dla wsparcia politycznego i społecznego niezbędnego do pomyślnego wdrożenia, w ramach następnej kadencji i na warunkach określonych w Konstytucji, regionalizacji administracyjnej kraju (...)”[888].

Kwestii tej nie podjął żaden z następnych rządów (XIX - XXII) aż do 2023 r.[889], gdy A.Costa, u władzy po raz trzeci zapowiedział „ponowne otwarcie, (...) w spokojny i odpowiedzialny sposób debaty na temat procesu regionalizacji w nadchodzących latach oraz „stworzenie warunków niezbędnych do zakończenia procesu regionalizacji”[890].

W programie obecnego rządu regionalizacja nie jest priorytetem[891]. Nowy premier, przewodniczący PSD L. Montenegro, oświadczył że rząd woli kontynuować proces decentralizacji uprawnień z administracji centralnej na rzecz władz lokalnych. Podkreślił także, że w chwili obecnej założenia rządu, przynajmniej na razie, nie nie uwzględniają nowego poziomu władzy pomiędzy państwem centralnym a gminami.

Rządy, jako wyraziciele poglądów partyjnych z całą pewnością dążyły do realizacji preferowanego modelu regionów i regionalizacji. Należy stwierdzić, że nie są to wizje szczególnie kontradyktoryjne - poza naciskiem na rozwój (PS) bądź demokratyczną partycypację na poziomie regionu (PSD) wiodące siły polityczne są raczej zgodne co do większości kluczowych kwestii.

---

[886] Ibidem, s.128,

[887] Programa do XVIII Governo Constitucional (26.10.2009 - 20.06 2011),,Republica Portuguesa Arquivo Historico 01, s. 95, https://www.historico.portugal.gov.pt/media/468569/gc18.pdf (6.05.2021).

[888] Ibidem, s.113.

[889] XIX Governo Constitucional P. Passos Coelho (PSD 20.06.2011 - 30.10.2015), XX Governo Constitucional - P. Passos Coelho(30.10. 2015 - 26.11.2015), XXI Governo Constitucional A. Costa (26.11.2015 - 26.10.2019), XXII Governo Constitucional A. Costa (26.10.2019 - 30.03.2022).

[890] Programa do XXIII, Governo Constitucional (30.03.2022- 2.04.2024), Strona Internetowa Rządu Portugalii, portugal.gov.pt, s.44, https://www.portugal.gov.pt/gc23/programa-do-governo-xviii/programa-do-governo-xviii-pdf.aspx?v=%C2%ABmlkvi%C2%BB=54f1146c-05ee-4f3a-be5c-b10f524d8cec (13.05.2023).

[891] Regionalização não é prioridade do Governo, avisa Montenegro, Público, 20.05.2024, https://www.publico.pt/2024/05/20/politica/noticia/regionalizacao-nao-prioridade-governo-avisa-montenegro-2091129 (1.06.2024); Montenegro esclarece que regionalização não é prioridade do Governo, 20.05.2024, CNN Portugal, https://cnnportugal.iol.pt/luis-montenegro/governo/montenegro-esclarece-que-regionalizacao-nao-e-prioridade-do-governo/20240520/664b4c63d34ebf9bbb3dbc3b (1.06.2024).

Od momentu uchwalenia Konstytucji w 1976 r. problematyka ta zawsze w jakiś sposób była obecna w programach kolejnych rządów - albo w postaci propozycji działań mających położyć fundament dla urzeczywistnienia zapisów ustawy zasadniczej (wyznaczenie regionów planowania), zapowiedzi zorganizowania wszelkich sił i zasobów w celu dyskusji nad szczegółami procesu (sporządzenie Białej Księgi Regionalizacji), ujmowania jej możliwie zwięźle i niejako przy okazji prezentując postulowany model administracji albo działań decentralizacyjnych, bądź bardziej szczegółowo. Zapowiedzi te, nawet jeśli warunki wydawały się temu sprzyjać, zwykle nie mogły zostać zrealizowane z uwagi na brak stabilizacji politycznej - szczególnie w początkowym okresie transformacji. Jednak nie wydaje się to być przeszkodą w działaniach zmieniających prawne uwarunkowania regionalizacji na konstytucyjnym poziomie, jak za rządów VIII, XI i XIII (lata 1982, 1989 i 1997).

Znamienne, że bardziej zdecydowane działania podjęto jednak w warunkach większej stabilizacji. Przy tym trudno stwierdzić, że któraś z wiodących partii - PS bądź PSD - popierała bądź sprzeciwiała się utworzeniu regionów administracyjnych - każda z nich usiłowała doprowadzić do tego na własnych warunkach, forsując własną wizję i mając na uwadze polityczne korzyści - głównie odebranie przewagi (bądź umniejszenie sukcesów) opozycyjnemu ugrupowaniu. Potwierdza to sytuacja, gdy postrzegana jako oponent wobec procesu Partia Socjaldemokratyczna będąc u władzy podejmowała dość sprawne działania w tej materii (rządy X-XII), zaś po przejęciu władzy przez Partię Socjalistyczną - wymuszając zmianę konstytucji w kluczowym punkcie dotyczącym procesu (referendum) - wycofała poparcie dla zaproponowanego przez rząd w 1998 r. modelu - nie dla samej regionalizacji, jak twierdzą, ale dla jej konkretnego kształtu.

Po niepowodzeniu referendum żaden z rządów Partii Socjaldemokratycznej nie zajął się problematyką utworzenia regionów administracyjnych. Kwestię tę na przestrzeni dwudziestu czterech lat przywołano zaledwie trzykrotnie w programach rządów kierowanych przez Partię Socjalistyczną (w latach 2005, 2009 i 2023). Były to jedynie dość zwięzłe zapowiedzi wznowienia debaty na temat regionalizacji.

Dyskurs rządowy w kwestii procesu zwykle (zwłaszcza po 1998 r.) nie wykracza poza nawoływania to debaty, wymiany poglądów, określenia stanowisk. Podziały, jakie on niesie i obawy o powtórne niepowodzenie są uważane za największą przeszkodę w postępie prac nad regionalizacją. Szczególną przeszkodą według rządu jest nieprzychylne stanowisko głowy państwa. A. Costa stwierdził, iż „najgorszą rzeczą, jaka mogłaby się przytrafić tym, którzy

bronią regionalizacji (…), byłoby pośpieszne wkroczenie w konfrontację z Prezydentem Republiki, co wiązałoby się z ryzykiem zakłócenia procesu na kolejne 20 lat", i „trzeba ocenić polityczną szansę wprowadzenia tego tematu, wiedząc, że obecny Prezydent był orędownikiem walki z regionalizacją"[892]. Jakkolwiek A. Costa nie upatruje możliwości wznowienia procesu w czasie sprawowania funkcji przez M. Rebelo da Sousę[893], to jednak wierzy, że można zmieniać w tej kwestii zdanie, czego przykładem jest choćby Prezydent Porto[894]. Apelując o jedność były już premier stwierdził on, iż „jest absolutnie konieczne, aby kwestie takie jak reforma państwa były przedmiotem szerokich porozumień politycznych. Kraj musi przyzwyczaić się do możliwości budowania demokratycznych zobowiązań politycznych, a my musimy mieć zdolność do połączenia sił, ponieważ musi to być strategia dla całego społeczeństwa portugalskiego"[895].

Przegląd programów władz wykonawczych na przestrzeni niemal pięciu dekad pozwala stwierdzić, że regionalizacja była w nich ujmowana jedynie do 1998 r., Dyskutowano wówczas kształt, jaki miałby ów proces przybrać - jakie miałyby być regiony, i jak przebiegać miałby sam proces (nawet, jeśli zapis funkcjonował już w Ustawie zasadniczej). Odrzucenie w referendum wypracowanego, jakby mogło się wydawać, politycznego kompromisu przełożyło się na znacznie słabszą, żeby nie powiedzieć zanik dynamiki aktywności politycznej w tej materii. Powszechne jest głównie nawoływanie do namysłu nad problemem i debaty. Wyraźne jest jednak ogólne poparcie dla regionalizacji administracyjnej, kwestią sporną jest jej model, i to on został zakwestionowany przez obywateli w głosowaniu.

Zdaniem A. Costy, Portugalczycy, dopiero opierając się na doświadczeniach decentralizacji (decentralizacji do gmin i demokratyzacja Regionalnych Komitetów Koordynacji i Rozwoju), będą mogli podjąć decyzję czy „przejść do następnego kroku na tej trajektorii, polegającego na podjęciu przez kraj decyzji, czy kontynuować regionalizację, czy też nie", bowiem „będzie można wykazać zalety decentralizacji", „pokazać, jak ważny jest poziom regionalny" i udowodnić także, że „wbrew temu, czego wielu się obawiało, nie oznacza to wzrostu wydatków, a wręcz przeciwnie, pozwala na ich racjonalizację".

---

[892] Costa rejeita confronto com Marcelo em matéria de regionalização, 15.06.2019, https://eco.sapo.pt/2019/06/15/costa-rejeita-confronto-com-marcelo-em-materia-de-regionalizacao/(3.05.2020).
[893] Costa não crê em avanço da regionalização "nos mandatos" de Marcelo, 15.03.2019 , https://rr.sapo.pt/noticia/politica/2019/03/16/costa-nao-cre-em-avanco-da-regionalizacao-nos-mandatos-de-marcelo/144536/ (3.05.2020).
[894] Costa rejeita confronto com Marcelo em matéria de regionalização, op.cit. (online)
[895] Ibidem.

Według rządu wszelkie działania pozwolą dobrze ocenić proces decentralizacji, dokonać niezbędnych korekt, „skonsolidować i przyspieszyć proces tworzenia Obszarów Metropolitalnych", przyznać im jeszcze więcej uprawnień i umocnić wybierane już pośrednio, „nowe Regionalne Komitety Koordynacji i Rozwoju", jako „zalążek, który umożliwi pełną demokrację (...)"[896], co mogło (i było) interpretowane jako działania regionalizacyjne, inne niż te zapisane w konstytucji.

Intensyfikacja działań decentralizacyjnych widoczna jest zwłaszcza po 1998 r., w 2003, 2008, 2013 r., gdy umacniano CCDR i tworzono nowe Podmioty Międzygminne, zaś ich apogeum przypadło na 2023 r. Regionalizacja administracyjna jeśli w ogóle to wciąż kwestia przyszłości i to niekoniecznie tej bliskiej.

4.4. Organy samorządu terytorialnego. Entuzjaści regionalizacji

Wśród aktorów dyskursu w sprawie regionalizacji administracyjnej kontynentalnej części Portugalii nie może zabraknąć władz lokalnych - głównie gmin, których rola od samego początku miała być pierwszoplanowa - według wersji pierwotnej Konstytucji to one miały zadecydować o utworzeniu regionów administracyjnych, potem uczestniczyć w konsultacjach w tej sprawie z decydującym głosem, w końcu zaś mieć udział w wyborach do Zgromadzenia Regionalnego (art. 260 Konstytucji).

Po raz pierwszy wyraźnie i w rozbudowany sposób w kwestii utworzenia regionów administracyjnych gminy wypowiedziały się, gdy Komisja ds. Administracji Terytorialnej i Władzy Lokalnej (Comissão de Administração do Território e Poder Local da Assembleia da República - CATPL) Zgromadzenia Republiki przeprowadziła publiczne konsultacje wśród 305 gmin[897] w sprawie proponowanej Ramowej Ustawy o Regionalizacji w 1996 r., jeszcze przed kluczową dla regionalizacji zmianą ustawy zasadniczej. Pomimo, iż konsultacje dotyczyły głównie mapy, tzn. przynależności gmin do konkretnego mającego powstać regionu administracyjnego, to jednak znaleźć można i postawy wobec regionalizacji.

[896] Descentralização vai demonstrar como o escalão regional é importante, Strona rządu Republiki Portugalii Portugal.gov.pt, 2021-06-02 https://www.portugal.gov.pt/pt/gc22/comunicacao/noticia?i=descentralizacao-vai-demonstrar-como-o-escalao-regional-e-importante (5.03.2022).

[897] Dokładnie mowa jest o "zgromadzeniach gmin Regionów Kontynentalnych i Autonomicznych", a ponadto zasięgnięto opinii innych podmiotów. Spośród 275 rad gminnych w Portugalii kontynentalnej tylko 67 nie wyraziło opinii. Syntetyczne ujęcie uzyskanych rezultatów zaprezentowano w wydawanym przez Partię Socjalistyczną w oficjalnym dzienniku partii Aççao Socialista: J.M Viegas, Autarcas Apoiam Regionalização, Aççao Socialista nr 916 z dn. 20.02.1997 r., https://as.ps.pt/html/1997/916_20_02_1997/regional.htm (16.04.2020).

Gminy generalnie stanęły na stanowisku, iż działania w dziedzinie procesu regionalizacji kraju wymagają przyspieszenia. Utworzenie regionów administracyjnych było, jak wynika z opinii kończącej dokument CATPL, „traktowane jako coś oczywistego przez przytłaczającą większość samorządowców", a same konsultacje spotkały się z pozytywnym odzewem, bowiem udział w nich wzięło 80% gmin na kontynencie, a 73 % w skali kraju[898], co uznano za „jednoznaczne poparcie dla zasady regionalizmu, z rewizją konstytucji i referendum lub bez"[899].

W tej materii w tamtym okresie postawy organów stanowiących gmin z reguły współgrały ze stanowiskiem czterech głównych partii. Tam, gdzie zgromadzenia gminne, zdominowane były przez PS lub PCP, odnotowano wyraźne poparcie dla przedłożonych projektów regionalizacji, zaś te zdominowane przez PSD i CDS PP były podzielone popierając referendum ogólnokrajowe bądź regionalne, jako pierwszy krok w kierunku zaimplementowania regionów administracyjnych. Nikt jednak nie negował potrzeby samego procesu.

Zdaniem Partii Socjalistycznej opozycyjna PSD „(...) postawiła na całkowitą dewaluację procesu konsultacyjnego apelując o milczenie swoich samorządowców lub, jeśli odpowiedzieli, o powstrzymanie się od komentowania projektów i żądanie referendum w sprawie regionalizacji"[900], ale „(...) na poziomie gminnym, antyregionalistyczna strategia partii się nie powiodła, bowiem nawet „pomarańczowe" gminy nie uszanowały głosu lidera, (...), jak np. miało to miejsce w przypadku gmin PSD w Alentejo i poza nim"[901]. Podobne zarzuty wysuwała Partia Komunistyczna[902] stwierdzając, iż „(...) PSD i PP zrobiły wszystko, żeby zgromadzenia gminne nie zabrały głosu (...)"[903].

Samorządowcy na ogół wybierali najpierw to, co uznali za najlepsze dla gminy, którą reprezentują, a dopiero potem poddawali się dyscyplinie partyjnej, bowiem niektóre gminy PSD oraz CDS-PP poparły regionalizację[904]:

---

[898] Comissão de Administração do Território, Poder Local, Equipamento Social e Ambiente, Consulta pública sobre a regionalização : Relatório, parecer / Comissão de Administração do Território, Poder Local, Equipamento Social e Ambiente.- : Assembleia da República, Lisboa 1997 r. , s. 62. Mniej więcej taki sam odsetek zgromadzeń gminnych w całym kraju (w tym w Regionach Autonomicznych) opowiedziało się generalnie za projektem Ustawy ramowej o regionach administracyjnych, wniesionym 2 maja 1996 r..
[899] J.M Viegas, Autarcas Apoiam Regionalização , op.cit., (online).
[900] Ibidem.
[901] Consulta pública sobre a regionalização : relatório, parecer , op.cit., s. 63.
[902] „Regionalização", Intervenção do deputado Luís Sá 9 de Outubro de 1997, https://www.pcp.pt/actpol/temas/regional/a9710091.html (15.04.2020).
[903] Ibidem.
[904] J.M Viegas, Autarcas Apoiam Regionalização op.cit. (online).

W Algarve większość rad gminnych opowiedziała się za regionalizacją. Jedynie w Vila do Bispo zdecydowano nie wydawać opinii ze względu na „całkowitą nieświadomość radnych w kwestii procesu".

Gminy w Alentejo, gdzie dominowały wpływy socjalistyczne, wyraźnie poparły utworzenie regionów administracyjnych, ale na ogół pod warunkiem, że zostanie przeprowadzone referendum regionalne w celu określenia granic regionu (np. Portalegre), bądź promowano wizję regionu wielojądrowego (gmina Elvas). Oba zgromadzenia gminne w dystrykcie lizbońskim, kierowane przez PSD, zastosowały się do oficjalnej decyzji partii i zignorowały zaproszenie Komisji Administracji Terytorialnej, ale na półwyspie Setúbal i w dystryktach północnych wyrażono swoją opinię co do przynależności regionalnej, co można interpretować jako poparcie dla regionalizacji.

W odniesieniu do regionu Beira (bądź Beira Litoral i Beira Interior), nawet jeśli istniały odmienne w stosunku do projektów delimitacji opinie w sprawie regionalnej przynależności gmin, czy wiele gmin zignorowało zaproszenie CATPL, to - poza gminą Proença-a-Nova - nikt nie przeciwstawiał się samemu procesowi.

Poparcie dla projektu wyraziła też większość gmin w obszarze planowanego regionu Estremadura i Ribatejo, ale w Trás-os-Montes i Alto Douro miało to miejsce tylko w dystrykcie Bragança, gdzie dominowały wpływy PS, zaś w Vila Real (gminy w rękach PSD i CDS-PP) bojkot konsultacji zdecydowanie się powiódł - Zgromadzenie Gminne Vila Real postanowiło „nie opiniować projektów ustaw dotyczących regionalizacji"[905]. Z kolei w Porto wystosowano apel do Zgromadzenia Republiki o „nadanie procesowi regionalizacji szybkości niezbędnej do jego niezwłocznej realizacji, bez uszczerbku dla koniecznej rozwagi i działań prowadzonych w celu uzyskania porozumień międzypartyjnych, czego wymaga ta kwestia"[906].

Wśród samorządów przed referendum w sprawie utworzenia regionów administracyjnych, z uwagi na ich udział w konsultacjach i poparcie jakie udzieliły regionalizacji, z całą pewnością można mówić o zgodzie w kwestii procesu.

Po roku 1998 gminom indywidualnie nie zaoferowano oficjalnie możliwości wypowiedzenia w taki sposób w kwestii utworzenia regionów administracyjnych aż do roku 2019, gdy mogły one uczestniczyć w pracach Niezależnej Komisji do Spraw Decentralizacji. W podsumowaniu prac Komisja wyszczególniła stanowisko Gminy Ferreira w Alentejo oraz

[905] Ibidem
[906] Ibidem

przesłane przez Gminę Lagoa „Wnioski z VII Zjazdu Przewodniczących Zgromadzeń Gminnych Algarve”[907].

Pierwszy z wymienionych proponował regionalizację umiarkowaną stwierdzając: „w małym i unitarnym kraju, takim jak Portugalia, decentralizacja może być uzasadniona i użyteczna, ale musi być umiarkowana politycznie, natomiast pod względem administracyjnym może być odważna”[908]. Zwrócono także uwagę na fakt, iż „chociaż w dyskusji podejmuje się próbę omówienia kwestii „tak” lub „nie” dla regionalizacji, tak naprawdę debata powinna dotyczyć modelu regionalizacji (...)”[909], co wiązać należy z tym, że Konstytucja Republiki Portugalskiej przewiduje utworzenie regionów administracyjnych jako władz lokalnych; nie klasyfikuje ich jako władz regionalnych, bowiem cecha ta przysługuje już regionom autonomicznym Azorów i Madery”[910].

Ten sam argument przytaczają samorządowcy z Algarve. Ich zdaniem, ponieważ „Konstytucja Republiki Portugalskiej przewiduje (...) istnienie władz lokalnych, którymi na kontynencie są parafie, gminy i regiony administracyjne, a te ostatnie to jedyne władze lokalne, które nie zostały wdrożone, architektura demokratycznego państwa prawa jest niekompletna”. Regionalizacja jest nie tylko imperatywem konstytucyjnym, ale także elementem procesu decentralizacyjnego, który z jednej strony przekłada się na wzrost efektywności i skuteczności Administracji Publicznej, wynikający z bliższych relacji Administracji z obywatelami, świadczącej lepsze usługi, a z drugiej determinuje zdolność obywateli do monitorowania, kontrolowania i oceniania działań i polityk publicznych prowadzonych przez Administrację”[911].

Inaczej niż gminy z Alentejo, te z Algarve przedstawiają syntetycznie, w punktach, argumenty przemawiające za utworzeniem regionów administracyjnych. Istnienie pośredniego szczebla zarządzania w Portugalii uznano tu za niezbędne ze względu na skalę: skala parafii i gminy jest zbyt mała, zaś krajowa zbyt duża i odległa. Utworzenie regionów

[907] Relatório da Comissão Independente para a Descentralização, t. III, Parlamento.pt, https://www.parlamento.pt/Paginas/2019/julho/relatorio-comissao-independente-descentralizacao.aspx (18.04.2020).
[908] L. Pita Ameixa, Regionalização Moderada, t. III, Parlamento.pt, https://www.parlamento.pt/Documents/2019/julho/descentralizacao/Luis-Pita-Ameixa/Regionalizacao-Moderada.pdf (18.04.2020).
[909] Ibidem, s.4.
[910] Ibidem, s.4.
[911] Conclusões do VII Encontro dos Presidentes das Assembleias Municipais do Algarve, s.1, https://www.parlamento.pt/Documents/2019/julho/descentralizacao/cm-lagoa/Conclusoes-VII-Encontro-Presidentes-AssembleiasMunicipais-Algarve-14-6-2019.pdf (15.04.2020).

administracyjnych według przedstawicieli samorządów, przyczyni się ponadto do harmonijnego rozwoju gospodarczego i społecznego, eliminując asymetrie regionalne i wewnątrz-regionalne oraz do wzmocnienia spójności narodowej. Byłby to „decydujący krok w pożądanej reformie państwa i administracji publicznej (...) czyniąc ją bardziej dostosowaną do wymagań naszych czasów, potrzeb terytorium, rozwoju gospodarczego i dobrobytu obywateli”[912]. Poparciu dla procesu towarzyszy konkretna wizja administracyjnego podziału na szczeblu regionalnym oraz implementacji samego regionu Algarve[913]. Stojąc na stanowisku, iż jednoczesność utworzenia regionów administracyjnych dotyczy tylko strony legalnej, wyrażono tutaj wolę stopniowego wdrażania reformy i gotowość bycia pionierem w procesie (region pilotażowy), chociaż w trakcie przesłuchań, w maju 2019 r. zostali poinformowani, iż taką możliwość wyklucza Konstytucja[914].

Działalność Niezależnej Komisji do Spraw Decentralizacji była szczególną okazją pozwalającą samorządom zabrać głos w kwestii utworzenia regionów administracyjnych, ale gminy wyrażały i wyrażają nadal swoje zdanie niezależnie od tego.

W Chaves (dystrykt Vila Real) w 2009 r. wystosowano wniosek w sprawie regionalizacji podpisany przez CDU (koalicja PCP i PEV), w którym zażądano od rządu wdrożenia procesu regionalizacji kraju i obrony utworzenia regionu administracyjnego Trás-os-Montes i Alto Douro [915] zaś Izba Gminna Montemor-o-Novo (Evora) wystosowała wniosek w sprawie utworzenia regionów administracyjnych[916].

Ta ostatnia stanowiła wyraz protestu w związku z decyzją Zgromadzenia Republiki, które odrzuciło projekt uchwały grupy parlamentarnej PCP określającej kalendarz i sposób postępowania w sprawie konkretnej instytucji regionów administracyjnych. Tę decyzję poddano krytyce za „blokowanie postępu niezbędnego dla rozwoju regionalnego i afirmacji samodzielności władzy lokalnej” dodając, iż „(...) ci, którzy cyklicznie powtarzają swoje przywiązanie do regionalizacji, którzy nieustannie ubolewają nad pustynnieniem, zaniedbaniem obszarów wnętrza kraju i asymetriami terytorialnymi, oddali swój głos

[912] Ibidem, s.1.
[913] Ibidem, s.2. Algarve „ze względu na swoje położenie geograficzne, historię i kulturę, stanowi z natury region zaakceptowany za ogólną zgodą, spełniający wszystkie warunki umożliwiające wdrożenie regionu pilotażowego”
[914] N. Costa, Algarve „clama” pela regionalização. Será desta?, Sul Informacão, 2.05.2019, https://www.sulinformacao.pt/2019/05/algarve-clama-pela-regionalizacao-sera-desta/ (15.04.2020).
[915] Assembleia Municipal de Chaves, ACTA número 01/2009, 25.02.20009, s.3. https://www.chaves.pt/uploads/document/file/53/050209.pdf (15.04.2020)
[916] Moção Pela criação das Regiões Administrativas Montemor-o-novo, 11.03.2020, s.1, https://www.cm-montemornovo.pt/wp-content/uploads/2020/10/Moc%CC%A7a%CC%83o-Pela-Criac%CC%A7a%CC%83o-das-Regio%CC%83es-Administrativas.pdf (15.04.2020).

w Zgromadzeniu Republiki, aby uniemożliwić osiągnięcie tego, co zapisane jest w Konstytucji Republiki Portugalii od ponad czterdziestu lat”[917]. Samorządowcy stanowczo podkreślili, iż „utworzenie regionów administracyjnych jest czymś więcej niż imperatywem konstytucyjnym - jest konieczne dla wspierania rozwoju regionalnego, pogłębiania demokracji i reorganizacji administracji państwowej”[918].

Także gmina Lamego w Alto Douro apelowała o „uszanowanie osiągnięć demokratycznej rewolucji z 25 kwietnia 1974 r.” i „przestrzeganie Konstytucji oraz tego, co ona stanowi w zakresie tworzenia regionów administracyjnych (...)”. Postulowano obronę lokalnej władzy demokratycznej, jej autonomii i zdolności do osiągnięć i utworzenia regionów administracyjnych bez dalszych opóźnień[919]. Ta inicjatywa CDU została jednak odrzucona przez Zgromadzenie Gminne.

Podobnie Zalecenie Bloku Lewicy (Porto) w sprawie regionalizacji (odrzucone)[920], wyrażało potrzebę wprowadzenia Regionów Administracyjnych przewidzianych w Konstytucji Republiki Portugalskiej oraz wzywało władze gminne do pogłębiania zaangażowania w tworzenie regionów administracyjnych, poprzez upowszechnianie informacji, debaty i inne formy mobilizacji obywatelskiej. Domagano się także m.in. działań w kierunku zniwelowania asymetrii rozwojowych terytorium, starań o promocję rozwoju regionalnego, spójności społecznej i terytorialnej oraz stworzenia regionalnej skali demokratycznego uczestnictwa ludności[921]. Ponieważ przepisy konstytucyjne dotyczące regionów administracyjnych nigdy nie zostały zrealizowane, decentralizacja władzy do regionów administracyjnych jest imperatywem demokratycznym - warunkiem koniecznym sprawiedliwego podziału zasobów na terytorium i zmniejszenia nierówności regionalnych, które spowodowały poważne dysfunkcje gospodarcze, społeczne i środowiskowe oraz przesłanką wzmocnienia demokracji. Zatem, oprócz trwającego procesu przekazywania uprawnień z państwa na rzecz gmin, „który wzbudził usprawiedliwioną rezerwę wielu gmin”,

[917] Ibidem, s.1.
[918] Ibidem, s.1.
[919] Moção, do representante do grupo municipal da CDU, 2022, s.3, https://www.am-lamego.pt/images/MOCO_E_VOTOS/2022/Mo%C3%A7%C3%B5es_da_Assemb._29.04.2022.pdf (2.08.2023).
[920] Recomendação Pela Regionalização, NUD/109311/2022/CMP 21.02.2022, Assembleia Municipal do Porto, Grupo Municipal Bloco de Esquerda, https://www.cm-porto.pt/files/uploads/cms/06_BE%20Recomenda%C3%A7%C3%A3o%20Pela%20Regionaliza%C3%A7%C3%A3o.pdf (2.08.2023)
[921] Ibidem, s.1.

bezwzględnie konieczne jest utworzenie brakującego szczebla samorządu: regionów administracyjnych[922].

Niemal identycznej treści wniosek BE wystosowało w Évora kilka tygodni później i został on przyjęty[923].

Władze lokalne przytaczają różne argumenty na poparcie procesu regionalizacji, wskazując na konieczność urzeczywistnienia zapisów Konstytucji i ogólne usprawnienie funkcjonowania państwa. Przede wszystkim jednak z wypowiedzi organów reprezentujących samorządy przebija zniecierpliwienie przedłużającym się czasem oczekiwania na zdecydowane działania władz państwa w kwestii utworzenia regionów administracyjnych.

Należy zauważyć, że intensyfikacja samorządowej aktywności w artykułowaniu potrzeby regionalizacji datuje się od czasu działalności CID, po roku 2019, i chociaż rezolucje, wnioski czy też innego rodzaju apele bywają odrzucane, to nikt nie występuje przeciwko utworzeniu regionów administracyjnych.

Nawet jeśli nie wszystkie gminy wykazują szczególny entuzjazm wobec procesu regionalizacji, to stanowisko ich związku - ANMP jest jasne: regiony administracyjne należy utworzyć bez zbędnej zwłoki. Potrzeba ta - artykułowana nieprzerwanie i popierana różnymi argumentami pojawia się w kolejnych uchwałach kongresów ANMP, co sugeruje dużą zgodność poglądów w tej materii z uwagi na konieczność uzyskania większości głosów dla przyjęcia końcowego dokumentu.

W raporcie dla CATPL, jeszcze w 1996 ANMP stanęła na stanowisku, iż „regionalizacja stanowi konieczny i pilny proces reformy państwa i administracji publicznej; to niezastąpiona podstawa modernizacji państwa i droga, która generuje postęp, wolność i pokój" oraz „regionalizacja powinna wyraźnie dostosowywać się do zasadniczych celów strategicznych rozwoju gospodarczego i społecznego kraju oraz być znaczącym wektorem aktywnego udziału obywateli w życiu publicznym"[924]. Uwzględniając zarówno gospodarczy jak i polityczny wymiar procesu, ten pierwszy, jeśli (przyjąwszy, iż było to zamierzone) poddać tekst wykładni językowej, wskazano jednak jako priorytet.

[922] Ibidem, s.1.
[923] Assembleia Municipal de Évora, Pela Regionalização, 07.03. 2022 https://www.cm-evora.pt/wp-content/uploads/2022/03/02_Recomendacao-do-BE-Regionalizacao.pdf Zatwierdzony większością 22 głosów za, 4 głosy przeciw i 5 wstrzymujących się.
[924] J.M Viegas, Autarcas Apoiam Regionalização, op.cit., (online).

W odniesieniu do procesu instytucjonalizacji regionów, zdaniem ANMP, musi to nastąpić jednocześnie dla całej przestrzeni narodowej, zadania i kompetencje regionów mają z zasady wynikać z tych wykonywanych obecnie przez administrację centralną, a sam proces powinien być "stopniowy i zaplanowany w czasie"[925]. Przywołano tu w zasadzie postanowienia Ustawy zasadniczej, co należy uznać za postulat jej przestrzegania przy ustanawianiu regionów administracyjnych w kontynentalnej części Portugalii.

Po referendum w sprawie regionalizacji administracyjnej ANMP wielokrotnie - w mniej lub bardziej rozbudowany sposób - wypowiadał się w tej kwestii. Zawsze kontekstem jest tutaj (re)organizacja struktury administracyjnej państwa i decentralizacja jako instrument tej reformy - dyskutowane są korzyści utworzenia regionów administracyjnych (bądź skutki braku ich istnienia) nie tylko dla państwa, ale (co zresztą jest w pełni zrozumiałe) dla władzy lokalnej - jej gminnego szczebla. W szczególności po zakończeniu prac Niezależnej Komisji ds. Decentralizacji kwestia ta jest dyskutowana bardziej dogłębnie i ANMP powołuje się nawet (Kongres XXV w 2022 r.) na „bardzo istotne badania" opracowane w jej ramach „przedstawiające rozwiązania dotyczące drogi, którą należy podążać i decyzji politycznych, które należy podjąć"[926].

Regiony są w opinii ANMP elementem koniecznym reformy organizacyjnej państwa, Już w podczas kongresu XIV (2004 r.) wśród środków, jakie należy przyjąć w kwestii organizacji państwa oraz władzy lokalnej wymieniał konieczność potwierdzenia i powtarzania uchwał, które podejmowano w związku z koniecznością i „naglącą potrzebą" instytucji konkretnej regionów administracyjnych[927]. W 2020 r., podczas XXIV Kongresu ANMP, podkreślono, iż „wszystkie zainteresowane strony opowiadały się za trwającą decentralizacją i potencjalną regionalizacją"[928], zaś w 2021 r., że „(...) po debatach, które miały miejsce i refleksji w ciągu tych wszystkich lat, ponownie potwierdzono pilną potrzebę konkretnej instytucji regionów administracyjnych"[929]**.**

Potrzebę tą uzasadnia się na wiele sposobów, ale nigdy nie jest to kwestia indywidualna, odrębna, rozpatrywana sama w sobie, lecz stanowi nieodłączny element dyskusji w kwestii usprawnienia funkcjonowania organizacji państwowej obejmującej m.in. procesy

[925] Ibidem.
[926] XXV Congresso ANMP, 2021, Strona Internetowa ANMP, https://www.anmp.pt/en/file-viewer/?pstid=41142 (18.06.2020).
[927] Relatorio XIV Congresso ANMP, s. 4, https://www.anmp.pt/anmp/age/cong/14/rel01.pdf (18.06.2020).
[928] Boletim ANMP 2020, s.4. Strona Internetowa ANMP, https://anmp.pt/en/file-viewer/?pstid=51981 (10.05.202).
[929] XXV Congresso ANMP, op.cit. (online);

decentralizacji. ANMP, jak wyraźnie podkreślono na kolejnych Kongresach (XXIV i XXV), „rozumie proces regionalizacji kraju nie jako cel sam w sobie, ale jako środek do pogłębienia decentralizacji administracyjnej w ramach reorganizacji państwa”[930].

Już Kongres XIX (2011 r.) wymieniał regiony administracyjne jako konieczny element zmian zmierzających do lepszego funkcjonowania państwa obok „niezbędnej reorganizacji administracyjnej państwa, (...) i koordynacji różnych działów administracji na szczeblu centralnym i regionalnym (...)”[931].

Zwykle przywołuje się zalety regionalizacji. Wśród korzyści z istnienia regionów administracyjnych najczęściej wymieniana jest możliwość pobudzenia rozwoju terytorium państwa (nikła w skali tylko gminnej) - rozwoju zrównoważonego, który pozwoli skorygować istniejące dysproporcje, zapewni spójność[932]. Nie będąc ani „panaceum”, ani „magicznym eliksirem” na wszelkie trudności[933], zdaniem ANMP „decentralizacja do szczebla regionalnego może stanowić znaczącą wartość dodaną w celu stymulowania konkurencyjności pomiędzy przestrzeniami regionalnymi”[934], bowiem istnienie “ośrodków polaryzacyjnych” promujących taką zdolność terytoriów, pozwoli „przekształcić istniejące zróżnicowanie pod względem zasobów w przewagę konkurencyjną, a nie w ograniczenia nie do pokonania”[935].

W utworzeniu regionów administracyjnych upatruje się ponadto możliwości uczynienia ich instrumentem nowego podejścia do zagadnień takich jak przeciwdziałanie niekorzystnym procesom, np. spadek liczby ludności i starzenie się populacji; osiedlanie się ludności na wybrzeżu (litoralizacja), związane z tym pustynnienie wnętrza kraju, brak spójnej polityki tworzenia miejsc pracy, zachęt do osiedlania się; dostęp do mieszkań w dużych ośrodkach miejskich; zmiana klimatu, potrzeba dekarbonizacji gospodarki itp.[936].

Gminy zwróciły także uwagę na niechlubny tytuł jednego z najbardziej scentralizowanych państw, jaki piastuje Portugalia „zmuszona do studiowania i adaptowania skutecznych dobrych

---

[930] Descentralizar, Regionalizar, Melhor Portugal, Organização do Estado, XXIV Congresso Associação Nacional de Municípios Portugueses (ANMP), op.cit.,s.19; XXV Congresso ANMP 2021, https://observador.pt/2021/12/12/congresso-anmp-resolucao-final-defende-regionalizacao-e-descentralizacao/?cache_bust=1701181869833 (12.06.2023).
[931] Conclusões XIX Congresso da ANMP, Coimbra, 9 de Julho de 2011, s. 14 https://www.anmp.pt/en/file-viewer/?pstid=32863 (12.06.2023).
[932] Boletim ANMP, op.cit., s.4.
[933] XVIII Congresso ANMP, 2009 Linhas Gerais De Actuação Para O Mandato 2009/2013, Strona Internetowa ANMP, Https://Www.Anmp.Pt/Wp-Content/Uploads/2021/04/Linhasgeraisatuacao.Pdf (12.06.2023), s.14, także XXV Congresso ANMP 2021, op.cit. (online).
[934] XVIII Congresso ANMP, 2009, Linhas Gerais De Actuação ..., op.cit., s.14.
[935] Boletim ANMP,op.cit., s.4.
[936] XXV Congresso ANMP 2021, op.cit. (online).

praktyk w Europie Regionów" oraz niekorzystną pozycję w relacjach polityczno - gospodarczych, zwłaszcza z regionami przygranicznymi, które „wymagają reakcji politycznej na szczeblu regionalnym, a nie nierównoważnego dialogu z powodu braku regionalnych podmiotów legitymizowanych wolą obywateli"[937].

Same regiony, zdaniem ANMP, także skorzystałyby w sytuacji ich implementacji: pozwoliłoby to na wykorzystanie ich endogenicznych zasobów, rozwój strategicznej roli każdego z nich oraz stymulację procesów politycznych, które - „zwiększając bliskość [władz - przypis własny MKM] do obywateli, przyczynią się do poprawy efektywności świadczonych usług [938]. W ogólnym rozrachunku poziom regionalny miałby - przyczyniając się do korygowania istniejących dysproporcji [939] - wspomagać działania w kierunku spójności, tworzyć dodatkowe czynniki ewolucji i postępu, generować większą zdolność negocjacyjną i łagodzić istniejące dysproporcje"[940] .

Wreszcie argumentem przytaczanym nieprzerwanie jest również konieczność realizacji zapisów ustawy zasadniczej. Figurujący w Konstytucji system władzy lokalnej bez regionów administracyjnych jest niepełny i, jak wynika z opinii XIV Kongresu ANMP, stanowią one jego nieodłączny element, bowiem ramy porewolucyjnych demokratycznych władz lokalnych „wyznaczała chęć stworzenia systemu przeciwwagi dla władzy i samoograniczenia ze strony państwa, a system ten obejmować ma nie tylko gminy i regiony autonomiczne, ale i regiony administracyjne"[941]. Mówiono, iż „brakuje specyficznej instytucji regionów administracyjnych – ponadgminnych władz lokalnych o zasięgu regionalnym – aby projekt konstytucyjny został zrealizowany"[942] oraz, że „regiony administracyjne figurują w zapisach Konstytucji Republiki Portugalskiej od 33 lat, co już samo w sobie stanowi przypadek niezgodności z konstytucją przez zaniechanie"[943].

ANMP zauważył także, że zakończone porażką referendum z 1998 r., „nawet, jeśli było prawnie nieważne ze względu na niewystarczającą liczbę wyborców, oznaczało brak akceptacji

[937] Ibidem.
[938] XVIII Congresso 2009 Linhas Gerais De Actuação ..., op.cit., s.14.
[939] Ibidem, s.14.
[940] Descentralizar, Regionalizar, Melhor Portugal, XXIV Kongres ANMP 2020, op.cit.
[941] Zob. XXIV Congresso ANMP 2020, Relatorios, https://www.anmp.pt/anmp/age/cong/14/rel01.pdf (13.06.2023).
[942] Zob. XXV Congresso ANMP 2021, op.cit. (online)
[943] XVIII Congresso 2009 Linhas Gerais De Actuação … , op.cit., s.13-14.

mapy podziału regionalnego, ale nie regionalizacji jako modelu decentralizacji polityczno -administracyjnej" [944].

Warte odnotowania jest ponadto stanowisko gmin, z punktu widzenia których są one wprawdzie „kluczowymi aktorami w rozwoju terytoriów, ale ich skala jest zbyt ograniczona, aby zapewnić spójność polityk publicznych prowadzonych w szerszych przestrzeniach"[945], zatem instytucja konkretna regionów administracyjnych ma przyczynić się do „skutecznego wzmocnienia zadań, uprawnień, kompetencji i zasobów pozostających w ich dyspozycji"[946]. Musi to jednak nastąpić "(...) bez uszczerbku dla obecnego podziału administracyjnego władzy lokalnej"[947]. ANMP podkreśla, iż „regiony administracyjne są szczeblem pośrednim, między gminami a państwem, dlatego zasada decentralizacji wymaga, aby ich funkcje i atrybucje pochodziły od państwa i jego służb publicznych (nie jest ani logiczne, ani dopuszczalne odbieranie ich gminom)" i „w istocie zabieg taki byłby szkodliwy dla samej regionalizacji"[948].

Z drugiej strony obecne zadania (i towarzyszące im uprawnienia wraz z kompetencjami), w braku regionów administracyjnych, obciążają gminy (zdaniem ich samych) ponad miarę. We wnioskach z Kongresu XXV zauważono, iż „według szacunków Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD) około dwie trzecie (65%) ze 169 celów leżących u podstaw celów zrównoważonego rozwoju wymaga bezpośredniego zaangażowania władz lokalnych i regionalnych. Fakt ten oznacza zwiększoną odpowiedzialność portugalskich gmin, zarówno ze względu na wyzwanie, jakie stanowi wiele z tych celów, jak i dlatego, że – z wyjątkiem Regionów Autonomicznych Azorów i Madery – w Portugalii poziom podejmowania decyzji na poziomie regionalnym jest nadal nie jest zbyt wyrazisty"[949].

Kwestia ta, nawet jeśli sama ustawa zasadnicza wyraźnie wskazuje zadania każdego ze szczebli władzy lokalnej i relacje pomiędzy nimi stanowiąc na przykład, że jednym z zadań regionów administracyjnych jest wspieranie i koordynacja działalności gmin (a więc zabrania ingerencji lub zakłócania czy ustanowienia takiej relacji, w której regiony są podmiotami

[944] Ibidem, s.14.
[945] Zob. XXV Kongres ANMP 2021, op.cit, (online).
[946] Resolução Final, XIV Congresso ANMP 2004, s.2, https://www.anmp.pt/wp-content/uploads/2021/04/ResolucaoFinal2004.pdf (13.06.2023).
[947] Conclusões XIX Congresso ANMP Coimbra, 9 de Julho de 2011, s. 14, https://www.anmp.pt/en/file-viewer/?pstid=32863 (13.06.2023).
[948] Zob. XXIV Congresso ANMP 2020, op.cit., s. 18; XXV Congresso ANMP 2021, op.cit. (online).
[949] Moção De Recomendação ao XXV Congresso Da Associação Nacional Dos Municípios Portugueses Para A Criação De Uma Plataforma Municipal De Acompanhamento E Monitorização Do Desenvolvimento Dos Objetivos De Desenvolvimento Sustentável s.2, https://anmp.pt/wp-content/uploads/2022/05/Mocao-ODS.pdf (13.06.2023).

nadzorczymi, a gminy są nadzorowanymi), jest najwyraźniej szczególnie ważna dla ANMP i poświęca się jej sporo miejsca[950].

W 2021 r. stwierdzono: „Niezależnie od zatwierdzenia innej ustawy lub przeprowadzenia koniecznej rewizji ustawy nr 56/91 z dnia 13 sierpnia, uprawnienia i kompetencje regionów administracyjnych muszą koncentrować się na politykach o charakterze przekrojowym, ale regiony powinny posiadać także zadania i uprawnienia w konkretnych i operacyjnych obszarach w różnych dziedzinach, od zdrowia i kultury, po edukację i ochronę ludności. W szczególności powinny odgrywać ważną rolę w opracowywaniu i zarządzaniu programami związanymi z europejskimi funduszami strukturalnymi i inwestycyjnymi, wzmacniając sprawne koordynowanie programów operacyjnych"[951].

Dlatego ANMP (XXIV Kongres) w zakresie regionalizacji, syntetycznie rzecz ujmując, proponował utworzenie i ustanowienie regionów administracyjnych w kraju jako podstawowego instrumentu prowadzenia polityki rozwoju regionalnego, który realizuje cele spójności, konkurencyjności i równości; przyznanie regionom administracyjnym zadań i kompetencji w zakresie polityk przekrojowych przyznanie im ponadto zadań i kompetencji także w konkretnych i operacyjnych obszarach w różnych dziedzinach (m.in. zdrowie, kultura, edukacja i ochrona ludności) oraz powierzenie im ważnej roli w opracowywaniu i zarządzaniu programami związanymi z Europejskimi Funduszami Strukturalnymi i Inwestycyjnymi[952].

ANMP uważa utworzenie regionów administracyjnych za instrument absolutnie podstawowy dla zrównoważonego rozwoju kraju oraz niezbędną reformę polityczną i administracyjną w Portugalii[953], doskonałą okazję i podstawowy instrument do: racjonalizacji rozmieszczenie terytorialnego służb publicznych oraz zapewnienia skuteczności i spójności ich działania; reorganizacji Administracji Publicznej, poprzez przybliżanie ośrodków decyzyjnych do obywateli, urzeczywistnienia zasady pomocniczości; pogłębiania demokracji, umacniania społeczeństwa obywatelskiego i zbliżania władzy do ludności, gdyż tylko na poziomie regionalnym osoby zajmujące odpowiednie stanowiska (organy zdekoncentrowane) nie są legitymizowane w głosowaniu powszechnym, ich działalność nie jest kontrolowana i nie odpowiadają one za swoje działania przed obywatelami[954].

---

[950] Zob. XXIV Congresso ANMP 2020, op.cit., s. 18
[951] Ibidem, s. 18.
[952] Ibidem, s.19.
[953] XXV Congresso ANMP 2021, Resolução, https://www.anmp.pt/wp-content/uploads/2021/12/resolucao.pdf (13.06.2021).
[954] Descentralizar, Regionalizar, Melhor Portugal..., op.cit., s.19.

Konieczne jest zatem stworzenie szczebla regionalnego, który „zapewnia bardziej spójne polityki publiczne, sprzyja zdolności konkurencyjnej terytoriów, zachęca do tworzenia polaryzujących ośrodków wzrostu, stymuluje procesy polityczne, tzn. tworzy dodatkowe czynniki postępu i rozwoju”[955]**.** Utworzenie regionów administracyjnych „ma fundamentalne znaczenie dla likwidowania dysproporcji w rozwoju terytorium, to niezbędny mechanizm skutecznej i koniecznej reformy administracyjnej w Portugalii”[956], ale instytucjonalizacja regionów administracyjnych pozwoli jednocześnie osiągać cele społeczno - polityczno - gospodarcze “w ramach wyraźnego i skutecznego wzmocnienia uprawnień i kompetencji gmin”[957].

Na ostatnim (XXV) Kongresie, na którym kwestię tę dyskutowano, ANMP wyraził przekonanie, że „obywatele potrzebują państwa o innej niż obecna organizacji, które zapewnia ludziom skuteczne reagowanie i jest lepiej zorganizowane, oparte na większym zbliżeniu władzy do obywateli”. W związku z tym potwierdzono „pilną potrzebę regionalizacji kraju i pogłębienia decentralizacji administracyjnej (...)”[958], traktowanej jako „pierwotny mechanizm bardziej harmonijnego, zrównoważonego i spójnego rozwoju terytorium oraz lepszej struktury zdekoncentrowanych usług publicznych”, a której rezultatem, ma być „utworzenie regonów administracyjnych wyposażonych we władzę, z bezpośrednimi i powszechnymi wyborami organów” [959].

Odbywający się w 2023 r. XXVI Kongres ANMP zdominowały kwestie związane ze zrównoważonym rozwojem [960], zaś regionalizacja, z uwagi na wycofanie poparcia dla inicjatywy przez PSD, została pominięta w oficjalnych dokumentach kończących zjazd, ale przewodnicząca Związku, L. Salguiero, przyznała, że stało się tak z powodów pragmatycznych, po uznaniu, iż „w ramach obecnego mandatu samorządowego nie będzie warunków do kontynuowania regionalizacji”, chociaż, jak zauważyła, „pod koniec 2021 r., poparcie dla regionalizacji towarzyszyło całemu Kongresowi po wyborach lokalnych, Premier, Prezydent Republiki i Zgromadzenie Plenarne Związku zwrócili uwagę, że rok 2024 będzie właściwym rokiem na posunięcie się do przodu w procesie legislacyjnym dotyczącym

[955] XXV Congresso ANMP 2021, op.cit., s.3-4,
[956] Ibidem, s. 3-4.
[957] Descentralizar, Regionalizar, Melhor Portugal..., op.cit, s.19.
[958] XXV Kongres ANMP, op.cit., s.4.
[959] Ibidem, s.
[960] Zob. XXVI Congresso ANMP 2023 r., https://anmp.pt/wp-content/uploads/2023/10/Mocao-ODS-XXVI-Congresso-1.pdf (12.12.2023).

regionalizacji. Mamy 2023 r. i nikt nie przypuszcza, że do tego mogłoby dojść”[961]. Przyznała ona, że stanowisko nowego lidera PSD w sprawie regionalizacji „to zła wiadomość dla przyszłości portugalskiej administracji publicznej, ale trzeba to uszanować". Wypowiedzi L. Montenegro, przewodnicząca ANMP określiła jako „zupełnie odmienne, nowość - zwłaszcza w porównaniu z tym, co można było usłyszeć w grudniu na kongresie ANMP". Regionalizacja, jej zdaniem, to |proces, który wymaga wielkiej konwergencji politycznej, zwłaszcza na poziomie dwóch głównych partii”[962].

Także poprzedni prezydent ANMP, M. Machado, ustępując z funkcji przekonywał, że decentralizacja to „(...) odpowiedni sposób na zbudowanie bardziej rozwiniętego kraju, bardziej zrównoważonego i spójnego” i należy przejść do kolejnego jej etapu - regionalizacji, która „zagwarantuje najlepszą i najszybszą realizację polityk implikujących szersze horyzonty niż same gminy”[963]. Jego zdaniem regionalizacja to „pilna reforma” i, konieczne jest jej kontynuowanie[964], a nie jest to kwestia, „w której panuje jednomyślność”. Decentralizacja „jest już ważną dźwignią modernizacji służby administracji publicznej, ale będzie to pełne i doskonałe dopiero gdy dojdzie do regionalizacji”[965]. Podkreślając, że machina państwowa posiada pewne „władze, z których nie chce zrezygnować”, M. Machado podkreślił, że „potrzebna jest odwaga polityczna”, aby ustanowić regionalizację[966]. Już wcześniej apelował o kontynuowanie „zagregowanych działań politycznych”, aby „osiągnąć konsensus i możliwie szybko odblokować regionalizację”[967].

Z kolei Prezes Rady Generalnej Krajowego Związku Gmin Portugalskich, C. Moedas, jest innego zdania - uważa on, że „Portugalia jest na drodze do decentralizacji i dopiero potem

---

[961] S. Ferreira, ANMP assume não haver condições para avançar com regionalização, 20.09.2023, https://www.dn.pt/sociedade/amp/anmp-assume-nao-haver-condicoes-para-avancar-com-regionalizacao--17053738.html/ (12.12.2023).

[962] Associação Nacional de Municípios Portugueses considera "uma má notícia" posição de Montenegro sobre regionalização, https://www.dn.pt/politica/associacao-nacional-de-municipios-portugueses-considera-uma-ma-noticia-posicao-de-montenegro-sobre-regionalizacao--14995529.html (12.12.2023).

[963] Manuel Machado quer regionalização e pede referendo a António Costa, Semanário no Papel - Diário Online 30 de Abril 2021, https://www.campeaoprovincias.pt/noticia/manuel-machado-quer-regionalizacao-e-pede-referendo-a-antonio-costa (12.12.2023).

[964] Regionalização vai ser tema em destaque no congresso da ANMP, 23.11.2021, https://www.publico.pt/2021/11/23/politica/noticia/regionalizacao-vai-tema-destaque-congresso-anmp-1986078 (12.12.2023).; L. Claro, Manuel Machado defende regionalização, 28.08.2021, https://onovo.pt/noticias/manuel-machado-defende-regionalizacao/(12.12.2023).

[965] Municípios vão discutir resolução em defesa da regionalização 09-12-2021 https://portocanal.sapo.pt/noticia/285906/ (12.12.2023).

[966] Ibidem

[967] Manuel Machado quer desbloquear regionalização sem precipitar etapas 30.11.2019, https://www.rtp.pt/noticias/pais/manuel-machado-quer-desbloquear-regionalizacao-sem-precipitar-etapas_n1189187 (12.12.2023).

powinno się mówić o regionalizacji", ponieważ „w tej chwili kraj nie jest przygotowany" do decydowania w sprawach regionalizacji. „Ludzie są bardzo dalecy od zrozumienia, czym jest regionalizacja. Wszystko w swoim czasie"[968].

Zatem, chociaż sam ANMP w uchwałach udziela poparcia dla utworzenia regionów administracyjnych, to intensyfikacja działań w tym kierunku wyraźnie związana jest z klimatem politycznym wokół tej kwestii. Ostatni z Kongresów, wobec zmiany postawy PSD pominął tę problematykę kierując się, jak to wynika ze słów obecnej Przewodniczącej Związku, pragmatyzmem, ale towarzyszy temu pewne rozczarowanie z tego obrotu sytuacji. Wśród działaczy ANMP, obok poparcia dla procesu, pojawiają się także postawy poddające w wątpliwość gotowość Portugalii i Portugalczyków do przeprowadzenia tego rodzaju reformy. Jednak nie są to głosy przeciwne, ale postulujące odsunięcie procesu w czasie.

Nie tylko organy władz lokalnych i ich związek oraz reprezentanci władz związku wypowiadają się na temat regionalizacji - swoje opinie prezentują także sami działacze samorządowi.

Wśród wypowiedzi samorządowców dominuje podkreślanie konieczności implementacji regionów administracyjnych. Przewodniczący Zgromadzenia Gminnego Sabugal (Beira), A. Robalo (PSD), uważa, że„nie należy marnować czasu" i wdrożyć regionalizację i że proces ten „musi przebiegać szybko i przy konkretnych działaniach"[969]. Podobnie Burmistrz Porto R. Moreira (oficjalnie niezależny, ale wspierany przez CDS-PP oraz Inicjatywę Liberalną) apeluje o „kontynuowanie tego procesu już teraz"[970], bowiem „ważne jest przeprowadzenie regionalizacji", zaś „najważniejsze na tym etapie jest to, żeby Portugalczycy zdeklarowali się przed wyborami parlamentarnymi, mówiąc, czy są za, czy przeciw regionalizacji"[971], natomiast zdaniem Prezydenta Izby gminy Guarda S. Costy (Movimento Pela Guarda - MPG), który określa się zdecydowanym regionalistą, „nadszedł czas, aby kraj zdał sobie sprawę, że potrzebuje regionalizacji", ponieważ w przeciwnym razie „nieważne, jak bardzo wszyscy się

[968] O país não está preparado para tomar decisão sobre regionalização, diz Carlos Moedas, Observador, 6.07.2022, https://observador.pt/2022/07/06/o-pais-nao-esta-preparado-para-tomar-decisao-sobre-regionalizacao-diz-carlos-moedas/ (12.12.2023).
[969] Presidente da Câmara do Sabugal diz que regionalização deve avançar rapidamente, Beira.pt, 31.07.2019, https://beira.pt/portal/noticias/presidente-da-camara-do-sabugal-diz-que-regionalizacao-deve-avancar-rapidamente/ (12.12.2023).
[970] "É um pouco estranho quando os quatro maiores partidos dizem que querem regionalizar e isso parece ser impossível...", Porto.pl, 8.12.2019, https://www.porto.pt/pt/noticia/rui-moreira-em-entrevista-a-tsf-afirma-que-mais-de-50-dos-portugueses-querem-a-regionalizacao (12.12.2023).
[971] Sondagem do Porto Canal dá vitória ao "sim" pela regionalização do país, Porto.pt., 2.04.2019, https://www.porto.pt/pt/noticia/sondagem-do-porto-canal-da-vitoria-ao-sim-pela-regionalizacao-do-pais (12.12.2023).

staramy, ośrodek władzy zawsze będzie w Lizbonie”[972]. Ponadto, jak mówi były burmistrz Viseu F. Ruas (PSD), „jeśli naprawdę chcemy regionalizować, musi to być zdecydowany proces, posuwający się do przodu bez przeszkód i bez wymówek” [973]. Celów regionalizacji, według burmistrz Silves w dystrykcie Faro R. C. Gonçalves da Palmy (PCP-PEV), „(...) nie można osiągnąć poprzez naleganie na opóźnienia lub utrudnianie konkretnego tworzenia regionów administracyjnych”, zaś „odkładanie regionalizacji w imię badania procesu jest sprzeczne z zaangażowaniem w utworzenie regionów administracyjnych”[974].

Zdaniem samorządowców takie działania są niedemokratyczne i wbrew interesom zrównoważonego rozwoju, bowiem „regionalizacja to zrównoważony i harmonijny rozwój kraju”, zaś „odmowa bezpośredniego wyboru organów w Regionach Administracyjnych oznacza pozbawienie ludności możliwości uczestniczenia w decyzjach (...) i pozbawienie jej możliwości demokratycznej kontroli nad tymi, którzy podejmują decyzje” (R.C. Gonsalves da Palma)[975], „regiony będą w stanie ulepszyć usługi publiczne świadczone współobywatelom, robić więcej i lepiej, nie wydając ani centa więcej niż obecnie wydaje państwo centralne” (R. Santos)[976], a także „(...) wybrani na szczeblu lokalnym urzędnicy to ci, którzy lepiej znają pragnienia ludności, której służą, którzy potrafią zarządzać zasobami publicznymi z większą skutecznością i wydajnością oraz którzy mają fundamentalne znaczenie dla rozwoju kraju”.[977]

F. Ruas zauważa także, iż „lata, które upłynęły od referendum w 1998 r., pokazały wyraźnie, że Portugalia jest najbardziej scentralizowanym krajem w Unii Europejskiej i że nic na tym nie zyskała”. Podobnego zdania jest R. Moreira, który cytując innego samorządowca z Porto, J. Fiela, mówi, iż „Kraj wygląda jak stół bilardowy nachylony w stronę jednego dołka (Lizbony - przypis własny MKM)[978], a ta „w jakiś sposób korzysta na status quo”[979].

---

[972] Presidente da Câmara da Guarda quer regionalização num “futuro próximo” com regiões plano, Beira.pt, https://beira.pt/portal/noticias/sociedade/presidente-da-camara-da-guarda-quer-regionalizacao-num-futuro-proximo-com-regioes-plano/ (12.12.2023).

[973] Há muita gente que é regionalista no discurso e depois não quer nada, Diario de Noticias, 13.02.2019, https://www.dn.pt/mundo/ha-muita-gente-que-e-regionalista-no-discurso-e-depois-nao-quer-nada--10572908.html (12.12.2023).

[974] Município De Silves no XXVI Congresso Da Associação Nacional De Municípios Portugueses (ANMP), Correio da Manha, https://www.cm-silves.pt/pt/noticias/20414/municipio-de-silves-no-xxvi-congresso-da-associacao-nacional-de-municipios-portugueses-anmp.aspx, s.1.

[975] Ibidem, s.1.

[976] Autarca de Vila Real desafia Marcelo a "ir ao encontro" da regionalização, Jornal de Noticias, https://www.jn.pt/nacional/autarca-de-vila-real-desafia-marcelo-a-ir-ao-encontro-da-regionalizacao-11568199.html (12.12.2023).

[977] Ibidem.

[978] Sondagem do Porto Canal dá vitória ao "sim" pela regionalização do país, op.cit. (online).

[979] "É um pouco estranho quando os quatro maiores partidos dizem que querem regionalizar …, op.cit. (online)

G. Ponieważ, jak twierdzi wspomniany F. Ruas z Viseu, „wszystkie kraje, które weszły w przestrzeń europejską po Portugalii i cieszą się efektywną decentralizacją, wyprzedziły nas w procesie rozwoju (...), potrzeba regionalizacji jest więcej niż udowodniona" jako pomocna w odpowiednim dystrybuowaniu środków, które „nie trafiają do najbardziej potrzebujących regionów kraju w głębi kraju", „Portugalia otrzymuje pieniądze na spójność, ale w dalszym ciągu „pogrąża się w asymetrie, dlatego, że jest źle dystrybuowana"[980]. Burmistrz Porto zauważa ponadto, że „jeśli jest proces regionalizacji, przestrzeń jest mniejsza, możemy dokonywać porównań znacznie częściej i bardziej adekwatnych. Dlatego nasz los w naszych rękach, w ściślejszej koncepcji przestrzennej i przy większej autonomii"[981]. Ponadto, tworzenie regionów jest być może „jedynym sposobem na przekształcenie władzy wyobrażonej przez obywateli we władzę rzeczywistą", bo „brak uprawnień władz lokalnych do wdrażania projektów i strategii, które według obywateli należą do ich kompetencji, można rozwiązać jedynie poprzez proces regionalizacji", i „w obliczu zjawisk takich jak, separatyzm, konflikty, a zwłaszcza populizm, kraj musi przeprowadzić reformy teraz, a nie w momencie, gdy nastąpi kryzys" (R. Moreira)[982].

Za dyskusją w temacie regionalizacji przemawia ponadto fakt, że „konieczne jest zdefiniowanie i wyjaśnienie społeczeństwu modelu, jaki należy przyjąć w przyszłej regionalizacji, w przeciwnym razie proces zostanie ponownie odrzucony w referendum (Burmistrz Faro, R. Bacalhau)[983].

Pojawiają się także głosy rozczarowania jałowością dyskusji w kwestii regionalizacji, zwłaszcza przy świadomości jak bardzo byłaby przydatna, bowiem, jak mówi F. Ruas, „kiedykolwiek poruszany jest temat regionalizacji, ma to na celu jedynie podsycenie dyskusji i nic za tym nie idzie"[984].

Z drugiej strony wysuwane są argumenty, że należy kwestię utworzenia regionów administracyjnych omawiać w oparciu o rzetelne badania. Dla przykładu, burmistrz Guarda

[980] Presidente da Câmara de Viseu defende referendo da regionalização em 2023, Beira.pt., 14.01.2022, https://beira.pt/portal/noticias/presidente-da-camara-de-viseu-defende-referendo-da-regionalizacao-em-2023/ (12.12.2023).
[981] Ibidem
[982] Rui Moreira diz que PS e PSD só querem regionalização quando não estão no poder, Jornal de Noticias, 25.10. 2019, https://www.jn.pt/nacional/amp/rui-moreira-diz-que-ps-e-psd-so-querem-regionalizacao-quando-nao-estao-no-poder-11447635.html/ (12.12.2023).
[983] Autarca de Faro defende definição de modelo de regionalização sob pena de novo chumbo, Postal.pl, 14.01.2022, https://postal.pt/politica/autarca-de-faro-defende-definicao-de-modelo-de-regionalizacao-sob-pena-de-novo-chumbo/ (12.12.2023).
[984] Há muita gente que é regionalista no discurso e depois não quer nada, op.cit. (online).

Á. Amaro (PSD) uważa, iż „temat regionalizacji powinien być omawiany w oparciu o badania, a nie tylko o argumenty, niektóre z nich bardzo godne szacunku z jednej lub drugiej strony, ale nie teraz jest na to czas", zaś dyskusję proponował wznowić dopiero po zakończeniu prac Niezależnej Komisji ds. Decentralizacji („pozwólmy im popracować [o członkach Komisji - przypis własny - MKM], przeanalizujmy, co nam powiedzą, a potem będziemy mogli o tym dyskutować na podstawie badań"[985]. Cytując R. Rio, samorządowca z Porto, Á. Amaro powiedział: „wszystko jest otwarte. Studiujmy, analizujmy, zastanówmy się, a potem będziemy debatować. To jest właściwy sposób. Jakakolwiek debata bez tych badań z góry skończy się fiaskiem"[986]. Owe studia socjaldemokratyczny burmistrz postrzega jako jedyne wyjście, by uchronić się przed popełnieniem tych samych błędów, które przesądziły o porażce regionalizacji w 1998 r. Debata musi być jego zdaniem wolna od demagogii, bowiem, „nie można w sposób poważny i niedemagogiczny dyskutować o regionach na «tak» lub na «nie», „należy ustalić, z czego państwo centralne jest skłonne zrezygnować, aby przekazać władzę regionom"[987], a gdy Niezależna Komisja „wykona swoją pracę, (...) Portugalczycy powinni poważnie przedyskutować tę kwestię[988].

Burmistrz Faro R.Bacalhau uważa, że jeśli partie i Zgromadzenie Republiki wznowią debatę na początku kadencji (2022 r.), to „za dwa lata będą warunki do dobrej dyskusji i podejmowania decyzji bez uszczerbku dla tego, że w przyszłości będziemy w stanie znaleźć lepsze rozwiązania"[989]. Zauważa on, iż „nikt nie rozmawiał wcześniej o regionalizacji i o co toczyła się gra", co zaowocowało podziałami w kraju i „wywołało wielką nieufność do ludzi, którzy twierdzili, że są regionalistami, a którzy ostatecznie głosowali przeciw, ponieważ nikt nie chciał wypisać czeku in blanco"[990].

Powyższa wypowiedź prowadzi do konieczności wskazania na wątek niespójności postaw dyskutujących aktorów wobec regionalizacji, Przewodnicząca Izby Gminnej w Silves w dystrykcie Faro R. C. Gonçalves da Palma, stwierdziła nawet, iż (w odniesieniu do regionalizacji „istnieją rozbieżności między tym, co niektóre strony robią a tym,

[985] Álvaro Amaro considera que a regionalização deve ser discutida depois dos estudos da comissão independente, Beira.pt., 05.02.2019, https://beira.pt/portal/noticias/sociedade/alvaro-amaro-considera-que-a-regionalizacao-deve-ser-discutida-depois-dos-estudos-da-comissao-independente/ (12.12.2023).
[986] Ibidem (online)
[987] Autarca de Faro defende definição de modelo de regionalização … op.cit. (online).
[988] Álvaro Amaro considera que a regionalização deve ser discutida depois …, op.cit., (online)
[989] Autarca de Faro defende definição de modelo de regionalização …, op.cit. (online)
[990] Ibidem.

co mówią”[991], zaś F. Ruas uważa, że „jest wiele osób, które w tym, co mówią są regionalistami, a potem, gdy nadchodzi odpowiedni czas, nie chcą już niczego” [992]. Odnosi się to do dysocjacyjnego stanowiska partii politycznych, organów władzy centralnej, ale i do samych przedstawicieli władzy lokalnej.

Zdaniem tych ostatnich to, że terytorium kraju wciąż cechują duże dysproporcje rozwojowe („wygląda jak stół bilardowy nachylony w stronę jednego dołka”) jest winą „machiny państwowej” i samych partii politycznych (R. Moreira)[993]. Burmistrz Porto uważa, że „to trochę dziwne, gdy cztery największe partie mówią, że chcą regionalizacji, a to wydaje się niemożliwe…”[994]**,** zaś te dominujące - PS i PSD - „chcą regionalizacji, gdy nie są u władzy. Kiedy są u władzy, nie chcą jej (...)”[995]. Tymczasem jak zauważa R. Santos, „jest całkowicie możliwe, aby każdy (z liderów partii - przypis własny MKM) podjął inicjatywę w celu odblokowania przeszkód (dla procesu - przypis własny - MKM)”[996].

Uzasadnieniem dla opóźnienia regionalizacji według R. Santosa (po „wysłuchaniu przywódców dwóch głównych portugalskich partii politycznych”), są wątpliwości Prezydenta Republiki “co do jej przydatności”[997], chociaż, jak zauważa Burmistrz Porto R. Moreira nie ma on konstytucyjnych uprawnień do zatrzymania procesu[998].

Postawa rządu także jest poddawana krytyce. Według socjaldemokratycznego burmistrza Bragançy, H. Diasa „obecny rząd najwyraźniej nie ma woli promowania regionalizacji” i „osłania” się, aby nie posuwać się naprzód z tym procesem (...)[999]. „Rząd nie może ukrywać się za oświadczeniem lidera opozycji, a jeśli chce promować regionalizację, musi zrobić znacznie więcej - „musi dołożyć wszelkich starań, aby osiągnąć niezbędny konsensus na szczeblu Zgromadzenia Republiki, aby rzeczy faktycznie się wydarzyły (...)”[1000]. Stanowisko prezesa PSD „nie może być pretekstem do wstrzymania procesu, o którym mówi się, że jest

[991] Município De Silves …, op.cit., s.1.
[992] Há muita gente que é regionalista no discurso e depois não quer nada,, op.cit., (online).
[993] Sondagem do Porto Canal dá vitória ao "sim" pela regionalização do país, op.cit. (online).
[994] "É um pouco estranho quando os quatro maiores partidos...", op.cit., (online).
[995] Rui Moreira diz que PS e PSD só querem regionalização …, op.cit.
[996] Há muita gente que é regionalista no discurso e depois não quer nada,, op.cit., (online).
[997] Autarca de Vila Real desafia Marcelo a "ir ao encontro" da regionalização, 29 novembro, 2019, https://www.jn.pt/nacional/autarca-de-vila-real-desafia-marcelo-a-ir-ao-encontro-da-regionalizacao-11568199.html (3.05.2020).
[998] "É um pouco estranho quando os quatro maiores partidos …, op.cit. (online)
[999] Autarca de Bragança: Concentração nas CCDR é para evitar regionalização, Noticias ao Minuto, 14.03.23, https://www.noticiasaominuto.com/pais/2250456/autarca-de-braganca-concentracao-nas-ccdr-e-para-evitar-regionalizacao(12.12.2023).
[1000] Ibidem

ważny dla kraju".[1001], zwłaszcza, że jak uważa R. Moreira, „premier jest w uprzywilejowanej pozycji", jeśli chodzi o proponowanie zmian w legislacji jeśli to konieczne[1002]. Zdaniem H. Diasa, najwyraźniej, „Partia Socjalistyczna nie chce wykonywać pracy, za którą jest odpowiedzialna, ponieważ przy najmniejszych trudnościach przestaje ją wykonywać"[1003]. Jednak, argumenty liderów partii, premiera czy głowy państwa „nie wydają się na tyle mocne, aby zapobiec procesowi [regionalizacji - przypis własny MKM]"[1004], najważniejsza jest „wola wyrażana przez większość społeczeństwa i większość partii politycznych mających reprezentację parlamentarną"[1005].

Z kolei Socjaldemokrata z Aveiro J. Ribau Esteves, nie tylko uważa że „wiodące siły w kraju – partie polityczne, Zgromadzenie Republiki, Prezydent Republiki – w głębi duszy nie chcą poczynić postępów w regionalizacji", ale skrytykował postawę lidera swojej partii, który zmienił stanowisko w sprawie referendum odsuwając w czasie całość działań w celu ustanowienia regionów administracyjnych[1006].

Zdaniem samorządowców rola gmin pozostaje niedoceniana przez władze centralne. R. Bacalhau przekonywał, że pilny jest powrót do tematu regionalizacji z uwagi na „zawodność administracji centralnej i państwa", które „nie reagują na sytuację żadnej ze wspólnot", albo „trzeba na to czekać latami"[1007], zaś A. Robalo Prezydent gminy Sabugal twierdzi, że „zawsze należy brać pod uwagę uczucia i opinie mieszkańców danych terytoriów oraz istoty danego terytorium, a to nie ma miejsca"[1008]. Dlatego konieczne jest stworzenie pośrednich środków reakcji" (R. Bacalhau)[1009]. Według F. Ruasa, „Kiedy mówimy o decentralizacji, są tacy, którzy idą dalej i chcą regionalizacji, i jest w tym pewna logika", bowiem „istnieje w szczególności argument, który zawsze był nie do obalenia, na rzecz obrony regionalizacji, mianowicie ten, iż „gminy ponoszą główną odpowiedzialność za inwestycje publiczne w Portugalii. A mimo to dokonały niewielu transferów środków", „to gminy zdemokratyzowały inwestycje publiczne. Gdyby nie było gmin, istniałyby terytoria, które nigdy nie widziały ani centa inwestycji publicznych", dlatego „gminy chcą innego rodzaju kompetencji, inne rodzaje zasobów, aby

[1001] Ibidem
[1002] Rui Moreira diz que PS e PSD só querem regionalização …, op.cit.(online)
[1003] Autarca de Bragança: Concentração nas CCDR é para evitar regionalização, op.cit. (online)
[1004] Ibidem
[1005] "É um pouco estranho quando os quatro maiores partidos …, op.cit., (online)
[1006] Ribau Esteves acusa os "poderes liderantes" de não quererem fazer a regionalização, Publico 8.03.2023, https://www.publico.pt/2023/03/08/politica/noticia/ribau-esteves-acusa-poderes-liderantes-nao-querem-regionalizacao-2041570 (12.12.2023).
[1007] Autarca de Faro defende definição de modelo de regionalização…, op.cit., (online).
[1008] Presidente da Câmara do Sabugal diz que regionalização deve avançar rapidamente, op.cit. (online).
[1009] Autarca de Faro defende definição de modelo de regionalização…, op.cit., (online).

mieć trochę więcej możliwości, aby nie powodować coraz większej asymetryczności kraju”[1010].

Zatem utworzenie regionów administracyjnych leży w interesie gmin, co więcej, jak zauważa R. Moreira, „Niektóre aspekty decentralizacji nie rozwijają się, ponieważ nie ma regionalizacji; w ramach pakietu decentralizacji przewiduje się jedynie przeniesienie zadań, a nie kompetencji. Decentralizacja jest porażką właśnie z tego powodu: władza nie chce zrzec się władzy”[1011], zaś „partie polityczne żyją dziś we współzależności z wyższymi urzędnikami administracji publicznej”[1012].

Sam proces decentralizacji zdaniem R. Moreiry, „ogranicza się w tym momencie do przekazywania zadań, przekształcania gmin w dyrekcje, a przy niedostatecznym budżecie nie jest to decentralizacja, jakiej chcemy. Nie warto”[1013]. Uważa on ponadto, że winą można obarczyć także same gminy mówiąc: „decentralizacja została źle poprowadzona przez Krajowy Związek Gmin Portugalskich i zniweczyła dobrą pracę wykonaną przez Obszary Metropolitalne Porto i Lizbony”[1014]. Podobnie A. Robalo zalicza decentralizację do gmin do “nieudanych doświadczeń decentralizacji”, nazywając proces „pseudodecentralizacją kompetencji gmin”, i uważa za „działania udawane”[1015].

Z kolei burmistrz Mafry (dystrykt Lizbony) H. Sousa Silva uważa, że za obecną sytuację w kwestii decentralizacji (w tym brak regionalizacji) odpowiedzialny jest rząd Partii Socjalistycznej bowiem „socjaldemokratyczni burmistrzowie potępiają wielki bałagan, jaki panuje w tym, co rząd zrobił w odniesieniu do procesu decentralizacji”; z tego powodu (ponieważ należy to naprawić - przypis własny MKM) „regionalizacja nie będzie priorytetem i rząd nie powinien teraz ponownie pojawiać się ze sztandarem i ogniem by tworzyć podziały wśród Portugalczyków”[1016].

Inny samorządowiec, R. Santos natomiast „trwający proces przekazywania uprawnień i zasobów gminom” uznał za zadowalający i stwierdził, że „nie ma się czego obawiać,

[1010] Há muita gente que é regionalista no discurso e depois não quer nada,, op.cit., (online).
[1011] Sondagem do Porto Canal dá vitória ao "sim" pela regionalização do país, op.cit. (online).
[1012] Presidente da Câmara do Porto defende "regionalização política" para descentralizar, Observador 29.01.2019, https://observador.pt/2019/01/29/presidente-da-camara-do-porto-defende-regionalizacao-politica-para-descentralizar/ (12.12.2023).
[1013] Ibidem.
[1014] "É um pouco estranho quando os quatro maiores partidos dizem que querem regionalizar …, op.cit. (online).
[1015] Presidente da Câmara do Sabugal diz que regionalização deve avançar rapidamente, op.cit., (online).
[1016] Decisão de Montenegro sobre referendo à regionalização divide autarcas, TSF, www.tsf.pt/portugal/politica/grande-trapalhada-autarca-de-mafra-critica-processo-de-descentralizacao-do-governo-14990842.html (12.12.2023).

ponieważ istnieje już wiele gmin, w których Zgromadzenie Gminne jest już Zakładem Ubezpieczeń Społecznych, Centrum Zatrudnienia, Delegaturą Zdrowia lub Dyrekcją ds. Edukacji”[1017].

Samorządowcy podtrzymują apel do organów władzy centralnej i partii politycznych o zajęcie się tą kwestią wzywając (R.Santos) Prezydenta do przeanalizowania „głębokich różnic między podterytoriami narodowymi” i powiązania ich „z znaczeniem i sukcesem, jakie doświadczenie regionalistyczne na archipelagach Azorów i Madery przyniosło dla ludności” i „wysłuchania samorządowców (...), którzy postrzegają regionalizację jako jedyny sposób na zrównoważenie kraju” tak, by można było „ocenić skuteczność i efektywność prowadzonego przez samorządy lokalne zarządzania i zaprojektować je na poziomie regionalnym”[1018]. Sygnał, że gminy czują się ignorowane płynie także z wypowiedzi R. Moreiry, że „niektóre propozycje przedstawione przez gminy na szczycie w Sintrze nie wiązały się z żadnymi kosztami dla państwa i nadal nie zostały zrealizowane”[1019].

Także partie polityczne są upominane by „poświęcały należytą uwagę regionalizacji, zwłaszcza w czasie, gdy zbliżają się wybory do organów legislacyjnych”[1020].

Generalnie artykułowano zadowolenie z pewnego (niestety krótkotrwałego) konsensusu wokół kwestii utworzenia regionów administracyjnych w latach 2021-2022. Burmistrz F. Ruas mówił, że „spełnione są wszystkie warunki, aby raz na zawsze rozpocząć” proces regionalizacji, ponieważ „po raz pierwszy mamy do czynienia z zestawem pragnień, które zbiegają się w tym samym kierunku: regionalizacja jest konieczna”, zaś “główne postacie zjednoczyły się wokół tego celu (...)” [1021]. Jego zdaniem stało się jasne, że „w kraju i władzach jest wielu ludzi, którzy bronią tego procesu”[1022]. Inny samorządowiec, R. Santos, wyraża nawet przekonanie, iż sam Prezydent mógłby stać się zwolennikiem regionalizacji mówiąc: „jestem pewien, że utrwali on, z charakteryzującą go racjonalnością, odmienne zdanie[1023].

Pewną dozę pesymizmu prezentował burmistrz Porto R. Moreira odnosząc się do możliwości kontynuowania regionalizacji, jeśli PS wygra wybory do organów legislacyjnych – oraz odnośnie J. L. Carneiro i P. Nuno Santosa, kandydatów na przywódców partii

[1017] Autarca de Vila Real desafia Marcelo a "ir ao encontro" da regionalização, op.cit. (online).
[1018] Ibidem.
[1019] Presidente da Câmara do Porto defende "regionalização política" …, op.cit. (online).
[1020] Autarca de Faro defende definição de modelo de regionalização…, op.cit., (online).
[1021] Presidente da Câmara de Viseu defende referendo da regionalização em 2023, op.cit. (online).
[1022] Há muita gente que é regionalista no discurso e depois não quer nada,, op.cit., (online).
[1023] Autarca de Vila Real desafia Marcelo a "ir ao encontro" da regionalização, op.cit. (online).

broniących tego procesu twierdzi, że „w kraju od wielu lat istnieje spisek polityczny, dlatego regionalizacji nie będzie”[1024]. Postać samorządowca z Porto warta jest podkreślenia, bowiem wyraża on jeszcze odmienną opinię co do modelu regionalizacji twierdząc, iż „(...) jedynym sposobem na decentralizację jest regionalizacja polityczna, ponieważ to regionalizacja polityczna dostarczy argumentów na rzecz przekazania prawdziwych kompetencji”, przy czym „każdy z regionów musi sam podjąć w tej sprawie decyzję”[1025].

Zauważalna jest intensyfikacja wypowiedzi przedstawicieli władzy lokalnej przypadająca na okres prac Niezależnej Komisji do Spraw Decentralizacji oraz po publikacji raportu. Wyraźne jest stawianie interesów gmin ponad partyjną linią w tej materii. Przedstawiciele samorządów z ramienia PSD poza dystryktem Lizbony i samą stolicą wyraźnie popierają proces, choć ich entuzjazm jest ostrożny, bowiem kwestia ta jest wrażliwa na polityczny klimat wokół niej, bardzo zmienny i mało przy tym przewidywalny. Zgoda panuje co do potrzeby regionalizacji, jednak zdania są podzielone w odniesieniu do potrzeby dyskusji i odsunięcia procesu w czasie (zwłaszcza po zakończeniu prac Niezależnej Komisji ds. Decentralizacji, gdy argument o konieczności przeprowadzenia pogłębionych badań stracił rację bytu). Jednak w dyskusji istotny jest także wątek udziału gmin w procesie tworzenia regionów administracyjnych - zwłaszcza wobec ambiwalentnej, z reguły bardzo zachowawczej postawy organów władzy centralnej.

Różnice zdań dotyczą także możliwości kontynuowania procesu regionalizacji jeśli dotychczasowe rezultaty decentralizacji nie są zadowalające, przy kontradyktoryjnym argumencie, iż owe rezultaty stanowią następstwo braku regionów (tzn. ich implementacja usprawniłaby system władzy lokalnej). Nie bardzo zatem wiadomo czy naprawić najpierw popełnione błędy, czy utworzenie regionów administracyjnych mogłoby w tym pomóc. Brakuje ponadto (poza R. Moreirą) konkretnych opinii co do rodzaju regionalizacji (ponieważ panuje przekonanie, że ma ona mieć administracyjny charakter) oraz co do zadań i kompetencji przyszłych regionów, ale wydaje się, że ma to być model inny niż ten zapisany w Konstytucji, bowiem wyraźna jest obawa przed powtórzeniem błędów z 1998 r.

Kolejnym aktorem w dyskursie są parafie cywilne będące najbliższym obywatelom szczeblem władzy lokalnej. Ich związek ANAFRE (Associação Nacional de Freguesias). przy wspomnianych wcześniej konsultacjach (1996 r.), w opinii podsumowującej zaznaczyła, że

[1024] Autarca do Porto diz que há complô contra regionalização, Jornal de Noticias 15.12.2023, https://www.jn.pt/8089208306/autarca-do-porto-diz-que-ha-complo-contra-regionalizacao/ (12.12.2023).
[1025] Presidente da Câmara do Porto defende "regionalização política" …, op.cit. (online).

„parafia musi być wysłuchana w definiowaniu i ustanawianiu regionu" oraz że „możliwość wyboru przez sąsiednią parafię regionu innego niż gmina, do której przynależy, musi pozostać otwarta". Wreszcie, wyrażono żądanie, by Przewodniczący Zgromadzenia Parafii z z mocy prawa wchodził w skład kolegium elektorów utworzonego przez członków Zgromadzeń Gminnych, to znaczy, zdaniem ANAFRE „muszą mieć możliwość głosowania i być wybierani do Zgromadzenia Regionalnego"[1026].

W roku 2022 na Kongresie w Braga Krajowy Związek Parafii odrzucił (267 głosów przeciw, 145 za i 41 wstrzymujących się) wniosek „Wdrożenie regionalizacji w Portugalii", W dokumencie argumentowano, że proces „przynosi znaczące korzyści i pogłębia demokrację w kraju". Ponadto stwierdzono, że regionalizacja przyczyniłaby się do wzmocnienia Rządu, Zgromadzenia Republiki i Administracji Publicznej, która byłaby „bardziej zwarta, lekka, szybka, zdecentralizowana i mniej kosztowna dla państwa". Regionalizację uznano za „nieuniknioną", a „przy dostępnych narzędziach i informacjach oczekuje się, że zostanie wybrana stopniowa i skuteczna droga z myślą o skoordynowanym i odpowiedzialnym jej wdrażaniu".[1027]

Prezes Krajowego Związku Parafii (ANAFRE) J. Veloso zapewnił jednak, że pomimo odrzucenia wniosku o utworzenie regionów. parafie nie są przeciwne regionalizacji, zaś wniosek odrzucono ze względów formalnych, gdyż był niezrozumiały. Mówił on: „wniosek powinien być jaśniejszy a tak nie było. Robiliśmy, co w naszej mocy, aby wnioskodawca zmienił sposób, w jaki został napisany i przedstawiony, ale nie było to możliwe. Ponieważ nie został on dobrze przedstawiony, wielu uczestników kongresu głosowało przeciwko niemu"[1028]. Prezes ANAFRE podkreśla też, iż nie jest to stanowisko związku w sprawie regionów, a „odrzucenie tego wniosku nie jest wiążące (...) tworzenie regionów nie jest tematem, w którym zajmowano się dotychczas w pogłębiony sposób, ponieważ jest mnóstwo czasu na dyskusję na ten temat do 2024 r."[1029]

XIX Kongres ANAFRE w 2024 r. ograniczył się, przypuszczalnie w oczekiwaniu na bardziej sprzyjający klimat polityczny, do ujęcia kwestii wśród 9 zasadniczych punktów

[1026] Congresso da Anafre. Freguesias manifestam-se contra a regionalização Renascença, 13.03.2022, https://rr.sapo.pt/noticia/pais/2022/03/13/congresso-da-anafre-freguesias-manifestam-se-contra-a-regionalizacao/276162/ (12.12.2023).
[1027] Ibidem
[1028] Presidente da ANAFRE assegura que freguesias não são contra a regionalização 15.03,2022, https://www.dnoticias.pt/2022/3/16/301716-presidente-da-anafre-assegura-que-freguesias-nao-sao-contra-a-regionalizacao/ (12.12.2023).
[1029] Ibidem.

dotyczących postulatów parafii cywilnych wymieniając (jako ostatnie) „pilną instytucję regionów administracyjnych”[1030].

Trudno jednoznacznie określić postawę Regionalnych Komitetów Koordynacji i Rozwoju (CCDR), które w obecnej chwili są instytucjami de facto regionalnymi. Wbrew temu, co się mówi o ich „demokratyzacji” czy też przyznaniu im szerszych uprawnień oraz zmian w strukturze i statusie jako „ukrytej regionalizacji”, same CCDR nie wydają się aspirować do miana regionu administracyjnego.

Z niezbyt licznych i niezbyt rozbudowanych wypowiedzi wynika, że są one pozytywnie nastawione do procesu i postrzegają swoje istnienie jako niezbędne dla skutecznego utworzenia regionów. Przewodniczący Regionalnego Komitetu Koordynacji i Rozwoju Algarve, J. Apolinário, jest zwolennikiem wdrożenia regionalizacji. Mówi on, iż „(...) w rzeczywistości, zanim dojdziemy do tej pożądanej regionalnej autarchii, (...) zdekoncentrowane usługi na danym terytorium zostały już zredukowane do minimum (...). W perspektywie krótkoterminowej musimy zatem poczynić postępy w łączeniu różnych zdecentralizowanych usług, zaczynając od usług przekrojowych, którymi można i należy się dzielić, poprawiając wydajność administracji publicznej, przy niższych kosztach operacyjnych, optymalizując zasoby ludzkie i zwiększając wydajność w realizacji polityk publicznych na danym terytorium Decyzja to powinna nastąpić równolegle z decentralizacją i przekazaniem uprawnień obecnym władzom lokalnym”[1031]. Zatem ewolucję CCDR uważa on za krok ku regionalizacji mówiąc, iż proces ten „powinien promować reformę państwa i stworzyć warunki do wznowienia procesu regionalizacji”. Jego zdaniem „ze spotkań (...) z samorządowcami, wynika, że należy skorzystać z okazji, aby ponownie otworzyć dossier dotyczące regionalizacji i właśnie w tym kierunku pracować”[1032], „w porozumieniu z władzami lokalnymi podjąć bezpieczne kroki w kierunku umocnienia roli regionów”[1033].

[1030] Linhas Gerais De Atuação, XIX congresso nacional da ANAFRE, 26-27 01 2024, https://congressoanafre.com/wp-content/uploads/2024/01/Linhas-Gerais-de-Atuacao_VF.pdf (12.12.2023).
[1031] Presidente da CCDR defende Regionalização na assinatura do protocolo de Cooperação Transfronteiriça, CCDR Algarve https://www.ccdr-alg.pt/site/info/presidente-da-ccdr-defende-regionalizacao-na-assinatura-do-protocolo-de-cooperacao (12.12.2023).
[1032] Novo presidente da CCDR Algarve aponta à regionalização https://postal.pt/politica/novo-presidente-da-ccdr-algarve-aponta-a-regionalizacao/ (12.12.2023).
[1033] Novo presidente da CCDR do Algarve diz que eleição deve criar condições para regionalização 14.10.2020, https://www.jn.pt/nacional/novo-presidente-da-ccdr-do-algarve-diz-que-eleicao-deve-criar-condicoes-para-regionalizacao-12919662.html/?utm_medium=recomendadas&utm_campaign=engageya&utm_source=%5Beng_website_id%5D (12.12.2023).

Zdaniem przewodniczącej CCDR Centro I. Damasceno Vieira de Campos Costa, uważa, iż „bardzo ważne jest, aby regionalizacja stała się faktem" (chociaż promuje pewien konkretny model, o którym będzie mowa w innym miejscu pracy)[1034].

Konkretnie o korzyściach utworzenia regionów administracyjnych mówią przedstawiciele CCDR Północy (CCDR-N) odnosząc się do sytuacji portugalskich podmiotów w skali regionu w relacji z innymi regionami - zwłaszcza w Hiszpanii - w sytuacji braku regionalnych władz samorządowych wskazując na różnice w ich zdolności decyzyjnej ale i na konieczność podążania z duchem czasu i usprawnienia zarządzania, bowiem "utrzymujące się asymetrie wymagałyby innego zarządzania tym terytorium"[1035].

Inni przedstawiciele Komitetu, nie odmawiając Komitetom wpływu na rozwój regionalny („nieważne czy kot jest brązowy czy żółty, byle polował na mysz"), uważają, że efekty byłyby być może lepsze („nastąpiłoby to (rozwój - przypis własny MKM), znacznie szybciej i z lepszym skutkiem"), gdyby regionalizacja została przeprowadzona na czas[1036].

Z punktu widzenia CCDR instytucja jest kluczowa dla regionalizacji. Jakkolwiek z reguły nie wprost i bez wdawania się w szczegóły co do sposobu, w jaki miałoby się to dokonać, ale przyznaje się, że działania związane z usprawnianiem funkcjonowania Komitetów zmierzają do utworzenia regionów administracyjnych.

Wspólnoty Międzygminne (CIM) z rzadka zabierają głos w kwestii regionalizacji. W opiniach dostarczonych CID dominują sugestie dotyczące ich zadań i kompetencji oraz finansowania. Tylko jedna CIM z Terras de Trás-os-Montes (TTM) wystosowała notę interwencyjną odnośnie regionalizacji. Uwzględniając charakter problemów gmin tego konkretnego - jak określają - subregionu, Rada Rada Międzygminna CIM-TTM jednomyślnie stanęła w obronie regionalizacji: „gminy wchodzące w skład CIM opowiadają się za utworzeniem Regionu obejmującego inne gminy na północy", Zaakcentowano jednak przy tym potrzebę „większej liczby lepszych informacji, które umożliwią im zajęcie jasnego stanowiska, szczególnie w sprawie włączenia, lub nie, Obszaru Metropolitalnego Porto w ten region" oraz szczegółów dotyczących modelu funkcjonowania regionów, zwłaszcza w zakresie

[1034] Presidente da CCDR do Centro diz-se conquistada pela regionalização, https://www.noticiasaominuto.com/politica/1893488/presidente-da-ccdr-do-centro-diz-se-conquistada-pela-regionalizao (12.12.2023).
[1035] No país em que já não há distritos, as regiões estão por cumprir https://www.publico.pt/2019/03/11/local/noticia/pais-ja-nao-ha-distritos-regioes-estao-cumprir-1864876 (12.12.2023).
[1036] Ibidem.

finansowania i dystrybucji usług. Sprzeciwiono się rozwiązaniom, które przyznałyby Obszarom Metropolitalnym status innych niż CIM. Zatem odrzucono pomysł, że AM mogłyby posiadać bezpośrednio wybierane organy. Stwierdzono, iż „wraz z utworzeniem Regionów CIM w obecnej postaci nie powinny istnieć i należy je uważać za Stowarzyszenia Gmin o określonych celach. Należy wyjaśnić liczbę istniejących stowarzyszeń i ich funkcje, unikając nakładania się umiejętności i zadań", zaś „nadzór władz lokalnych oraz stowarzyszeń gminnych i/lub CIM musi być przyznany Regionowi, który ma zostać utworzony, podobnie jak zarządzanie funduszami wspólnotowymi.[1037]

Wśród innych podmiotów głos zabrały organy stanowiące Obszarów Metropolitalnych - Lizbony i Porto. Pierwsze z wymienionych w opinii z 1996 r. „podtrzymuje swoje stanowisko, że należy utworzyć region administracyjny, który początkowo integrowałby terytorium 18 gmin tworzących dziś obszar metropolitalny Lizbony, w dystrykcie Lizbony i na półwyspie Setúbal", natomiast drugie ograniczyło się do lakonicznego stwierdzenia, iż „wyraża zgodę na utworzenie Regionów Administracyjnych"[1038]. Jakkolwiek uważa się, że Lizbona korzysta na status quo, a więc nie jest przychylna natychmiastowej regionalizacji, zaś Porto jest zwolennikiem procesu[1039], to jednak nie ma na to dowodów w postaci wypowiedzi organów Obszarów Metropolitalnych po roku 1998.

Za istotne należy uznać także postawy samorządów wobec Regionalnych Komitetów Koordynacji i Rozwoju, a także Wspólnot Międzygminnych oraz Obszarów Metropolitalnych, działania wobec których mogą być postrzegane jako działania w istocie regionalizacyjne.

W opinii gminy Ferriera, wyszczególnionej przez CID, ta tzw, pentaregionalizacja [oparta na pięciu CCDR - przypis własny MKM], jak podkreślono, „została faktycznie zinstytucjonalizowana, w praktyce (...) po referendum w 1998 r.: potajemnie, systematycznie, poza konstytucyjnymi ramami podejmowania decyzji, w celu stworzenia faktu dokonanego, aby było to nieuniknione". Sugeruje się zatem celowe działania w tym kierunku, bowiem „lobby interesów (rodzinne, zawodowe, społeczne, polityczne) (...) było budowane, rozwijane i wzmacniane przez ten neocentralny ruch koncentracji w pięciu regionach" wymieniając członków i personel techniczny CCDR oraz Dyrekcje Regionalne różnych departamentów

[1037] CIM das Terras de Trás-os-Montes Nota de Intervenção, https://www.parlamento.pt/Documents/2019/julho/descentralizacao/CIM-Tras-os-Montes/Nota-de-Intervencao.pdf

[1038] Zob. L. Costa, A regionalização do continente português: um processo conturbado, reforma do estado [w:] J. Cadima Ribeiro, Regionalização e descentralização em Portugal.Aprofundamento da democracia e desenvolvimento, UMinho Editora, Braga 2023, s.55-58.

[1039] "É um pouco estranho quando os quatro maiores partidos …, op.cit., (online).

publicznych, „skupionych w już istniejących w praktyce pięciu regionach”[1040]. Nie wprost, ale dano do zrozumienia, że regionalizacja właściwie już się dokonała.

Z kolei zdaniem radnych z gminy Silves “Przekazanie **CC**DR odpowiedzialności za regionalną realizację polityk i decyzji podejmowanych przez rząd centralny, a nawet pozostawienie ich pod nadzorem członków rządu, oznacza zamianę regionalizacji na bardziej ukryte formy centralizmu”[1041].

Burmistrz Bragança, H. Dias, o modyfikacjach CCDR mówi, iż „praca ta jest faktycznie wykonywana, prawdopodobnie w celu zapobieżenia prawdziwej regionalizacji”, uznając, że trwający proces „niekoniecznie jest regionalizacją”[1042] - „to dawanie wrażenia, że przenosimy kompetencje, skupianie wszystkiego w jednym podmiocie, prawie dawanie wrażenia, że to jest regionalizacja, ale tak naprawdę nie jest, że w rzeczywistości jest to koncentracja kompetencji, powiedziałbym nawet władz, które są dokonywane w pewnym podmiocie, którym w tej chwili jest CCDR, a potem nie ma nic poza tym”. Według niego „proces regionalizacji musi uwzględniać wiele rzeczy bardzo różnych od tego, co jest obecnie robione, co jest aktem czystej i prostej koncentracji w danym podmiocie”[1043]. Nie widzi on zatem restrukturyzacji Regionalnego Komitetu ds. Koordynacji i Rozwoju jako alternatywy dla regionalizacji

Zmierzanie do modelu, w którym zdekoncentrowane służby administracji centralnej będą odgrywać istotną rolę w reorganizacji państwa można zauważyć w dyskusjach w ANMP, gdzie pojawia się kwestia towarzyszącej równolegle decentralizacyjnym działaniom dekoncentracji. Jeszcze w 2009 r., wskazując na potrzebę zintensyfikowania działań decentralizacyjnych, podkreślano konieczność wykorzystania rozpoczętej w międzyczasie dekoncentracji usług[1044], zaś w 2021 r. , podkreślając, iż proces regionalizacji kraju należy rozumieć jako środek pogłębiania decentralizacji administracyjnej, ale „(...) pilne jest również znalezienie jednolitej podstawy dla dekoncentracji terytorialnej służb państwowych”[1045]. Regiony administracyjne uznawane są przez Związek za „narzędzia lepszego strukturyzowania usług publicznych obecnie zdekoncentrowanych na całym terytorium, dzięki czemu ich terytorialna realizacja

[1040] Regionalizaçao Moderada,op.cit., 4.9, 4.10, s. 9-10.
[1041] Municipio de Silves…op.cit. (online).
[1042] Autarca de Bragança: Concentração nas CCDR é para evitar regionalização, Noticias ao Minuto 14.03.23, https://www.noticiasaominuto.com/pais/2250456/autarca-de-braganca-concentracao-nas-ccdr-e-para-evitar-regionalizacao
[1043] Ibidem.
[1044] XVIII Congresso 2009 Linhas Gerais De Actuação Para O Mandato 2009/2013, op.cit., s.14.
[1045] XXV Congresso/ANMP. Resolução final defende regionalização e descentralização, , op.cit., s.20.

będzie racjonalna oraz zapewni skuteczność i spójność ich działań”[1046]. Powiązanie struktur jest aż nadto widoczne i w sumie zrozumiałe w kontekście zasady jedności administracji.

Zdaniem ANMP utworzenie nowych obszarów metropolitalnych i wspólnot międzygminnych spowodowało pewne nieporozumienia i mistyfikacje w kontekście debaty politycznej, które koniecznie należy wyjaśnić. Związek wyraźnie stoi na stanowisku, iż istnienie tych struktur „nie jest wyrazem aktu ani formy decentralizacji. Te nowe jednostki administracyjne to po prostu związki gmin, posiadające taki sam charakter prawny jak związki gmin, które mieliśmy do tej pory, i nie należy ich w żadnym wypadku mylić z regionalizacją, procesem, który pozostaje zawieszony po nierozstrzygniętym referendum 1998”[1047]. Sens tworzenia obszarów metropolitalnych i wspólnot międzygminnych nie polega na tym, że realizują one atrybucje, które art. 257 Konstytucji zastrzega dla regionów administracyjnych lub kompetencje w zakresie planowania regionalnego i koordynacji, które ustawa ramowa o regionach administracyjnych przyznaje ich organom, ale celem tworzenia nowych obszarów jest „generowanie przez nie nowych skal terytorialnych sprzyjających decentralizacji administracyjnej i współpracy między gminami w zakresie wykonywania uprawnień operacyjnych i świadczenia usług”[1048].

L.Salgueiro - przewodnicząca ANMP - uważa, że CIM i CCDR to już istniejące struktury i zauważyła, że „należy docenić i wzmocnić ich interwencję i pracę na szczeblu ponadgminnym”. Impas w kwestii regionalizacji sprawia, że „możliwa ścieżka obejmuje zapewnienie CCDR większych możliwości i docenienie tego, co już istnieje”[1049]. Według niej sposób, w jaki przebiega postępujący proces demokratyzacji i decentralizacji kompetencji CCDR, będzie miał decydujące znaczenie dla przyszłego procesu regionalizacji, a ponieważ w obecnym scenariuszu politycznym regionalizacja nie nastąpi, właściwą drogą jest wzmocnienie pozycji tych ostatnich oraz utrzymanie i wzmocnienie modeli wspólnot międzygminnych (CIM)”, które - choć „model (...) może nie jest najlepszy” - wymagają jednak wzmocnienia[1050].

Odrzuca ona twierdzenie, że proces ten jest „ukrytą regionalizacją”, podkreślając, że jest to reorganizacja usług, która przyniesie korzyści w zakresie efektywności kierownictwa,

[1046] Ibidem, s.18-19.
[1047] XIV congresso ANMP, 2-3.04.2004, https://www.anmp.pt/anmp/age/cong/14/rel01.pdf s.6
[1048] 2-3.04.2004, XIV congresso ANMP, op.cit., s.6.
[1049] S. Pinheiro , Autarcas dão poder às CCDR para “substituir” referendo à regionalização, 17 Julho 2022, https://eco.sapo.pt/2022/07/17/autarcas-dao-poder-as-ccdr-para-substituir-referendo-a-regionalizacao/(3.02.2024).
[1050] Ibidem.

„zaledwie administracyjna reorganizacja służb administracji centralnej, która może później, zgodnie z dokonaną oceną, doprowadzić do regionalizacji lub nie”[1051]. L. Salgueiro uważa, że wszelkie działania zmieniające model podziału kompetencji pomiędzy szczebel krajowy i lokalny są sposobami pokazania zaangażowanym podmiotom publicznym i obywatelom, „jak korzystny może być poziom decyzyjny inny niż centralny” i „przeformułowanie zadań CCDR i decentralizacja uprawnień rządu na rzecz gmin to ważne kroki, dzięki którym Portugalia może później przejść w kierunku regionalizacji”[1052].

Związek Parafii ANAFRE zupełnie otwarcie wyjawia swoje stanowisko co do roli Regionalnych Komitetów do spraw Koordynacji i Rozwoju. W ostatnim (odrzuconym) dokumencie przewidywano przekształcenie obecnych CCDR w samorządy regionalne, wybierane w wyborach bezpośrednich, z pominięciem wcześniejszego przeprowadzenia w tym procesie referendum, wbrew zapisom ustawy zasadniczej[1053].

Sami członkowie Regionalnych Komitetów Koordynacji i Rozwoju zdają się upatrywać w CCDR zalążków regionalizacji. Nową ich formułę uważa się za swoistą regionalizację, co wynika z wypowiedzi I. Damasceno, w której podkreśliła ona, że instytucja „będzie odgrywać bardzo ważną i zasadniczą rolę w artykułowaniu i koordynowaniu wszystkiego, co polityczne w regionie. Najwyraźniej osiągnięto to poprzez regionalizację. To, co mamy teraz, to najbliższe regionalizacji”[1054]. Natomiast wiceprezes CCDR Alentejo (A. Reis Costa), podkreślił, że proces usprawniania zdekoncentrowanych organów administracji będzie skutkować „większą odpowiedzialnością za regiony, większą odpowiedzialności za terytoria, niezależnie od tego, czy nazywa się to regionalizacją, czy nie”, ale według niego „regionalizacja będzie skutkiem procesu decentralizacji kompetencji Regionalnych Komitetów Koordynacji i Rozwoju[1055].

Z kolei inny członek CCDR uważa, iż w tej kwestii zastosowanie znajduje powiedzenie „jeśli nie masz psa, polujesz z kotem” - nie ma wprawdzie regionu administracyjnego, za to utworzony będzie “instytut publiczny, który obejmie usługi na poziomie regionalnym, będzie

[1051] 15.12.2022, Municípios veem integração dos serviços nas CCDR como "essencial" para a regionalização, https://24.sapo.pt/atualidade/artigos/municipios-veem-integracao-dos-servicos-nas-ccdr-como-essencial-para-a-regionalizacao (3.02.2024).
[1052] Ibidem.
[1053] Presidente da ANAFRE assegura que freguesias não são contra a regionalização, op.cit. (online).
[1054] Processo de descentralização para CCDR's será decisivo para futura regionalização segundo responsáveis das comissões 24.02.2023, https://www.alvorada.pt/index.php/sociedade/8419-processo-de-descentralizacao-para-ccdr-s-sera-decisivo-para-futura-regionalizacao-segundo-responsaveis-das-comissoes (3.04.2023).
[1055] Ibidem.

miał zdolność koordynacji i sprawi, że będą działać w tym samym kierunku, będzie miał zdolność do budowania regionu w sposób przemyślany, ale nie jest administracją regionu" [1056].

Formułowaniu opinii w tej materii towarzyszy pewna doza niepewności, ale uczestnicy dyskusji skłaniają się ku uznaniu, iż CCDR mogą stanowić albo podstawę dla budowy struktury regionalnej władzy lokalnej albo zostać w takie przekształcone. W powszechnej świadomości jest to instytucja de facto regionalna.

Władza lokalna zalicza się do entuzjastów regionalizacji administracyjnej, głównie z uwagi na korzyści dla gmin, jakie wiążą się z implementacją tego szczebla władzy lokalnej. Dominują postulaty możliwie najszybszego przeprowadzenia procesu, często z zastrzeżeniem, iż kwestię należy poddać dyskusji, co (choć zrozumiałe) stanowi pewną niekonsekwencję, bowiem odsuwa utworzenie regionów w czasie.

4.5. Media. Platforma informacji, wymiany poglądów i kształtowania opinii publicznej

W problematyce regionalizacji administracyjnej kontynentalnej części Portugalii decydujący głos przyznano obywatelom Portugalii, którzy mają się wypowiedzieć w tej materii w referendum. Oznacza to, że dyskurs musi wykraczać poza przestrzeń obejmującą samych rządzących, na których spoczywa odpowiedzialność za przygotowanie ram prawnych oraz osadzenie szczebla regionalnego w strukturze administracji samorządowej w konkretnych ramach geografii tej ostatniej, a w konsekwencji przedstawienie uzgodnionego kształtu tego szczebla władzy lokalnej pod ostateczną decyzję Portugalczyków.

Konieczne jest zatem znalezienie platformy pozwalającej na dostęp do informacji o szczegółach zagadnienia, o postępach w procesie, poglądach na tą kwestię, ich wymianę i kształtowanie opinii w ostatecznym rezultacie. Tę rolę pełnią media w znaczący sposób uczestnicząc w kreowaniu obrazu całości problematyki tworzenia regionów administracyjnych. Umiejscowienie dyskursu w ramach czasowych obejmujących koniec lat 70-tych XX wieku i XXI stulecie, z całą pewnością pozwala stwierdzić, że będą to media o charakterze masowym, umożliwiające komunikację na większą skalę - zarówno tradycyjne, jak i nowoczesne. Na ten okres - a jest to pięć dekad, przypadło nie tylko kształtowanie się demokracji, ale i transformacja rynku, przejście od mediów tradycyjnych do mediów nowoczesnych, co niewątpliwie stworzyło warunki dla upublicznienia postaw prezentowanych w dyskursie o regionalizacji administracyjnej.

[1056] Ibidem.

Charakterystyki systemów medialnych w ujęciach konkretnych czy bardziej globalnych opracowywane są stosunkowo od niedawna. Wymusiła je ewolucja samych mediów ale i demokracji - tak w Europie jak i na świecie. Istotne stało się nie tylko analizowanie rodzajów istniejących na rynku medialnym podmiotów, ich udziałów i powiązań ale i monitorowanie zagrożeń dla pluralizmu i wolności mediów.

Badanie Centre for Media Pluralism and Media Freedom z 2022 r. wspomniane zagrożenia umieszcza w czterech głównych obszarach: ochrona podstawowa, pluralizm rynku, niezależność polityczna i inkluzja społeczna (tabela 23) [1057].

Tabela 23 Obszary i wskaźniki Monitora Pluralizmu Mediów (2022)

Ochrona Podstawowa	**Pluralizm rynku**	**Niezależność polityczna**	**Inkluzja społeczna**
Wolność wypowiedzi	Przejrzystość własności mediów	Polityczna niezależność mediów	Reprezentacja mniejszości
Prawo do ochrony informacji,	Zróżnicowanie dostawców mediów	Autonomia redakcyjna	Media lokalne/regionalne i wspólnot/społeczności
Standardy i ochrona zawodu dziennikarza	Pluralizm rynku cyfrowego	Media audiowizualne, platformy online i wybory	Równość płci w mediach
Niezależność i efektywność organu regulacyjnego ds mediów	Żywotność mediów	Państwowa regulacja zasobów i wsparcie sektora medialnego	Umiejętność korzystania z mediów
Powszechny zasięg mediów tradycyjnych i dostęp do Internetu	Niezależność redakcyjna od wpływów komercyjnych i właścicieli	Niezależność mediów publicznych	Ochrona przed dezinformacją i mową nienawiści

Źródło: F.R. Cádima, C. Baptista, M. Torres da Silva, P. Abreu, L. Oliveira Martins, Monitoring media pluralism in the digital era : application of the media pluralism monitor in the European Union, Albania, Montenegro, the Republic of North Macedonia, Serbia and Turkey in the year 2022. Country report: Portugal, s.4, https://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/75734/portugal_results_mpm_2023_cmpf.pdf?sequence=1&isAllowed=y (3.12.2023).

[1057] F.R. Cádima, C. Baptista, M. Torres da Silva, P. Abreu, L. Oliveira Martins, Luís , Monitoring media pluralism in the digital era : application of the media pluralism monitor in the European Union, Albania, Montenegro, the Republic of North Macedonia, Serbia and Turkey in the year 2022. Country report: Portugal, s.5, https://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/75734/portugal_results_mpm_2023_cmpf.pdf?sequence=1&isAllowed=y (3.12.2022). Obejmują one ramy regulacyjne sektora mediów, ekonomiczny wymiar zróżnicowania tych ostatnich, istnienie i skuteczność zabezpieczeń regulacyjnych i samoregulacyjnych chroniących przed stronniczością polityczną i wpływami politycznymi w zakresie produkcji, dystrybucji i dostępu do informacji a także dostęp do mediów określonych grup społecznych oraz umiejętność korzystania z nich Oceny ryzyka dla wskaźników pogrupowano następująco: Niskie (0–33%), Średnie (34–66%) i Wysokie (67–100%). wyniki 0 są domyślnie oceniane jako 3%, natomiast wyniki 100 są oceniane jako 97%, aby uniknąć oceny, która zapewnia całkowity brak lub pewność ryzyka.

W Portugalii ryzyko oceniane jest jako niskie w sferze gwarancji podstawowych (28%) oraz niezależności politycznej (13%) i średnie dla obszaru pluralizmu rynkowego (52%) oraz inkluzji społecznej (59%).

W sprzyjających pluralizmowi rynku medialnego podstawowych ramach prawnych, to inne obszary - pluralizm rynku medialnego oraz inkluzja społeczna - generują ryzyko zagrożeń. W pierwszym z wymienionych problemem jest żywotność (i rentowność) mediów oraz mała dywersyfikacja dostawców mediów, zaś w drugim reprezentacja mniejszości i równość płci. W świetle dość wysokich wartości wspomnianych wskaźników, nawet przy specyficznych uwarunkowaniach Portugalii (duża homogeniczność społeczeństwa, niestabilna sytuacja gospodarcza i polityczna)[1058] jakikolwiek dyskurs - nie tylko ten dotyczący regionalizacji kontynentalnej części Portugalii - trudno będzie określić jako w pełni publiczny, zwłaszcza przy tych wskaźnikach gwarancji podstawowych, które osiągają wartości średnie (ochrona prawa do informacji i zasięg mediów/dostęp do internetu)

Badania nie pozostawiają ponadto wątpliwości co do tego, że obszar cyfrowy rynku mediów przedstawia się gorzej niż w powyższym ujęciu[1059]. Także w tych warunkach dyskurs publiczny doznaje ograniczeń - zwłaszcza z uwagi na problemy z zasięgiem mediów i dostępem do mediów cyfrowych oraz kwestie w obrębie niezależności politycznej przy małej inkluzywności na poziomie regionalnym i lokalnym oraz utrudnionym dostępem mniejszości różnego rodzaju i nieprawidłowościach związanych z pluralizmem podmiotów na cyfrowym rynku medialnym[1060].

Taki obraz systemu medialnego w Portugalii jest charakterystyczny dla krajów tzw. spolaryzowanego pluralizmu (obok państw takich jak Grecja, Francja, Hiszpania czy Włochy). Charakterystyczny dla tego modelu zwykle znikomy poziom konsensusu, głębokie rozłamy polityczne i kontestacja legitymizacji systemu politycznego, wobec słabości społeczeństwa obywatelskiego, przesądzają o roli państwa w ewolucji mediów i uznawane są za jedne z głównych czynników determinujących cechy danego systemu medialnego[1061]. Wśród nich wymienia się państwową kontrolę mass-mediów, wysoki stopień paralelizmu politycznego, niski poziom profesjonalizmu zawodu dziennikarza oraz instrumentalizację, ponadto zaś

[1058] Zob. A. Rubaj, Portugalskie media masowe – ewolucja powstawania, specyfika, funkcjonowanie i tendencje rozwojowe, Rocznik Prasoznawczy Rok IX, Oficyna Wydawnicza „Humanitas", Sosnowiec 2015, s. 73-89.
[1059] F.R. Cádima, C. Baptista, et.al., Monitoring media pluralism in the digital era ..., op.cit., s.10.
[1060] Ibidem, s.10.
[1061] D.C. Hallin, P. Mancini, Systemy medialne. Trzy modele mediów i polityki w ujęciu porównawczym, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2007, s. 60 cyt. za: A. Rubaj, Portugalskie media masowe…, op.cit., s. 74.

zauważalny jest niski poziom czytelnictwa, dominująca rola telewizji, problemy koncentracji podmiotów i treści na rynku, klientelizm i pewna rola Kościoła Katolickiego[1062]. Portugalski system medialny rzeczywiście pozwala zidentyfikować wymienione atrybuty[1063].

Obecnie rynek mediów ulega częstym transformacjom zgodnie z logiką wolnej gospodarki, a więc jego oblicze zmienia się nieustannie. Opisuje się go jako zróżnicowany o dużej liczbie konkurujących - tak publicznych ja i prywatnych, tradycyjnych i cyfrowych - podmiotów[1064]. Rynek telekomunikacyjny w ponad 80% należy łącznie do dwóch operatorów - MEO i NOS oferujących pakiety obejmujące Internet, telefon stacjonarny i komórkowy a także dostęp do telewizji na cyfrowych platformach.

Dominującym i najbardziej przekrojowym medium, przynajmniej wśród tych tradycyjnych, jest telewizja, gdzie działa kilka dużych publicznych i prywatnych grup medialnych - Impresa, Medialivre, Media Capital i RTP. Do nich odpowiednio należy pięć głównych kanałów telewizyjnych: Sociedade Independente de Comunicação (SIC), Correio da Manhã TV (CMTV), Televisão Independente (TVI) i CNN Portugal oraz Rádio e Televisão de Portugal 1 (RTP1). Liderem oglądalności jest TVI (15,4%), następnie zaś SIC (14,3%), RTP1 (10,3%) oraz - z jednocyfrowym poparciem - CMTV (5,7%) oraz CNN Portugal (2,5%)[1065]. Trzy pierwsze to kanały starsze, utworzone w połowie (RTP) lub ostatniej dekadzie XX w. (TVI i SIC), zaś CMTV działa od 2013 r. , zaś CNN Portugal zaledwie od 3 lat. Znamienne, że największą oglądalność zanotowały kanały ogólnodostępne, na dalszych miejscach te prywatne, kablowe, dodatkowo płatne, pomimo iż zasięgiem obejmują one około 80% portugalskich gospodarstw domowych[1066]. Są to w większości kanały ogólnotematyczne, gdzie informacje stanowią ważny i generujący dużą oglądalność, ale jeden z wielu segmentów. Są one za to dominującą treścią w CMTV i CNN Portugal.

Podobnie zróżnicowaną ofertę przedstawia radio (już tylko w tradycyjnej formie), gdzie w szczególności wyróżnia się działalność czterech grup: Bauer Media Audio Portugal, RTP

[1062] Zob. A. Rubaj, Portugalskie media masowe…, op.cit., s. 75.
[1063] Ibidem, s. 75; Zob. też H. Sousa,Portuguese Media: New Forms of Concentration, Comunicação apresentada na Secção de Economia Política da Conferência Científica da International Association for Mass Communication Research (IAMCR), Seul, Coreia do Sul, 3-8 de Julho de 1994, https://repositorium.sdum.uminho.pt/bitstream/1822/1620/1/hsousa_IAMCRCoreia_1994.pdf (14.10.2023).
[1064] F. Correia, C.Martins, Media Landscapes - Portugal, Expert analyses of the state of media, European Journalism Centre 2017, https://medialandscapes.org/country/portugal (14.10.2023).
[1065] Kwiecień 2024 r. Za: Audiências: TVI reforça liderança e pay TV atinge valor mais elevado do ano em abril, Meios & Publicidade, https://www.meiosepublicidade.pt/2024/05/02/audiencias-tvi-reforca-lideranca-e-pay-tv-atinge-valor-mais-elevado-do-ano-em-abril (14.10.2023).
[1066] Portugal, Media Landscape, https://medialandscapes.org/country/portugal/media/television (14.10.2023).

oraz Grupo Renascença Multimédia i Global Media Group[1067]. Do tej pierwszej należy Rádio Comercial z 26,3% słuchaczy oraz trzecie w rankingu M80 Radio (8,8%). Renascença jest właścicielem radia RFM (23,5% ogółu słuchaczy) oraz Radio Renascença z udziałem 5,4%. Do RTP należy Antena 1, czwarta w kolejności (6,3% udziału), zaś Global Media jest właścicielem Telegrafia Sem Fios (TSF) gromadzącego 3,6% ogółu słuchaczy[1068].

Radia tygodniowo słucha 83,3% populacji - najwięcej, bo 53,2% wskazuje na stacje należące do Bauer Media Audio Portugal, co daje grupie 40,7% udział w rynku. Następnie, z wynikiem 28,3% (49,6% tygodniowo) plasuje się Grupo Renascença Multimédia, RTP (w tym Antena 1,2 i 3) z udziałem na poziomie zaledwie 9,6% (14,8% tygodniowo) oraz TSF (3,6% - 8,8% tygodniowo). Pozostałe stacje angażują 12% ogółu słuchaczy (10,1% tygodniowo)[1069].

Rynek prasowy, według platformy statystycznej Statista (za I połowę 2023 r.), pod względem nakładu zdominował należący do grupy Impresa tygodnik Expresso z nakładem przekraczającym 186 tys., następnie dziennik „Público" (grupa Sonae), odnotowując nakład na poziomie około 116 tys. i dziennik „Correio da Manhã" (Medialivre) z nakładem około 87 tys. gazet[1070]. Za podium uplasował się Jornal de Noticias, którego właścicielem jest Global Media Group osiągając nakład 48,39 tys. sztuk[1071]. Wszystkie tytuły, według Portugalskiego Stowarzyszenia Kontroli Druku i Cyrkulacji (Associação Portuguesa Para O Controlo de Tiragem E Circulação APCT), utrzymały tę pozycję na koniec 2023 r.[1072].

Wspomniane media funkcjonują zarówno tradycyjnie, jak i w cyfrowej przestrzeni. W tej ostatniej najlepiej radzi sobie prasa - wydania online systematycznie wypierają nakład drukowany, rośnie także liczba stacji radiowych na platformach cyfrowych, ale nadal dominuje tradycyjny odbiór[1073]. Podobnie oferta offline także ta płatna, jest częściej wybierana w przypadku telewizji, która słabiej radzi sobie z przeniesieniem się do sieci Internet. Wśród całkowicie związanych ze środowiskiem cyfrowym treści w Portugalii najczęściej używana jest strona Google.com, następnie you tube, Facebook, sapo.pt i Instagram[1074]. SAPO (Servidor

[1067] Bareme Rádio - 1ª vaga de 2024, Marktest, https://www.marktest.com/wap/a/n/id~2a9a.aspx (4.5.2024).
[1068] Dane z 21 maja 2024 Bareme Rádio - 2ª vaga de 2024, Audiências de Rádio, Grupo Marktest , https://www.marktest.com/wap/a/n/id~2ac7.aspx (4.5.2024).
[1069] Ibidem
[1070] Leading consumer newspapers in Portugal in 1st half 2023, by circulation, 25.09.2023, https://www.statista.com/statistics/1333877/portugal-leading-consumer-newspapers-by-circulation/#statisticContainer (14.10.2023).
[1071] Ibidem.
[1072] Associação Portuguesa Para O Controlo de Tiragem E Circulação https://www.apct.pt/Analise_simples.php (14.10.2023).
[1073] Media Portugal, Statista, https://www.statista.com/outlook/amo/media/portugal (5.06.2024).
[1074] Portugal Top websites, Similarweb, https://www.similarweb.com/top-websites/portugal/ (5.06.2024).

de Apontadores Portugueses Online) to portugalski portal oraz dostawca produktów i usług dla Internetu działający od 1995 roku jako wyszukiwarka, jest największym portalem internetowym w Portugalii. Należy do grupy Altice, właściciela giganta telekomunikacyjnego MEO[1075]. Ponadto, obok sapo.pt, szczególnie duży ruch generują strony z segmentu news i media: iol.pl, record.pt, cmjornal.pt i publico.pt [1076].

W niemal 11 milionowym kraju na początku 2024 r. odnotowano 8.84 milionów użytkowników sieci Internet przy zasięgu na poziomie 86.4 %. Liczba 7.43 mln użytkowników mediów społecznych stanowi 72.6 % ogółu populacji[1077]. Zasięg mediów wyraźnie jest ogólnonarodowy przy niedostatecznej liczbie mediów lokalnych i regionalnych, choć sytuacja powoli ulega poprawie[1078].

Powyższy przegląd dominujących podmiotów pozwala zauważyć, iż segmentem, który zaznacza się w ich aktywności najwyraźniej jest informacja. Także najpopularniejsze adresy sieci Internet w Portugalii wskazują, że użytkownicy właśnie jej poszukują. Szczególne miejsce zajmują jednak informacje ogólne, bowiem wiodące kanały telewizyjne, radiowe i tytuły prasowe bez wątpienia identyfikowane są jako informacyjne w całości lub części, zaś inne segmenty albo wypełniają treść osobnych kanałów tematycznych, albo stanowią zaledwie uzupełnienie głównej oferty.

Badanie Reuters Institute for the Study of Journalism we współpracy z Uniwersytetem w Oxfordzie, opublikowane w czerwcu 2022 r., przedstawia analizę tego właśnie segmentu - zarówno w tradycyjnym jak i cyfrowym ujęciu[1079]. Wynika z niego, iż telewizja traci na znaczeniu jako źródło wiadomości (85% do 74%), wyprzedził ją Internet (w tym media społecznościowe), choć i tu odnotowuje się spadek znaczenia o około 9%, zaś od czasu pandemii utrzymuje się na poziomie 79% (social media utraciły 4%). Ponadto, ciągły spadek popularności prasy drukowanej oznacza, że odsetek osób korzystających z tego medium jest o ponad połowę niższy niż dekadę wcześniej (spadek z 47% do 22%). Ilustruje to poniższy rysunek.

[1075] Altice, Top brands, https://en.altice.pt/pt/altice-portugal/brands (5.06.2024).
[1076] Top Websites Ranking. Most Visited News & Media Publishers Websites in Portugal, https://www.similarweb.com/top-websites/portugal/news-and-media/ (5.06.2024).
[1077] Digital Portugal 2024, https://datareportal.com/reports/digital-2024-portugal (18.08.2024).
[1078] Ibidem.
[1079] A. Pinto-Martinho, M. Paisana, G. Cardoso, Portugal, Reuters Institute Digital News Report 2022, s.96-97, https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/sites/default/files/2022-06/Digital_News-Report_2022.pdf (18.08.2024).

Rys. 6 Źródło wiadomości w portugalskich mediach w latach 2015-2022

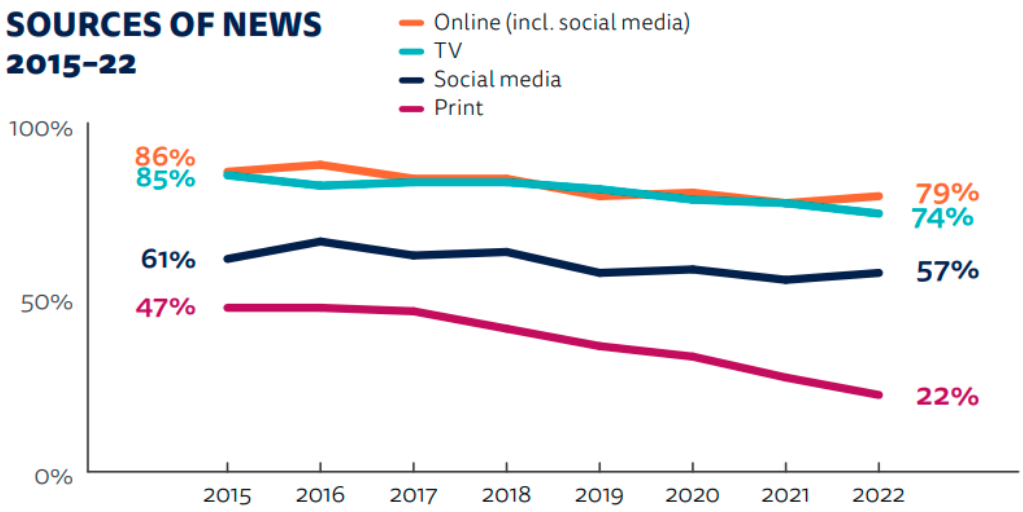

Źródło: A. Pinto-Martinho, M. Paisana, G. Cardoso, Portugal w: Reuters Institute Digital News Report 2022, s.97, https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/sites/default/files/2022-06/Digital_News-Report_2022.pdf (1.05.2024).

Portugalskim mediom nie dane jest funkcjonować w stabilnym środowisku. Zapóźnione z powodu dekad reżimu, pomimo pół wieku demokracji (także poddawanej w wątpliwość) i solidnych w sumie (ale niewystarczających) ram prawnych, wysoki wskaźnik ryzyka w dziedzinie pluralizmu rynku oraz niezależności politycznej, przy niedostatecznym dostępie do sieci Internet, oferują informację, ale jedynie w ogólnonarodowym obszarze, wciąż pozostawiając wiele do życzenia w kwestii zasięgu regionalnego i lokalnego oraz dla wybranych mniejszościowych grup (inkluzywność w średnio-wysokim poziomie ryzyka).

Dla potrzeb niniejszych rozważań dokonano przeglądu treści dotyczących regionalizacji administracyjnej w kontynentalnej części Portugalii prezentowanych w mediach w badanym okresie z uwzględnieniem, podobnie jak w poprzednich punktach pracy, referendum z 1998 roku jako punktu zwrotnego w całym procesie oraz postaw aktorów dyskursu.

Analiza obecności problematyki obecności (i sposobu jej prezentowania) regionalizacji w medialnym przekazie przed 1998 rokiem musi ograniczyć się do publicznej telewizji RTP oraz należącej do niej stacji radiowej Antena 1, bowiem do połowy lat 90-tych XX w. Było to jedyne dostępne w tamtym czasie (należy dodać, że w ograniczonym zakresie - zwłaszcza w odniesieniu do telewizji) medium.

Archiwum RTP, pomimo, iż zagadnienie nieprzerwanie od 1980 r. stanowiło element programów kolejnych rządów, pozwala zidentyfikować jego obecność głównie w latach 1988

-1998, a więc w okresie rządów VI - XIII, z których jedynie X (1985-1987) nie umieścił regionalizacji administracyjnej w swoim programie.

Problematyka przewijała się w krótszych bądź dłuższych informacjach (format wiadomości telewizyjnych), transmisjach politycznych wydarzeń, programach publicystycznych, dyskusjach i wywiadach, a nawet programach rozrywkowych (satyrycznych).

Wśród doniesień o regionalizacji administracyjnej można znaleźć te, które wyraźnie (wskazuje ją już sam tytuł) i wyłącznie dotyczą tego zagadnienia i te, gdzie stanowi ona element większej całości, temat poboczny, jednak na tyle, istotny, że uznano go za wart wyszczególnienia. Zebrano je w poniższej tabeli.

Tabela 24 Regionalizacja administracyjna w informacjach telewizji RTP w latach 1988-1998

Informacje z regionalizacją w tytule		**Informacje bez regionalizacji w tytule**	
data	**tytuł**	**data**	**tytuł**
05.03.1988	Seminário sobre regionalização	05.02.1989	Reunião da Comissão Política da JSD
14.02.1989	Interpelação ao Governo sobre a regionalização	23.04.1989	Seminário „Portas Abertas ao Desenvolvimento”
09.11.1990	Discussão parlamentar sobre regionalização	05.05.1989	Jornadas Parlamentares do PCP
14.01.1993	Regionalização é adiada para 1994	14.05.1989	Reunião do Conselho Nacional da JC
29.07.1994	Divergências no PSD sobre a regionalização	03.04.1990	Balanço da adesão à Comunidade Europeia
29.07.1994	Regionalização na Constituição	07.06.1990	Debate sobre a Lei Eleitoral
29.07.1994	Oposição critica exclusão da regionalização	10.11.1990	Síntese de notícias
04.08.1994	Alberto João Jardim defende regionalização	22.02.1991	Debate parlamentar
25.01.1995	Movimento a favor da regionalização no Alentejo	27.01.1993	Mário Soares apela à paz em Angola
26.04.1996	Posição de Marcelo Rebelo de Sousa e de António Guterres sobre a Regionalização	10.06.1994	Desacordo pela Revisão Constitucional

26.04.1996	Sondagem sobre regionalização	11.06.1994	Conferência de imprensa de Valente de Oliveira
28.04.1996	Reações do PCP à proposta do PSD sobre a regionalização	28.07.1994	Conferência de imprensa de Cavaco Silva
28.04.1996	Referendo do PP sobre regionalização	30.07.1994	Manuel Monteiro critica o PSD
26.07.1998	Marcelo Rebelo de Sousa contra Regionalização	01.08.1994	Conferência de imprensa do PCP
26.07.1998	PSD Madeira contra a Regionalização	02.08.1994	Críticas do PS ao Governo
28.07.1998	Paulo Portas contra Regionalização	14.08.1994	Festa do PSD em Faro
18.10.1998	PSD Contra a Regionalização	24.09.1994	Desfile contra crise no Alentejo
09.11.1998	Resultados do referendo à regionalização Reações ao referendo à regionalização	11.11.1994	Reação do PSD às acusações de Fernando Gomes Conferência de imprensa de Fernando Gomes
		30.03.1996	XVIII Congresso do PSD
		31.03.1996	XVIII Congresso do PSD
		25.04.1996	Comemoração do 25 de Abril
		28.09.1996	Propostas de Marcelo Rebelo de Sousa para combate ao desemprego
		30.12.1996	Revista do Ano 1996
		30.05.1998	Crise no PS
		26.07.1998	Visita de Jorge Sampaio a Ovar
		26.09.1998	Movimento “Portugal Único”

Źródło: Resultados para "regionalização", Strona internetowa stacji RTP Arquivos, s. 1-12, https://arquivos.rtp.pt/page/1/?s=regionalizacao&advanced=1&sort=date_asc&format%5B%5D=48&format%5B%5D=47 (12.05.2021).

Prezentowane wiadomości - niezależnie od tego, czy sugerują związek z regionalizacją, czy też nie - informują o aktywności partii politycznych i poszczególnych polityków, ruchach społecznych na rzecz bądź przeciw regionom, nastrojach społecznych i rezultatach procesu.

Analiza wyemitowanych materiałów nie tylko kreśli wyraźny obraz zróżnicowanych postaw wobec regionalizacji administracyjnej, ale i pozwala zauważyć zwrotne punkty w całej historii oraz ewolucję postaw wobec problematyki.

Analiza doniesień medialnych wyraźnie kreśli pewien obraz zdarzeń - od braku bądź marginalnej obecności jakichkolwiek doniesień o regionalizacji administracyjnej przez wzrost zainteresowania tą kwestią, pewien konsensus, który przyniósł konkretne rezultaty na początku lat 90- tych XX w., po niespodziewaną, diametralną zmianę postawy jednego z uczestników dyskursu (PSD) w 1994 r. która utrwala się w roku 1996, zaś dwa lata później ewoluowała ku stanowisku wyraźnie negującemu ostateczny rezultat podjętych działań, w których paradoksalnie wspomniana partia uczestniczyła .

Kwestia regionalizacji zaistniała pod koniec lat 80-tych XX w., gdy media informowały o partyjnych dyskusjach w tej kwestii prezentując odmienne ujęcie problematyki regionalizacji w relacjach z dwóch seminariów partyjnych: "Seminarium o regionalizacji" („Seminário sobre regionalização")[1080] zorganizowane przez CDS i PSD (nawet jeśli ta pierwsza programowo sprzeciwia się utworzeniu regionów administracyjnych) i przygotowane przez opozycyjną PS Seminarium Otwarte Drzwi do Rozwoju („Seminario Portas Abertas ao Desenvolvimento")[1081].

Relacja z pierwszego wyraźnie wskazuje dysponowanie środkami dla wyrównywania asymetrii rozwojowych terytorium kraju i niwelowania najbardziej dolegliwych rezultatów peryferyjności jako przewodni motyw. W materiale podkreśla się: „Portugalia musi podwoić środki przeznaczone dla najbardziej zacofanych regionów i zarezerwować dla nich większość swoich oszczędności i dochodów" (F. L. Pires z CDS) i „Drogi i linie kolejowe są istotne jako podstawowe warunki niwelowania peryferyjności, ale ważniejsze od tego jest inwestowanie w ludzi, (...), to jest wielkie wyzwanie, to byłby zysk z inwestycji w zwalczanie skutków peryferyjności" (C. Pimento z PSD)[1082].

Uznanie regionalizacji za czynnik rozwoju także było celem drugiego z seminariów, ale J. Sampaio, Sekretarz Generalny PS. powiedział, że „dla socjalistów regionalizacja jest zdecydowanie rozumiana jako forma organizacji władzy państwowej i sposób na zapewnienie udziału Portugalii w budowaniu Europy[1083].

[1080] Seminário sobre regionalização, 5.03.1988 r., https://arquivos.rtp.pt/conteudos/seminario-sobre-regionalizacao/ (3.09.2022).
[1081] Seminario Portas Abertas ao Desenvolvimento, 23.04.1989 r., https://arquivos.rtp.pt/conteudos/seminario-portas-abertas-ao-desenvolvimento/ (3.09.2022).
[1082] Seminário sobre regionalização, op.cit., (online) [00:10-00:13] i [00:19-00:55].
[1083] Seminario Portas Abertas ao Desenvolvimento, op.cit., (online) [00:29-00:30].

W relacjach wyraźna jest nie tyle prezentowana w partyjnych dokumentach różnica w podejściu do procesu w PSD i PS (odpowiednio jako służącego przede wszystkim człowiekowi i dopiero przez człowieka państwu oraz jako wspomagającego funkcjonowanie tego ostatniego w pierwszej kolejności), ale fakt, iż kwestia stanowi przedmiot szerszej dyskusji. Obrazu tego dopełnia informacja, że na zebraniu Komitetu Politycznego Młodzieży Socjaldemokratycznej (Juventude Social Democrata - JSD), wśród wniosków zatwierdzonych na tym spotkaniu znalazł się ten o promowaniu wewnętrznej debaty na temat regionalizacji kraju[1084] albo, co znaczące wobec faktu, że CDS od początku programowo sprzeciwia się utworzeniu regionów administracyjnych, iż podczas obrad związanej z CDS Krajowej Rady Młodych Centrystów (Juventude Centrista - JC) w Monção uznano, iż „regionalizacja i decentralizacja nie powinny być martwą literą"[1085].

Media informowały o wymianie poglądów w tej materii, wspólnych stanowiskach i indywidualnych opiniach a także o konkretnych posunięciach poszczególnych aktorów.

Ilustruje to relacja z interpelacji do rządu, z którą w lutym 1989 r. PCP wystąpiła w sprawie rozwoju regionalnego, regionalizacji i wzmocnienia władzy lokalnej zarzucając władzy pogłębianie nierówności społecznych i regionalnych oraz blokowanie procesu regionalizacji kontynentu (J. Amaral) oraz pogłębianie centralizmu (C. Brito)[1086] . Materiał w zaledwie 2 minutach przedstawia także argumenty strony przeciwnej w odpowiedzi na te oskarżenia wyjaśniające, iż „celem nie jest zamrożenie regionalizacji ani wycofanie się. Chodzi o umożliwienie samej regionalizacji" (J. Mendes Bota) i „rząd nie robi tego, co jest modne" (V. Oliveira) wskazując na ogólne cele rządu w procesie regionalizacji: zrównoważony rozwój terytorium, skuteczność w działaniach administracji, uczciwość decyzji kolektywnych poprzez wzmocnienie udziału obywateli oraz sformalizowanie nowych mechanizmów podejmowania decyzji, które mobilizują ukryte zasoby terytoriów[1087].

Wypowiedzi wydają się sugerować, że w Portugalii, zdaniem rządu, nie ma warunków do ustanowienia regionów administracyjnych, kraj idzie swoją drogą, nie poddając się europejskiemu trendowi regionalizacji lecz bierze pod uwagę własne możliwości i w efekcie, że przeprowadzenie procesu jest uważane za obarczone dużymi trudnościami. Tym niemniej

[1084] Reunião da Comissão Política da JSD, 05.02.1989, [00:10-00:15], https://arquivos.rtp.pt/conteudos/reuniao-da-comissao-politica-da-jsd/ (3.09.2022).
[1085] Reunião do Conselho Nacional da JC, 14.05. 1989, [00:02-00:06], https://arquivos.rtp.pt/conteudos/reuniao-do-conselho-nacional-da-jc/ (3.09.2022).
[1086] Interpelação ao Governo sobre a regionalização, 14.02. 1989, 00:09-0011, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/interpelacao-ao-governo-sobre-a-regionalizacao/ (3.09.2022).
[1087] Ibidem [00:48-00:54], [01:08- 1:12], [1:20-1:30].

nie jest to stanowisko przeciwne procesowi, bowiem zaledwie 5 miesięcy później miała miejsce zmiana konstytucji, która objęła także regionalizację porządkując zapisy w tej materii w odniesieniu do kształtu regionów administracyjnych i przebiegu procesu regionalizacji[1088].

W nawiązaniu do tej właśnie rewizji, o czym przekonuje relacja z parlamentarnej dyskusji o regionalizacji z listopada 1990 r. („Dyskusja parlamentarna o regionalizacji"), uznano, że "w tej chwili wszystkie partie i agenci parlamentarni doskonale wiedzą, czego chcą, a czego nie chcą w związku z tematem" (PCP) i „nie ma obecnie zasadniczych różnic między partiami w zakresie kompetencji, uprawnień i odpowiedzialności regionów" (PS). Zachęciło to partie do zaproponowania posiedzenia, które mogłoby mieć miejsce w styczniu 1991 roku, i zaowocować przyjęciem ustawy o regionach, następnie o delimitacji terytorialnej regionów (uważano, że jest to możliwe do końca kwietnia)[1089]. W komentarzu widzowie mogli usłyszeć: „Ale kalendarz większości [parlamentarnej] jest inny, ponieważ działania w sprawie regionów zostaną podjęte w momencie, gdy problem zostanie właściwie rozwiązany w taki sposób, aby jego wdrożenie czyniło zadość konsensusowi obywateli i nie uchybiło spójności narodowej. Jest zatem jasne, że PSD nie dopuści do głosowania projektów regionalizacyjnych przedstawionych przez PCP i PS"[1090].

Zamiar odłożenia w czasie kwestii proceduralnych regionalizacji przez rządzącą partię potwierdziło wyemitowane dzień później podsumowanie wiadomości RTP („Síntese de notícias") donoszące o debacie PSD dotyczącej aktualizacji programu partii, w którym dominowały „idee Sá Carneiro dotycząca zdefiniowania socjaldemokracji w Portugalii z jej specyfiką, odmienną od nurtu socjaldemokracji w innych krajach"[1091], podczas gdy PS dyskutowała problem, regionalizacji, jako jeden z podstawowych zagadnień polityki partii (...)"[1092]. Tym niemniej najwyraźniej udało się uzyskać pewien konsensus, którego rezultatem była ustawa ramowa o regionalizacji z sierpnia 1991 r. O tym jednak media nie informowały.

Po intensywnym politycznie okresie 1991-1992 (wybory parlamentarne, prezydenckie i w regionach autonomicznych), problematyka pojawiła się w wydaniach informacyjnych dopiero na początku 1993 roku, gdy za sprawą PCP (przy wsparciu PS) pod obrady Zgromadzenia Republiki trafił opracowany przez partię projekt regionalnego podziału

[1088] Lei Constitucional n.º 1/89, de 8 de julho. Diário da República n.º 155/1989, 1º Suplemento, Série I de 1989-07-08, páginas 2 - 69.
[1089] Discussão parlamentar sobre regionalização, 9.11.1990, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/discussao-parlamentar-sobre-regionalizacao/ (3.09.2022).
[1090] Ibidem, [00:06-00:16]
[1091] Síntese de notícias,10.11.1990, [00:50-00:56], https://arquivos.rtp.pt/conteudos/sintese-de-noticias-14/ (3.09.2022).
[1092] Ibidem, [1:26-1:43] partia wystapiła z projektem podziału administracyjnego.

administracyjnego. Z liczącego zaledwie 20 sekund materiału można dowiedzieć się, że PSD nie zgodziła się z tymi propozycjami, zarzuciła opozycji polityczny oportunizm, obiecując jednocześnie powrócić do tej kwestii w przyszłości [1093]. Posunięcie to wiązać należy z mającymi się odbyć pod koniec 1993 r. wyborami samorządowymi, a także z planowaną kolejną rewizją ustawy zasadniczej, ale fakt ten przemilczano w treści informacji pozostawiając widza jedynie z datą 1994 w nagłówku wiadomości - „Regionalizacja odroczona do 1994 r." (Regionalização é adiada para 1994).

Z medialnego przekazu wyraźnie wynika ponadto, że stanowiska sił politycznych w kwestii utworzenia regionów administracyjnych są spolaryzowane, ale także, że sytuacja jest bardziej skomplikowana, bowiem różnice poglądów istnieją także wewnątrz obozów politycznych. Świadczy o tym wypowiedź Prezydenta Republiki M. Soaresa, mówiącego: „Jak wiecie, nigdy nie byłem wielkim fanem regionalizacji. Myślę, że jedność narodowa kraju jest na tyle ważna i tak silna, że należy podkreślić, że regionalizacja jest nieco sztuczna, ponieważ nie ma tradycji w portugalskim życiu politycznym (...)"[1094]. Wywołało to reakcję ze strony PS, z którą M. Soares był związany. Sekretarz Generalny PS, A. Guterres, oświadczył: „(...) są to jednak opinie, z którymi PS wyraźnie się nie zgadza, co nie oznacza, że nie szanuje prawa Prezydenta do posiadania odmiennego zdania"[1095] . W materiale zamieszczono następujący komentarz: „Ale socjaliści nie rozumieją tych słów. (...) regionalizacja była częścią programu Soaresa mającego na celu jego ponowną kandydaturę w wyborach zaplanowanych na styczeń 1991 roku (...)"[1096].

Dopiero rok 1994 przyniósł medialne relacje na temat regionalizacji stanowiąc wyjątkowy etap w dyskursie o utworzeniu regionów administracyjnych. Zapoczątkowało go doniesienie ze spotkania samorządowców z dystryktów północnych w Bradze[1097], gdzie stwierdzono, iż powinna mieć miejsce wielka narodowa debata na temat regionalizacji i kwestia powinna zostać poddana pod konsultacje społeczne[1098]. Dyskutowano także sposób i możliwy termin przeprowadzenia procesu (wierzono, iż możliwy jest rok 1996)[1099].

[1093] Regionalização é adiada para 1994, RTP, 14.01.1993, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/regionalizacao-e-adiada-para-1994/ (3.09.2022).
[1094] Mário Soares apela à paz em Angola, RTP,27.01.1993, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/mario-soares-apela-a-paz-em-angola/ (3.09.2022).
[1095] Declarações de António Guterres e Mário Soares, 29.01.1993 r. , https://arquivos.rtp.pt/conteudos/declaracoes-de-antonio-guterres-10/ (3.09.2022).
[1096] Ibidem, op.cit. [00:20-00:28].
[1097] PSD quer referendo, RTP, 5.03.1994 https://arquivos.rtp.pt/conteudos/psd-quer-referendo/ (3.09.2022).
[1098] Regionalização é adiada para 1994, op.cit. [00:21-00:25].
[1099] Ibidem, [00:36-00:42].

W czerwcu 1994 r. media donosiły o braku zgody pomiędzy partiami w kwestii rewizji Konstytucji[1100]. W Telejornal RTP. podano, iż socjaldemokraci proponują nie - jakby się można było spodziewać - umieszczenie w ustawie zasadniczej referendum bezpośredniego w miejsce organicznego, ale eliminację całego konstytucyjnego zapisu o regionalizacji, podczas gdy socjaliści opowiadają się za jego utrzymaniem[1101]. Jednak sam Minister Planowania i Administracji Terytorialnej, V. de Oliveira, przedstawił w sposób ogólny ustawę ramową, niedawno przyjętą, jak się podkreśla w materiale, jednomyślnie, po obszernej debacie. Stwierdził też, że „regionalizacji należy dokonywać ostrożnie i odpowiedzialnie, odrzucając szybkie i bezrefleksyjne kroki", zaś „rząd zrealizował swój program, robiąc w tej kwestii więcej niż dziesięć poprzednich" i zapowiedział kolejne posunięcia. Minister mówił: „Jeśli miałbym podsumować wszystko, co mamy na myśli, jest to regionalizacja w Portugalii, kraju o stabilnych granicach, najstarszych na świecie, z tożsamością zbudowaną ponad dziewięć wieków temu. Regionalizacja dzisiaj, u progu XXI wieku, w Portugalii ma tylko jeden cel, tylko jeden: jest nim rozwój"[1102]. Te cechy kraju determinują według Ministra takie a nie inne podejście do procesu.

Kilka tygodni później RTP relacjonował wystąpienie premiera A. Cavaco Silvy[1103] mówiącego: „Mamy odwagę powiedzieć Portugalczykom, że oprócz regionów naturalnych, Azorów i Madery, nie należy tworzyć w kraju regionów administracyjnych. Wyobraźcie sobie, jak wyglądałby nasz kraj, podzielony na sześć lub siedem regionów sztucznie narysowanych na mapie Portugalii, wyposażony w sześć lub siedem rządów i ich własne zgromadzenia, z własnymi urzędnikami politycznymi, generujące ogromne wydatki, które musiałyby pochodzić z kieszeni podatników. Zamiast promować solidarność wśród Portugalczyków, zwłaszcza z regionami najbardziej uprzywilejowanymi, podkreślałyby egoizmy. Zamiast łagodzić, zwiększałyby nierówności i asymetrie. Zamiast ułatwiać życie obywatelom, stworzyłyby biurokrację. Sugerowałyby istnienie nowej, ogromnej klasy politycznej, co wiązałoby się z wysokimi kosztami, z (...) częstymi konfliktami pomiędzy władzą lokalną i centralną (...)"[1104].

[1100] Desacordo pela Revisão Constitucional, 10.06.1994, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/desacordo-pela-revisao-constitucional/ (3.09.2022).
[1101] Ibidem, [00:10-00:14]
[1102] Conferência de imprensa de Valente de Oliveira 11.06.1994, https://arquivos.rtp.pt/page/4/?s=regionalizacao&advanced=1&sort=date_asc (3.09.2022).
[1103] Conferência de imprensa de Cavaco Silva Lizbona, 28.07.1994, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/conferencia-de-imprensa-de-cavaco-silva-14/ (3.09.2022).
[1104] Ibidem,[00:00:22-00:02:17].

Ostatecznie kwestia regionalizacji została wykluczona z projektu rewizji konstytucji. Telejornal RTP używa nawet dramatycznego sformułowania „PSD żegna się z regionalizacją", zaś komentarz do wypowiedzi A. Cavaco Silvy jest taki, że to zasłona dymna, zaś jego argumenty należy zdemystyfikować. Przez 18 lat demokracji projekt nie osiągnął żadnego postępu. W materiale podano, że uzgadniając to stanowisko zignorowano wolę JSD i PSD na Maderze („Komunikat skierowano do opozycji i wewnątrz partii wbrew woli JSD i Madery"), zmiana została jednak zatwierdzona i jest to „cios miłosierdzia w niezbędnym porozumieniu z opozycją, aby móc kontynuować rewizję konstytucji"[1105].

Media dawały do zrozumienia, że PSD zrezygnował z walki o usunięcie zapisów dotyczących regionów administracyjnych z projektu rewizji konstytucji za cenę przeforsowania innych kwestii. Relacjonowana reakcja na tę decyzję paradoksalnie była bardziej emocjonalna niż na sugestię wyeliminowania przepisów z ustawy zasadniczej, której być może nikt nie traktował poważnie, tym bardziej, że regionalizacja administracyjna stanowiła przecież punkt programu ówczesnego rządu.

To posunięcie ujawniło szereg rozbieżności w poglądach na badaną kwestię zarówno wśród członków samej Partii Socjaldemokratycznej jak i innych ugrupowań, co znalazło odzwierciedlenie w doniesieniach medialnych.

RTP relacjonowała posiedzenie PSD na którym usunięto regionalizację administracyjną z projektu zmiany ustawy zasadniczej[1106]. W materiale dominuje rozczarowanie faktem, że sprawą się nie zajęto. Do zawiedzionych należał J. Vieira de Carvalho, który mówił: „Wydaje mi się, że w ujęciu europejskim nie było postępu, wręcz przeciwnie. Oznacza to, z mojego punktu widzenia, w moim sposobie widzenia i odczuwania – i nie byłbym spokojny ze swoim sumieniem, gdybym tego nie powiedział – zasadniczo oznacza to krok wstecz w organizacji nowoczesnego państwa"[1107], zaś P. Passos Coelho (JSD) podkreślał: „Wyraziliśmy opinię odmienną od tej, która została przyjęta. Mamy zasadnicze stanowisko, które zostało potwierdzone na wszystkich kongresach JSD, opowiadające się za zdecentralizowanym państwem, a co za tym idzie, za utworzeniem regionów"[1108]. Dla Młodych Socjaldemokratów ponadto, proces ten to „zobowiązanie, które podjęto w tej kadencji. Nie ma czasu do stracenia" i (jakby przewidując rozwój wypadków jak podkreśla się w wiadomości) „idealizowanie

[1105] Ibidem, [00:30-00:42]
[1106] Divergências no PSD sobre a regionalização, 29.07, 1994, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/divergencias-no-psd-sobre-a-regionalizacao/ (3.09.2022).
[1107] Ibidem, [00:13-0:31]
[1108] Ibidem, [1:23-1:34]

projektu, ogłaszanie go, a następnie niezrealizowanie go w praktyce jest złą wiarą i ktokolwiek to robi, musi zostać ukarany”[1109].

Inicjator pomysłu wyłączenia regionalizacji administracyjnej z prac nad zmianą konstytucji, M. Dias Loureiro uważał z kolei, że „Nie możemy mieć sztucznego projektu, który polega na tym, że na mapie Portugalii pojawi się sześć lub siedem regionów, co oznacza umieszczenie tam sześciu lub siedmiu rządów plus sześć lub siedem zgromadzeń i ogromnej klasy politycznej, [nie możemy - przypis własny MKM] ustanowić pomiędzy władzami lokalnymi, gminą a władzą centralną kolejnego szczebla władzy, który będzie musiał otrzymać nowe uprawnienia i który w oczywisty sposób nieuchronnie wejdzie w konflikt albo ze szczeblem lokalnym, albo ze szczeblem centralnym”[1110], zaś J.A. Silva Peneda to posunięcie PSD uznał za „akt wielkiej odwagi politycznej ze strony PSD, zwłaszcza jej przywódcy”[1111].

Ów argument o odwadze politycznej przywołuje też sam A. Cavaco Silva, według którego regiony administracyjne, mimo że pojawiły się w ustawie zasadniczej 18 lat temu, nigdy nie powstały, bo wszystkie rządy uważały, że jest to sprzeczne z najlepiej pojętym interesem kraju. Żaden z nich nie miał jednak odwagi tego powiedzieć w obawie przed utratą swoich zwolenników[1112]. Premier wyraźnie opowiada się przeciw regionalizacji i daje do zrozumienia, że nie będzie dążył do realizacji zapisów konstytucyjnych o utworzeniu regionów administracyjnych. Wszystkie te argumenty premier Cavaco SIlva podtrzymał i podkreślał w sierpniu na spotkaniu partii w Faro (Algarve) mówiąc: |Niech nikt nie liczy na moje poparcie dla utworzenia nowej klasy politycznej, która będzie liczyła kilkaset osób więcej, lub nowej biurokracji, która będzie liczyła kilkadziesiąt tysięcy więcej”[1113]. Chociaż w prezentowanym materiale nie pada słowo |regionalizacja”, kontekst jest oczywisty, zwłaszcza, gdy przywoływany jest argument o zachowaniu spójności i jedności narodowej oraz unikaniu konfliktów i podziałów między Portugalczykami [1114]. Ta wypowiedź wypełniła całość informacji, chociaż tytuł głosił: Impreza PSD w Faro.

Szczególna jest wymowa sprzeciwu PSD z Madery wobec stanowiska ówczesnego lidera PSD. Prezydent rządu regionalnego A.J. Jardim uznał za pilne zwołanie krajowego kongresu

[1109] Regionalização na Constituição, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/regionalizacao-na-constituicao/ (3.09.2022).
[1110] Ibidem, (0:31-0:58).
[1111] Ibidem, (1:35-1:39).
[1112] Entrevista ao “Expresso” de Cavaco Silva, 30.07.1994 r, .https://arquivos.rtp.pt/conteudos/entrevista-ao-expresso-de-cavaco-silva/ (3.09.2022).
[1113] Festa do PSD em Faro [00:24-00:45], https://arquivos.rtp.pt/conteudos/festa-do-psd-em-faro/ (3.09.2022).
[1114] Festa do PSD em Faro, 14.08.1994, [01:15-01:28], https://arquivos.rtp.pt/conteudos/festa-do-psd-em-faro/ (3.09.2022)..

PSD zaś proces rewizji konstytucji za prawdziwą farsę. Ostatecznie zadecydowano o wysunięciu własnych, niezależnych propozycji zmian w konstytucji[1115]. Zdaniem prezydenta Madery „regionalizację należy rozumieć jako proces zapewniający obronę prawa do uczestnictwa i sprawiedliwego podziału zasobów". Przywołał on przykład Madery stwierdzając, że „bez regionalizacji byliby nieszczęśliwi i zacofani, podobnie jak inne obszary, bez głosu i możliwości dochodzenia swoich praw. Mając władzę scentralizowaną w Lizbonie musielibyśmy reprezentować naszą ojczyznę, ale nie tą, którą ludzie indywidualnie i swobodnie rozumieją, ale tę wyznaczoną w Lizbonie przez partię która sprawuje władzę. Obrona regionalizacji to postawa, która ma na celu głównie zabezpieczenie przyszłości autonomicznych swobód Madery (...)"[1116].

Opozycja (poza ugrupowaniem PSD) w krytyce postawy socjaldemokratów wskazywała na niespójność działań partii, zapędy centralizacyjne, opóźnianie reform ustrojowych państwa wreszcie nieprawdziwość danych przywoływanych dla uzasadnienia odmowy postępu z procesem regionalizacji, taktyczne zagrywki i konieczność poddania kwestii pod decyzję obywateli tak, by odpowiedzialność tą odebrać z rąk politykom.

Niezrozumiałe, niekoherentne posunięcia socjaldemokratów podyktowane polityczną taktyką wytyka partii reprezentujący PS A. Guterres zauważając, iż „Dziwne jest to, że PSD, przed najnowszymi ustawami zatwierdził ustawę o utworzeniu regionów administracyjnych i umieścił ten cel w programie rządowym, teraz, (...) żeby odwrócić uwagę od tego, co istotne, czyli od reformy systemu politycznego, czego najwyraźniej PSD przeciwne progresowi, (...) nie chce zrobić, przychodzi teraz i rozpoczyna spór w tej sprawie"[1117].

Krytyce poddaje się proponowane alternatywne dla regionalizacji metody (jak ta proponowana przez ministra V. de Oliveirę) mające ma celu jedynie zrównoważony rozwój kraju, jako ograniczające demokratyczną zasadę udziału obywateli w sprawowaniu władzy mówiąc: „Jeśli regionalizacja ma się czymkolwiek charakteryzować, to jest to demokratyczne angażowanie ludności. W jaki sposób można osiągnąć cele, które w istocie zmierzają do udziału samego społeczeństwa w procesie regionalizacji, jeśli populacje zostaną wyłączone z udziału w procesie regionalizacji? Jest to sprzeczność politycznie nie do rozwiązania"[1118].

[1115] Entrevista a Alberto João Jardim, RTP 1.08.1994, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/entrevista-a-alberto-joao-jardim-6/ (3.09.2022).
[1116] Alberto João Jardim defende regionalização RTP, 4.08. 94 https://arquivos.rtp.pt/conteudos/alberto-joao-jardim-defende-regionalizacao/ [00:19-00:55] (3.09.2022).
[1117] Oposição critica exclusão da regionalização 29.07.1994, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/oposicao-critica-exclusao-da-regionalizacao/ (3.09.2022).
[1118] Críticas do PS ao Governo, RTP 2.08.1994, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/criticas-do-ps-ao-governo/ (3.09.2022).

Także PCP a nawet CDS potępiły niespójność w zachowaniu PSD, która obiecała jedno, a zrobiła co innego[1119].

Posunięcie PSD, zdaniem Partii Socjalistycznej jest nie do przyjęcia i PS nie pozwoli na nią w Zgromadzeniu Republiki. Stwierdzono ponadto, iż w zasadzie „ujawnia ona centralistyczne skłonności rządu i większościowej partii (...)[1120]. Argument ten padł także ze strony stowarzyszenia gmin - zdaniem socjalisty M. de Almeidy rząd pragnie centralizacji władzy. „Chcemy być w zdecentralizowanej Europie, w Europie solidarności, w Europie, która przybliża władzę obywatelom (...) i w końcu zdaliśmy sobie sprawę, czego PSD w Portugalii właściwie chce: być przeciw[1121].

Podobnie PCP konstatuje nawet, iż PSD nie zamierzała przeprowadzać regionalizacji, zaś oświadczenie A. Cavaco Silvy „pojawia się po latach kłamstw, mistyfikacji i hipokryzji ze strony PSD w sprawie regionalizacji" (Luis Sá)[1122] i „świadczy o braku szacunku dla woli wyrażonej przez większość elektoratu i zerową wartość obietnic i zobowiązań składanych przez polityków" [1123].

Dosadna krytyka PSD pojawiła się nieco później, w listopadzie 1994 r., gdy związany z PS burmistrz Porto F. Gomes zbijał argumenty socjaldemokratów o rzekomych kosztach regionalizacji: „Premier nie poradził sobie dobrze z matematyką, ujawniając koszty regionalizacji[1124]. Podważył także twierdzenie o konfliktach, jakie miałaby przynieść istnienie regionów administracyjnych: „stałe konflikty między krajem a Terreiro do Paço (siedziba PSD - przypis własny] nie są wynikiem regionalizacji. Ona - nie istnieje, zaś istnieją konflikty. A te konflikty istnieją, ponieważ nie ma regionalizacji[1125].

Media emitowały materiał, w którym PSD zbagatelizowało wszelkie krytyczne głosy uznając, iż „każdy pretekst wydaje się dobry, aby Partia Socjalistyczna mogła zabrać głos. Mówienie o tym [o regionalizacji - przypis własny MKM] wydaje się być specjalnością Partii Socjalistycznej. Ze swojej strony nie mamy żadnych dodatkowych komentarzy" (J. Nunes

[1119] Conferência de imprensa do PCP, RTP 1.08.1994, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/conferencia-de-imprensa-do-pcp-33/(3.09.2022); Manuel Monteiro critica o PSD, RTP 30.07 1994 https://arquivos.rtp.pt/conteudos/manuel-monteiro-critica-o-psd/ (3.09.2022).
[1120] Oposição critica exclusão da regionalização RTP 29.07.1994, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/oposicao-critica-exclusao-da-regionalizacao/(3.09.2022).
[1121] Regionalização na Constituição, RTP, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/regionalizacao-na-constituicao/ (3.09.2022).
[1122] Ibidem (00:22-00:44)
[1123] Conferência de imprensa do PCP, op.cit., [1:04-1:11].
[1124] Conferência de imprensa de Fernando Gomes, RTP 11.11.94, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/conferencia-de-imprensa-de-fernando-gomes-2/ (0:01-0:07)
[1125] Ibidem [0:16-1:28].

Liberato)[1126]. Na zarzuty F. Gomesa socjaldemokraci odpowiedzieli, iż „chce on konkurować z innymi przywódcami Partii Socjalistycznej i mówić więcej od nich. To jedyne wyjaśnienie, jakie można znaleźć dla tej absurdalnej postawy”[1127].

Socjaldemokraci krytykowali także Partię Komunistyczną oskarżając ją o zorganizowanie w Lizbonie parady przeciwko kryzysowi w Alentejo, w imię rozwoju i regionalizacji, dla zwrócenia uwagi na dramatyczną sytuację, spowodowaną starzeniem się populacji, bezrobociem i wyludnianiem (J. Rocha z Izby Gminnej Serpa)[1128]. PSD, jak donosił RTP, nie była zadowolona i nie traciła czasu na potępianie ruchu uznając go za kolejny z narodowych oszustw Portugalskiej Partii Komunistycznej[1129]: „Portugalska Partia Komunistyczna jest w największym stopniu odpowiedzialna za sytuację, która ma miejsce w Alentejo po 25 kwietnia” (A. Torres Pereira - burmistrz Sousel)[1130]. Zdaniem burmistrza Evory A. Fernandesa (CDU) „To absurd, że mówią coś takiego. Istnieje problem o ogromnym znaczeniu, którego władze lokalne nie mogą rozwiązać ani nie leży to w ich kompetencjach, nie mają środków finansowych i za który odpowiada władza centralna[1131].

W styczniu 1995 r. relacjonowano utworzenie ruchu na rzecz regionalizacji w Alentejo. Podkreślono, że nie jest on antyrządowy ani partyjny lecz otwarta na wszystkich inicjatywa mająca na celu przedstawienie opinii publicznej problemów stojących przed regionem w obliczu bezczynności władz. Jednak przedstawiciel rządu, Gubernator Cywilny z dystryktu Evora, choć nie przeczył, że sytuacja w Alentejo jest trudna, podkreślił, że - jego zdaniem - władza centralna nie jest aż tak powolna, jak twierdzą zwolennicy inicjatywy[1132].

W tamtym okresie nie tylko postawy aktorów w dyskursie znajdowały się wśród medialnych przekazów**.** RTP w ramach edukacyjnej funkcji informował, wprawdzie bardzo zwięźle, ale informował o regionalizacji jako procesie. W materiale „Regionalizacja w Konstytucji” (Regionalização na Constituição) wyjaśniano, że ma ona stworzyć w regionach pośrednie ciała władzy pomiędzy gminami a rządem. Informowano o głównych argumentach stron w dyskursie „Aby nadać treść literze Konstytucji. w ciągu 18 lat zaprezentowano wiele projektów i to przez wszystkie strony”) oraz na główną przyczynę braku porozumienia,

---

[1126] Reação do PSD às acusações de Fernando Gomes https://arquivos.rtp.pt/conteudos/reacao-do-psd-as-acusacoes-de-fernando-gomes/ (3.09.2022).
[1127] Ibidem
[1128] Desfile contra crise no Alentejo, 24.09.1994, [1:07-1:16], https://arquivos.rtp.pt/conteudos/desfile-contra-crise-no-alentejo/ (3.09.2022).
[1129] Ibidem [1:17-1:23]
[1130] Ibidem [1:24-1:35]
[1131] Ibidem [1:36 - 1:50]
[1132] Movimento a favor da regionalização no Alentejo, RTP 25.01.1995, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/movimento-a-favor-da-regionalizacao-no-alentejo/ (3.09.2022).

którym, według informacji, jest mapa, bowiem „podstawowa kwestia, mianowicie jakie regiony utworzyć, nigdy nie znalazła rozwiązana. Bez tego projekt nie może ruszyć z miejsca”[1133].

Ten etap w dyskursie z całą pewnością pozostawił wszystkich obserwujących wydarzenia polityczne z mało klarownym obrazem sytuacji, pomimo iż nic nie można zarzucić mediom w relacjonowaniu tej kwestii. To, co jest wyraźne to fakt, że brak zgody co do utworzenia regionów administracyjnych nie może być jedynie wiązany z opcją polityczną, gdy prominentny polityk popierającej proces PS, po objęciu urzędu Prezydenta Republiki wyraża odmienną opinię, zaś w obozie opozycyjnej partii panuje wyraźne zróżnicowanie postaw. Obraz zaciemnia niespójność posunięć władz w ówczesnym czasie - jakkolwiek niechętna regionalizacji PSD, umieszcza ją w programie rządowym i posuwa naprzód poprzez uchwalanie niezbędnych aktów prawnych, następnie proponuje usunięcie kwestii z konstytucji, po czym mówi o przyszłych działaniach w tej materii, by wreszcie stwierdzić, że w sumie nie powinno się podejmować działań, ale jeśli taka ewentualność ma nastąpić, to trzeba przeprowadzić referendum w tej sprawie, ale nie organiczne lecz bezpośrednie. Nawet argumenty stron - te same w sumie - używane są dla uzasadnienia opozycyjnych stanowisk. Wreszcie, przekaz medialny ukazuje regionalizację jako kwestię, którą partie poświęciły w imię realizacji innych celów. W odniesieniu do tych ostatnich zaś partie potrafią się porozumieć na tyle, by dokonać zmian Konstytucji. Nie umyka uwadze bagatelizowanie ruchów (pro)regionalnych, oskarżanie opozycji o ich tworzenie oraz zarzucanie takim działaniom przesady w krytykowaniu działań władz centralnych.

Ton dyskursowi wyraźnie nadaje Partia Socjaldemokratyczna poprzez zmienne postawy i niespójne działania.

Po roku 1994, w wiadomościach Telejornal RTP regionalizacja pojawiła się ponownie dopiero w 1996 r., w odmiennych politycznie warunkach, gdy po kilku nieprzerwanych kadencjach, Partia Socjaldemokratyczna po porażce w wyborach przeszła do opozycji. Pod przewodnictwem nowego lidera, M. Rebelo de Sousy, PSD przyjęło wspólne stanowisko w kwestii regionalizacji administracyjnej czyniąc ją nieodłącznym elementem planowanej kolejnej rewizji konstytucji poprzez postulat wprowadzenia do zapisów tej ostatniej instytucji referendum bezpośredniego.

[1133] Regionalização na Constituição, RTP 29.07.1994, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/regionalizacao-na-constituicao/ (5.09.2022).

W RTP od kwietnia 1996 r., kwestia ta była widoczna zapoczątkowując nowy, zupełnie inny etap w dyskursie o regionalizacji kontynentalnej części Portugalii.

RTP obszernie transmitowała dwa dni (30-31 marca 1996 r.) XVIII Kongresu Partii Socjaldemokratycznej, na którym nowy lider tej ostatniej. M. Rebelo de Sousa, zaprzecza jakoby PSD była przeciwna regionalizacji: „(...) nie można powiedzieć, że chcemy zatrzymać bieg historii, że chcemy za wszelką cenę zapobiec regionalizacji i wyborom regionalnym. To czyste kłamstwo (...) Chcemy, ale z referendum przed procesem i przy wyznaczaniu regionów administracyjnych” [1134]. Propozycja regionalizacji zawartej w projekcie Partii Socjalistycznej określona została jako odzwierciedlenie samorządów PS, jej wpływów partyjnych” (M. Rebelo da Sousa)[1135] i (wraz z innymi propozycjami zmian w funkcjonowania państwa) „prawdziwy zamach stanu”, mający na celu „radykalną modyfikację struktury politycznej państwa” (J. M. Durao Barroso)[1136].

Partia Socjaldemokratyczna wyraźnie podkreśla ustrojowy charakter reformy, która powinna być traktowana w kategoriach reżimu konstytucyjnego bez politycznych czy instytucjonalnych wpływów, które. jak uważa PSD, partia jest w stanie zapewnić („PSD oddziela to co rządowe od tego co ustrojowe”) [1137], a w rocznicę rewolucji goździków podkreślono: „jeśli jesteśmy krytykami obecnego zarządzania, tym bardziej jesteśmy nimi w obszarze, który powinien pozostać nietknięty kwestiami instytucjonalnymi i rządowymi, w szczególności w zakresie relacji pomiędzy podstawowymi kwestiami naszego ustroju demokratycznego, takimi jak rewizja konstytucji i proces regionalizacji. I tutaj ścieżka, którą podążamy, jest bardzo niebezpieczna”(J. Pacheco Pereira)[1138].

Partii Socjaldemokratycznej towarzyszyła obawa, iż jej projekty zostaną odrzucone wobec oświadczenia PS, o zamiarze kontynuowania procesu regionalizacji z lub bez głosów PSD, wspierana jedynie głosami PCP (J.M. Durão Barroso) [1139] oraz o planach dyskusji i natychmiastowego głosowania nad projektami rewizji konstytucji w odniesieniu do utworzenia regionów administracyjnych[1140]. W odczuciu PSD były to zabiegi zmierzające do

[1134] XVIII Congresso do PSD cz.1., 30.03.1996, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/xviiio-congresso-do-psd/ (3.09.2022).
[1135] Ibidem.
[1136] Ibidem
[1137] Ibidem
[1138] Comemoração do 25 abril, RTP 25.04.1996 [0:01-0:28],.https://arquivos.rtp.pt/conteudos/comemoracao-do-25-de-abril-3/ (5.09.2022).
[1139] XVIII Congresso do PSD cz.2, RTP 31.03.1996, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/xviii-congresso-do-psd-2/ (5.09.2022).
[1140] XVIII Congresso do PSD, cz.1, op.cit. (o;line).

„tworzenia centrum politycznego przez A. Guterresa” [1141] oraz przedkładanie interesów politycznych nad interesy ustroju państwa, brak szacunku dla sensu i treści instytucji rewizji konstytucji (M. Rebelo de Sousa) [1142]. Zachowanie Partii Socjalistycznej, dopuszczalne z prawnego punktu widzenia, politycznie, według socjaldemokratów, „ujawnia szokujące lekceważenie tego wyjątkowego momentu narodowego konsensusu, jakim powinna być rewizja konstytucji”[1143]. Deklarując gotowość do pracy na rzecz szybkiego wprowadzenia zmian do konstytucji, jeśli PS będzie szanować sens instytucji rewizji ustawy zasadniczej, M. Rebelo de Sousa zapowiedział, że „jeśli PS będzie nadal postępować w ten sposób, (...), bez dialogu z największą partią opozycji, PSD nie zatwierdzi żadnej zmiany w konstytucji”[1144].

Opinie obu stron dyskursu zaprezentowano w materiale: Postawa Marcelo Rebelo de Sousa i Antonio Guterresa w sprawie regionalizacji”[1145]. Rebelo de Sousa, mówiąc, iż nie można „ma największe wątpliwości co do regionalizacji”[1146].

Premier skomentował: „Nie rozumiem, jak ci, którzy byli tak aroganccy jako rządzący i przez to przegrali wybory, dzisiaj nadal zachowują się z tą samą arogancją, z tą samą bezkompromisowością prowadząc ten sam dialog typu „wszystko albo nic”, z tą samą logiką ultimatum lub szantaż”[1147]. Oświadczył też: „wysłuchuję wątpliwości wszystkich, ale to nie powstrzymuje mnie od posiadania swoich przekonań. Moje opinie będą jednak dostępne do dialogu ze wszystkimi, o ile nie będzie ultimatum. Jestem skłonny znaleźć drogę, która umożliwi jednoczesną regionalizację, w którą głęboko wierzę, i rewizję konstytucji”[1148].

Zatem wyraźnie zaprezentowano w mediach zarówno strony sporu jak i sygnał, że istnieje szansa na kompromis. W wypracowanie tego ostatniego zaangażowano (dla ścisłości należy dodać, iż było to PSD) Prezydenta Republiki J. Sampaio, bowiem, jak relacjonowano, 6 maja w siedzibie Głowy Państwa Palacio Belem odbyło się przesłuchanie, podczas którego omawiano proces regionalizacji i rewizji konstytucji. Lider PSD, jak informowano, powiedział, że „jest przekonany, że w tym tygodniu impas zostanie odblokowany, że [Prezydent] wykazał

[1141] XVIII Congresso do PSD cz.2, op.cit. [23:59-24:04]; [23:27-23:31]; [24:07-24:19]; [24:28-24:39].
[1142] Ibidem
[1143] Ibidem
[1144] XVIII Congresso do PSD cz.1, op.cit. (online).
[1145] Posição de Marcelo Rebelo de Sousa e de António Guterres sobre a Regionalização 26.04. https://arquivos.rtp.pt/conteudos/posicao-de-marcelo-rebelo-de-sousa-e-de-antonio-guterres-sobre-a-regionalizacao/ (07.09.2022).
[1146] Ibidem, [00:33-1:10].
[1147] Ibidem, [00:40-00:53].
[1148] Ibidem, [1:13-1:28].

się niezwykłą postawą w kwestii regionalizacji”[1149]. Mogłoby to sugerować, iż głowa państwa jest po stronie PSD, która zmuszona była odwoływać się do autorytetu Prezydenta w tej sytuacji.

Jednak J. Coelho, Minister Administracji Wewnętrznej rządu PS, także wierzył w możliwość porozumienia: „Jeśli PSD i profesor Rebelo de Sousa będą mieli, mądrość i niezbędną równowagę, [będą- przypis własny MKM]] chcieli rozwiązać ten problem, a nie czynić z tego jedynie akt politycznej szykany, dołączą do Komisji Rewizji Konstytucji i jestem przekonany, że możliwe jest rozwiązanie problemu w krótkim okresie”. To kwestia poszukiwania rozwiązań konsensusowych[1150].

Te doniesienia wyraźnie podkreślają złożoność sytuacji, polityczne uwarunkowania tej kwestii, brak woli porozumienia się. Dla odbiorcy jasne jest, że strony wzajemnie obarczają się winą za brak postępu w tworzeniu regionów administracyjnych.

W tym czasie do wiadomości publicznej podano wyniki sondażu, które okazały się dość zaskakujące, bowiem wynika z nich, iż Portugalczycy są przychylni regionalizacji. Wyniki te w pierwszej kolejności ukazują zróżnicowanie postaw wewnątrz opcji politycznych (zwłaszcza, że niemal 40% PSD i CDS-PP było przychylna procesowi). Z tego powodu RTP otworzyła materiał stwierdzeniem „tworzenie regionów jest procesem nie do zatrzymania. Nie wiemy tylko kiedy i jak” [miałoby to nastąpić - przypis własny MKM][1151].

To badanie opinii publicznej zwróciło uwagę na niejednorodność postaw wobec problemu utworzenia regionów administracyjnych wykraczającej poza zwykłą partyjną opozycję. Media informowały o wewnętrznych debatach w tej kwestii w JSD czy Partii Ludowej.

Konsultacje przeprowadzone podczas II Rady Narodowej JSD, ujawniły niezdecydowanie wśród jej członków. Zgodę na utworzenie regionów administracyjnych wyraziło 49,3%, zaś odsetek przeciwnych wyniósł 47,9%[1152]. Komentując ten rezultat, przewodniczący Krajowej Komisji Politycznej JSD przyznając, iż ugrupowanie jest „całkowicie podzielone”, ale: „(...) dumnie podzielone, tak jak podzielony jest kraj[1153].

[1149] Marcelo Rebelo de Sousa defende referendo sobre regionalização, RTP 6.05.1996, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/marcelo-rebelo-de-sousa-defende-referendo-sobre-regionalizacao-2/ (07.09.2022).
[1150] Declarações de Jorge Coelho, RTP 6.05.1996, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/declaracoes-de-jorge-coelho/ (07.09.2022).
[1151] Sondagem sobre regionalização, RTP 26.04.1996, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/sondagem-sobre-regionalizacao/ (07.09.2022).
[1152] Marcelo Rebelo de Sousa defende referendo..., op.cit. [0:07-0:31].
[1153] Ibidem, [0:32-0:42].

W odniesieniu do Partii Ludowej (PP), dziennikarzom RTP nie udało się uzyskać jednoznacznej odpowiedzi na pytanie o wynik, ponieważ członkowie niechętnie wyjawiali swoje opinie, jednak, w oparciu o dane, z głosowania korespondencyjnego pojawił się komentarz, iż „(...) w Partii Ludowej, istnieje już tendencja do głosowania w tym referendum w sprawie regionalizacji. Ten trend wskazuje, że czeka nas „nie"[1154]. Taką nadzieję wyraził także lider partii M. Monteiro, który mówił: „wykazaliśmy się, jak sądzę, wielką spójnością i wielką odwagą, bo założyliśmy, że jesteśmy różni, a nie podzieleni. (...). Z drugiej strony myślę, że (...) partia, która proponuje cokolwiek krajowi, musi mieć odwagę wiedzieć, jak to zrobić we własnym gronie. To właśnie zrobiliśmy"[1155]. Monteiro twierdzi, że jeśli wygra „tak" uszanuje on zdanie działaczy, ale nie będzie prowadził kampanii na rzecz regionalizacji, wyraża jednak nadzieję, że wygra „nie". Zadeklarował ponadto, że jeśli decyzją partii będzie poparcie dla procesu, w Zgromadzeniu Republiki PP zagłosuje za, w przeciwnym razie albo zagłosuje przeciw projektom PS i PCP albo posłowie opuszczą salę Zgromadzenia Republiki. Jeśli głosowane projekty zostaną przyjęte, PP zadeklarowało uczestnictwo w procesie[1156].

Nie wszyscy zróżnicowanie postaw traktują z taką wyrozumiałością (różnice nie podziały), o czym świadczy wypowiedź C. Carvalhasa z PCP, według którego PSD unika przedstawiania mapy regionalizacji: „(...) bo wie, że (...) partia jest podzielona"[1157]. Podobnie J. Coelho z Partii Socjalistycznej zauważa, iż podczas gdy „PS ma w tej kwestii jasne stanowisko, PSD cały czas twierdzi, że zgadza się z tym, że zgadza się z tamtym, (...), i zaprzecza, jest w wielkim wewnętrznym zamieszaniu"[1158]. Sugeruje jednak, że stanowisko PS może ulec „normalnej w polityce ewolucji strategicznej, bo (...) polityka to sztuka negocjacji"[1159].

W podsumowaniu roku 1996 pojawia się informacja o porozumieniu PSD z PS, w kwestii regionalizacji[1160], jednak wydarzenie to bynajmniej nie było tematem żadnego z doniesień, w każdym razie nie znajduje się ono w archiwum RTP.

Medialnie wyraźny był dyskurs adwersarzy, spór, wymiana argumentów. Nie dotyczą one tego czy przeprowadzać proces, ale jak. Głosy za i przeciw regionalizacji są już sporadyczne

[1154] Referendo do PP sobre regionalização, RTP 28.04.1996, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/referendo-do-pp-sobre-regionalizacao/ (7.09.2022).
[1155] Ibidem [00:30-44].
[1156] Manuel Monteiro sobre o referendo do PP, RTP 28.04. 1996, [1:08-1:19:00], https://arquivos.rtp.pt/conteudos/manuel-monteiro-sobre-o-referendo-do-pp/ (7.09.2022).
[1157] Reações do PCP à proposta do PSD sobre a regionalização, RTP 28.04. 1996 , https://arquivos.rtp.pt/conteudos/reacoes-do-pcp-a-proposta-do-psd-sobre-a-regionalizacao/ (7.09.2022).
[1158] Declarações de Jorge Coelho, op.cit. (online).
[1159] Ibidem
[1160] Revista do Ano 1996, 31.12.1996, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/revista-do-ano-1996/ (7.09.2022).

- znaleźć je można w relacji z debaty wewnętrznej Partii Ludowej, gdzie padają opinie takie jak: popierająca: „Jestem zwolennikiem regionalizacji. To oczywiste, że tak, to można sfinansować, prawda? Tak będzie lepiej dla kraju", wymijające: „Ja jestem za tym, żeby kraj się rozwijał, a potem zobaczymy, co to da", czy przeciwne: „Nie, dla regionalizacji, według mnie ten kraj jest za mały, (...) A w kraju takim jak nasz, my nie mamy takich problemów jak na przykład Hiszpania, która ma regiony. Dlatego są inni. A my, Portugalczycy, stworzylibyśmy problemy, których nie mamy"[1161].

O porozumieniu opozycyjnych partii w spornych kwestiach dotyczących regionalizacji (a było to referendum) media nie informowały. Rewizja konstytucji doszła do skutku w 1997 roku, ale optymistyczna wizja konsensusu w sprawie regionalizacji administracyjnej zaczęła się rozmywać zaraz po tym wydarzeniu,. W lipcu 1998 roku nie było już wątpliwości, że do niego nie dojdzie.

Na początku 1998 w mediach wypowiadał się ówczesny prezydent J. Sampaio krytykując sposób, w jaki rząd i partie prowadzą proces regionalizacji. Wezwał jednocześnie do poważniejszej debaty w tej materii[1162]. Mówił on, że jest zaniepokojony, bowiem „zbliża się referendum, a Portugalczycy wciąż nie wiedzą, co oznacza tworzenie regionów. Jak dotąd, debata polityczna ogranicza się do mapy, mówimy o formie, ale nie o treści"; „zrozumienie co różni dekoncentrację administracyjną od decentralizacji i czy regionalizacja ma z nią coś wspólnego, atrybutów, funkcji, związku z rozwojem, promocją społeczeństwa obywatelskiego, pozwoli na podjęcie decyzji „tak" lub „nie", po poważniejszej i pogłębionej dyskusji"[1163].

W maju media media zelektryzowała wiadomość o kryzysie w Partii Socjalistycznej w kwestii procesu regionalizacji (Crise no PS)[1164] po (nigdzie wyraźnie nie cytowanej) wypowiedzi F. Gomesa (burmistrz Porto, PS) o błędnej formule regionalizacji przyjętej przez PS. Relacjonowano oświadczenie kierownictwa partii (J. Coelho), iż nie można dokonać regionalizacji, gdy ludzie z jednego miejsca są za, zaś w innym przeciw"[1165], a rozłamy we wspólnym stanowisku sprzyjają tylko temu, że w Lizbonie nadal będą mogły odbywać się wystawy i będą budowane lotniska (J. Pinto da Costa)[1166]. Wyraźne było zaniepokojenie konsekwencjami, jakie może to mieć dla procesu regionalizacji, wyrażone w refleksji, iż

[1161] Referendo do PP sobre regionalização, op.cit. (online).
[1162] Declarações de Jorge Sampaio, RTP 28.02.1998, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/declaracoes-de-jorge-sampaio-34/(07.09.2022) [1:03-1:08].
[1163] Ibidem, [00:00-00:14].
[1164] Crise no PS, RTP 30.05.1998, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/crise-no-ps-3/ (07.09.2022).
[1165] Ibidem [00:09-00:17];[0:44-1:03].
[1166] Ibidem [00:48-00:56].

„przeciwnicy regionalizacji mogą siedzieć w domu, bo kampania jest prowadzona negatywnie”[1167]. W materiale znalazła się też wypowiedź lidera PSD: „To był bardzo niefortunny pomysł inżyniera Guterresa, myślę, że już tego żałuje. Nie wyznał jeszcze krajowi, że jest mu przykro, będzie miał okazję pod koniec roku, po przegranej w październikowym referendum, przyznać się Portugalczykom, że to zła droga”[1168].

Odtąd 1998 r. media prezentowały jawnie przeciwne regionalizacji stanowisko partii PSD. Tytułu wiadomości mówiły: Marcelo Rebelo de Sousa przeciwny regionalizacji (Marcelo Rebelo de Sousa contra Regionalização); PSD Madera przeciw regionalizacji (PSD Madeira contra a Regionalização), Paulo Portas przeciwny regionalizacji (Paulo Portas contra Regionalização)[1169].

W pierwszym materiale informowano, że w sprawie regionalizacji podjęto pewne zdecydowane środki. Lider PSD zażądał, aby przeciw regionalizacji zagłosowała zdecydowana większość członków partii na Radzie Krajowej PSD. Ideałem byłaby jednomyślność. Aby osiągnąć niemożliwe, sekretarz generalny partii wezwał odpowiednią liczbę członków. Jeśli którykolwiek z nich powołał się na powody, uniemożliwiające mu przybycie, automatycznie zastępowano go innym tak, by zapewnić kworum[1170]. Do jednomyślności potrzebne były poparcie młodzieżówki PSD a także przekonanie przeciwników wewnątrz partii z dystryktu Coimbra pod przywództwem burmistrza Figueira da Foz P. Santany Lopesa („wyzwolić ich spod uroku czarownika”) a także głosy PSD Madery.

Dlatego M. Rebelo de Sousa przybył do regionu, aby uzyskać dodatkowe wsparcie przeciwko regionalizacji[1171]. W materiale PSD Madera przeciwko regionalizacji podano, iż deklarując się zagorzałym regionalistą, Marcelo wyjaśnił Maderyjczykom, że to, co się dzieje, to zwykła umowa pomiędzy socjalistami i komunistami. Pomysł był taki, żeby zawrzeć układ, zrobić to szybko, stworzyć te machiny, parlamenty, posłów, strefy wpływów, aby Partia Socjalistyczna przeprowadziła więcej wyborów z przyszłorocznymi krajowymi wyborami, aby znalazła więcej miejsc dla swojej klienteli, a następnie przekazała to co zostanie Partii

[1167] por. Declarações de Carlos Carvalhas 30.05.1998, [1:01-1:10], https://arquivos.rtp.pt/conteudos/declaracoes-de-carlos-carvalhas-3/ (10.09.2022).
[1168] Crise no PS, op.cit.,1:42-1:54
[1169] Marcelo Rebelo de Sousa contra Regionalização RTP 26.07. https://arquivos.rtp.pt/conteudos/marcelo-rebelo-de-sousa-contra-regionalizacao/(10.09.2022); PSD Madeira contra a Regionalização RTP 26.07.1998, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/psd-madeira-contra-a-regionalizacao/,(10.09.2022). Paulo Portas contra Regionalização RTP 26.07.1998, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/paulo-portas-contra-regionalizacao/ (10.09.2022).
[1170] Marcelo Rebelo de Sousa contra Regionalização 26.07. https://arquivos.rtp.pt/conteudos/marcelo-rebelo-de-sousa-contra-regionalizacao/ (10.09.2022).
[1171] PSD Madeira contra a Regionalização 26.07.1998, [00:00-00:06], https://arquivos.rtp.pt/conteudos/psd-madeira-contra-a-regionalizacao/(10.09.2022).

Komunistycznej[1172]. J. A. Jardim podkreślił, że PSD nie może pozwolić PS i PCP na robienie tego, co chcą[1173].

Tego dnia emitowano także wypowiedź P. Portasa z CDS-PP przywołującego argumenty o podziale kraju na kilka części, o kosztach regionalizacji: „Portugalczycy nie rozumieją, dlaczego kraj, który ma wielką duszę, ale małe terytorium, należy dzielić na osiem części. (...), dlaczego mamy płacić 44 ministrom regionalnym więcej i 268 regionalnym deputowanym, którzy będą spotykać się co najmniej 24 razy w roku. (...). Portugalczycy też nie rozumieją, dlaczego już płacimy tak wysokie podatki od majątku, konsumpcji i pracy. Będziemy musieli także płacić regionalne taryfy, opłaty regionalne i dopłaty regionalne”[1174].

Żadna z relacji nie dotyczyła reakcji Partii Socjalistycznej czy Partii Komunistycznej na zaostrzenie dyskursu, ale cytowano Prezydenta Republiki apelującego, aby uniknąć politycznie burzliwego lata[1175]: „Jeśli musimy z zadowoleniem przyjąć wielość perspektyw politycznych, prawda jest taka, że wybory narodowe muszą zostać przeprowadzone do końca. (...) Oznacza to, że działanie w imię realizacji i pogłębienia decyzji narodowych musi w naturalny sposób angażować zarówno partię rządzącą, jak i opozycję”[1176]. Podkreślił także znaczenie terytorium jako zasobu rozwojowego: „Dyskutujemy o tym, jak się organizuje i powinno się organizować, (...), teraz, gdy (...) wszyscy jesteśmy zwolennikami silnej decentralizacji administracyjnej”[1177].

Kwestia regionalizacji z rzadka gościła w informacjach w następnych miesiącach - jedynie pod koniec września informowano o powstaniu ruchu Jedna Portugalia (Portugal Único), w październiku o kampanii referendalnej Partii Socjalistycznej (Campanha do PS para o Referendo à Regionalização) oraz postawie PSD przeciwnej procesowi (PSD Contra a Regionalização)[1178].

Ruch Portugal Único, zgodnie z relacją Telejornal z września 1998 r., dysponuje wsparciem wielu osób publicznych, socjaldemokratów, dziennikarzy, aktorów i wielu innych obywateli. Wszyscy są przeciwko regionalizacji. W tej chwili jest to kraj na dorobku kraj, który

[1172] Ibidem [0:10-0:43].
[1173] Ibidem [1:12-1:43].
[1174] Paulo Portas contra Regionalização, op.cit., [00:11-00:44].
[1175] Visita de Jorge Sampaio a Ovar, 26.07.1998, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/visita-de-jorge-sampaio-a-ovar/ (07.09.2022).
[1176] Ibidem [00:11-00:38].
[1177] Ibidem [00:39- 1:08].
[1178] Movimento “Portugal Único” 26.09.1998 https://arquivos.rtp.pt/conteudos/jantar-do-portugal-unico/ (07.09.2022); Campanha do PS para o Referendo à Regionalização 18.10.1998, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/campanha-do-ps-para-o-referendo-a-regionalizacao/ (07.09.2022).PSD Contra a Regionalização 18.10. https://arquivos.rtp.pt/conteudos/psd-contra-a-regionalizacao/ (07.09.2022).

ma się dobrze i bardzo niebezpieczne byłyby wstrząsy, a takim byłaby regionalizacja.. H.Lopes że dla ruchu centralną kwestią jest zachowanie jedności Portugalii, a nie gierki o drugorzędne problemy, interesy partyjne i banalne zaspokajanie ludzkich zachcianek. Portugal Único również przyjęła swoje hasło: „Regionalizacja to kolosalny błąd", autorem której to frazy był M. Soares[1179].

PS w swojej kampanii, jak pokazywano w RTP, odwoływała się do argumentu, że kraje z regionami zwykle są lepiej rozwinięte i zamożniejsze („Pytano, czy Portugalczycy chcą być biedni, jak Grecy, którzy nie mają regionów, czy bogaci, jak Niemcy lub Holendrzy, którzy je posiadają") i zaprzeczali twierdzeniu, że utworzenie regionów wiąże się z obciążeniem podatkowym[1180]. Wymieniano także nazwiska socjaldemokratów i prawicowców, którzy opowiedzieli się za „tak", Freitas do Amaral, R. Carneiro, M. Cadilho. Ten ostatni, były minister finansów w rządzie PSD, powiedział, że regionalizacja jest bardzo ważna dla Portugalii i opowiadanie Portugalczykom o jej kosztach jest kłamstwem. Odwoływano się też do poetów takich jak Pires, Cabral czy Miguel Torga, w tekstach, w których region stanowi jednoczący element kulturowy[1181].

Wreszcie, po raz kolejny informowano o przeciwnym regionalizacji stanowisku PSD. W materiale „PSD przeciw regionalizacji" wypowiadał się P. Santana Lopes, dotychczas zwolennik procesu. Krytykował on podział regionalny uznając go za powód, dla którego nie powinno się przeprowadzać regionalizacji[1182]. Dodał: „przykro mi, że stracono tę szansę, ale w rzeczywistości powód był i racja jest po stronie profesora Marcelo Rebelo de Sousa, dlatego, jak zawsze staram się to robić, w kluczowych momentach walczyć ramię w ramię z oficjalnym stanowiskiem mojej partii - nie tylko dlatego, że jestem urzędnikiem, ale dlatego, że rozumiem, że takie jest stanowisko rozsądku"[1183]. Sam lider partii kontynuował krucjatę na rzecz jedności w sprawie regionalizacji. Reforma, na którą, jak komentuje dziennikarz, zdaniem M. Rebelo, nie jest jeszcze odpowiedni czas i interesuje jedynie baronów i poszukujących miejsc nowych wpływów w polityce[1184]

[1179] Movimento „Portugal Único"RTP 26.09.2022, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/jantar-do-portugal-unico/(10.09.2022).
[1180] Campanha do PS para o Referendo à Regionalização, RTP 18,10.1998, [00:00-00:14] i [00:15-00:37], https://arquivos.rtp.pt/conteudos/campanha-do-ps-para-o-referendo-a-regionalizacao/ (07.09.2022).
[1181] Ibidem [00:47- 1:27].
[1182] PSD Contra a Regionalização, RTP 18.10. 1998, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/psd-contra-a-regionalizacao/ (07.09.2022).
[1183] Ibidem
[1184] Ibidem

Później doniesienia medialne dotyczyły jedynie wyników referendum, w którym ograniczono się do ich zaprezentowania[1185] oraz reakcji na ostateczny rezultat[1186]. Komentarze odnosiły się do referendum, ale można nimi szerzej objąć i regionalizację. Wyniki ujmowano w kategorii osobistej porażki A. Guterresa i zwycięstwa M. Rebelo de Sousy, jedynie zdaniem PCP „zaprzepaszczono szansę na wdrożenie ważnej demokratycznej reformy państwa, która (...) byłaby dobra dla Portugalii i Portugalczyków”[1187]. Według ówczesnego lidera PSD „wyborcy głosując na „nie” wykonali historyczną misję, oszczędzając Portugalii bezużytecznego, bezsensownego i niebezpiecznego błędu. (...)”, zaś przewodniczący CDS-PP, P. Portas, stwierdził, iż „mit o niezwyciężoności António Guterresa minął. Pokonanym politykiem jest premier i inżynier António Guterres. (...)”[1188].

Rzut oka na doniesienia medialne przed referendum w sprawie utworzenia regionów administracyjnych pozwala zauważyć nie tylko sporadyczność obecności kwestii regionalizacji (głównie w okresie wyborów parlamentarnych bądź planowanej rewizji ustawy zasadniczej), ale dominującą rolę przekazu negatywnego - spory, konflikty i brak tych o konsensusie. Ton nadaje Partia Socjaldemokratyczna - to jej zmienne postawy wyznaczają bieg dyskursu. Partia Socjalistyczna nie dość zdecydowanie broniła tej kwestii, jej medialna nieobecność przyniosła takie a nie inne rezultaty. Przy bezkompromisowości PSD tym wyraźniejsza jest skłonna do negocjacji postawa Partii Socjalistycznej. Przy tym w dyskursie zauważyć można początkowe uzgadnianie postaw partii wobec problemu, uświadamianie sobie i artykułowanie różnic - wewnątrz ugrupowań i pomiędzy nimi, konflikt i odroczenie reformy w 1993 r., wyłączenie kwestii regionalizacji spod rewizji konstytucji w 1995 roku., zaostrzenie stanowiska PSD uzależniającego poparcie dla procesu od zmian w procedurze, po stanowisko tej ostatniej przeciwne regionalizacji. Tak głoszą tytuły, ale treść wyraźnie wskazuje, że nie o sam proces jako taki chodzi, ale o konkretną jego formę, a raczej rezultat w postaci podziału regionalnego. Przy tym wyraźny jest początkowo w dyskursie motyw jak regionalizować, następnie walka na argumenty dla poparcia lub przeciw procesowi (a więc czy przeprowadzać reformę), następnie powrót do dyskusji o sposobie utworzenia regionów by znów wrócić w kampanii referendalnej do argumentów za i przeciw.

[1185] Resultados do referendo à regionalização, RTP 9.11.1009, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/resultados-do-referendo-a-regionalizacao/ (11.10.2022).
[1186] Reações ao referendo à regionalização, RTP 09.11.98, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/reacoes-ao-referendo-a-regionalizacao/ (11.10.2022).
[1187] Ibidem.
[1188] Ibidem.

Wydarzenia lat 1996-1998 zainspirowały do uczynienia go jednym z motywów cyklu satyrycznego Cont(r)a Informação[1189]. Poruszają one kluczowe wydarzenia w całym dyskursie. Zapoczątkował go sondaż z 1996 r. W odcinku p.t. „Wielki sondaż w sprawie socjalistycznej regionalizacji" (A Grande Sondagem da Regionalização Socialista)[1190] ogłoszono, iż „według niezależnego badania przeprowadzonego przez PS Porto na poziomie krajowym na regionalizację zgadza się ponad 60% zagorzałych zwolenników regionalizacji", zaś „Firma przeprowadzająca badanie, ProNorte, gwarantuje, że ściśle przestrzegała zasad dotyczących pobierania próbek"[1191]. Samo badanie pokazało, że prawie cała populacja Portugalii opowiada się za regionalizacją oraz, że północ każdego badanego miejsca zawsze pracuje ciężej niż południe[1192]. Był to wymowny komentarz do rzetelności badania i zupełnie niewiarygodnych wyników.

Inny materiał w cyklu, o tytule „Regionalizacja do szuflady" (Regionalização na Gaveta)[1193], dotyczy uzgadniania terminu utworzenia regionów administracyjnych. Ówczesny premier A. Guterres i jego zastępca J. Coelho, stylizowani są na mafijnych bossów; Don Toneca i Coelhone zastanawiają się czy są za czy przeciw regionalizacji, konstatując, że „tak, ale wszystko w swoim czasie"[1194]. Propozycja, by „zrobić teraz referendum i rozwiązać ten kłopot"[1195] okazała się nie do przyjęcia, bowiem „wszyscy uznaliby, że rząd ulega opozycji". Podobnie inne terminy: z powodu wyborów samorządowych w 1997 („Wszyscy wiemy, że regionalizacja będzie tylko służyć wspieraniu gmin; przeprowadzanie regionalizacji mogłoby wydawać się prowokacją)[1196], wystawy EXPO w 1998 r. („Nie będziemy tracić czasu na takie rzeczy jak regionalizacja, kiedy mamy coś tak ważnego jak Expo"), wprowadzania wspólnej waluty Euro (1999), Igrzyska Olimpijskie w Sydney (2000) "w czasie igrzysk olimpijskich nikt nie zwraca na nas uwagi". Rok 2001 odrzucono jako rok Odysei Kosmicznej „Monolit wiszący nad naszymi głowami … to bardzo niebezpieczny rok. Najlepiej jest zachować ciszę.", rok 2002 z powodu przesądów - bo jest palindromem „Regionalizacja przeprowadzona w 2002 roku z pewnością zakończyłaby się niepowodzeniem", 2003 zaś jako rok Zimowych Igrzysk

[1189] Gra słów - (rzetelne) informacje/kontrwywiad
[1190] A Grande Sondagem da Regionalização Socialista 29.11.1996 https://arquivos.rtp.pt/conteudos/a-grande-sondagem-da-regionalizacao-socialista/ (3.11.2022).
[1191] Ibidem [00:17-00:26] i [00:28-00:33].
[1192] Ibidem, [4:12-4:26].
[1193] Regionalização na Gaveta 02.12.1996, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/regionalizacao-na-gaveta/ (11.10.2022).
[1194] Ibidem [1:06-1:18].
[1195] Ibidem [1:18-1:29].
[1196] Ibidem [1:49-1:59].

Olimpijskich, a w 2004 „trzeba przystopować". Dyskusję kończy stwierdzenie, że zaraz weekend (i trzeba odłożyć kwestię na później).

W odcinku „Sekrety regionalizacji" (Os segredos da Regionalização)[1197], gdy kwestia powraca na porządek obrad w kontekście rewizji konstytucji, wywiązuje się dyskusja pomiędzy parą prowadzących Contra Informação reprezentujących klasyczne argumenty za i przeciw procesowi: |Regionalizacja to jedyny sposób na rozwój kraju i przejście w przyszłość... (...), ale jaka przyszłość? Wojna jak w Jugosławii? Albo, co gorsza, skończymy z sześcioma Adalberto João tutaj na kontynencie? Prowadzący zadają sobie pytanie czym jest regionalizacja i do dyskusji włącza się lider PCP mówiąc, iż „to dla naszej partii jedyny sposób na posiadanie jakiegokolwiek rządu. Ostatecznie powodem dla którego regionalizacja musi zostać przeprowadzona natychmiast jest to, że Izba Gminna Porto przekazała tylko 10 tysięcy na pomoc w opłaceniu imprezy partyjnej - gdyby region Wielkiej Północy został już wprowadzony, suma ta z pewnością byłaby większa[1198].

Bez komentarza nie zostawiono także wezwania prezydenta do debaty i informowania o regionalizacji. W odcinku „Compaio i debata o regionalizacji" (Compaio e o debate sobre regionalização) głowa państwa mówiła: „należy wyjaśnić Portugalczykom prawdziwą wartość regionalizacji. Debata była absurdalna. Rozmawiamy tylko o granicach i radach gminnych. Kto dostanie więcej? Kto dostaje mniej?" i w autorefleksji konstatuje: „Ale czy nie na tym właśnie polega główny interes regionalizacji? O czym powinniśmy więcej rozmawiać? Nie wiem, nic. Na przykład, ile będzie nas kosztować regionalizacja? "[1199].

W innym odcinku serii („Batalia o regionalizację") proces porównano do superprodukcji filmowej: „Regionalizacja, starcie tytanów. To nowa ogólnokrajowa superprodukcja, która nie zostanie wyreżyserowana przez Manuela de Oliveirę czy Joaquima Leitão, ale przez parę młodych talentów, Mário Soaresa i Fernando Gomesa. W rzeczy samej jednak chodzi o ruch Jedna Portugalia: „Niedawno Mário Soares nakazał zorganizowanie potężnej armii antyregionalnej, którą nazwał Portugal Único. Teraz oczekuje się, że odbędzie się premiera najdroższego filmu w historii Portugalii, w którym z pewnością umrze wiele osób. Data zależy jeszcze od dokładnej daty referendum w sprawie regionalizacji" Prowadzący Kontra

[1197] Os Segredos da Regionalização 27.05. 1997 https://arquivos.rtp.pt/conteudos/os-segredos-da-regionalizacao/ (07.09.2022).
[1198] Ibidem
[1199] Compaio e o debate sobre regionalização 9.03.1998 [2:10-2:29], https://arquivos.rtp.pt/conteudos/compaio-e-o-debate-sobre-regionalizacao / (07.09.2022).

- Informacje komentuje: „Ja (...), kiedy to się stanie, mam nadzieję znaleźć się w Papui Nowej Gwinei, ponieważ są tam dzicy, ale mniej niebezpieczni”[1200].

Pozostałe noszą tytuły zawierające słowo „regionalizacja”, ale dotyczą referendum albo mapy podziału administracyjnego: „Regionalizacja dzieli kraj” [1201] , „Regionalizacja odroczona”[1202], „Chaos w kwestii regionalizacji”[1203], czy „Porażka regionalizacji”[1204].

Uzupełnieniem wiadomości, ze swojej natury krótkich i treściwych i - w tym okresie - z jednego w sumie źródła, stanowiły programy publicystyczne. Te, w których poruszano kwestię regionalizacji nie są zbyt liczne i zwykle towarzyszyły szerzej zakrojonej aktywności politycznej w okresach przedwyborczych - kampaniach przed wyborami prezydenckimi bądź parlamentarnymi, bowiem zidentyfikować je można w latach:1986, 1989, 1990, 1995, 1997, 1998, które łatwo można powiązać z tego typu wydarzeniami.

Przed 1998 rokiem głównymi programami tego typu były: Actual, 1ª Pagina, jej następczyni (|z nowymi prowadzącymi, w nowej formule, ze zmienionym tytułem) Primeira Pagina, Na ponta do lingua i Grande Entrevista.

Publicystyka przybliża poglądy liczących się w polityce postaci, liderów partii, kandydatów na najwyższy w państwie urząd, relacjonuje wymianę argumentów. Żaden z programów nie jest poświęcony tylko i wyłącznie regionalizacji, ale zajmuje ona coraz więcej miejsca w dyskusji w miarę upływu czasu, najwięcej, co zrozumiałe,j w roku 1998.

Pierwszą, bardzo krótką wzmiankę, zidentyfikować można już w 1986 roku podczas debaty M. de Lurdes Pintasilgo z D. Freitas do Amaral. Jako kandydatka w wyborach prezydenckich, pomimo, iż niezależna, to jednak związana z PS, wśród kwestii, którymi, jej zdaniem następny prezydent powinien się zająć, wskazała regionalizację, którą rozumie jako „policentryczne rozmieszczenie ośrodków decyzyjnych[1205]. Jej adwersarz, wówczas działacz CDS, programowo przeciwnej procesowi, pominął tę kwestię milczeniem, nie odnosząc się do niej w dyskusji.

[1200] A Batalha da Regionalização, RTP 16.04. 1998. [0:18-0:55], https://arquivos.rtp.pt/conteudos/a-batalha-da-regionalizacao/ (1.07.2022).
[1201] Regionalização esquarteja o País, RTP 26.09. 1997, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/regionalizacao-esquarteja-o-pais/ (1.07.2022).
[1202] Regionalização adiada 4.11.1997. https://arquivos.rtp.pt/conteudos/regionalizacao-adiada/ (1.07.2022).
[1203] Caos na Regionalização 22.09.1998, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/caos-na-regionalizacao/ (1.07.2022).
[1204] Derrota da regionalização 12.11.1998, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/derrota-da-regionalizacao/ (1.07.2022).
[1205] Presidenciais 86: Debate Maria de Lurdes Pintasilgo vs Freitas do Amaral - Parte I Pintasilgo. RTP 1986.12.26 RTP [23:14 - 23:22], https://arquivos.rtp.pt/conteudos/presidenciais-86-debate-maria-de-lurdes-pintasilgo-vs-freitas-do-amaral-parte-i/ (2.09.2022).

Dość ciekawe kwestie wniosły do dyskursu wywiady z 1989 z udziałem prominentnych polityków J. Sampaio i A. Cavaco Silvy zaprezentowane w programie publicystycznym RTP Pierwsza strona (1ª Pagina).

Pierwszy z wymienionych, J. Sampaio, obok artykułowania swoich poglądów na regionalizację,[1206] jako jeden z głównych zarzutów, jakie można postawić rządowi, wskazywał jego centralizm, fakt, że zablokował on drogę procesowi regionalizacji. Co więcej, zapytany o dalsze losy regionalizacji, w związku z próbą jej zablokowania przez PSD, odsłania kulisy partyjnych zachowań. Zapytany czy w tej sytuacji proces posunie się naprzód teraz, czy trzeba czekać na zmianę konstytucji, odpowiedział: „z całym szacunkiem (...), uważam, że to pytanie należy zadać premierowi i partii większościowej, bo wszyscy wiedzieli, że konieczne jest, aby proces przebiegał przez kolejne etapy i poprzez kolejne konsensusy. Gdy zaplanowano działalność legislacyjną w Zgromadzeniu Republiki, które premier i PSD (i nikt poz nimi) zrozumieli jako sygnał do działań regionalizacyjnych, socjaldemokraci natychmiast przełożyli prace na koniec grudnia co znacznie opóźni niezbędny, zgodny postęp w procesie regionalizacji. (...) jest to godne ubolewania i uważamy, że frustruje to oczekiwania całych regionów, że zaburza perspektywy rozwoju z bardzo prostego powodu, ponieważ konieczne jest, aby w procesach uczestniczyli wszyscy, którzy liczą na modernizację kraju”[1207].

Stanowczo zaprzeczył także zarzutom wysuwanym przez PCP, że PS w pewnym stopniu pomaga w tym zatrzymaniu procesu, ponieważ nadal utrzymuje zapis o symultanicznym utworzeniu regionów, co jest trudne, jeśli nie niemożliwe. W tym procesie najpierw należy zdefiniować kompetencje regionów, po drugie zdefiniować regiony, czym są regiony, a po trzecie przeprowadzić jego konkretną realizację. „Są trzy fazy. Nie możemy definiować i wdrażać regionów, nie wiedząc, jaki jest ogólny obraz regionów kraju[1208] (...) regiony muszą zostać zdefiniowane w ramach ogólnej całości, jaką jest kraj, biorąc pod uwagę różne kontrowersje, jakie istnieją na ten temat. Kiedy już to nastąpi, rewizja konstytucji nie uniemożliwia, wręcz przeciwnie, pozwoli na konkretną realizację danego regionu, aby nie trzeba było czekać na konkretną realizację innych i nie musi być w tym samym czasie. (...) wnieśliśmy w to istotny wkład i nie uchylamy się od odpowiedzialności, która polega na tym, że ten proces musi posuwać się do przodu, jest to proces, który w innych krajach zajął dużo

[1206] Entrevista a Jorge Sampaio, cz.II https://arquivos.rtp.pt/conteudos/entrevista-a-jorge-sampaio-parte-i-5/ cz. I, 09.05, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/entrevista-a-jorge-sampaio-parte-ii-5/(01.09.2011).
[1207] Ibidem [12:02-12:26].
[1208] Ibidem [12:34-12:58].

czasu, musimy posuwać się naprzód w drodze konsensusu i musimy posuwać się do przodu, określając granice tych regionów w sposób harmonijny, a nie rozciągając ich elastyczność[1209].

Z kolei A. Cavaco Silva, obok zwykłych antyregionalistycznych argumentów o braku regionalnych tradycji w Portugalii mówił, iż "Portugalia musi w tej chwili skupić się na roku 1992, musi wygrać to wyzwanie, a poza tym są nowe okoliczności. I poprosiłem strony o ich rozważenie (...) to rok 1992, jednolity rynek bez granic. Kolejnym wyzwaniem jest podwojenie funduszy strukturalnych. Kiedy w Portugalii zaczęto dyskutować o regionalizacji, nie doszło do podwojenia funduszy strukturalnych. Jest jeszcze plan rozwoju regionalnego - systemy zachęt dla przemysłu, turystyki, za korzystanie z zasobów endogenicznych. A zatem mój apel był następujący. Partie polityczne muszą przedyskutować w Zgromadzeniu Republiki rolę regionalizacji w obecnym kontekście, aby osiągnąć te cele, rozwój regionalny, większą efektywność administracji (...) I prosiłem o tę debatę, zanim zostaną wytyczone granice. Dlatego jestem zwolennikiem regionalizacji, o ile służy ona tym celom"[1210]. Na stwierdzenie prowadzącego program, iż „problem w tym, że mówi się, że rozwój regionalny w końcu będzie w rękach administracji centralnej, a zasługi będzie sobie przypisywał jedynie rząd", A. Cavaco Silva odpowiedział "Ten sposób myślenia jest tym, w którym krytyk wyobraża sobie regionalizację jako etap polityczny, utworzenie kilku dodatkowych członków rządu, kilku dodatkowych zastępców, więcej biurokracji, to właśnie jest złe. (...) Ja pytam, jak podzielimy kraj?". Ten wywiad ujawnia, że w postawie polityka wobec regionalizacji zaszły później zmiany, bowiem argumenty o biurokracji pojawią się w jego wypowiedziach już w 1994 roku. (wyartykułowane chociażby na wiecu PSD w Faro).

Analiza programów z 1995 r. pozwala zidentyfikować jedynie trzy traktujące o regionalizacji. W Prova Oral (Egzamin Ustny) wystąpili A. Guterres, F. Nogueira, A. Cavaco Silva i J. Cravinho. Ten drugi, ówczesny lider PSD dość zwięźle i enigmatycznie wypowiadał się na temat procesu, zapytany czy jest za czy przeciw regionalizacji mówił: (...) regionalizacja jest pojęciem szerokim, pasuje do niej wiele rzeczy. Jeśli regionalizacją są regiony administracyjne...(...) stereotypowe regiony administracyjne, przewidywane dla pewnej fazy ewolucji portugalskiej demokracji, przeciwko nim, nie. Teraz decentralizacja, tak. Podejmowanie decyzji bliżej obywateli, tak[1211]. Zatem nie pozostaje w opozycji, ale i nie

[1209] Ibidem, [13:00-14:02]
[1210] Entrevista a Aníbal Cavaco Silva – Parte II, RTP 22.11.1995, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/entrevista-a-anibal-cavaco-silva-parte-ii/ (3.09.2022).
[1211] Ibidem, [19:13-19:40].

wyraża oparcia. Można by tutaj dopatrywać się sugestii, że są i inne alternatywne rozwiązania w ramach decentralizacji. Nie byłby on pierwszy w tym względzie.

Tymczasem A. Cavaco da Silva chętniej mówił o regionalizacji wyjaśniając okoliczności rezygnacji PSD z zaangażowania w tworzenie regionów administracyjnych, konkretnie zaś uzależnienie poparcia ustawy instytucjonalizującej regionalizację od pełnego konsensusu sił partyjnych[1212]. Pomimo, iż wszystkie partie zgadzały się co do regionalizacji, to tworząc kolejne rządy, nie udało się zrealizować zapisów w tej materii. Dlatego, w 1989 r., będąc w ścisłym kierownictwie partii, A. Cavaco Silva zadał to pytanie, poprosił PSD o refleksję, czy w ogóle należy tworzyć regiony i o odłożenie tej sprawy, z uwagi na wyzwanie pierwszych wspólnotowych ram wsparcia w 1992 r. Później, podczas debaty w partii na temat zmiany konstytucji, Komisja Polityczna PSD doszła do wniosku, że powinna zaproponować likwidację zapisu Konstytucji nakazującego utworzenie tej figury władzy lokalnej, t.j. regionu administracyjnego. Ale do tej pory regiony administracyjne są w Konstytucji, a Prezydent przysięga jej przestrzegać. Zadeklarował zatem, iż będzie stał na straży Konstytucji, jeśli zostanie wybrany na Prezydenta Republiki i, jeśli wpłynie propozycja Parlamentu, który ma władzę tworzenia regionów administracyjnych, nie będzie on ingerować w tę ustawę, ale zaprosi polityków i zwróci uwagę opinii publicznej na wygodę szerokiego konsensusu, aby „zagwarantować spójność narodową, uniknąć zaostrzenia peryferyjności, aby granica gospodarcza Portugalii nie uległa zmianie, to znaczy, aby istniał region, być może, podobnie jak stolica w Hiszpanii, stolica gospodarcza, która nie jest stolicą administracyjną". Chodzi o to, zdaniem A. Cavaco Silvy, że należy unikać konfliktów kompetencji pomiędzy gminami i regionami. To musi być bardzo przemyślana sprawa. Tak naprawdę zauważyłem, że członkowie obecnego rządu wygłaszają już przemówienia podobne do tych, które ja obecnie wygłaszam, że należy postępować ostrożnie, z dużą uwagą, aby uniknąć podziałów między Portugalczykami[1213].

Kwestia konsensusu pojawia się także u J. Cravinho. W programie Prova Oral stwierdził on, iż „Partia Socjalistyczna nie może oczekiwać, jak żadna partia nie może oczekiwać, że w sprawie, w której naprawdę konieczne jest osiągnięcie głębokiego konsensusu, propozycja Partii Socjalistycznej będzie traktowana jako tarcza. Jako ostateczna, jak pojazd opancerzony, który nawet się nie porusza. Muszę powiedzieć, że z dużym zainteresowaniem przyjąłem propozycję, ogólną linię propozycji, którą PSD przedstawiła, którą ogłosiła już publicznie.

[1212] Entrevista a Aníbal Cavaco Silva – Parte II, RTP 22.11. 1995, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/entrevista-a-anibal-cavaco-silva-parte-ii/ (1.09,2022).
[1213] Ibidem, [14:04-17:10].

W końcu też patrzę na PSD z pewną nadzieją. Jak wiemy, PSD, która wcześniej zajmowała stanowisko przeciwne... zmieniła zdanie, zmieni zdanie. Być może uda się to nowemu kierownictwu PSD. Czekamy. Ta kwestia dotyczy wszystkich stron. A tego problemu nie da się wygrać jednym głosem, prawda? To znaczy, musi być szeroki konsensus. To bardzo ważna reforma systemu polityczno-administracyjnego i wszyscy musimy z pokorą przyznać, że musimy znaleźć rozwiązania, które zadowolą szerokie spektrum opinii, a dobre pomysły są w kilku partiach, to nie tylko Partia Socjalistyczna który ma tutaj dobre pomysły”[1214]. Wyraźna jest tu, po raz kolejny gotowość Partii Socjalistycznej do negocjacji w sprawie regionalizacji.

Rzeczywistość jest taka, że silne regiony, którymi chcemy być silne, potrzebują także silnych jednostek bazowych, a my dbamy o to do granic uprawnień, jakie musi posiadać ten rząd, biorąc pod uwagę fakt, że na sejmie dyskutuje się o regionalizacji, dbamy o wzmocnienie i uszlachetnienie nowych uprawnień, jakie otrzymają gminy. A jednocześnie uruchamiamy badania przygotowujące funkcjonowanie przyszłych regionów tak, aby gdy zaczną działać, mogły już posiadać kapitał studyjny, który pozwoli im podjąć decyzję. Widzę zatem możliwość utworzenia efektywnych regionów administracyjnych, znacznie bliższych obywatelom, uwalniając państwo centralne od zadań, o zasięgu ogólnokrajowym lub strategicznych (...). Tworząc regiony, trzeba mieć odwagę, zdrowy rozsądek, aby upraszczać państwo”[1215].

Z kolei A. Guterres w sprawie regionalizacji jako takiej jest oszczędny w słowach, rozwijając raczej wątek referendum (i to bynajmniej nie w kontekście procesu). Przyznał on, iż w przeszłości na pewnym etapie życia podzielał centralistyczną wizję, którą miała lewica, który to pogląd był przestarzały. Idea, jakoby centralizm wywoływał przemiany w sensie postępowym, była ideą skazaną na porażkę, podobnie jak wiele innych z tradycyjnej wizji lewicowej. Dziś modernizacja społeczeństw oraz obrona sprawiedliwości i równowagi wymaga decentralizacji władzy i zasobów, wymaga regionalizacji”[1216].

To, co warte uwagi, to fakt, iż dziennikarze, przedstawiając postać A. Guterresa, zwrócili uwagę, iż nawet, jeśli wszystko wskazuje na zwycięstwo PS w kolejnych wyborach, to „dla Partii Socjalistycznej nic nie jest jeszcze pewne, nawet przyjaciele A. Guterresa uważają, że jego przywiązanie do zasad i jego dobre zachowanie jest być może zbyt obsesyjne. Nadmierna racjonalność, szkodzi spontaniczności i emocjom, jak gdyby wszystko u Guterresa było

[1214] Entrevista a João Cravinho – Parte III, RTP 21.02, 1996, [10:14-11:47] , https://arquivos.rtp.pt/conteudos/entrevista-a-joao-cravinho-parte-iii/ (01.09.2022).
[1215] Ibidem [12:07-13:51].
[1216] Entrevista a António Guterres – Parte I, RTP 2.07.2022, [07:05-09:19], https://arquivos.rtp.pt/conteudos/entrevista-a-antonio-guterres-parte-i/ (01.09.2022).

obliczone, zmierzone, przemyślane". Stwierdza on, iż PS nie jest zainteresowany zdobywaniem za wszelką cenę uwagi mediów a to właśnie on zaplanował życie partii zgodnie z harmonogramem medialnym. To on też nauczył socjalistów słynnej taktyki mówienia krótkimi, prostymi zdaniami, bo tak jest lepiej dla telewizji. Troska o to, by zawsze zgadzać się z rozmówcami, stawiając na pierwszym miejscu kompromis, jest w polityce równoznaczna ze śmiercią. Wśród jego wielu zalet jest to, że potrafi dobrze myśleć i lepiej mówić. Wszyscy się zgadzają. Brakuje mu jednak czegoś w rodzaju płomienia, witalności, nieredukowalnej determinacji, by pozostać w historii, która wyznacza tak różne losy, jak losy Sá Carneiro, Mário Soaresa czy Cavaco Silvy. Z drugiej strony A. Guterres stoi w obliczu ogromnej bitwy politycznej w okresie historycznym pełnym sprzeczności (...) Nie można przeprowadzić poważnych reform politycznych bez pewnej dozy agresywności, a wyborów nie wygrywa się samym dobrym zachowaniem. Ta uwaga jest szczególnie przydatna w formułowaniu wniosków dotyczących dyskursu w mediach tłumacząc wiodącą rolę PSD przy zredukowanej obecności Partii Socjalistycznej[1217].

W roku 1997 próżno byłoby szukać programów traktujących o regionalizacji. Krótką wzmiankę znaleźć można w wywiadzie z J. Lacão (PS) L. Marques Mendesem (PSD) w programie Na ponta da lingua, gdzie ten ostatni oświadczył, iż regionalizacja jest kwestią wyraźnych i silnych rozbieżności między partiami. W tym kontekście postrzegamy (PSD - przypis własny MKM) kwestię regionalizacji. W PSD są ludzie, którzy bronią regionalizacji, są ludzie, którzy są przeciwni regionalizacji, ponieważ myślę, że to samo dzieje się w Partii Socjalistycznej, w Partii Ludowej, a ostatecznie nawet w Partii Komunistycznej - to kwestia, która dzieli portugalskie społeczeństwo"[1218].

Tuż przed referendum w 1998 r. Prowadząca program Grande Entrevista zaprosiła kolejno przedstawicieli głównych sił politycznych: C. Carvalhasa (PCP), P. Portasa (CDS-PP), M. Rebelo de Sousę (PSD) oraz A. Guterresa (PS).

We wprowadzeniu odcinka otwierającego cykl, gdzie gościem był lider Partii Komunistycznej C. Carvalhas, prowadząca stwierdziła: „Program Grande Entrevista powraca w ważnym politycznie momencie dla portugalskiego społeczeństwa. 8 listopada wyborcy zostaną poproszeni o wyrażenie swojej opinii w referendum w sprawie regionalizacji. Tym razem argumenty za „tak" lub „nie" dotyczą, oprócz wielu ruchów i stowarzyszeń, także partii politycznych. Podział jest jasny, w obronie „tak" dla regionów stoją PS i PCP, w obronie „nie"

[1217] Ibidem [00:30-1:04].
[1218] Jorge Lacão e Luís Marques Mendes – Parte III, 19.01.1997, [14:05-16:10], https://arquivos.rtp.pt/conteudos/jorge-lacao-e-luis-marques-mendes-parte-iii/ (1.09.2022).

– PSD i PP.[1219]. Jednak jest to duże uproszczenie, bowiem partie po jednej stronie barykady niekoniecznie tworzą wspólny front, w wywiadach pojawia się wątek wewnętrznego zróżnicowania postaw w każdej z partii.

Z całą pewnością CDS-PP i PSD nie podjęły wspólnej kampanii przeciwko regionalizacji. Zapytany o to lider CDS-PP P. Portas stwierdził, że „(...) kwestia regionalizacji jest sprawą narodową, w której każdy obywatel jest wezwany do samodzielnego podejmowania decyzji, a stawką nie jest ani lewica, ani prawica z drugiej strony. Stawką jest to, kto jest za tą regionalizacją, a kto przeciwko tej regionalizacji. To pozwala mi faktycznie zauważyć pewną rzecz: gdy niektórzy mówią o radykalnej prawicy, próbując skojarzyć ją z „nie", zapominają o następującej rzeczy, którą Portugalczycy rozumieją bardzo dobrze. Gdzie jest Partia Komunistyczna? Zawsze jest kampania radykalna, bo to partia skrajna. Partia Komunistyczna jest motorem „tak". Wszyscy wiedzą, że PS przeprowadziła tę regionalizację, ponieważ taką wynegocjowała z PCP. Gdzie jest doktor M. Soares? Z pewnością cechuje go umiar, o czym wiedzą Portugalczycy, niezależnie od tego, czy go lubią, czy nie, jest politykiem umiarkowanym. Jeśli przychodzi powiedzieć „głosuj na nie", to dlatego, że „nie" jest umiarkowane, „tak" (...) jest radykalne" [1220].

Według P. Portasa „regionaliści (...) przeprowadzili regionalizację na tyle złą, że udało im się przekonać do „nie" szereg ludzi, którzy broniliby innej regionalizacji, a mianowicie tylko administracyjnej, a nie politycznej, lub z inną mapą"[1221]. Podobnie mówi M. Rebelo de Sousa: „antyregionaliści i ci, którzy są regionalistami, ale nie rozpoznają się w tym, są po tej samej stronie"[1222].

W niemal każdym (za wyjątkiem tego z udziałem A. Guterresa) z programów w sumie poruszono kwestię wyłomu w oficjalnie przyjętym stanowisku partii wskazując na różnorodność postaw.

W CDS - PP jest to postać D. Freitasa do Amarala, który jest wprawdzie regionalistą, choć nie zgadza się z przedstawioną mapą pozostałych regionów, natomiast w PSD wskazuje się osoby V. de Oliveiry czy P. Santany Lopesa. Ten pierwszy, choć odrzuca mapę i proces, zgadza się z samą zasadą regionalizacji., zaś Santana Lopes obiecał wsparcie dla kampanii na rzecz

[1219] Carlos Carvalhas – I Parte, RTP 10.09. 1998, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/carlos-carvalhas-i-parte/. (1.09.2022).
[1220] Paulo Portas – I Parte,RTP 24.09.1998, [16:07-16:20] https://arquivos.rtp.pt/conteudos/paulo-portas-i-parte/ (1.09.2022).
[1221] Ibidem [18:50-21:03].
[1222] Marcelo Rebelo de Sousa – I Parte, 8.10.1998,[06:01-06:25], https://arquivos.rtp.pt/conteudos/marcelo-rebelo-de-sousa-i-parte/ (1.09.2022).

„nie", ponieważ nie zgadza się z tym modelem regionalizacji[1223]. Zdaniem M. Rebelo de Sousy, „wszystkie sondaże pokazują coś bardzo ciekawego: najbardziej zjednoczony elektorat w sprawie referendum to elektorat PSD. To elektorat , który w przeważającej większości opowiada się za jednym z wyborów, którym jest „nie"[1224]. Jednak komentarz w programie zwraca uwagę. iż „po stronie PSD stanowisko jej lidera jest jasne (...). Marcelo Rebelo de Sousa potwierdza czy nie, ale wie, że sprawa ta nie generuje jednomyślności w rodzinie socjaldemokratycznej. Wielu samorządowców PSD uważa się za regionalistów". Pada nawet konkretne nazwisko J. Vieira de Carvalho (przewodniczący zgromadzenia obszaru metropolitalnego Porto)[1225].

W Partii Komunistycznej „wątpliwości (...) rozwiały się wokół udziału Á. Cunhala w tej politycznej bitwie (...) ponieważ partie komunistyczne w istocie zawsze broniły bardzo silnych państw, z dużymi organizacjami na szczeblu od u podstaw, ale zawsze w logice, w dialektyce od podstawy do góry. Stąd wątpliwość, czy odpowiadałoby to silnemu przekonaniu poprzedniego sekretarza generalnego partii"[1226]. Wprawdzie w wywiadzie z liderem PS kwestię tę pominięto, ale w tym, w którym gościł P. Portas, obok wskazania na osobę M. Soaresa, padło stwierdzenie: „jest wielu socjalistów pełnych zdrowego rozsądku"[1227], a zatem przeciwnych procesowi.

W działaniach partyjnych w sprawie regionalizacji, nawet jeśli mowa była o demokratyzacji, udziale obywateli w decydowaniu, rozwoju czy usprawnieniu organizacji państwa (czy to negatywnie czy pozytywnie), dopatrywano się głównie politycznych motywów.

Otwierając wywiad z premierem, prowadząca Grande Entrevista mówiła: "8 listopada António Guterres zaryzykuje swój kapitał polityczny, choć niestrudzenie powtarza, że zaakceptuje decyzję Portugalii i że referendum nie będzie plebiscytem w sprawie rządu. Będąc pod ciągłym ostrzałem opozycji, António Guterres ma rok, aby pokazać, że jego gwiazda nie blednie, dlatego zwraca się do Portugalczyków, prosząc ich po raz drugi o być może nową większość, kto wie, tak jak w '95 r."[1228].

[1223] Ibidem [14:06-16:50].
[1224] Ibidem [17:01-19:04].
[1225] Ibidem [00:30-00:42]
[1226] Carlos Carvalhas – I Parte,10.09. 1998, [20:18-21:32] https://arquivos.rtp.pt/conteudos/carlos-carvalhas-i-parte/ (1.09.2022).
[1227] Paulo Portas – I Parte, 24.09.1998,[10:21-10:28], https://arquivos.rtp.pt/conteudos/paulo-portas-i-parte/ (1.09.2022).
[1228] António Guterres – I Parte, 22.10.1998, [00:32-0057], https://arquivos.rtp.pt/conteudos/antonio-guterres-i-parte/ (4.09.2022).

Wcześniej, w programie z udziałem M. Rebelo de Sousy z kolei twierdziła: „Kampania poprzedzająca referendum w sprawie regionalizacji ma coraz bardziej partyjny charakter. Wyborcy zdają sobie sprawę z braku informacji i wyjaśnień, partie radykalizują swoje argumenty i pozostawiają wrażenie, że regionalizacja przekształca się w argument polityczny i wyborczy”[1229]. M. Rebelo de Sousa został także zapytany, w odniesieniu do regionalizacji, czy nigdy nie dostrzegał, że istniała tu kwestia związana z możliwościami politycznymi, że kryje się tu szansa polityczna, czyli regionalizacja może zostać przekształcona w instrument walki z władzą (czemu gość programu oczywiście zaprzeczył)[1230].

Polityczne motywy zarzucono także Partii Komunistycznej: „Partia Komunistyczna opowiada się za regionalizacją, ponieważ ma możliwość wygrania Alentejo i dlatego to się opłaci”. Przewodniczący PCP, C. Carvalhas zaprzeczał mówiąc: „Ale to nie jest kalkulacja, nie dokonujemy partyjnej kalkulacji. Bronimy regionalizacji od 25 kwietnia. (...) Jako pierwsi przedstawiliśmy Zgromadzeniu Republiki mapę z regionami, bo uważamy, że jest ona ważna, ważna dla demokratyzacji, ważna dla udziału społeczeństwa, ważna dla rozwoju”[1231]. Na sugestię, iż PCP może przekształcić się w partię regionalną odpowiedział: “Nie jesteśmy partią regionalną, jesteśmy partią narodową, mającą wpływy w całym kraju, z dużym wpływem społecznym, z mniejszym wpływem wyborczym w niektórych regionach niż w innych, i oczywiście nasze wpływy społeczne są znacznie większe niż wpływy wyborcze. Ale to nie jest kalkulacja. W wielu kwestiach pokazaliśmy już, że nie mamy tej samolubnej kalkulacji. Nie jesteśmy w polityce dla władzy. Nie angażujemy się w politykę dla dobrobytu. Ale to też nie jest problemem, ponieważ celem partii politycznych jest albo sprawowanie władzy, albo wpływanie na władzę. Takie są zasady. Aby rozwiązać problemy”[1232].

To, o czym ponadto informowano w programach publicystycznych, a trudno byłoby znaleźć w wiadomościach, była informacja o znacznie szerszym zakresie ruchów społecznych w obronie i przeciw regionalizacji. Wyraźna jest sugestia, iż stoją za nimi partie polityczne. Lider CDS-PP mówił: „jeśli Partia Komunistyczna była w stanie wypromować dwa lub trzy ruchy, jeśli Partia Socjalistyczna była w stanie wypromować dwa lub trzy ruchy z prominentnymi przywódcami na czele, dlaczego tylko CDS-PP jest potępiana lub krytykowana przez elity”. Prowadząca Grande Entrevista wspomniała z kolei o „(...) wielu ruchach, rzekomo obywatelskich, które były sponsorowane…”, na co P. Portas odpowiedział,

[1229] Marcelo Rebelo de Sousa – I Parte, op.cit. [00:36-00:49] (4.09.2022).
[1230] Ibidem [23:09-25:04] (4.09.2022).
[1231] Carlos Carvalhas – I Parte,10.09. 1998, [16:04-18:10] https://arquivos.rtp.pt/conteudos/carlos-carvalhas-i-parte/ (4.09.2022).
[1232] Ibidem [21:00-22:54].

że nie ma w tym nic niestosownego, bowiem „będąc członkiem partii, jest się w nie mniejszym stopniu obywatelem”[1233].

Uwagę zwraca także fragment wywiadu z M. Rebelo de Sousa, gdzie mówi on o zawiedzionym zaufaniu, gdy PS i PCP w ostatnim dniu prac Zgromadzenia Republiki w lipcu 1997 r., przed zakończeniem rewizji konstytucji uzgodniły mapę. Stało się to, według niego, w ciągu 24 godzin, podczas, gdy dyskusja o zmianie ustawy zasadniczej zajęła 1,5 roku. Unikał wyraźnie odpowiedzi na pytanie, czy zasadne jest mówienie o negocjacjach w sprawie porozumienia osiągniętego przez PS i PSD w sprawie rewizji konstytucji w sytuacji, gdy istniały wątpliwości co do samego procesu, referendum (zwłaszcza pytań) oraz mapy[1234].

Rząd PS określony został rządem, w którym dużo się dyskutuje, mało podejmuje decyzji[1235]. Regionalizacja, zdaniem M. Rebelo de Sousy, to jest dramat „tak”. Lider PSD mówi, że PSD nie znalazł powodów, żadnych argumentów, aby zmobilizować się na rzecz „tak”.premier i przywódcy PS ostatecznie atakują opcję „nie”. Nie bronią regionalizacji. A ten powinien jej bronić, kto przedstawia propozycję. I jest całkowicie dziwne, że ktoś przedstawia propozycję, a nie wypowiada się na jej korzyść. Atakują tylko tych, którzy krytykują propozycję. Obserwowaliśmy wyścig w przepaść ze strony premiera i Partii Socjalistycznej (...). jest brak równowagi w argumentacjach”. Mówił także, że wielokrotnie PS mogła się wycofać, poprzestać na rewizji konstytucji, poprzestać na ustawie referendalnej i wstrzymać się z mapą, ale tego nie zrobili i popełnili błąd[1236].

W kontekście różnego rodzaju porozumień, przewodniczący PCP, uważa, iż „jeśli było jakieś porozumienie, to było to porozumienie pomiędzy PS i PSD w sprawie przeprowadzenia referendum”, któremu PCP zdecydowanie się sprzeciwia (zwłaszcza w tej konkretnej jego postaci)[1237].

Widać wyraźnie, iż w dyskursie nie istnieje wspólnota ani w obronie, ani w sprzeciwie wobec procesu regionalizacji jeśli chodzi o partie polityczne. Punktami spornymi przede wszystkim są mapa i referendum, ale i sama regionalizacja, sposób, w jaki proces jest przeprowadzany, co potwierdza chociaż C. Carvalhas poruszając kwestię symultanicznego tworzenia regionów administracyjnych. Partia ubolewała, że nie dyskutowano o jednoczesności, bo w ten sposób można by było ich zdaniem osiągnąć postęp, na przykład

[1233] Paulo Portas – I Parte, 24.09.1998, [02:05- 06:09], https://arquivos.rtp.pt/conteudos/paulo-portas-i-parte/ (04.09.2022).
[1234] Marcelo Rebelo de Sousa – I Parte, op.cit. [20:05-23:07].
[1235] António Guterres – I Parte, op.cit., [00:42-00:53].
[1236] Marcelo Rebelo de Sousa – I Parte, op.cit. [19:55-23:32].
[1237] Carlos Carvalhas – I Parte,, op.cit. [05:03-07:45].

z Algarve, regionem, w którym nie było problemów wątpliwości co do regionu, byłby to wręcz test, a ludzie by zobaczyli [że to działa - przypis własny MKM]. Partia Socjalistyczna w tym przeglądzie domagała się, aby wszystko odbywało się jednocześnie, co stwarzało dalsze trudności[1238].

Publicystyka rzuciła dużo więcej światła na przebieg dyskursu ukazując wątki, których nie poruszono w wiadomościach telewizyjnych.

Na uwagę zasługuje także jedyny (zarchiwizowany) program ze specjalistami z dziedziny ekonomii „Pieniądz nie śpi" (o Dinheiro não dorme). W studio gościli: Sekretarz Stanu ds. Rozwoju Regionalnego, dr A. Pimpão, profesor J. César das Neves z Uniwersytetu Katolickiego w Lizbonie oraz komentator i współpracownik Diário Económico, A. de Almeida. Materiał otwiera informacja o podnoszonych przez antyregionalistów argumentach dotyczących kosztów utworzenia regionów administracyjnych. Widzowie mogli usłyszeć: „Kiedy tematem jest regionalizacja, konsensus wśród Portugalczyków staje się prawie niemożliwy (...) Zwolennicy Portugalii regionów twierdzą, że regionalizacja ułatwia rozwój gospodarczy i zmniejsza nierównowagę, przyciąga więcej firm, a tym samym zatrzymuje ludność w miejscach, w których się urodzili. Przeciwnicy twierdzą, że mniejsze regiony nie będą w stanie domagać się większych inwestycji publicznych ani przyciągnąć większej ilości pieniędzy prywatnych. Odpowiadają, że nierównowagi istniały zawsze w miarę rozwoju gospodarki i nie znikały wraz z podziałem kraju na regiony. Jeśli chodzi o koszty regionalizacji, nikt też tego nie rozumie. (...)"[1239].

Argumenty o kosztach zostały natychmiast zakwestionowane przez uczestników. Jeden z nich stwierdził: „Myślę, że dyskusja na ten temat (...) nie ma w tej chwili większego sensu, bo nie mamy jeszcze odpowiedniego modelu. To, co musimy przeanalizować pod kątem kosztów regionalizacji, to porównanie kosztów i korzyści. (A. Pimpão). Uznano ponadto, że „jednym z ważnych elementów regionalizacji jest pogłębianie demokracji" (A. Pimpão) oraz „Problemem regionalizacji nie są w dużej mierze jej koszty, ale jej implikacje polityczne" (J.C. das Neves). Zdaniem A. Almeidy „przekazanie władzy społeczeństwu jest czynnikiem rozwoju, który należy pielęgnować. Ale można to zrobić na kilka sposobów" (...). Uważa on, że pominięte zostają dwa etapy: „(...) przechodzimy do trzeciego kroku, nie przetestowawszy dwóch ważnych kroków, z bardzo poważnym aspektem, że regionalizacja jest nieodwracalna i jeśli faktycznie pójdzie gorzej, nie możemy się cofnąć, podczas gdy przejście przez etap

[1238] Ibidem [19:27-21:32].
[1239] O Dinheiro Não Dorme, 13.05.1996, [0025-1:30]. https://arquivos.rtp.pt/conteudos/o-dinheiro-nao-dorme-4/ (4.09.2022),

dekoncentracji i decentralizacji umożliwiłoby, zawsze później, przejście w stronę regionalizacji" (A. de Almeida)[1240].

W programie zaprezentowano także krótką sondę, co obywatele myślą o procesie regionalizacji. Jak widać, Wypowiedzi wskazywały na niedoinformowanie w tej materii: "Może to przynieść korzyści, może przynieść wady, bo wszystko przychodzi po tym, jak to zostanie zorganizowane", "Czy jesteś za czy przeciw regionalizacji? Szczerze mówiąc, niewiele rozumiem. Nie jestem zdecydowany, jeszcze do końca tego nie rozpracowałem. I naprawdę chciałbym, aby istniał punkt odniesienia, dzięki któremu Portugalczycy mogli głębiej zrozumieć, o co chodzi w regionalizacji.", "Jestem zwolennikiem regionalizacji, ale nie podziału", "Czy słyszałeś kiedyś o regionalizacji? Nie. Ale czy chcesz, czy nie chcesz, aby kraj był podzielony na regiony? Nie sądzę. Nie chcę, bo uważam, że jesteśmy bardziej zjednoczeni. A potem z regionami może dojść do wojen i tak dalej. A ja tego nie popiera".

Jeden z uczestników dyskusji w studio stwierdził: „uważam, że dyskusja, jest ważna, aby omówić w teoretycznych kategoriach regionalizację, ponieważ omawianie tego procesu, który obecnie ma miejsce, nie ma nic wspólnego z prawdziwą regionalizacją" . Regionalizację określił on jako: „(...) coś, co było, cóż, zapisem z 25 kwietnia, kilka rzeczy zostało ujętych w Konstytucji, to była jedna z nich. W każdym razie w tamtym czasie była to romantyczna kwestia zwiększenia reprezentacji itp.", "(...) przez 20 lat demokratyzacji, (...) problem regionów (...) zawsze był to problem, który usuwano (J.C. das Neves)[1241].

Telewizja w tamtym okresie wciąż nie była medium szeroko rozpowszechnionym. Informacyjną rolę pełniło radio. Zwykle stanowiło ono kalkę telewizyjnych wiadomości. W archiwum RTP można znaleźć Síntese de notícias (1990 r.) relacjonującą posiedzenie PSD, na którym poruszano temat regionalizacji oraz zjazd PS, gdzie również dyskutowano tę kwestię[1242].

Także program Noticiário da Antena 1 zawierał informacje o regionalizacji, jednak zaledwie pięć razy przed referendum - w większości w roku 1996 oraz tylko raz na zakończenie roku 1998[1243].

[1240] Ibidem.
[1241] Ibidem [21:54-22:45].
[1242] Síntese de notícias, 10.11.1990, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/sintese-de-noticias-14/ (4.09.2022),
[1243] Noticiário da Antena 1, 23.02, 1996, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/noticiario-da-antena-1-458/ (05.10.2022); Noticiário da Antena 1, 13.05.1996, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/noticiario-da-antena-1-342/(05.10.2022). Noticiário da Antena 1, 14.05.1996, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/noticiario-da-antena-1-305/ (05.10.2022), Noticiário da Antena 16.06,1996, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/noticiario-da-antena-1-156/(05.10.2022), Noticiário da Antena 1, 24.12.1998, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/noticiario-da-antena-1-453/ (05.10.2022).

W radio relacjonowano także, choć sporadycznie, wypowiedzi głównych postaci życia politycznego emitowane także w telewizji: Było to np. oświadczenie Prezydenta Republiki (Declarações de Jorge Sampaio) w związku z przypisywaną mu rolą w kryzysie związanym z rewizją konstytucji (1997). Zdecydowanie zaprzecza on, jakoby miał być w mediatorem pomiędzy stronami, wskazując na uprawnienia związane z piastowanym przez niego urzędem[1244]. Uwagę zwraca także wywiad z M. Soaresem (Entrevista a Mário Soares), związanym z PS przeciwnikiem regionalizacji[1245] oraz P. Santana Lopesem (Entrevista a Pedro Santana Lopes), zwolennikiem procesu wbrew stanowisku PSD, do której należy[1246].

Wyemitowano dwa programy całkowicie poświęcone regionalizacji - w maju i październiku 1998 r. omawiające jednak zbliżające się referendum w tej sprawie, a także mapę - przedstawienie propozycji utworzenia regionu Beira Litoral obejmującego dystrykty Aveiro, Viseu i Coimbra[1247] albo będące relacją na żywo z Setúbal dotyczący konkretnych problemów regionu w kontekście zbliżającego się referendum[1248].

Także w 1998 r. w radio można było wysłuchać uniwersyteckiej debaty o regionalizacji (Debate sobre a Regionalização) z udziałem specjalistów z wielu dziedzin - zarówno naukowców i praktyków[1249].

Medialne zainteresowanie regionalizacją jako procesem w ogóle nie jest ciągłe. Widoczne jest w okresach politycznej aktywności w społeczeństwie, głównie przed wyborami - zwłaszcza legislacyjnymi. Wzrost intensywności zauważalny jest w 1998 r. Podaż informacji zależny jest od bieżących wydarzeń. Media nie dociekają co się dzieje w tej materii, gdy nie stanowi ona przedmiotu politycznego zainteresowania. Informacje, choć z niewielu źródeł (tutaj zaprezentowano jedyne dostępne zarchiwizowane materiały, inne młodsze stacje nie udostępniają archiwalnych pozycji), przekazywane są rzetelnie z obu stron, w miarę możliwości. Zdecydowanie ton nadaje tutaj PSD, partia jest bardziej aktywna w obronie swojej pozycji wobec regionalizacji. PS nie wdaje się w publiczną polemikę, co wydaje się rozczarowywać opozycję - wniosek taki można wysnuć z wywiadu z M. Rebelo de Sousą

[1244] Declarações de Jorge Sampaio, 30.08.1997, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/declaracoes-de-jorge-sampaio-39/ (05.10.2022)
[1245] Entrevista a Mário Soares, 26.09, 1998, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/entrevista-a-mario-soares-34/ (05.10.2022)
[1246] Entrevista a Pedro Santana Lopes, 2.09.1997, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/entrevista-a-pedro-santana-lopes-17/ (05.10.2022)
[1247] Regionalização, 9.05.1998, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/regionalizacao-2/ (05.10.2022)
[1248] Regionalização, 20.10. 1998, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/regionalizacao/ (05.10.2022)
[1249] Debate sobre a Regionalização, 29.09, 1998,https://arquivos.rtp.pt/conteudos/debate-sobre-a-regionalizacao-2/(05.10.2022); Debate sobre a Regionalização,29.09.1998, https://arquivos.rtp.pt/conteudos/debate-sobre-a-regionalizacao/ (05.10.2022)

w 1998 r. - i działa na niekorzyść zwolenników procesu. Negatywny przekaz wyraźnie dominuje.

Zauważalna jest jednak edukacyjna rola środków przekazu, choć nieco zredukowana i niewystarczająca, co wyraźne jest choćby w programie „Pieniądz nie śpi", gdy wypowiedzi przypadkowych osób zdecydowanie wprawiają uczestników w konsternację i zaniepokojenie poziomem wiedzy na temat reformy. Zauważalne jest też, iż sondowani powtarzają popularne hasła - zwykle te negujące regionalizację, co dowodzi ich nośności, ale i przyznają się do niewiedzy w temacie.

Regionalizacja postrzegana jest na wiele sposobów, zaś opinie w tej materii nie są stałe, ewoluują, trudno zająć jednoznaczne stanowisko - dotyczy to nawet tych, którzy uczestniczą w procesie bezpośrednio. W mediach rysuje się historia dyskursu do 1998 r. - od ogólnej zgody co do potrzeby utworzenia regionów, przez różnicowanie się stanowisk (nawet tak radykalne jak propozycja usunięcia zapisu o regionalizacji z konstytucji w rewizji z 1995 r), po zajęcie klarownych pozycji począwszy od roku 1996. Tą klarowność zakłóca jedynie postawa PSD, która osiągnąwszy swój cel - uzależnienie utworzenia regionów od referendum bezpośredniego, znajduje inne powody, by zablokować proces. W związku z tym naturalne jest wnioskowanie o politycznych motywach działań w dziedzinie regionalizacji nawet, jeśli politycy temu zaprzeczają.

W dyskursie w tym okresie można ponadto powiedzieć, iż kolejno pojawiają się następujące wątki: czym jest regionalizacja, jak ją rozumieć, następnie jak regionalizować, później zaś czy w ogóle to robić i w jakim celu, by wrócić do dyskusji dotyczącej sposobu urzeczywistnienia zapisów konstytucji, a na finiszu procesu do pytania czy jednak to zrobić. Tego chaotycznego obrazu nie rozjaśnia nawet publicystyka. Ta ostatnia zresztą nie stanowi przedmiotu zainteresowania przeciętnego obywatela, wymaga pewnego poziomu zainteresowania sprawą, i często też poziomu edukacji dla zrozumienia prezentowanych treści. Poprzestając w większości na codziennych programach informacyjnych, gdzie dominował przekaz PSD przy małej aktywności PS, a także ogólnym przekonaniu o grze politycznej w tej materii (co przypuszczalnie zniechęciło większość elektoratu) ostateczny rezultat nie dziwi.

Jeśli doniesienia w sprawie regionalizacji przed referendum określić można jako niezadowalające pod względem ilości, to po roku 1998 można mówić o medialnej nieobecności tej kwestii, co jest naturalną konsekwencją zaniku zainteresowania nią w polityce.

Sporadyczne doniesienia należy zawdzięczać Partii Komunistycznej występującej od czasu do czasu z projektem w sprawie referendum i mapy[1250]. Pojedyncze wzmianki znaleźć można także w roku 2006, 2007, 2015 i 2018, natomiast wzrost zainteresowania mediów odnotować można po zakończeniu prac Niezależnej Komisji ds. Decentralizacji w lipcu 2019 r i później, gdy towarzyszą częstszym niż zwykle kampaniom wyborczymi aż do 2024 r.

Niektóre wiadomości tylko w nagłówku zawierają słowo „regionalizacja", podczas gdy w rzeczywistości dotyczą poszczególnych elementów procesu bądź kwestii ściśle związanych jak np. los dystryktów. Należy do nich artykuł w Jornal Porto Net „Regionalizacja teraz, referendum później" („Regionalização já, referendo mais tarde"), gdzie pada komentarz, iż PSD skrytykowała już możliwość regionalizacji - L. Marques Mendes uznał ten projekt za „manewr mający na celu odwrócenie uwagi", zaś gubernator cywilny Beja, M. Soares Monge, powiedział, że uważa za przedwczesne mówienie o regionalizacji"[1251].

W 2007 r., o czym donosiły Jornal de Noticias i Publico, ówczesny premier J. Socrates (PS) uzależnił ewentualną propozycję regionalizacji w następnej kadencji od „istnienia konsensusu i oczekiwania na zwycięstwo" przekonując, że „należy poczekać, aż upłynie wystarczająco dużo czasu, aby biorąc pod uwagę wydarzenia ostatnich lat, można było przedstawić nową propozycję"[1252].

Oba artykuły cytują także wypowiedź, w której D. Freitas do Amaral stwierdził, że regionalizacja kontynentu to punkt, który pozostaje do zrealizowania w programie konstytucyjnym z 1976 r. Według niego regionalizacja z kwestii opartej na konsensusie stała się kwestią kontrowersyjną i delikatną, która obecnie wymaga „odważnej decyzji": albo przestrzegana będzie Konstytucja, regionalizując kontynent, niezależnie od przyjętego rozwiązania, albo obowiązek regionalizacji zostanie usunięty z Ustawy Zasadniczej", aby położyć kres „sytuacji rażącej niezgodności z konstytucją przez zaniechanie"[1253].

[1250] Zob. Projeto de Resolução n.º 823/XIII/2ª ..., op.cit. (online); Projeto de Resolução n.º 148/XIV/1.ª op..cit/. (online); Intervenção de João Oliveira, Avançar com a Regionalização, ..., op.cit., (online)..

[1251] P. Coutinho, Regionalização já, referendo mais tarde, 24.03.2006 https://www.jpn.up.pt/2006/03/24/regionalizacao-ja-referendo-mais-tarde/ (05.10.2022)

[1252] Sócrates condiciona regionalização 23.05.2007, https://www.jn.pt/arquivo/2007/socrates-condiciona-regionalizacao-672471.html/amp/(05.10.2022) Referendo sobre a regionalização só avança com consenso e "expectativa de vitória" 22.05.2007, https://www.publico.pt/2007/05/22/politica/noticia/referendo-sobre-a-regionalizacao-so-avanca-com-consenso-e-expectativa-de-vitoria-1294716 (05.10.2022)

[1253] Ibidem

W 2015 r. media wykazały zainteresowanie faktem, że „Były samorządowiec obwinia PS za porażkę regionalizacji” [1254] i „Gomes wini Guterresa za porażkę regionalizacji” [1255]. Cytowano F. Gomesa mówiącego: „Kiedy patrzę wstecz na to, co się wydarzyło, tylko jeden moment napawa mnie szczególnym smutkiem. To właśnie wtedy kierownictwo krajowe PS zdecydowało się przeprowadzić, w tak nieostrożny – delikatnie mówiąc – proces regionalizacji”, i „PS przeprowadziła proces niewłaściwie”.

W końcu w 2024 r., donoszono, że „Regionalizacja nie jest priorytetem rządu” (Publico), „Montenegro odrzuca regionalizację jako cel rządu, Marcelo zgadza się, że nie jest to priorytet” (SIC Noticias), „Montenegro wyjaśnia, że regionalizacja nie jest priorytetem rządu” (CNN Portugal)[1256]. Premier L. Montenegro oświadczył że „nie wystarczy powiedzieć krajowi”, że utworzenie regionów administracyjnych na terytorium Portugalii kontynentalnej „może okazać się wartościowym procesem”, który będzie miał pozytywny wpływ na rozwój gospodarczy i ogólnie na życie Portugalczyków. Podkreślił też, że założenia rządu, przynajmniej na razie, nie polegają na budowaniu „nowego poziomu władzy” pomiędzy państwem centralnym a gminami. Podczas, gdy wszystkie źródła zgodnie cytowały powyższe wypowiedzi, SIC dodał, iż „proces, który według przewidywań będzie powolny, bardzo upolityczniony, w ocenie Prezydenta RP koliduje z przyszłorocznymi wyborami samorządowymi oraz nowym rozdaniem funduszy europejskich[1257].

To, co zelektryzowało media, to działania decentralizacyjne, związane z wyposażaniem Regionalnych Komitetów Koordynacji i Rozwoju w nowe uprawnienia i ze zmianą sposobu wybierania ich przewodniczących, które można postrzegać jako regionalizację innego rodzaju, działania mające na celu odsunięcie bądź uniknięcie utworzenia regionów administracyjnych albo stanowiące przygotowanie do ich implementacji. Wybrane nagłówki mówią same za siebie: „Burmistrz Bragança: Koncentracja w CCDR ma na celu uniknięcie regionalizacji”, „Władze lokalne uważają integrację usług w CCDR za „niezbędną” dla regionalizacji”,

[1254]Ex-autarca culpa PS pela derrota na regionalização, 30.01.2015, Renascença, https://rr.sapo.pt/noticia/politica/2015/01/31/ex-autarca-culpa-ps-pela-derrota-na-regionalizacao/18261/ (05.10.2022)

[1255] Gomes culpa Guterres pela derrota da regionalização, 30.05. 2015, https://www.jn.pt/politica/gomes-culpa-guterres-pela-derrota-da-regionalizacao-4373791.html/amp/ (05.10.2022)

[1256] Regionalização não é prioridade do Governo, avisa Montenegro, 20.05.2024 , https://www.publico.pt/2024/05/20/politica/noticia/regionalizacao-nao-prioridade-governo-avisa-montenegro-2091129 (05.06.2022) ; Montenegro rejeita regionalização como objetivo do Governo, Marcelo concorda que não é prioridade, 20.05.2024, https://sicnoticias.pt/pais/2024-05-20-video-montenegro-rejeita-regionalizacao-como-objetivo-do-governo-marcelo-concorda-que-nao-e-prioridade-5264b185(05.06.2022); Montenegro esclarece que regionalização não é prioridade do Governo, https://cnnportugal.iol.pt/luis-montenegro/governo/montenegro-esclarece-que-regionalizacao-nao-e-prioridade-do-governo/20240520/664b4c63d34ebf9bbb3dbc3b (05.06.2022)

[1257] Montenegro rejeita regionalização como objetivo do Governo, Marcelo concorda …, op.cit. (online).

„Wybory w CCDR to „hybryda", „błąd" i „absurd", twierdzą eksperci. Ale jest jak jest", „Regionalne Komitety Koordynacyjne dzielą partie. Są tacy, którzy oskarżają rząd o „ukrytą regionalizację" [1258] . Określano je jako „(...) ogromy regres demokratyczny i administracyjny"[1259], „(...) Ani regionalizacja, ani demokracja"[1260]", „Farsa, która może skończyć się tragedią"[1261], „Oszustwo, które trzeba potępić"[1262].

Wydaje się, że to zagadnienie wzbudza znacznie większe zainteresowanie mediów, bowiem wszystkie poczytniejsze tytuły zamieszczały także eksperckie opinie (i to dość liczne i zróżnicowane), o których będzie jeszcze mowa w dalszej części pracy.

Poza sporadycznymi audycjami problematyka niemal w ogóle nie była obecna w mediach po 1998 r. Także analiza mediów społecznych nie pozwala stwierdzić, że istnieje jakieś zainteresowanie problematyką. Trudno znaleźć tematyczne konta za Facebook. Te istniejące, nawet jeśli mają pokaźną liczbę polubień, nie generują większej aktywności.[1263] Komentarze pod materiałami na you tube czy artykułami w sieci nieliczne[1264], np. „Regionalização: é mesmo necessária?" na You Tube 461 wyświetleń, ale tylko 3 komentarze, Antena Aberta 1,1 tys. Odsłon, jedynie 37 komentarzy[1265].

W analizie dyskursu w mediach, nawet jeśli sam obraz procesu i jego składowych bynajmniej nie jawi się jako szczególnie klarowny, to jednak pozwala na pewne konkluzje

---

[1258] Autarca de Bragança: Concentração nas CCDR é para evitar regionalização, 14.03.23, https://www.noticiasaominuto.com/pais/2250456/autarca-de-braganca-concentracao-nas-ccdr-e-para-evitar-regionalizacao (2.04.202); Municípios veem integração dos serviços nas CCDR como "essencial" para a regionalização, 15.12.2022, https://24.sapo.pt/atualidade/artigos/municipios-veem-integracao-dos-servicos-nas-ccdr-como-essencial-para-a-regionalizacao (2.04.202).C. Soldado, Eleição nas CCDR é "um híbrido", "um erro" e "um absurdo", dizem peritos. Mas está aí, 6.08.2020, Publico.pt, https://www.publico.pt/2020/08/06/politica/noticia/eleicao-ccdr-hibrido-erro-absurdo-peritos-ai-1927185 (2.04.202); Comissões de coordenação regional dividem partidos. Há quem acuse o Governo de "regionalização encapotada" Observador, 07.07.2020, https://observador.pt/2020/07/07/comissoes-de-coordenacao-regional-dividem-partidos-ha-quem-acusa-o-governo-de-regionalizacao-encapotada/ (13.05.2024).

[1259] J. Norberto Pires, "Eleições" para as CCDR: um enorme retrocesso democrático e administrativo, Público 24.09.2020, https://www.publico.pt/2020/09/24/politica/opiniao/eleicoes-ccdr-enorme-retrocesso-democratico-administrativo-1932503, (13.05.2024).

[1260] D. Pontes, Eleições nas CCDR. Nem regionalização, nem democracia, Público, 16.09.2020, https://www.publico.pt/2020/09/16/opiniao/editorial/eleicoes-ccdr-regionalizacao-democracia-1931703 (13.05.2024).

[1261] A. A. Henriques, Eleições nas CCDR: uma farsa que pode acabar em tragédia, Dinheiro Vivo 15.10.2020, https://www.dinheirovivo.pt/opiniao/eleicoes-nas-ccdr-uma-farsa-que-pode-acabar-em-tragedia-12911892.html,(13.05.2024)

[1262] PCP: Eleições para as CCDR foram „logro que é preciso denunciar", Sul Informação 14.10.2020, https://www.sulinformacao.pt/2020/10/pcp-eleicoes-para-as-ccdr-foram-logro-que-e-preciso-denunciar/; (13.05.2024)

[1263] Regionalização Portugal, Facebook, https://www.facebook.com/search/top/?q=regionalizacao%20portugal (2.04.202); Regionalização https://www.facebook.com/regioes (10.02.2024).

[1264] Regionalização: é mesmo necessária?, You Tube, https://www.youtube.com/watch?v=2dCdaThKUKQ&t=16s (10.02.2024).

[1265] Portugal em direto, Regionalização, Antena 1, Facebook, https://www.facebook.com/antena1/videos/470280250448189 (2.04.202)

w związku z samym dyskursem, jego elementami i aktorami, a w końcu co do procesu regionalizacji w ogóle.

W pierwszej kolejności dostrzec można tą cechę dyskursu polegającą na chodzeniu tam i z powrotem. Dotyczy ona tylko regionalizacji, która wyraźnie relacjonowana jest jako proces, który należy przeprowadzić, tylko trzeba się zastanowić jak, następnie pojawiają się wątpliwości czy jednak to robić z jednej strony i dlaczego tak z drugiej, ponownie dyskurs wraca do sposobu tworzenia regionów, by niemal na końcu znów generować wątpliwości i intensyfikować argumenty na poparcie działań regionalizacyjnych.

To, co w mediach udało się „wyłowić" to groźba oskarżeń wobec rządzących związana z możliwością postawienia im zarzutów o niekonstytucyjność przez zaniechanie w odniesieniu do obowiązku realizacji zapisów konstytucyjnych dotyczących regionów administracyjnych. Może to wyjaśniać (w połączeniu z innymi czynnikami) działania mniej przychylnych regionalizacji sił politycznych w dziedzinie uchwalania prawa, uczestnictwo w przygotowywaniu zmian konstytucji i nagłą zmianę frontu po ostatniej rewizji ustawy zasadniczej.

Wspomniane wcześniej uzgodnienie w sprawie modelu także jest tu lepiej widoczne, bowiem media kreślą obraz politycznych zabiegów wokół tej kwestii, w których brakuje konsensusu na każdym poziomie - tak pomiędzy partiami, jak i wewnątrz nich. Partie dominują w tym dyskursie usuwając w cień innych aktorów jak rząd, Prezydenta czy samorządy lokalne. Bez wątpienia ton dyskursowi nadaje Partia Socjaldemokratyczna, której przedstawiciele są bardziej obecni w mediach, wysuwając bezkompromisowe żądania, podczas gdy Partia Socjalistyczna wykazuje umiarkowany ton, postawę sygnalizującą gotowość do negocjacji w tej materii. Medialnie ci ostatni, wraz z ich argumentacją, są mało widoczni, co przekłada się na obraz zagadnienia, jaki dociera do szerszego odbiorcy.

Media ukazują także to, co trudno wyczytać z rządowych i partyjnych dokumentów, mianowicie, że zmiana konstytucji w odniesieniu do procedury tworzenia regionów administracyjnych oraz referendum a w końcu i mapa stały się narzędziami kształtowania politycznej rzeczywistości w odniesieniu do regionalizacji. Jeżeli trudno zaprzeczyć demokratycznemu charakterowi referendum bezpośredniego, to niedopatrzenia w jego konstrukcji, sygnalizowane (też nieszczególnie głośno czy intensywnie) przez partie, ale bez odpowiednich działań korekcyjnych mogą budzić poważne wątpliwości co do rzeczywistych intencji opozycji co do powodzenia procesu. Podobnie wstrzymanie się od uczestnictwa

w konstruowaniu mapy przyszłych regionów. Jakkolwiek media dostarczają wyjaśnień, są one mało przekonujące. Ukazują raczej polityczną walkę z opozycją.

Dyskurs w mediach koncentruje się na okresie do 1998 r., później odnotować można pojedyncze wzmianki, krótkotrwałe zainteresowanie tematem w latach 2019 - 2022 i odroczenie procesu na czas nieokreślony. Nawet w tym krótkim okresie wyraźny jest brak zmiany strategii głównych partii - PSD paraliżuje wszelkie działania obiecując powrót do tematu (uzależniając to od uprzedniego dojścia do władzy), następnie zaś odmawia kwestii priorytetowego charakteru. Partia Socjalistyczna niemal bez walki poddaje się argumentując, iż bez poparcia opozycji wysiłki będą jałowe. Znów ton nadaje PSD.

Specyfika rynku mediów, ich podaż w każdym z okresów nie pozostają bez wpływu na sposób i możliwość informowania społeczeństwa. Przed 1998 r. Portugalia nie należała do rynków rozwiniętych. Dominującym źródłem informacji było radio, następnie telewizja - głównie RTP. Inne stacje, powstałe pod koniec lat 90-tych nie zarchiwizowały materiałów, zatem trudno ocenić całość przekazu. Ten oferowany przez RTP kumulował się w Telejornal i programach publicystycznych. O ile wiadomości znajdują szersze grono odbiorców, o tyle publicystyka ma to do siebie, że wymaga od widza większej wiedzy i zainteresowania. Informowanie społeczeństwa siłą rzeczy musiało polegać na tych pierwszych.

Biorąc pod uwagę aktywność PSD i zachowawczość PS przy nikłej obecności innych aktorów, w przekazie przed referendum musiał dominować przekaz tych pierwszych. Radio stanowiło kalkę telewizyjnych wiadomości. Obraz postaw wobec regionalizacji, kwestii indywidualnej, niepoddającej się ogólnej ideologii, co znajdowało odzwierciedlenie w mediach. Nie pozwoliło to obywatelom ukształtować własnej niezależnej opinii, a najprawdopodobniej zniechęciło ich od udziału w głosowaniu.

Po referendum, choć media są bardziej dostępne i zróżnicowane a możliwości informowania są daleko lepsze, podaż wiadomości jest nikła, co odpowiada małemu zainteresowaniu tematem. Treści dostępne są cyfrowo, często odpłatnie, co zniechęca czytelników. Zauważalne jest kopiowanie treści i publikowanie ich pod różnymi tytułami na różnych platformach. Nikt nie inicjuje ruchów w sprawie regionów administracyjnych na platformach społecznych, komentarze pod treściami są sporadyczne, a udostępnienia praktycznie nie istnieją. Wydaje się, że w chwili obecnej, w diametralnie odmiennej rzeczywistości, przy większych możliwościach, można osiągnąć lepsze wyniki. Zależy to oczywiście od głównych aktorów politycznych.

4.6. Środowiska opiniotwórcze. Okiem ekspertów

W Portugalii ani przed referendum w sprawie utworzenia regionów administracyjnych, ani potem nie organizowano się szerzej wokół problemu procesu regionalizacji w sensie dyskusji eksperckich.

Problematykę trudno znaleźć w rozszerzonym zakresie w podręcznikach czy to do prawa administracyjnego, czy konstytucyjnego, gdzie obok wskazania na zapisy Ustawy zasadniczej w kwestii regionalizacji, zwykle zwięźle opisuje się dotychczasowy przebieg procesu ze wzmianką o niepowiedzeniu referendum w 1998 r i konkluzją, iż regiony administracyjne nie zostały dotychczas utworzone i nie wiadomo kiedy to nastąpi.

Podobnie rzecz się ma z szerszymi opracowaniami czy artykułami naukowymi, które miałyby dotyczyć tylko regionalizacji administracyjnej. Brak jest także think-tanków, które mogłyby wnieść wkład do pogłębionej dyskusji koncentrując się na tym problemie. Jeśli pojawiają się opinie eksperckie, to nie mają one takiej formy, jaką przyjęto w kręgach akademickich, lecz są siłą rzeczy dość zwięzłymi opinii publikowanych w poczytnych tytułach, głównie w Público.

Regionalizacja administracyjna, jeśli stanowi przedmiot dyskusji przedstawicieli nauki w ramach organizowanych konferencji, to z reguły jako jeden z tematów w dyskusji o decentralizacji, nieliczne zorganizowano tylko i wyłącznie w tym celu, jednak zwykle zamykały się w ramach jednej opcji politycznej i jako takie należy uznać je za mało reprezentatywne. Ponadto zaś, nawet gdyby podjąć próbę ich porównania, trudno znaleźć źródło do badań, gdyż dyskusje nie znajdowały przełożenia na przykład na publikację prezentującą zbiorczo najważniejsze wnioski.

Dyskurs ekspercki w kwestii regionalizacji administracyjnej kontynentalnej części Portugalii, podobnie jak ten polityczny, rządowy, samorządowy czy medialny, cechuje wyraźna nieciągłość, cykliczność (ścisłe powiązanie z kalendarzem politycznym - zwykle wyborami do Zgromadzenia Republiki) i brak konkluzywności.

Nie bez powodu określa się proces jako „odwieczną obietnicę, która cyklicznie pojawia się w debacie przy sporach partyjnych na temat decentralizacji lub w odpowiedzi na żądania samorządowców (J.M. Cardoso)[1266], „martwą zapowiedzią" (A.B.Santos)[1267], „przepowiednią,

[1266] J.M. Cardoso, Regionalização: porquê e para quê?, Exclusivo Opinião, Publico, 26.12.2021, https://www.publico.pt/2021/12/26/opiniao/opiniao/regionalizacao-1989891 (5.06.2023).
[1267] A. B. Santos, Regionalização: Crónica de Uma Morte Anunciada, Análise Social, vol. 33, no. 148, 1998, s. 885–903.

która się nigdy nie sprawdziła" (D. Gameiro Francisco) [1268], „największym oszustwem politycznym w Portugalii" (A. Barreto) [1269], a także (ten sam A. Barreto tylko znacznie wcześniej) „niebezpieczną fikcją polityczną" [1270]. Inny ekspert - C, de Brito - nazywa regionalizację „tradycją", „mitem", „przestarzałą obietnicą konstytucyjną",„utopią" i oszustwem politycznym mówiąc: „Regionalizacja stała się mitem po trzydziestu latach bycia utopią. Utopia, co czasami nazywa się oszustwem politycznym. Nieśmiała obietnica konstytucyjna, ale jeszcze nie spełniona. Faktycznie przestarzała obietnica konstytucyjna, podobnie jak wiele prostych konfiguracji przekształconych w zasady, a zwykłe sugestie przekształcone w nakazy"[1271]. Uważa on ponadto, iż „proces został przekształcony w broń polityczną i w rezultacie nie poznano eksperymentalnie ani jego zalet, ani wad"[1272].

Eksperci zwracają uwagę na chaos informacyjny wokół kwestii i konieczność szerokiej debaty. W studio programu „Pieniądz nie śpi", w 1996 r., a zatem w sumie na krótko przed referendum w sprawie utworzenia regionów administracyjnych, J.C. das Neves zapytany czy w tej chwili istnieją jakieś szacunki dotyczące modelu regionalizacji, podkreślał, że trudno jest dokonać jakiejkolwiek oceny, jaka by ona nie była, nie wiedząc w ogóle, jaki będzie model, jak będzie działał, bowiem „od czegoś bardzo podobnego do sytuacji CCR, po sytuację, w której mamy niemalże modele Azorów i Madery zastosowane do kontynentu, wszystko jest możliwe"[1273]. Inny uczestnik, A. Pimpão, Sekretarz Stanu ds. Rozwoju Regionalnego, mówił: „Regionalizacja jest jednym z problemów, ponieważ jest zapisana w Konstytucji od 20 lat.. Ale są też inne rzeczy, które są w Konstytucji, a już je zrealizowano. Tak naprawdę problemem jest brak informacji i odpowiedzialność spoczywa na wszystkich i więcej, ponieważ mieliśmy problem do omówienia dawno temu i nie omawialiśmy go, dlatego rzeczywiście istnieje, deficyt informacji"[1274].

Na ten problem wskazuje także P. Marques w opinii „Regionalizować: dlaczego i jak?" uznając, że „pomimo tymczasowego powrotu kwestii, brakuje pogłębionej debaty na temat

[1268] D. Gameiro Francisco, Agendas trocadas no caminho da descentralização: o caso da regionalização, Associação Portuguesa de Sociologia, https://aps.pt/wp-content/uploads/2017/08/DPR462db8a4e30f5_1.pdf (5.06.2024).
[1269]A.Barreto, Regionalização… Outra vez!, 22.01.2022, Público, https://www.publico.pt/2022/01/22/opiniao/opiniao/regionalizacao-1992750 (7.09.2023).
[1270] A.Barreto, Contra a regionalização, Fundação Mário Soares: Cadernos Democráticos/5, Gradiva, Lisboa 1998, s. 9.
[1271] C. de Brito, Tradição, Primavera de 2006 [w:] C. de Brito, Regionalizacao: uuma questao de coragem, s.63.
[1272] Ibidem, s, 63.
[1273] O Dinheiro Não Dorme, op.cit. (0nline) [5:29-5:53].
[1274] Ibidem, [15:32-16:27].

przyczyn i sposobu" [regionalizacji - przypis własny - MKM][1275], zaś, zdaniem innego eksperta, M. Carvalho, czas poważnie porozmawiać o regionalizacji (i taki też jest tytuł jego opinii)[1276] ale, jak to autor ujmuje, „w przeciwieństwie do tego, co miało miejsce podczas kampanii referendalnej w 1998 r., ważne jest, aby dyskusja toczyła się rozsądnie i bez duchów umacniania kacykizmu, marnotrawstwa wydatków czy strachu przed rozbiciem kraju"[1277].

Ta dyskusja jest szczególnie ważna także dlatego, że - zdaniem F. Mendesa da Silvy - nie wiadomo czym jest regionalizacja („w szczególności może to być jedna z tysięcy hipotez. Pomiędzy byciem za i przeciw istnieje ogromna szara strefa, w której mogą istnieć poważne i głębokie podziały polityczne"). Jak ekspert zauważa, „(...) ważne jest, aby w nadchodzącej dyskusji żadna ze stron nie zaprzestała uczestnictwa i podejmowania prób wpłynięcia na model, który trafi do referendum. Dopiero wiedząc, jaki to model, sensowne jest opowiadanie się za regionalizacją lub przeciw niej. Inaczej jest to porzucenie gry na samym początku"[1278].

Potrzeba poddania kwestii regionalizacji administracyjnej pod dyskusję i czynienia tego raz po raz, jakkolwiek nie budzi wątpliwości, to generuje pewne zniecierpliwienie wśród ekspertów. Jak zauważa A. Barreto, " [regionalizacja] Nigdy nie zawodzi. Podczas przerwy [politycznej], w przeddzień wyborów, aby odwrócić uwagę i skierować spojrzenia gdzie indziej, aby zapomnieć o kryzysie, kiedy nie ma już nic do powiedzenia, aby sprawić wrażenie, że masz pomysł.. w tej sytuacji wystarczy jedno słowo: regionalizacja. Zawsze nowe (…). Regionalizacja jest zawsze (...) sposobem na zgnębienie przeciwnika jak w przededniu wyborów ostatni atut premiera: regionalizacja w ciągu dwóch lat"[1279].

Z kolei zdaniem innego specjalisty, D. Pontesa "Flaga regionalizacji (...) wydaje się definitywnie opuszczona, by wywieszać ją jedynie w momentach formalnych, takich jak spotkania Krajowego Stowarzyszenia Gmin Portugalskich (ANMP), a pomiędzy przechowywana w szufladzie odłożonych reform"[1280]. Także L. Salgueiro nie ma wątpliwości, że "Portugalczykom spodoba się ta konstytucyjna przerwa, w której wszystkie sprawy schodzą

[1275] P. Marques, Regionalizar: porquê e como?, Público, 27.01.2022, https://www.publico.pt/2022/01/27/opiniao/opiniao/regionalizar-1993273 (9.09.2023)
[1276] M. Carvalho, Público, 15.01.2022, A hora de discutir a sério a regionalização, https://www.publico.pt/2022/01/15/politica/editorial/hora-discutir-serio-regionalizacao-1992027 (9.09.2023)
[1277] Ibidem
[1278] F.Mendes da Silva, De que falamos quando falamos da regionalização?, Público 22.01.2022, https://www.publico.pt/2022/01/22/opiniao/opiniao/falamos-falamos-regionalizacao-1992763 (5.09.2023).
[1279]A.Barreto, Regionalização… Outra vez!, 22.01.2022, Público, Público, \https://www.publico.pt/2022/01/22/opiniao/opiniao/regionalizacao-1992750 (5.09.2023).
[1280] D. Pontes, O enterro da regionalização, Público 21.05. 2024, https://www.publico.pt/2024/05/21/opiniao/editorial/enterro-regionalizacao-2091189 (7.07.2024).

na dalszy plan, dopóki nie rozwiążemy wielkiej kwestii reorganizacji polityczno-administracyjnej kraju[1281].

Uwagę zwraca się na brak konkretnych wyników dyskusji. R. Villas-Boas podkreśla, że „prawie 30 lat po referendum w sprawie regionalizacji wciąż brakuje odwagi, aby dyskutować na ten temat bez tabu, debata była wypaczana i zawsze przedstawiano te same rozwiązania[1282]. Przewodnicząca ANMP, L. Salgueiro (prawnik) obawiała się zaś (bo dziś już jest to nieaktualne), iż „w ciągu najbliższych (...) lat, aż do referendum, w którym PS, PSD i Prezydent RP wydają się zgodni (w 2024 r.), będziemy spędzać więcej czasu na dyskusjach o regionalizacji, (...) zamiast faktycznie się z nimi uporać. Wielkie narracje są jedną z najbardziej uderzających cech portugalskiego sposobu myślenia"[1283].

Jednak przewidywania są dość pesymistyczne. R. Villas-Boas w opinii „Kto się boi regionalizacji?" stwierdza, iż "jasne jest, że kwestia regionalizacji – i koniecznego nowego referendum – znów zostanie odłożona do szuflady"[1284]**.** Przyczyn tego stanu rzeczy C. de Brito upatruje w braku odwagi podjęcia tego wyzwania - parafrazując R. Rollanda mówi on: „odważając się, często popełniamy błędy. Nie mając odwagi, zawsze je popełniamy"[1285]. Stwierdza on, że „rząd daje wszystkim „cały czas świata" na debaty, kłótnie, kontrowersje, sugestie i opinie. Może się zdarzyć, że dzięki tak wielu dyskusjom wszystko naprawdę pozostanie takie samo. Ale „mit" zawsze będzie wart celebrowania. To tradycja"[1286].

Inni znawcy problematyki, winią partie polityczne mówiąc, iż „naprzemiennie rządzące partie (PS i PSD) nigdy nie wyrażały wielkiego entuzjazmu dla znalezienia podstaw do zaangażowania się w proces decyzyjny" (J. M. Cardoso)[1287]. Według nich „PS i PSD postrzegają regionalizację jedynie jako szansę na utworzenie większej liczby miejsc i instancji politycznych o charakterze politycznym, w celu wzmocnienia swojej hegemonii w kraju" (E. Mendes da Silva)[1288] i „większość nie chce rozmawiać o regionalizacji z tego samego powodu, dla którego unika reformy systemu wyborczego - dwie największe partie nie chcą narażać się na ryzyko utraty wpływów, nawet jeśli wydaje się to nieodwracalne (...)

[1281] L. Salgueiro, A regionalização está viva, Público, 25.05.2024, https://www.publico.pt/2024/05/25/opiniao/opiniao/regionalizacao-viva-2091752:(7.07.2024).
[1282] R. Vilas-Boas Quem tem medo da regionalização, Público, 11.05.2024, https://www.publico.pt/2024/05/11/opiniao/opiniao/medo-regionalizacao-2090009 (7.07.2024).
[1283] L. Salgueiro, A regionalização está viva, op.cit. (online)
[1284] R. Vilas-Boas 11 de Maio de 2024, Quem tem medo da regionalização, op.cit. (online)
[1285] C de Brito, Nos e a regionalização w: C. de Brito, Regionalização: uma questão de coragem, Rui Costa Pinto Edições, Cascais 2000, s.22.
[1286] Idem, Tradicao, w: C. de Brito, Regionalização: uma questão de coragem, op.cit., s. 64.
[1287] J.M. Cardoso, Regionalização: porquê e para quê?, op.cit. (online).
[1288] F.Mendes da Silva, De que falamos quando falamos da regionalização?, op.cit. (online)

i przypominają rozbitka, który choć umie pływać, woli dalej trzymać się boi, bojąc się zaryzykować kilka kroków, aby dotrzeć na suchy ląd" (R. Villas-Boas)[1289].

Pojawianie się kwestii regionalizacji w dyskursie publicznym, nawet jeśli odsuwa sam proces w czasie, jest jednak przydatne, bowiem, jak twierdzi J. M. Cardoso, „(...) pozwala na konfrontację, doprecyzowanie, i kompromisowe stanowisko partii. Uzasadnione jest przekonanie, że regionalizacja wiąże się z kontrowersjami i że istnieją wątpliwości co do zalet i wad, zarówno co do sposobu jej działania i efektów, jak i co do przejrzystości i/lub zmowy interesów. W żadnym wypadku nie będziemy mieli sytuacji optymalnej, odpornej na zaburzenia. Musimy stawiać pytania dokładnie w tym, co dyskusyjne i anulować redukcyjną i prowokacyjną opinię, lansowaną przez szermierzy populistycznej demagogii, która będzie służyć jedynie znajdowaniu „ciepłych posadek". Należy także dokonać demontażu fundamentów defetystycznych poprzez reakcję pedagogiczną opartą na modelu minimalizującym hipotetyczne ryzyko"[1290].

Tak czy inaczej, jak zauważa A. Candido de Oliveira, w tej dyskusji istnieje zasadnicza nierównowaga. Mianowicie, „na zwolennikach spoczywa obowiązek walki, bowiem przeciwnicy nie muszą nic robić. Pomaga im w tym Konstytucja, która wprowadziła niestosowny reżim, który uległ pogorszeniu w 1997 r., co z jednej strony wymusza regionalizację, a z drugiej stwarza poważne trudności w realizacji instytucji regionów. Zatem,wobec faktu, że regionalizacja kontynentu nie istnieje, to zwolennicy procesu musieliby walczyć, gdyby chcieli regionalizacji[1291].

Samej regionalizacji oraz dyskusji w tej kwestii sprzeciwia się A. Barreto, według którego proces ten jest w Portugalii „największym oszustwem politycznym, jakie można sobie wyobrazić"[1292]. Uważa on, że dyskusja wróciła do do punktu wyjścia, „(...) partie już się poddały, prezydenci umywają ręce, Naród nie zaakceptował regionalizacji w referendum. Wiele osób zmieniło zdanie. Nic z tego nie ma znaczenia. Ci, którzy jej bronią, teraz i zawsze unikają wyjaśniania dlaczego i po co [regionalizacja], nie ujawniają nam prawdziwych celów, ograniczają się do zawsze uczciwych proklamacji. Regionalizacja jest z definicji cnotą, przenosi więcej praw dla obywateli, więcej równości dla Portugalczyków, lepsza władza, lepsza znajomość potrzeb obywateli, więcej demokracji, większy rozwój wewnętrzny,

[1289] R. Vilas-Boas Quem tem medo da regionalização,, op.cit. (online)
[1290] J.M. Cardoso, Regionalização: porquê e para quê?, op.cit., (online)
[1291] A.Candido de Oliveira Em nome da democracia: regionalização fora da Constituição, Expresso, 8.02.2024, https://expresso.pt/opiniao/2024-02-08-Em-nome-da-democracia-regionalizacao-fora-da-Constituicao-2ef09815 (3.05.2024).
[1292]A.Barreto, Regionalização… Outra vez!, op.cit. (online)

skuteczniejsze podejmowanie decyzji, mniej biurokracji... Oto lista cnót. Nic z tego nie udowodniono”[1293].

Ów swoisty dyskurs o dyskursie w sprawie regionalizacji toczy się głównie teraz, w latach 20-tych XXI wieku, gdy perspektywa jest już inna, ale nadal zawiera w sobie elementy „za” i „przeciw” utworzeniu regionów administracyjnych. Syntetycznie ujmuje te wspomniany wcześniej J. M. Cardoso traktując je jednak jako nie przedmiot, ale uzasadnienie dla pogłębionej debaty. Zdaniem eksperta “antyregionaliści opierają swoje idee na trzech zasadach: idea przewrotności – przyniesie ona skutki odwrotne do zamierzonych i pogłębi asymetrie; idea daremności – jesteśmy małym krajem, nigdy nie mieliśmy takiej tradycji; możliwość ryzyka - proces niesie ze sobą kilka niebezpieczeństw i zagrozi jedności narodowej wraz z wybuchem konfliktów”. Odpowiedź na wątpliwości i sposoby afirmacji będą musiały być umiejscowione na różnych poziomach, które będą sprzyjać i konsolidować otwartą i wyjaśniającą debatę na temat stanowisk. (...) należy zbudować solidną propozycję zdolną zmobilizować i rozszerzyć poparcie dla regionalizacji i zdobycia większości społecznej”[1294].

Ta dyskusja jest konieczna, zwłaszcza, że w XXI wieku „nie jest możliwe kierowanie państwem według zasad administracji rodem ze średniowiecza. (...) ważne jest zapewnienie, aby każdy region mógł określić własną strategię rozwoju bez konieczności przedkładania najbardziej podstawowych decyzji scentralizowanemu labiryntowi państwa. Dyskutowany jest model, który istnieje w krajach najbardziej rozwiniętych lub w najbardziej konkurencyjnych firmach. Należy (...) debatować nad najważniejszą reformą państwa od dziesięcioleci. Żadnych straszydeł, tylko racjonalnie. W społeczeństwie aspirującym do dynamiki i złożoności XXI wieku przekonanie, że wszystko musi przejść przez państwo centralne, to połowa drogi do związania kraju zacofaniem”(M.Carvalho)[1295].

Eksperci, wypowiadając się na temat potrzeby przeprowadzenia reformy wskazują na konieczność poszanowania konstytucyjnego nakazu utworzenia regionalnego szczebla władzy lokalnej, perspektywę istnienia prawdziwej pośredniej struktury władz lokalnych. posiadającej wizję subnarodową, która łagodziłaby różnicę między centralizmem a lokalizmem i rozwijała politykę na skalę ponadgminną, wykraczającą poza redukcyjną wizję gminy oraz troska o poziom rozwoju i równość regionalna (w tym obszarze od kilkudziesięciu lat mówi się o zwiększaniu szans, dowartościowaniu wnętrza, korygowaniu asymetrii, a wskaźniki tych

[1293] Ibidem
[1294] J.M. Cardoso, Regionalização: porquê e para quê?, op.cit. (online).
[1295] M. Carvalho 15 de Janeiro de 2022, A hora de discutir a sério a regionalização, https://www.publico.pt/2022/01/15/politica/editorial/hora-discutir-serio-regionalizacao-1992027 (5.09.2023).

dążeń pokazują wzrost nierówności). Należałoby zatem rozważyć, jak chce, w związku z powyższymi argumentami, ich autor J. M. Cardoso, że „regionalizacja jako planowany projekt i jako reforma państwa może być najskuteczniejszym sposobem na odwrócenie tej tendencji, może w decydujący sposób przyczynić się do usprawnienia innych polityk, które w większym stopniu zaczną uwzględniać specyfikę każdego terytorium, nadając harmonię zrównoważonemu rozwojowi w środowisku i podtrzymywanemu w konkretnej przestrzeni”[1296].

Jeśli J. M. Cardoso rozważa dlaczego i po co regionalizować, to P. Marques pyta ponadto jak to zrobić. W portugalskim kontekście, jak wspomniany ekspert podkreśla, „obrońcy zwykle argumentują, że regiony przybliżyłyby władzę do ludności i ułatwiłyby projektowanie polityk publicznych lepiej dostosowanych do każdego terytorium. Jednak choć jest to zasada, która intuicyjnie ma sens, w praktyce nie zawsze się to sprawdza. Badania wskazują, że decentralizacja sama w sobie nie ma wpływu na rozwój gospodarczy ani społeczny najbiedniejszych regionów; z wyjątkiem kontekstów, w których jakość instytucji publicznych jest wysoka. Inaczej mówiąc, decentralizacja opłaca się tylko wtedy, gdy państwo działa dobrze (...)” [1297]. Przed regionalizacją należy zatem zagwarantować poprawę instytucji, w szczególności poprzez profesjonalizację administracji publicznej i bezstronność w relacjach państwa ze społeczeństwem. Państwo naprawdę zbliży się do obywateli tylko wtedy, gdy istnieją mechanizmy zapobiegające przejęciu go przez grupy interesu. P. Marques, poddając w wątpliwość proponowany szerzej podział na 5 regionów odpowiadających obszarom interwencji Regionalnych Komitetów Koordynacji i Rozwoju, proponuje uregulowanie zasady spójności terytorialnej, co „wymusiłoby pozytywną dyskryminację gmin mniej zaludnionych i/lub uboższych pod względem inwestycji publicznych”[1298]. W tym względzie zgadza się z nim J.M. Cardoso: „Nie wystarczy mówić o spójności terytorialnej, trzeba tę spójność budować z organizacją administracyjną wspieraną na demokratycznych podstawach partycypacji obywateli, poprzez powszechne prawo wyborcze legitymizujące wybierane organy. Tak się to robi w przypadku gmin i parafii, tak trzeba będzie postępować w przypadku regionów administracyjnych”[1299].

Z kolei F. Mendes da Silva uważa, że szukamy (być może nadaremnie) rozwiązania problemów wynikających z nadmiernego centralizmu i braku spójności terytorialnej, podczas

[1296] J.M. Cardoso, Regionalização: porquê e para quê?, op.cit. (online).
[1297] P. Marques Regionalizar: porquê e como?, 27.01.2022, https://www.publico.pt/2022/01/27/opiniao/opiniao/regionalizar-1993273 (5.09.2023).
[1298] Ibidem
[1299] J.M. Cardoso, Regionalização: porquê e para quê?, op.cit. (online)

gdy nigdy nie wykazano, że problemy te można rozwiązać jedynie w przypadku regionalizacji, nie udowodniono, że bez tego nie jest możliwe posiadanie bardziej zdecentralizowanego kraju[1300]. Podobnie zdaniem A. Barreto „obrońcy regionalizacji i wszelkich jej cnót nie wspominają na przykład o tym, że niektóre z najważniejszych reform społecznych miały charakter ogólnokrajowy, jednoczący, jak np. dostęp do uniwersytetów, zabezpieczenie społeczne czy Narodowa Służba Zdrowia, że większość nowych zasobów na rozwój, dobrobyt i innowacje nie wynika z dobrodziejstw regionalizacji, ale z największego znanego przedsięwzięcia krajowego, międzynarodowego i federalnego, czyli integracji europejskiej, jej funduszy i zasad homogenizacji" [1301]. Jednak ten pierwszy przyznaje on, że nie jest wykluczone, iż dzięki regionalizacji „uda się osiągnąć model odpowiadający na obawy zarówno tych, którzy chcą zdecentralizować władzę, jak i tych, którzy chcą to zrobić poprzez wymianę organów i racjonalizację zasobów, zamiast powielać jedne nad drugimi. Ale problem, jego zdaniem, leży właśnie w tym „być może"[1302].

Specjaliści oferują zatem sugestie, których celem jest zwrócenie się do zainteresowanych stron o poważną debatę na ten temat, zanim obywatele zostaną poproszeni o prostą odpowiedź „tak" lub „nie" w tak złożonej kwestii, o niebagatelnych konsekwencjach dla przyszłości kraju[1303].

Wśród wypowiedzi ekspertów znaleźć można te afirmujące żywotność kwestii oraz wieszczące jej śmierć.

Ten ostatni pogląd prezentuje D. Pontes w opinii „Pochówek regionalizacji". Wniosek taki wyciąga on najpierw po ogłoszeniu budowy nowego lotniska na południowym brzegu Tagu, w Lizbońskim Obszarze Metropolitalnym (AML), wzmacniająca makrocefalię stolicy, podczas, gdy apel Portugalskiego Stowarzyszenia Biznesu i Stowarzyszenia Handlowego w Porto, aby nie zapomnieć o zwiększeniu przepustowości północnego portu lotniczego przeszedł niemal bez echa. Poza stolicą możliwości organizowania myślenia i wpływania na decyzje dotyczące kraju są coraz mniejsze, co w szerszym znaczeniu skutkuje „brakiem dyskursu na temat rozwoju, reszty kraju". Zdaniem autora, "Flaga regionalizacji, która (...) służyła podtrzymaniu dyskusji na temat tej nierównowagi, wydaje się definitywnie opuszczona, by wywieszać ją jedynie w momentach formalnych (...)[1304].

[1300] F.Mendes da Silva, De que falamos quando falamos da regionalização?, op.cit. (online).
[1301]A.Barreto, Regionalização… Outra vez!,op.cit. (online).
[1302] F.Mendes da Silva, De que falamos quando falamos da regionalização?, op.cit. (online).
[1303] P. Marques Regionalizar: porquê e como?, op.cit., (online)
[1304] O enterro da regionalização, David Pontes, 21.05.2024 , https://www.publico.pt/2024/05/21/opiniao/editorial/enterro-regionalizacao-2091189 (3.06.2024).

Ponadto, powolna śmierć regionalizacji była podyktowana także priorytetem, jaki PS nadała procesom decentralizacji kompetencji Regionalnym Komitetom Koordynacji i Rozwoju - przy aprobacie ANMP oraz (co jest dość podejrzane) Prezydenta M. Rebelo de Sousy. W konkluzji należy uznać, że „kraj pogodził się z utrzymaniem równowagi w obecnej sytuacji”[1305].

Z kolei przykładem tej pierwszej jest opinia przewodniczącej ANMP - L. Salgueiro pt. „Regionalizacja jest żywa” [1306]. Uważa ona, że regionalizacja jest zobowiązaniem do zapewnienia pewnej jakości i dostosowania do portugalskiej rzeczywistości, przy czym, jako „prawie ostatni w Europie, którzy to robią”, Portugalia ma tę przewagę, że „może uczyć się od partnerów, promując regionalizację zdolną do reagowania na nowe wyzwania społeczeństwa i świata”. Według L. Salgueiro „To powinien być wielki projekt narodowy, po 50 latach wolności i demokracji, kamień węgielny rozwoju kraju”. Jej zdaniem, „powiedzieć, że regionalizacja umarła, oznacza rezygnację z kraju, dalsze obserwowanie pustynnienia wnętrza (coraz bliżej wybrzeża) i poddanie się koncentracji problemów, starych i nowych, w miastach i obszarach metropolitalnych. Co gorsza, rezygnujemy z energii, woli i kreatywności tych, którzy nadal chcą patrzeć na kraj jako całość, który, gdyby był bardziej spójny, mógłby być prawdziwą przestrzenią możliwości, rozwoju i przyszłości”. Przewodnicząca ANMP podkreśla: „na każdy argument przeciwko regionalizacji można znaleźć kontrargument, historię sukcesu. Regionalizacja może – musi – być projektem mobilizującym ludzi i ich wolę. Nowy poziom zapotrzebowania na jakość rządzenia, udział obywateli, umiejętność uczynienia sumy wszystkich części czymś większym niż to, czym jesteśmy dzisiaj”. Jako imperatyw społeczny, środowiskowy, gospodarczy i polityczny,. Regionalizacja potrzebuje działań i decyzji, nie może w dalszym ciągu być „sztandarem afirmacji różnic ideologicznych, zwłaszcza że we wszystkich kręgach znajduje wielu obrońców”. Ewentualne ryzyko zostałoby zredukowane przez dojrzałość polityczną i demokratyczną, z którą w parze idzie „zdolność do korygowania, udoskonalania, budowania regionalizacji tak doskonałej, jak to tylko możliwe”[1307].

Wreszcie, zdaniem wielu ekspertów, regionalizacja już się dokonała za sprawą reformy CCDR- I.P. Kwestia CCDR w dyskursie mobilizuje ekspertów. Zainteresowanie władz usprawnianiem ich funkcjonowania budzi podejrzenia o ukrytą regionalizację, o czym była mowa w rozdziale IV, podpunkcie o dyskursie w mediach.

[1305] Ibidem.
[1306] L. Salgueiro, A regionalização está viva, op.cit. (online).
[1307] Ibidem

Wielu ekspertów zdecydowanie odrzuca możliwość, że proces taki jest „ukrytą regionalizacją", podkreślając, że jest to reorganizacja usług, która przyniesie korzyści w zakresie efektywności kierownictwa, że wszelkie działania zmieniające model podziału kompetencji pomiędzy szczebel krajowy i lokalny są sposobami pokazania zaangażowanym podmiotom publicznym i obywatelom, „jak korzystny może być poziom decyzyjny inny niż centralny" i „przeformułowanie zadań CCDR i decentralizacja uprawnień rządu na rzecz gmin to ważne kroki, dzięki którym Portugalia może później przejść w kierunku regionalizacji"[1308].

Podobnie uważa H. Dias, burmistrz Bragança, którego zdaniem „praca ta jest faktycznie wykonywana, prawdopodobnie w celu zapobieżenia prawdziwej regionalizacji", uznając jednak, że trwający proces „niekoniecznie jest regionalizacją"[1309] - „w rzeczywistości jest to koncentracja kompetencji, powiedziałbym nawet władz, które są dokonywane w pewnym podmiocie, którym w tej chwili jest CCDR i nic ponadto". Ponieważ „proces regionalizacji musi uwzględniać wiele rzeczy bardzo różnych od tego, co jest obecnie robione, co jest aktem czystej i prostej koncentracji w danym podmiocie", nie widzi on zatem restrukturyzacji Regionalnego Komitetu ds. Koordynacji i Rozwoju jako alternatywy dla regionalizacji[1310]. Taką możliwość odrzuca także J. Cravinho, który przewodniczył Niezależnej Komisji ds. Decentralizacji. Jego zdaniem Raport Komisji jednoznacznie wskazywał drogę regionalizacji, ale nie był to kierunek, w którym podążał rząd. Według Cravinho e ustawodawstwo dotyczące CCDR „nie ma z tym nic wspólnego". „To reforma pewnego rodzaju peryferyjnych służb administracji centralnej, która w niczym nie zmienia charakteru CCDR, które pozostają wyłącznie zależne od rządu"[1311].

Jest to niemożliwe także według profesora na Wydziale Ekonomii Uniwersytetu w Coimbrze, J. Reisa, z uwagi na możliwość obalenia argumentu o zwiększonej legitymizacji CCDRi: „Dlaczego przewodniczący [CCDR] wybierany przez burmistrzów jest bardziej demokratyczny niż prezydent mianowany przez rząd, który został wybrany i którego demokratycznej legitymacji nigdy nie kwestionowaliśmy? To absurd!". Ponadto, poziom

[1308] Ibidem.
[1309] Autarca de Bragança: Concentração nas CCDR é para evitar regionalização, 14.03.23, https://www.noticiasaominuto.com/pais/2250456/autarca-de-braganca-concentracao-nas-ccdr-e-para-evitar-regionalizacao (10.10.2023).
[1310] Municípios veem integração dos serviços nas CCDR como "essencial" para a regionalização, 15.12.2022, https://24.sapo.pt/atualidade/artigos/municipios-veem-integracao-dos-servicos-nas-ccdr-como-essencial-para-a-regionalizacao.(10.10.2023).
[1311] C. Soldado, Eleição nas CCDR é "um híbrido", "um erro" e "um absurdo", dizem peritos. Mas está aí, 6.08.2020, Publico.pt, https://www.publico.pt/2020/08/06/politica/noticia/eleicao-ccdr-hibrido-erro-absurdo-peritos-ai-1927185 (10.10.2023).

regionalny według J. Reiesa „nie jest sumą gmin, musi być czymś więcej”[1312]. Twierdzi on, że zasadniczo Komitety pozostają „zdekoncentrowanymi organami administracji centralnej”, posiadając funkcje „ważne w ujęciu regionalnym, ale które ograniczają się do zarządzania funduszami strukturalnymi, planowania przestrzennego i administracji samorządowej”[1313]. Profesor J. Reis postrzega wybory organu wykonawczego CCDR raczej jako „sposób na odroczenie lub zamaskowanie potrzeby regionalizacji”, zrodzony z „prawicowej kultury zrozumienia” i w konsekwencji „krok w tył, podczas gdy potrzebowaliśmy zrobić krok do przodu” [1314]. Podobnie J. M. Cardoso nazywa te działania „mistyfikacją decentralizującej nowości w postaci wyborów prezydentów CCDR, tak jakby te peryferyjne organy administracji centralnej nie były już nadzorowane przez ministerstwa posiadające odpowiednie uprawnienia interwencyjne”[1315].

Także R. Lopes, ponieważ „CCDR są całkowicie przytłoczone zarządzaniem funduszami wspólnotowymi”, i kraj potrzebuje „prawdziwego strategicznego odniesienia” dla rozwoju regionalnego” a „tej roli nie można zastąpić mozaiką w funkcji wizji ten czy tamten burmistrz”, uważa, iż nie można w tym przypadku mówić o regionalizacji. Według niego [problemu] nie da się rozwiązać poprzez utrzymanie uprawnień CCDR i zmianę modelu wyboru jej przewodniczącego” [1316].

Wreszcie J. Ferrão zauważa, że propozycja, aby „demokratyczne wybory dyrektorów wykonawczych pięciu Regionalnych Komitetów Koordynacji i Rozwoju (CCDR) przeprowadzane były przez kolegium elektorów składające się z członków izb i zgromadzeń gmin (w tym przewodniczących rad parafialnych) odpowiedniego obszaru terytorialnego” to sposób, choć złagodzony, antycypacji legitymizacji demokratycznej, możliwej do osiągnięcia jedynie dzięki instytucji regionów administracyjnych[1317]. Zdaniem eksperta zabieg ten nie przyniesie jednak korzyści zwolennikom regionalizacji - „ścieżka zatwierdzona przez rząd może przyczynić się do tego, że utworzenie regionów administracyjnych stanie się niewykonalne ze względu na reakcje, jakie może wywołać”. Są one związane z faktem, że kolegium elektorów złożone z członków izb i zgromadzeń gmin odpowiada za wybór tych, którzy będą podejmować fundamentalne dla władz lokalnych decyzje (aspekt etyczny

[1312] Ibidem.
[1313] Ibidem
[1314] Ibidem
[1315] J.M. Cardoso, Regionalização: porquê e para quê?, op.cit. (online).
[1316] C. Soldado, Eleição nas CCDR é “um híbrido”, “um erro” e “um absurdo”, dizem peritos, op.cit. (online)
[1317] J. Ferrão, Regionalização: as duas linhas vermelhas, , 29.02.2020, https://www.publico.pt/2020/02/29/politica/opiniao/regionalizacao-duas-linhas-vermelhas-1905932 (10.10.2023).

i polityczny związany z zakresem przyznanej władzy). Także to, że część wybranych przewodniczących CCDR to byli burmistrzowie, co w oczach opinii publicznej może stać się źródłem partyjnego faworyzowania. Wreszcie, ich wybór przez wyłącznie lokalne kolegium elektorów przyczyni się do pogłębienia przepaści pomiędzy nimi, samorządowcami oraz obywatelami. Może to znacznie utrudnić bądź uniemożliwić dyskusję o regionalizacji administracyjnej. Proponuje on jednak ponowne przemyślenie propozycji wyboru dyrekcji wykonawczych CCDR w sposób autonomiczny, wykorzystując czas do powstania regionów administracyjnych, do odpowiedniego zorganizowania zdekoncentrowanych służb bezpośredniej administracji państwa w skali regionalnej oraz uruchomienia publicznej debaty na temat regionalizacji”[1318].

Są także i tacy eksperci, według których „reorganizacja służb administracji centralnej może później, zgodnie z dokonaną oceną, doprowadzić do regionalizacji lub nie”[1319]. Sami członkowie Regionalnych Komitetów Koordynacji i Rozwoju zdają się upatrywać w CCDR zalążków regionalizacji. I. Damasceno z CCDR Centrum podkreśliła, że instytucja „będzie odgrywać bardzo ważną i zasadniczą rolę w artykułowaniu i koordynowaniu wszystkiego, co polityczne w regionie. Najwyraźniej osiągnięto to poprzez regionalizację. To, co mamy teraz, to najbliższe regionalizacji”[1320]. Natomiast zdaniem wiceprezes CCDR Alentejo (A. Reis Costa), proces usprawniania zdekoncentrowanych organów administracji będzie skutkować „większą odpowiedzialnością za regiony, większą odpowiedzialności za terytoria, niezależnie od tego, czy nazywa się to regionalizacją, czy nie”, ale według niego „regionalizacja będzie skutkiem procesu decentralizacji kompetencji Regionalnych Komitetów Koordynacji i Rozwoju[1321]. Inny członek władz CCDR uważa, iż w tej kwestii zastosowanie znajduje powiedzenie „jeśli nie masz psa, polujesz z kotem” - nie ma wprawdzie regionu administracyjnego, za to utworzony będzie „instytut publiczny, który obejmie usługi na poziomie regionalnym, będzie miał zdolność koordynacji i sprawi, że będą działać w tym samym kierunku, będzie miał zdolność do budowania regionu w sposób przemyślany, ale nie jest on administracją regionu”[1322].

Nikt zatem nie stwierdza z całą pewnością, że CCDR to nowe regiony. Nawet w opinii gminy Ferreira, wyszczególnionej w raporcie CID (wspomniano o tym wcześniej), ta tzw,

[1318] Ibidem
[1319] Municípios veem integração dos serviços nas CCDR como "essencial" para a regionalização, op.cit., (online)..
[1320] Processo de descentralização para CCDR's será decisivo para futura regionalização ..., op.cit., (online).
[1321] Ibidem.
[1322] Ibidem.

pentaregionalizacja, jak podkreślono, „została faktycznie zinstytucjonalizowana, w praktyce (...) po referendum w 1998 r.: potajemnie, systematycznie, poza konstytucyjnymi ramami podejmowania decyzji, w celu stworzenia faktu dokonanego, aby było to nieuniknione”[1323]. Komisja ujęła i upubliczniła tą opinię jako element dyskursu w kwestii regionalizacji administracyjnej.

Jednak, wobec faktu, że dekret z mocą ustawy nr 27/2020 dotyczący wyborów organów wykonawczych CCDR wspomina o „drugim momencie”, w którym „zdekoncentrowane usługi o charakterze terytorialnym” zostaną włączone do CCDR w obszarach takich jak „m.in. edukacja, zdrowie, kultura”, ale nie określa, konkretnej daty, specjalista od geografii, J. Ferrão zauważa, że może to zostać potraktowane jako „pośredni” krok w stronę regionalizacji” dając argument tym, którzy nazywają to rozwiązanie „ukrytą regionalizacją”. Twierdzi jednak, że samo rozwiązanie „łączy PSD i PS, co tylko udowadnia, że nie jest to regionalizacja”[1324].

E. Mendes da Silva wskazuje na CCDR jako ryzyko polegające na tym, że PS i PSD postrzegają regionalizację jedynie jako szansę wzmocnienia swojej hegemonii w kraju, zaś teatr „wyborów” przewodniczących CCDR, rozstrzygniętych za kulisami przez obie partie (jako wstęp do regionalizacji), pokazuje, że niebezpieczeństwo jest realne i nazywa on „demokratycznym oszustwem”[1325].

Obok wybranych i przedstawionych powyżej opinii, dość zwięzłych, znaleźć można szersze opracowania. Na uwagę zasługują w szczególności dwa z nich: autorstwa C. de Brito pt. „Regionalizacja: Kwestia odwagi” i A. Barreto „Przeciw regionalizacji”.

Pierwszy z nich utrzymuje, iż regionalizacja wymaga odwagi, by zmierzyć się z koniecznymi zmianami oraz otworzyć na złożoność rzeczywistości[1326]. Diagnozuje on w Portugalii „starą i dobrze znaną sytuację wielu organizacji, które nie są w stanie realizować nowej, dostosowanej do nich polityki w nowych realiach, po prostu zmieniają one struktury, przekonani, że to one rozwiążą problem („Stare wino w nowych butelkach”). Można powiedzieć, że problem ma charakter głęboko kulturowy w koncepcji kultury rozumianej jako „zestaw reakcji, jakie grupa ludzka wykazuje na wyzwania, którym jest poddawana”. Portugalia, cytując E. Lourenço, to „zwarta tkanka historyczno-społeczna, (...) rodzina z ośmioma lub więcej wiekami wspólnego pożycia, wspólne drzewo genealogiczne, które nie czuje lub ledwo się w sobie zgadza na zróżnicowanie i wykazuje obojętność w związku

[1323] Regionalizacao Moderada,op.cit., 4.9, 4.10, s. 9-10,.
[1324] C. Soldado, Eleição nas CCDR é “um híbrido”, “um erro” e “um absurdo”..., op.cit. (online).
[1325] F. Mendes da Silva, De que falamos quando falamos da regionalização?, op.cit. (online).
[1326] C. de Brito, Nos e a regionalização, op.cit., s. 37

z wybuchem autonomii życia indywidualnego, który przyniosły dopiero narodziny i rozwój miast burżuazyjnych."[1327]. Zatem, za B. Sousa Santosaem, C. de Brito stwierdza, że „kultura portugalska – mało zróżnicowana w porównaniu z innymi kulturami o niewielkiej wewnętrznej jednorodności – ma formę granicy i to właśnie ta forma ją definiuje, pomiędzy acentryzmem a kosmopolityzmem". Jednak dyskurs dotyczący regionów koncentruje się na rozwoju, bez definiowania go kulturowo i nawet bez uwzględnienia jego większych uwarunkowań – środowiska fizycznego i środowiska kulturowego (ludzi). Dlatego kładzie się nacisk na fakt, że nie są to organy polityczne, ale raczej administracyjne. De Brito wyjaśnia, że „w zakresie wyobraźni zbiorowej utrzymana została perspektywa imperium, grupy narodów skupionych w stolicy. Regiony zaczęły więc w pewnym sensie prezentować się jako alternatywa dla uprzednio istniejących kolonii. Po upadku imperium nie brano pod uwagę nowego podziału władzy i jej różnych form, koncentracja wszystkich sił utrzymywała się w tym samym miejscu, w tym samym mieście, w stolicy. Systematycznie zapobiegano oddzieleniu centrum politycznego od centrum ekonomiczno-finansowego. W Portugalii, małym kraju łatwo było o policentryczny podział różnych sił, łatwo kontaktujących się ze sobą dzięki zwiększonym możliwościom komunikacyjnym. Jednak struktura piramidalna została utrzymana, a struktura sieciowa nie została wdrożona. Kraj nie funkcjonuje prawidłowo. Szansą na zmianę jest regionalizacja, która „jako jedyna alternatywa dla obecnej sytuacji staje się drzwiami wyjściowymi, pozwala odważyć się na złożoność i zmiany"[1328]. Konieczne jest jednak spełnienie pewnych warunków. W pierwszej kolejności „musi nastąpić czas zniszczenia, czyli poczucie, że to, co dobrze sprawdzało się wczoraj, dziś już nie działa, następnie zaś czas budowy, w którym jedynie wola polityczna, wsparta zasadami etycznymi i filozoficznymi, może zapewnić niezbędne wskazówki na poziomie społeczeństwa, tak aby to, co nie działa, można było zastąpić. Jest to szansa na afirmację nowych zasad i nowych wartości, bez tworzenia pustki po zmianach, do których dąży się bez zasad i bez wartości".

Region jako społeczeństwo pośrednie, mniejsza jednostka społeczna, zdaje się - według de Brito - wpisywać w ewolucję filozofii politycznej skupiającej się na wartościach moralnych i podstawowych instytucjach spójności społecznej, stanowiąc tym samym obiektywny wyraz „woli politycznej, wspartej zasadami etycznymi i filozoficznymi"[1329]. Podobnie musi stać się z modelem rozwoju, jakim mają podążać regiony. Poprzedni model się nie sprawdził, konieczne jest zatem zbudowanie nowego paradygmatu rozwoju. Warto go upatrywać

[1327] Ibidem, s, 38.
[1328] Ibidem, s.41.
[1329] Ibidem, s. 42.

w zarządzaniu regionem. Kultura jako narzędzie informacji i komunikacji ostatecznie kształtuje rozwój. Regionalizacja w Portugalii musi być dopasowana do kulturowego charakteru państwa, rozwój musi uwzględniać tożsamość. Nawet, jeśli wydaje się to utopią, to jest ona lepsza niż skrajny pragmatyzm, warto zaryzykować i być jak to ujął A. Touraine aktorami własnej historii, a nie tylko jej konsumentami.

Treść pojęcia rozwoju musi być przy tym znacznie szersza niż zwykła mnogość dóbr materialnych. Rozwój oznacza także udział obywateli w decyzjach, które ich dotyczą. Partycypacja staje się łatwiejsza, im bliżej obywatela znajdują się organy podejmujące działania w jego imieniu. Ostatecznie największy rozwój w tym kryterium nastąpi w demokracji bezpośredniej [1330]. Właśnie tej formie rozwoju najbardziej sprzeciwia się machina biurokratyczna, przyzwyczajona do „czytania" norm i praw pochodzących z najwyższych warstw hierarchii. Osiągnięcie tego celu wiąże się z ogromnymi trudnościami, jeśli nie niemożliwością, bez istnienia pośredniego szczebla politycznego pomiędzy poziomem centralnym i lokalnym. Szczebel ten w decydujący sposób przyczyni się do zmniejszenia sztywności dotychczasowej struktury administracji publicznej i przyczyni się do jej sprawności.

Regiony administracyjne zatwierdzone przez Zgromadzenie Republiki, zdaniem C. de Brito, „stanowią rozwiązanie pozbawione wielkości, rozwiązanie zaściankowe", przynajmniej w porównaniu do sąsiedniej Hiszpanii, Reforma na taką skalę nie może powodować poważnych zmian w jakiejkolwiek już istniejącej strukturze zalążkowej jak portugalska. Celem reformy w Portugalii jest dostosowanie szeroko pojętej administracji kraju do aktualnej konfiguracji małego i położonego w krańcu Europy terytorium na Półwyspie Iberyjskim, z bardzo pilnym celem rozwoju, w kontekście kultury europejskiej i zglobalizowanej gospodarki na poziomie globalnym. Gdyby tylko o rozwój chodziło, to struktura pięciu Komitetów Koordynacyjnych byłaby idealna dla utworzenia regionów administracyjnych zdaniem C. de Brito, jednak trzeba także uwzględniać tożsamość kulturową ludności. Zatem, ""regionalizacja nie może być procesem trywializacji uniwersalnego modelu kulturowego, w którym wszędzie powtarzane są te same rozwiązania tych samych problemów, normalizującym wszystkich ludzi i wszystkie miejsca, ani żadnym procesem mimikry pierwotnej i podrzędnej. Musi ona być także skutecznym środkiem reagowania na prawdziwe wyzwanie dzisiejszych czasów: Należy umiejętnie połączyć teorie ekonomiczne, ekonomię,

[1330] C de Brito, Outra vez a regionalização. Outono de 1998, C. de Brito, Regionalização: uma questão …, op.cit. s.55.

technologię, rozwój materialny, naukę i wartości własnej kultury z innymi siłami, takimi jak sztuka, humanistyka, filozofia, religia, edukacja i duchowość”[1331].

W innym z tekstów C. de Brito rozważa regionalizację administracyjną jako prowokację wobec administracji centralnej[1332]. Zdaniem eksperta „regiony administracyjne powinny stanowić niezbędną dźwignię prawdziwej reformy aparatu administracyjnego państwa. Po ich utworzeniu będzie można otworzyć skuteczną ścieżkę decentralizacji, podjętą z nowym sposobem myślenia: tylko to, czym w żadnym wypadku nie da się zająć w centrum lub na górze, zostanie rozwiązane na peryferiach lub u podstawy. Byłaby to decentralizacja jako prowokacja wobec majestatycznej fasady administracji publicznej, bowiem przy regionalizacji, zdaniem C. de Brito, doszłoby do bezpośredniej konfrontacji pomiędzy dwoma rodzajami zarządzania „sprawami publicznymi”[1333]. Administracja Centralna, gdzie wymiar administracyjny często pokrywa się z komponentem politycznym, zaczęłaby walczyć o swoją ciągłość normatywną i legalistyczną, z kolei administracje regionalne, nowe i dynamiczne, „młodsze, zmotywowane, nie zrutynizowane i mniej przystosowane”, byłyby ukierunkowane na „regionalny rozwój społeczno-gospodarczy oraz na wymierne cele”, dysponowałyby legitymizacją polityczną, jaką zapewniłaby im regionalizacja. Po prowokacji obu „styli”, normatywnego i zarządczego, następowałaby „trwała prowokacja kompetencyjna, uzasadniona szczerą akceptacją zasady pomocniczości”. Byłoby to z korzyścią dla ogólnego usprawnienia całej Administracji Publicznej.

W tekście „Regionalizacja po raz kolejny”, tuż przed referendum C. de Brito zadeklarował, że zagłosuje na „nie” w obu pytaniach, ponieważ uważa, że „ta” regionalizacja jest niewłaściwa dla Portugalii pod względem czasu i formy. Krytykuje on brak właściwej krajom demokratycznym dyskusji, przeniesienie jej ciężkości ze środków ścisłych na szerokie wartości lub kompleksowe cele. Teraz stawką jest wyłącznie droga, a nie cel. Mówi on: „Nie ma jednej ścieżki, ani jednej myśli. (...) Należy domagać się od wszystkich i wszystkich wolnej i otwartej debaty, w której uwydatnione zostaną wszystkie możliwe strategie polityczne umożliwiające osiągnięcie przedmiotowych celów” [1334]. Tymczasem, debatuje się nad samoistną wartością regionalizacji jako formy „demokratycznej decentralizacji administracji publicznej”, mimo że jest ona wpisana w Konstytucję, i jej postaci - tej i tylko tej regionalizacji (modelu).

[1331] Ibidem, s. 59.
[1332] C. de Brito, Regionalização por vocação ou provocação. Primavera de 1998, w: C. de Brito, Regionalizaçao: uma questao…., op.cit., s. 45-47.
[1333] Ibidem.
[1334] C. de Brito, Outra vez a regionalização. Outono de 1998, op.cit., s. 49-59.

Z kolei A. Barreto neguje potrzebę regionalizacji w ogóle. Proces nazywa niebezpieczną fikcją polityczną. Według niego jest to „sztuczne rozwiązanie problemu, który nawet nie istniał. Jeśli będzie kontynuowana, regionalizacja może w mniej lub bardziej krótkiej perspektywie wprowadzić bardzo niebezpieczną dynamikę fragmentacji państwa. Może doprowadzić do powstania odśrodkowych sił politycznych, kulturowych i gospodarczych w państwie istniejącym od wieków i charakteryzującym się silną spójnością wewnętrzną. Może przekształcić Portugalię w prawdziwą mozaikę, całkowicie rozerwaną w porządku wewnętrznym i pozbawioną szczególnego ciężaru w porządku zewnętrznym, czy to europejskim, czy światowym". Zatem, „nic nie uzasadnia, dziś tak jak dawniej, podziału terytorium kontynentalnego na regiony polityczno-administracyjne, w których skład wchodzą wybierane zgromadzenia regionalne i własne rady regionalne, niezależnie od niejasności i niewielkiego stopnia przyznanej im autonomii, jaki im przypisać", (...). Nie odpowiada to żadnej potrzebie autonomii politycznej, gospodarczej i kulturalnej wyrażanej przez ludność. Nie ma to uzasadnienia historycznego. Nie opiera się na wyraźnie określonych różnicach o charakterze geograficznym, etnicznym lub religijnym. (...) Nie ma tradycji administracji regionalnej". W odróżnieniu od C. de Brito, który mówi o odwadze, cytując E. Lourenço uważa on, że „w cieniu realnej i mało kwestionowanej potrzeby decentralizacji i dekoncentracji administracyjnej – igramy z ogniem i kusimy diabła" [1335] . Decentralizacja władzy i dekoncentracja usług niekoniecznie muszą przechodzić przez regionalizację polityczno-administracyjną. To, zdaniem eksperta, „najbardziej nieprzejednani obrońcy trwającego procesu regionalizacji próbowali zaszczepić w elektoracie pogląd, że regionalizacja i decentralizacja są w zasadzie synonimami i że właśnie z tego powodu decentralizacja w Portugalii nie może nastąpić bez regionalizacji. Co jest oczywiście nieprawdą. Od ponad dwóch dekad w tym kraju panuje decentralizacja. Władze lokalne są najprawdziwszym wyrazem tej decentralizacji, szczególnie w podwójnej perspektywie bliższej odległości między wyborcami a wybranymi urzędnikami oraz efektywnego demokratycznego udziału ludności w definiowaniu polityk publicznych mających na celu rozwiązywanie ich wspólnych problemów lokalnych i codziennych[1336].

Według A. Barreto regionalizacja nie jest najwłaściwszym sposobem na stworzenie bardziej racjonalnej, skutecznej i odbiurokratyzowanej zdecentralizowanej administracji, „to nawet najbardziej leniwy i niebezpieczny sposób". Jest on w pewnym sensie prawdziwym

[1335] A.Barreto, Contra regionalização, op.cit., s.8.
[1336] Ibidem, s. 51-52.

wyznaniem niemocy, uznaniem niezdolności kolejnych demokratycznych rządów (i nie tylko obecnego) do promowania poważnej i głębokiej reformy państwa, zdolnej do modernizacji, odbiurokratyzowania, dekoncentracji i decentralizacji swoich struktur i władzy. Jest to jednak również niebezpieczne, ponieważ trwający proces regionalizacji jest właśnie rodzajem leczenia, które choć ma na celu wyleczenie pacjenta, niesie ze sobą ryzyko spowodowania jego śmierci w wyniku wyleczenia"[1337].

Na wszystkie pytania w dyskursie regionaliści zdaniem A. Barreto, „odpowiadają na poziomie czysto teoretycznym, abstrakcyjnym i generalistycznym, demagogicznie odwołując się do konieczności „pogłębiania demokracji", z ustami pełnymi „europejskich przykładów" i, co do zasady, nie szczędząc przeciwnikom regionalizacji epitetów: centraliści, reakcjoniści, nacjonaliści, jakobini, napoleończycy, czy lizbońscy pseudointelektualiści!" [1338]. Z tego powodu są oni "wilkami w owczej skórze". Ton przemówienia zwolenników regionalizacji (głównie z PS) zmieniał się w zależności od bieżącej sytuacji politycznej i w zależności od wygody. Autor przytacza ich sprzeczne wypowiedzi, wytyka nieścisłości, wskazuje konsekwencje ewentualnych praktycznych działań. Lista samych zalet regionalizacji administracyjnej jest jedynie demagogią, nic z tego nie może zostać udowodnione. W rzeczywistości proces rozbije kraj, przyniesie korupcję, biurokrację nową klasę polityczną oraz wzrost kosztów funkcjonowania państwa[1339].

Głos obu ekspertów wpisuje się w jakiś sposób w racje stron dyskursu. O ile jednak C. de Brito postuluje jakieś zmiany, przystosowujące państwo do nowej zmieniającej się rzeczywistości, zachęca do odważnych działań, A. Barreto proponuje pozostać w bezpiecznej strefie i nie dokonywać radykalnych zmian. Dostrzega on konieczność reform, ale nie jest to droga regionalizacji administracyjnej. To stanowisko podtrzymują oni nieprzerwanie od lat 90-tych XX w.

Od tego czasu sytuacja uległa zmianie, zwłaszcza ta gospodarczo - społeczna. W programie Portugalia ma głos: „Regionalizacja tak czy nie?" w 2022 r. J. Oliveira Martins z OECD mówił, iż „reformy są trudne, ale ostatecznie albo się je przeprowadza, albo nie. Jeżeli tego nie zrobimy, pozostaniemy w pewnym stopniu przy status quo, ale nie możemy skutecznie oczekiwać cudu w zakresie procesów rozwojowych[1340]. Twierdzi on, że pod koniec lat 90- tych XX w. Portugalia nadal miała potencjał do wzrostu, do zwiększenia efektywności administracji

[1337] Ibidem, s.9.
[1338] Ibidem, s.12.
[1339] Ibidem, s.52.
[1340] Fala Portugal, Região Sul, https://regiao-sul.pt/nacional/regionalizacao-em-portugal-sim-ou-nao/601909 (5.05.202).

i nie uważano, że potrzeba regionalizacji jest aż tak nagląca. Obecnie te siły konwergencji, które zatrzymały się wówczas w Portugalii szkodzą krajowi, jego rozwojowi i nie można utrzymywać takiego stanu rzeczy.

Remedium w tej sytuacji, według A. Candido de Oliveira, jest usunięcie zapisu o obowiązku utworzenia regionów administracyjnych z konstytucji. Proponuje on zmienić brzmienie przepisu na stwierdzające, iż regiony „mogą zostać utworzone". Uważa on, iż ten przymusowy charakter stanowi przyczynę, dla której implementacja jeszcze się nie dokonała. Reżim konstytucyjny nie sprzyja wdrożeniu reformy. Przywołując francuski przykład regionalizacji, ekspert ma nadzieję, że mogłoby to stać się w Portugalii, przy politycznej woli sił politycznych (w co sam wątpi). Obecny system, jednocześnie ustanawiający obowiązek przeprowadzenia regionalizacji i uniemożliwiający realizację tego zapisu, jest niedemokratyczny. Dla dobra demokracji obowiązek ten powinien zostać usunięty z ustawy zasadniczej[1341].

W tym momencie klimat wydaje się być bardziej sprzyjający regionalizacji, a w zasadzie dyskusji o procesie, o modelu, o możliwych następstwach. Istnieje konieczność porozumienia się w tej materii, pewna odwaga, by dokonać zmian nawet, jeśli wiążą się z ryzykiem. Potrzebna jest jednak ciągła dyskusja, niepowiązana z cyklem politycznym. Środowiska akademickie nie wydają się być zainteresowane rzetelnymi badaniami, wymianą zdań, pomysłów, debatą prowadzącą do konkretnych propozycji, które mogłyby przekonać polityków wszystkich opcji i przysłużyć się procesowi usprawnienia państwa w ogóle. Konferencje tematyczne, przedsięwzięcia na wzór Niezależnej Komisji do spraw Decentralizacji byłyby dobrym początkiem. Wydaje się, ze tym, co stoi na przeszkodzie, jest obawa że wysiłek, zniweczą decydenci polityczni poprzez brak woli i partykularne polityczne interesy.

Aktualne jest stanowisko D. Gameira Francisco, iż regionalizacja, „(...) nie pozwala na ostateczne stwierdzenia, lecz jedynie na diagnozę sprzeczności, jakim została poddana. Jak można określić coś, co jest bardziej nieokreślone niż kiedykolwiek? Jak można skomentować projekt, w przypadku którego postęp był większy dzięki impasom i opóźnieniom niż faktycznemu postępowi? Jeśli można wyciągnąć jeden wniosek, jest on taki, że burzliwe istnienie regionalizacji w Portugalii zakończyło się na rozdrożu"[1342].

[1341] A.Candido de Oliveira Em nome da democracia: regionalização fora da Constituição..., op.cit. (online).

[1342] D. Gameira Francisco, Regionalização: Das Coisas Da Lógica À Lógica Das Coisas, nº 120 Junho, 1998, https://estudogeral.uc.pt/bitstream/10316/11012/1/Regionaliza%c3%a7%c3%a3o%20das%20coisas%20da%20l%c3%b3gica%20%c3%a0%20l%c3%b3gica%20das%20coisas.pdf (1.05.2023).

ROZDZIAŁ 5
INSTYTUCJONALNE PRÓBY IMPLEMENTACJI REZULTATÓW DYSKURSU

5.1. Przeobrażenia prawne w procesie regionalizacji administracyjnej oraz w zakresie struktury organizacyjnej regionów

Różnorodność i ewolucja poglądów na regionalizację administracyjną w kontynentalnej części Portugalii bez wątpienia znajduje odzwierciedlenie we wszelkich zmianach, jakie miały miejsce w odniesieniu zarówno do samego procesu (art. 256-257 obecnej ustawy zasadniczej), jak i struktury proponowanych regionów administracyjnych. Znalazły one wyraz w kolejnych rewizjach Konstytucji III Republiki Portugalskiej z 1976 r. W latach 1982[1343], 1989[1344], oraz 1997[1345].

Pierwsza zmiana konstytucji w 1982, na mocy art. 193 zmieniła zapisy art. 256 (Instytucja regionów), który pierwotnie przewidywał, że regiony zostaną ustanowione jednocześnie, przy czym statut regionalny może ustanowić zróżnicowanie co do ustroju mającego zastosowanie do każdego z nich (1), Powierzchnia regionów musi odpowiadać regionom planowania (2), oraz konkretna instytucja każdego regionu będzie zależała od pozytywnego głosowania większości zgromadzeń gminnych, które reprezentują większość ludności obszaru regionalnego (3). W mocy utrzymano jedynie zapis ustępu 3, natomiast treść ustępów 1 i 2 otrzymały brzmienie:

- 1. Regiony są tworzone jednocześnie, po wysłuchaniu zgromadzeń gminnych, a ustawa może ustanowić zróżnicowanie co do ustroju mającego zastosowanie do każdego z nich.
- 2. Obszary regionów administracyjnych i regionów planowania muszą być zgodne.

Uwagę zwraca, iż utworzenie regionów administracyjnych musi poprzedzić proces konsultacji ze zgromadzeniami gmin. Sam proces, symultaniczny w założeniu i oparty o referendum organiczne (decyzja w rękach organów stanowiących gmin) jeszcze nie doznał żadnych daleko idących przeobrażeń, poza wprowadzeniem wymogu uprzednich konsultacji z samorządem gminnym.

[1343] Lei Constitucional n.º 1/82, de 30 de setembro, Diário da República n.º 227/1982, Série I de 1982-09-30, s. 3135 - 3206.
[1344] Lei Constitucional N.º 1/89 De 8 De Julho Segunda Revisão Da Constituição, Diário Da República - I Série. Assembleia Da República. —. N.° 155 8-7-1989
[1345] Lei Constitucional n.o 1/97 de 20 de Setembro Quarta revisão constitucional A Assembleia da República

Siedem lat później, w 1989 r, druga rewizja ustawy zasadniczej przyniosła zmianę numeracji artykułów w akcie. Nastąpiło rozdzielenie artykułu 256[1346], w wyniku którego ustęp 1 stał się osobną jednostką redakcyjną - art. 255 z tytułem "utworzenie legalne" (criação legal), zaś ustęp 2 wypełnił treść art. 256 o tytule utworzenie konkretne (instituição em concreto)[1347]. Zmieniono także brzmienie zapisów:

- Artykuł 255: Regiony administracyjne są tworzone jednocześnie, na mocy prawa, które określa odpowiednie uprawnienia, skład, kompetencje i funkcjonowanie ich organów, z możliwością ustanowienia zróżnicowania co do reżimu mającego zastosowanie do każdego z nich.

- Artykuł 256: Konkretna instytucja każdego regionu administracyjnego, która zostanie ustanowiona ustawą, zależy od ustawy przewidzianej w poprzednim numerze i od pozytywnego głosowania większości zgromadzeń gminnych, które reprezentują większość ludności obszaru regionalnego.

Wyraźnie wskazano na dwa etapy procesu - utworzenie prawne i rzeczywiste (konkretne), z udziałem organów stanowiących gmin jako reprezentantów ludności (referendum organiczne). Utrzymano wymóg symultaniczności oraz ustawowego uregulowania ustroju organów tego szczebla, dopuszczając ewentualne różnicowanie ich funkcjonowania.

Uwieńczeniem działań zmierzających do zmiany zapisów konstytucyjnych dotyczących procesu utworzenia władzy lokalnej na poziomie regionu administracyjnego były te wprowadzone rewizją Ustawy zasadniczej z 1997 r.[1348].

Zmiana brzmienia ustępu pierwszego w artykule 256 wprowadzała instytucję referendum jako sposobu podejmowania decyzji w sprawie utworzenia regionów administracyjnych w kontynentalnej części Portugalii[1349]. Stanowił on dokładnie (o czym była już mowa wcześniej, ale w tym miejscu wydaje się konieczne przywołanie tego artykułu), iż „ustanowienie konkretne regionów administracyjnych poprzez przyjęcie ustawy tworzącej poszczególne regiony, jest uzależnione od ustawy przewidzianej w artykule poprzednim oraz od zatwierdzenia w drodze głosowania przez większość obywateli posiadających prawo wybierania, którzy wezmą udział w bezpośredniej konsultacji o zasięgu ogólnopaństwowym i dotyczącej każdego z terytoriów regionalnych". Użyto sformułowania „bezpośrednia

[1346] Zob. art. 161 rewizji konstytucji z 1989 r., s. 2734 (20).
[1347] Ibidem, art. 162, s. 2734 (20).
[1348] Zmiana konstytucji z 1992 r. nie objęła problematyki regionów administracyjnych.
[1349] Zob. art. 175 ustawy Lei Constitucional n.º 1/97 de 20 de Setembro Quarta Revisão Constitucional Diário da República n.º 218/1997, Série I-A de 1997-09-20, páginas 5130 - 5196.

konsultacja" wskazując na zasięg krajowy (ogólnopaństwowy) oraz regionalny (każdego z terytoriów regionalnych).

Wówczas też dodano do tego artykułu ustęp 2 i 3 w następującym brzmieniu

● Ust. 2. Jeżeli większość obywateli posiadających prawo wybierania uczestnicząca w głosowaniu nie odpowie pozytywnie na pytanie o zasięgu ogólnopaństwowym dotyczące konkretnego ustanowienia regionów administracyjnych, odpowiedzi na pytania dotyczące każdego z regionów nie pociągają za sobą żadnych skutków.

● Ust. 3. Konsultacja obywateli posiadających prawo wybierania przewidziana w ustępach poprzednich odbywa się w warunkach i na zasadach określonych w ustawie organicznej, na podstawie decyzji Prezydenta Republiki podjętej na wniosek Zgromadzenia Republiki, przy czym postanowienia art. 115 stosuje się odpowiednio.

Sformułowanie przepisu ustępu 2 jest nieco trudne do jednoznacznej interpretacji. Wydawać by się mogło, że chodzi o zgodę na ustanowienie regionów w ogóle - utworzenie legalne, ale to już miało miejsce ustawą z 1991 r. Ustawa ta była warunkiem dla wdrożenia etapu konkretnej implementacji. Zatem zgoda ta jest niejako udzielana w referendum ogólnokrajowym po fakcie, od tej zgody zależy, czy akt ten będzie miał moc obowiązującą, co zależy od akceptacji rzeczywistego utworzenia regionów, dla których będzie ona ramą określającą strukturę i kompetencje.

Ustęp 3 ma znaczenie o tyle, że odsyła do ustawy regulującej problematykę referendum (a w tej referendum w sprawie utworzenia regionów administracyjnych zajmować miało wyodrębnione i wyeksponowane miejsce) oraz - w kwestiach nie uregulowanych - do art. 115 Konstytucji. Miało to pewne następstwa dla procesu z uwagi na regulacje ustawowe konkretyzujące konsekwencje wymogu frekwencji w referendum, o czym ustawa zasadnicza nie mówi, ograniczając się do konieczności pozytywnej odpowiedzi na pytanie o zasięgu ogólnonarodowym większości obywateli uczestniczących w głosowaniu (jako warunek dla akceptacji każdego z regionów).

Niemal dwie dekady zajęło zatem Portugalczykom skonkretyzowanie wymogów procesu regionalizacji administracyjnej kontynentalnej części kraju. Zmiana była diametralna - od jedynie symultanicznego utworzenia, w drodze referendum organicznego, a więc decyzją władz gminnych i jedynie po (od 1982 r.) uprzednich konsultacjach do dwuetapowego procesu z bezpośrednim głosowaniem o zasięgu ogólnokrajowym i regionalnym.

Przeobrażenia dotyczyły także struktury i funkcjonowania planowanych regionów administracyjnych. Były one dziełem głównie rewizji konstytucyjnej z 1997 r., ale i wcześniejsze wniosły nieco zmian do pierwotnego obrazu regionów.

Nakreślona w tekście pierwotnym Konstytucji struktura tego szczebla władzy lokalnej obejmowała Zgromadzenie Regionalne (Assembleia Regional), Komitet Regionalny (Junta Regional), Radę Regionalną (Conselho Regional) uregulowane w ówczesnych artykułach 258-261. Obrazu regionu administracyjnego dopełniało istnienie "wraz z regionem" przedstawiciela Rządu (art. 262), powoływanego przez Radę Ministrów, którego kompetencje wykonywane są również z istniejącymi na danym obszarze gminami.

O ile rewizja konstytucyjna z 1982 r. pozostawiła tę strukturę bez zmian, o tyle ta z roku 1989 usunęła Radę Regionalną - z art. 258 (zbiorczo wymieniającego organy regionalnego szczebla władzy lokalnej) i 261 traktującego o samej Radzie Regionalnej [1350]. Zgodnie z Konstytucją miała ona być organem doradczym regionu, którego skład zostanie określony ustawą w celu zapewnienia odpowiedniej reprezentacji organizacji kulturalnych, społecznych, gospodarczych i zawodowych istniejących na danym obszarze. Nieprzypadkowo zbiegło się to w czasie z dość szeroko zakrojoną reformą Regionalnych Komitetów Koordynacji, w strukturach których zaczęły funkcjonować także Rady Regionu (Conselho da Região) jako ciała doradcze[1351]. Istnienie Rady Regionalnej jako ciała konsultatywnego regionu i CCR wprowadzałoby chaos dublując funkcje - priorytet przyznano zatem regionalnej instytucji administracji rządowej.

W tekście pierwotnym (art. 159), w skład Zgromadzenia Regionalnego, oprócz przedstawicieli wybieranych bezpośrednio przez obywateli, mieli wchodzić także członkowie wybierani przez zgromadzenia gminne, w mniejszej liczbie. Zapis ten został zmieniony w 1989 r. , następnie zaś w 1997 r. (tabela 25)

[1350] Zob. Lei Constitucional N.º 1/89 De 8 De Julho Segunda Revisão Da Constituição, Diário Da República - I Série. Assembleia Da República. —. N.° 155 8-7-1989.
[1351] Decreto-Lei n.º 260/89, de 17 de agosto, Diário da República n.º 188/1989, Série I de 1989-08-17, s. 3312 - 3332 art. 3.1b.

Tabela 25 Zmiana przepisów dotyczących Zgromadzenia Regionalnego w rewizjach konstytucyjnych

1976	1989	1997
w skład Zgromadzenia Regionalnego, oprócz przedstawicieli wybieranych bezpośrednio przez obywateli, mieli wchodzić także członkowie wybierani przez zgromadzenia gminne, w mniejszej liczbie	Zgromadzenie regionalne składa się z członków wybieranych bezpośrednio przez obywateli zarejestrowanych na terenie danego regionu oraz z członków, w mniejszej liczbie niż członkowie wybrani w systemie reprezentacji proporcjonalnej i metodą najwyższej średniej Hondta , przez kolegium elektorów, składające się z członków zgromadzeń gminnych na tym samym terenie, wybranych w wyborach bezpośrednich.	Zgromadzenie regionalne jest organem deliberatywnym regionu i składa się z członków wybieranych bezpośrednio oraz członków, w mniejszej liczbie niż ci wybierani w systemie reprezentacji proporcjonalnej i metodą najwyższej średniej d'Hondta, przez kolegium elektorów utworzone przez członków zgromadzeń gminnych z tego samego obszaru, wybieranych w wyborach bezpośrednich.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Konstytucja Republiki Portugalskiej, z dnia 2 kwietnia 1976 r. (z późniejszymi zmianami, ostatnie wprowadzone ustawą konstytucyjną nr 1 z 20 września 1997 r.), http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/portugalia-s.html (10.05.2022); Lei Constitucional N.º 1/89 De 8 De Julho Segunda Revisão Da Constituição, Diário Da República - I Série. Assembleia Da República. —. N.° 155 8-7-1989; Lei Constitucional n.º 1/97 de 20 de Setembro Quarta Revisão Constitucional Diário da República n.º 218/1997, Série I-A de 1997-09-20, páginas 5130 - 5196.

Wyraźne jest dążenie do sprecyzowania przepisów poprzez wskazanie funkcji organu - deliberatywnej i metody wyboru członków.

Komitet Regionalny, jak stanowił tekst pierwotny ustawy zasadniczej, miał być kolegialnym organem wykonawczym regionu. W 1989 r. dodano, iż jest wybierany w głosowaniu tajnym przez Zgromadzenie Regionalne spośród jego członków, by w roku 1997. powrócić do brzmienia pierwotnego.

W odniesieniu do przedstawiciela rządu dopiero w 1997 r. zapisano, iż nie „będzie powoływany", ale „może być powołany" i doprecyzowano, że „w każdym regionie".

Pewne zmiany dotyczyły również ogólnych atrybucji regionu. Oryginalny tekst: „oprócz udziału w opracowaniu i wykonaniu planu regionalnego, regionom zostaną powierzone zadania związane z koordynacją i wspieraniem działań gmin oraz zarządzaniem usługami publicznymi" w 1982 r., poprzez dodanie po słowie „gminom" wyrażenia „bez ograniczania ich uprawnień",[1352] otrzymał brzmienie: „oprócz udziału w opracowaniu i wykonaniu planu

[1352] Art. 194 ustawy zmieniającej tekst konstytucji.

regionalnego, regionom zostaną powierzone zadania koordynacji i wspierania działań gmin, bez ograniczania ich uprawnień, a także zarządzania usługami publicznymi".

Dalsze zmiany redakcyjne przyniósł rok 1989 , gdy Artykuł 257 został rozbity na dwa - 157 i 158. Pierwszy stanowił, iż „regionom administracyjnym powierza się kierowanie służbami publicznymi oraz zadania koordynacyjne i wspierające działania gmin w poszanowaniu ich autonomii i bez ograniczania odpowiednich uprawnień", zaś drugi powierzał regionom administracyjnym sporządzanie planów regionalnych i uczestnictwo w sporządzaniu planów, o których mowa w art. 92. Przepis art.257 pozostał w tym brzmieniu do dziś, zaś w art. 258 zamiast odniesienia do art. 92 napisano „plany narodowe". Wydaje się, że odzwierciedla to obawy o odbieranie przez regiony uprawnień pozostałym szczeblom samorządu.

Wreszcie warto przyjrzeć się także roli dystryktu jako jednostki mającej funkcjonować do czasu ustanowienia regionów administracyjnych.

Oryginalne brzmienie art. 263 z 1976 r.: „1. Dopóki nie zostaną utworzone regiony, pozostanie podział na dystrykty; 2. W każdym dystrykcie będzie, w zakresie określonym ustawą, zgromadzenie obradujące, złożone z przedstawicieli gmin, któremu przewodniczy gubernator cywilny; 3. Do gubernatora cywilnego, przy pomocy rady, należy reprezentowanie rządu i wykonywanie uprawnień nadzorczych na obszarze dystryktu", w 1982 zostało uzupełnione przez dodanie wyrazu „konkretnie" przed „regiony" (zmiana numeracji artykułu na 295**).** Usunięto zapis, iż gubernator cywilny przewodniczy radzie. W 1989 r. artykuł o dystryktach zmienił numerację na 291, ale zachował dotychczasowe brzmienie.

W 2011 roku rząd pod przewodnictwem P. Passosa Coelho (PSD) uchwałą Rady Ministrów nr 13/2011 z dnia 27 czerwca[1353] odwołał cywilnych gubernatorów 18 dystryktów, ustalił, że kompetencje gubernatorów cywilnych będą tymczasowo zabezpieczane przez odpowiednich sekretarzy i polecił Ministrowi Administracji Wewnętrznej przedstawić Radzie Ministrów projekty aktów prawnych w zakresie przekazywania kompetencji gubernatorów cywilnych innym podmiotom administracji publicznej, likwidacji ich aktywów oraz określenie systemu mającego zastosowanie do ich pracowników. Jest to kwestia szeroko dyskutowana w związku z jej zgodnością bądź nie z Konstytucją Republiki[1354].

[1353] Resolução 13/2011, de 30 de Junho, Diário da República n.º 124/2011, Série II de 2011-06-30.s.27429.

[1354] F. de Sousa (red.), Os Governos Civis De Portugal, História e Memória (1835-2011), CEPESE – Centro de Estudos da População, Economia e Sociedade, Porto 2014, S.263., Zob. też P. Bacelar Vasconcelos, Constitucionalistas dividem-se sobre extinção, Publico, 23.07.2011, https://www.publico.pt/2011/06/23/jornal/constitucionalistas-dividemse-sobre-extincao-22338825 (5.11.2022).; (6.04.2023), Pita Guerreiro diz que a extinção dos Governos Civis "é inconstitucional", Radio Geice, 30.07.2011,

Od 1976 r. zaszło wiele - mniej lub bardziej znaczących i o różnym zakresie - zmian odnoszących się zarówno do procesu regionalizacji administracyjnej, jak i struktury i funkcjonowania regionów, przy czym te pierwsze były bardziej spektakularne i brzemienne w skutkach (tab.26).

Tabela 26 Zmiany dotyczące procesu w Ustawie Zasadniczej III Republiki Portugalskiej

Zmiana Konstytucji				
1976	**1982**	**1989**	**1992**	**1997**
Artykuł 256.º (Instituição das regiões)	Zmiana pkt 1 i 2	Zmiana numeracji; rozdzielenie artykułu 256. Ustęp 1 staje się art. 255 z tytułem "utworzenie legalne" (criação legal) Ustęp 2: art. 256 o tytule (instituição em concreto)	Art. 255 bz. Art. 256 bz.	Zmiana brzmienia ust. 1 art. 256 (dodano referendum) Dodano ust. 2 i 3
Artykuł 257º (Zadania)	Zmiana redakcyjna, dodane wyrażenie	Podział na dwa artykuły 257 atribuições i 258 planeamento	bz	Do art. 258 zamiast "previstos no art. 92" dodano nacionais
Artykuł 258.º (Órgãos da região)	bz	Usunięcie conselho regional	-	-
Artykuł 259.º (Assembleia regional)	bz,	Staje się art. 260 i zmienia brzmienie	bz	Zmiana brzmienia przepisu
Artykuł 260.º (Junta regional)	bz	Staje się artykułem 261	bz	Zmiana brzmienia
Artykuł 261.º (Rada regionalna)	bz	Artykuł usunięty	-	-
Artykuł 262.º (Representante do Governo)	bz	bz	bz	zmieniony
Artykuł 263.º (Distritos)	Przesunięty - art. 295	291 zmiana brzmienia	bz	bz

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Lei Constitucional n.º 1/82, Diário da República n.º 227/1982, Série I de 1982-09-30, s. 3135 - 3206; Lei Constitucional N.º 1/89, Segunda Revisão Da Constituição, Diário Da República, I Série. Assembleia Da República.N.° 155; Lei Constitucional n.º 1/89 De 8 De Julho Segunda Revisão Da Constituição, Diário Da República - I Série. Assembleia Da República. —. N.° 155 8-7-1989.

https://radiogeice.com/2011/06/pita-guerreiro-diz-que-a-extincao-dos-governos-civis-qe-inconstitucionalq/ (06.04.2023)

Szczególną uwagę należy zwrócić na dokonaną w 1982 nowelizację konstytucji w odniesieniu do art. 255 (pierwotnej numeracji), bowiem - co bardzo istotne, a zupełnie pomijane w analizach - od tego czasu to nie statut regionalny, ale ustawa może „ustanowić zróżnicowanie co do ustroju mającego zastosowanie do każdego z nich". To bez wątpienia wyraźny sygnał, że zakładana pierwotnie samodzielność tego szczebla samorządu dozna ograniczenia w swoim zakresie. Tendencje centralistyczne, żywe w Portugalii do dnia dzisiejszego, już wówczas - na początku całej debaty w tej materii - ujawniły się dość silnie.

Zwykle uwadze badaczy umyka także (bądź jest on ignorowany) fakt, iż w nowej redakcji konstytucji w 1989 r. nie ujęto już warunku pokrywania się regionów administracyjnych z regionami planowania, bowiem cały artykuł 95 został skreślony[1355]. Miało to niebagatelny wpływ na dyskusję w kwestii mapy podziału administracyjnego na poziomie regionalnym, usuwając konieczność uprzedniego utworzenia regionów planowania i otwierało jednocześnie pole dla wzmacniania centralizmu poprzez rozwój Regionalnych Komitetów Koordynacji (CCR), które miały stać się instytucjami de facto regionalnymi w sytuacji, gdy szczebel samorządu wciąż istniał tylko jako zapis Ustawy zasadniczej. W ostatecznym rezultacie to CCR (później CCDR), pierwotnie przewidziane do likwidacji po implementacji regionów planowania, zajęły się zadaniami, które miały przypadać tym ostatnim. Stąd też częste propozycje konstruowania mapy odpowiadającej obszarom tych instytucji a nawet głosy, że po pewnych demokratycznych przeobrażeniach mogłyby one wypełniać rolę przewidzianą dla organów regionu. To też pewien argument przeciwko konieczności tworzenia regionu administracyjnego- bo w jakim celu, jeśli istniejąca struktura wypełnia jego zadania?

Powyższe ustalenia pozwalają stwierdzić, iż dokonywano zmian w procesie i strukturze przyszłych regionów administracyjnych, przy czym te pierwsze były znacznie częstsze i bardziej doniosłe. Zmieniły one całkowicie pierwotne założenia co do sposobu przeprowadzenia regionalizacji administracyjnej. Decyzję w sprawie regionów oddano obywatelom. Utworzenie regionów administracyjnych w drodze referendum - nie umniejszając istoty i znaczenia instytucji jako wyrazu bezpośredniej demokracji-społeczeństwu nienawykłemu do podejmowania decyzji, w dopiero raczkującej demokracji, w tak skomplikowanej formie skazywało proces na duże trudności w realizacji celu.

Zmiany w strukturze, choć mniej spektakularne (dotyczące szczegółów, które mogła uregulować ustawa) [1356] , wyraźnie wskazują na zamiar umniejszenia roli regionu

[1355] Ibidem, art.69, s. 2734 (09).
[1356] Konieczność zagwarantowania ich konstytucyjnie także świadczy o obawach, że ustawodawstwo zwykłe może wykorzystać tę dowolność.

administracyjnego przez pozbawienie go ciała doradczego na podobieństwo tego, którym dysponuje struktura administracji rządowej na tym szczeblu. Dowodem na taki kierunek działań jest także pozbawienie regionów możliwości regulowania własnego ustroju w drodze statutu przekazując to uprawnienie do drogi ustawowej.

Po porażce referendum z 1998 r. nie wprowadzano żadnych zmian ani w strukturze, ani w przebiegu procesu, chociaż planowano takie.

5.2. Ewolucja rozwiązań administracyjnych na szczeblu regionalnym i subregionalnym/supramunicypalnym

Jak już wielokrotnie wspominano, na charakterystykę Portugalii składają się głównie wysoki stopień centralizmu oraz wyraźne i pogłębiające się dysproporcje rozwojowe poszczególnych obszarów jej terytorium. Wymaga to wprowadzenia odpowiednich dla tych uwarunkowań rozwiązań w unitarnej co do zasady strukturze organizacyjnej państwa, by odpowiednio zarządzać jej funkcjonowaniem.

Rezultatem odkładania w czasie realizacji zapisów Konstytucji w odniesieniu do regionalnego szczebla władzy lokalnej jest zaburzona organizacja terytorialno - polityczna państwa. Ponieważ municypalne tradycje Portugalii zawsze koncentrowały uwagę na podstawowych szczeblach samorządu, decentralizacja prowadzona była na tym właśnie poziomie i znalazła wyraz w wyposażaniu gmin oraz parafii w coraz to nowe zadania. Nie zawsze szły z nimi w parze adekwatne uprawnienia i kompetencje, zatem kwestią czasu było pojawienie się dysfunkcji, tym bardziej wyraźnych i uciążliwych, im dłużej przestrzeń pomiędzy istniejącymi władzami lokalnymi a władzą centralną pozostawała, wbrew konstytucyjnemu nakazowi, niezagospodarowana.

Niedomagania szczebla lokalnego można niwelować korzystając z drogi, jaką otwierają artykuły 247 i 253 Konstytucji umożliwiające parafiom i gminom, w celu administrowania przez nie swoimi sprawami, łączyć się w zrzeszenia, zaś tym ostatnim ponadto tworzyć federacje. Zrzeszenia i federacje gmin, na podstawie ustawy, mogą ponadto dysponować własnymi zadaniami i kompetencjami.

Horyzontalna działalność podmiotów samorządowych bynajmniej nie stanowi panaceum na wszelkie problemy, ale poprzez kolektywne działania, które odciążają gminy indywidualne, nie tylko wspomaga organizacyjną synergię, efektywność i skuteczność działań, ale i wpisuje się zarówno w idee demokracji (wolność zrzeszania się) jak i jest zgodna z municypalistyczną

tradycją Portugalii. Asocjatywizm stanowi dopełnienie funkcjonowania podmiotów w układzie wertykalnym.

Z kolei niedostatki podziału wertykalnego spowodowane asymetryczną decentralizacją i brakiem szczebla regionalnego w jej rezultacie, ponieważ skala zadań na tym poziomie przekraczała możliwości gmin, nawet działających wspólnie, musiały wypełnić struktury zdekoncentrowanej administracji w terenie, choć za przedłużenie państwa w terenie, znacznie bliżej gmin i parafii, można uznać silnie zakorzenione w portugalskiej tradycji dystrykty administracyjne z mianowanym przez rząd gubernatorem cywilnym. Sama konstytucja w art. 291 stanowi, iż do czasu konkretnego ustanowienia regionów administracyjnych, na obszarze nie objętym przez regiony, zachowuje się podział na dystrykty, jednak z wielu powodów nie były one i nie są obecnie w stanie wywiązać się z roli przypisywanej regionom administracyjnym.

Terenowe jednostki administracji publicznej w momencie transformacji ustrojowej dysponowały już doświadczeniem w obszarze zarządzania zadaniami na poziomie regionalnym wywodząc się ze struktur planowania na tym poziomie funkcjonujących za czasów reżimu autorytarnego. Portugalska skłonność do centralizmu, w sytuacji braku samorządowych struktur i małej wydolności dystryktów, zadania przewidziane dla tego ostatniego powierzyła właśnie zdekoncentrownym organom administracji bezpośredniej. Uznano to za naturalne, ponieważ dla prawidłowej organizacji administracji publicznej (skuteczność i jedność działania) konstytucja wymaga (oczywiście wprowadzonych w drodze ustawy) odpowiednich form decentralizacji i dekoncentracji administracji (art. 267 ust.2.). Ustawa zasadnicza dopuszcza także tworzenie niezależnych organów administracyjnych (art. 267 ust.3).

Ułomność struktury organizacyjnej spowodowana brakiem istnienia regionów administracyjnych nie stanowiła przedmiotu szczególnej troski do roku 1998, gdy, wprawdzie powoli, ale czyniono pewne przygotowania do ustanowienia regionów administracyjnych. Dopiero, co zresztą przedstawiono w poprzednim rozdziale, wyraźna polaryzacja stanowisk w tej kwestii przed rewizją konstytucji z 1997 r. oraz brak widoków na jakikolwiek konsensus, stały się bodźcami dla myślenia o alternatywnych - na stałe bądź tymczasowo - dla proponowanych przez konstytucję w analizowanej materii rozwiązaniach. Wyraźniej elementy te zaznaczają się w dyskursie po roku 1998, gdy projekt został odrzucony w referendum.

Kwestie alternatywnych regionalnych rozwiązań wprowadzone zostały do dyskursu przez przeciwników regionalizacji, ale i zwolennicy procesu zabierali głos w sprawie działań, w których upatrywano prób regionalizacji w sposób przeciwny zapisom ustawy zasadniczej.

W dyskursie pojawia się zatem wątek Regionalnych Komitetów Koordynacji i Rozwoju, Obszarów Metropolitalnych oraz Wspólnot Międzygminnych. Postać w jakiej funkcjonują one dziś stanowi rezultat zmian dokonywanych w obszarze supramunicypalnym/subregionalnym i subpaństwowym na przestrzeni kilku dekad. W każdym z nich upatrywano , bądź nie, podmiotu władnego jeśli nie pełnić rolę przypisywaną regionom, to chociaż funkcjonować w jakiś sposób w regionalnej przestrzeni. Przy tym ta artykulacja następowała raczej w sposób dorozumiany niż wyraźnie i poprzez działania niż słowa.

Komitet ds. Koordynacji i Rozwoju Regionalnego (Comissão de Coordenação e Desenvolvimento Regional - CCDR) utworzona została w 2003 roku dekretem z mocą ustawy[1357] nr 104/2003[1358] przez XV rząd III Republiki Portugalii za IX kadencji Parlamentu. Powstał on z połączenia Komitetu ds. Koordynacji Regionalnej (Comissões de Coordenação Regional - CCR) i Regionalnych Dyrekcji ds. Środowiska i Planowania Regionalnego (Direcções Regionais do Ambiente e do Ordenamento do Território - DRAOT) zapowiedzianego jeszcze przez ustawę nr 16-A/2002 z dnia 31 maja 2002 roku (art.2)[1359], jednak sam fakt, iż w 2019 roku CCDR świętowały 50 lat swojego istnienia[1360] wydaje się być nie bez znaczenia, i jednocześnie wskazywać wyraźnie, że początków instytucji należy upatrywać znacznie wcześniej, bo w 1969 r.

Dekret z mocą ustawy nr z dnia 11 marca 1969 roku[1361], na samym wstępie informował, że „Definiuje strukturę organów administracyjnych właściwych dla rozpoczęcia planowania regionalnego". Na mocy wspomnianego wcześniej aktu, w 1969 roku utworzono Regiony Planistyczne (Regiões de Planeamento) z Regionalnymi Komisjami Doradczymi (Comissões Consultivas Regionais - CCR) będącymi najwcześniejszymi protoplastami Komitetów ds. Koordynacji i Rozwoju Regionalnego. Wspomniane Komitety wyznaczono wówczas dla

[1357] Dekret z mocą ustawy jest aktem ustawodawczym wydawanym przez Rząd Rzeczypospolitej w zakresie uprawnień ustawodawczych określonych w art. 198 Konstytucji.
[1358] Diário da República n.º 119/2003, Série I-A de 2003-05-23, Ministério das Cidades, Ordenamento do Território e Ambiente, No. 104/2003, s. 3222 - 3229 (obecnie pozbawiony mocy prawnej).
[1359] Lei n.º 16-A/2002, Diário da República n.º 125/2002, 1º Suplemento, Série I-A de 2002-05-31, Emissor:Assembleia da República, 16-A/2002, 4776-(2) a 4776-(17) Primeira alteração à Lei n.º 109-B/2001, de 27 de Dezembro (aprova o Orçamento do Estado para 2002).
[1360] L. Braga da Cruz, Os 50 anos das CCDR, Eixo Atlántico, https://www.eixoatlantico.com/gl/noticias/opinion/3745-os-50-anos-das-ccdr (5.05.2023).
[1361] Decreto-Lei No. 48905, Diário do Governo n.º 59/1969, Série I de 1969-03-11, Presidência do Conselho - Secretariado Técnico da Presidência do Conselho, s. 275 - 277 (uchylony).

czterech regionów na kontynencie: północnego (Porto), środkowego (Coimbra), lizbońskiego (Lizbona), południowego (Évora) oraz dwie dla archipelagów: Azorów i Madery (odpowiednio w Angra do Heroísmo i Funchal). W ramach każdego z nich wyodrębniono odpowiednie sub-regiony.

Dekret regulujący tworzenie i funkcjonowanie Komitetów[1362] w artykule 1 określał je mianem Komitetu Planowania (Comissão de Planeamento), ale funkcjonowała także nazwa Komitet Planowania Regionalnego (Comissão de Planeamento Regional - CPR). Miały one konsultacyjny oraz monitorujący, charakter ograniczony w zakresie do planów rozwoju regionalnego. CPR można opisać jako elementy struktury administracyjnej planowania regionalnego, którą nieprzerwanie, chociaż bardzo powoli, rozwijano od roku 1948[1363], gdy Portugalia stała się członkiem Europejskiej Organizacji Współpracy Gospodarczej[1364] i innych międzynarodowych organizacji, integrując się ze strukturami współpracy przewidzianymi w Planie Marshalla[1365]. Owe członkostwo wzmocniło potrzebę planowania gospodarczego, a w rezultacie przyniosło opracowanie Planów Rozwoju Narodowego (Planos de Fomento Nacional) Estado Novo. Był to okres powojennej odbudowy kraju, zaś dystrybucja środków pozostających do dyspozycji państwa odbywała się w ramach wspomnianych wcześniej kolejnych Planów Rozwoju, które ewoluowały w miarę upływu czasu[1366]. Podczas realizacji trzeciego z nich, w latach 1968-1973, uszczegółowiono problem implementacji polityk rozwoju w wymiarze regionalnym. Wówczas to właśnie Komitetom Planowania Regionalnego przypadła szczególna rola we wdrażaniu struktury administracyjnej planowania na tym szczeblu, adekwatna do typu ustroju i potrzeb państwa w tamtym okresie dziejów.

Model ten przetrwał całą dekadę do 1979 roku, gdy 21 grudnia Dekretem z mocą ustawy nr 494/79[1367] utworzono Komitety ds. Koordynacji Regionalnej (Comissões de Coordenação Regional - CCR) będące fuzją Regionalnych Komitetów Doradczych i funkcjonujących od 1977 roku Regionalnych Komitetów Koordynacji Technicznej (Comissões de Coordenação

[1362] Decreto n.º 49364, Diário do Governo n.º 262/1969, Série I de 1969-11-08, Presidência do Conselho, s.1535 - 1536.
[1363] J. Croca Caeiro, Os Planos de Fomento Nacional no contexto do desenvolvimento econômico nacional no pós guerra, Intervencao Social, nr .31, 2005: 193-219. s.209 i nast.
[1364](Organization for European Economic Co-operation, OEEC) potem Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (Organisation for Economic Co-operation and Development OECD),
[1365] Zob. M.F. Rollo, Portugal and the post-war economic reconstruction. The Marshall Plan and the Portuguese economy of the 50's, Ministério dos Negócios Estrangeiros, Instituto Diplomático do Ministério dos Ministério dos Negócios Estrangeiros, 2007.
[1366] C. Farinha Rodrigues, "Planos de Fomento", w: F. Rosas, J.M. Brandão Brito, Dicionário de História do Estado Novo, Vol. II, Círculo de Leitores, Lisboa, 1996, pp. 739-742.
[1367] Diário da República n.º 293/1979, Série I de 1979-12-21, Ministério da Administração Interna, Decreto-Lei 494/79, s. 3290 - 3294.

Técnica Regional - CCTR)[1368]. Wspomniany akt określa je jako jako "organy zewnętrzne Ministerstwa Spraw Wewnętrznych". Jednocześnie stały się one instytucjami wyłącznie kontynentalnymi, w liczbie 5: CCR Północ (Porto), CCR Centrum (Coimbra), CCR Lizbona i Vale do Tejo (Lizbona), CCR Alentejo (Évora) i CCR Algarve (Faro), bowiem w 1975 roku autonomiczne regiony Azorów i Madery oraz ich rządy przejęły funkcje regionów planowania i dotychczas funkcjonujących Regionalnych Komitetów Doradczych. Stan ten (ściślej rzecz ujmując, liczba Komitetów) nie uległ zmianie do dnia dzisiejszego.

CCR przejęły uprawnienia i kompetencje zlikwidowanych Komitetów Planowania, które dodatkowo rozszerzono ze względu na ich instytucjonalne i przestrzenne umiejscowienie w kontekście nowo utworzonego systemu władzy lokalnej.

Komitetom przyszło najpierw funkcjonować w warunkach o wysokim stopniu prowizoryczności, przy szybko zachodzących zmianach i w oczekiwaniu na akcesję do struktur Unii Europejskiej. Znalazło to wyraz w podkreśleniu szczególnego znaczenia regionalnego wymiaru dystrybucji wspólnotowych środków i wiązało się z przyjęciem nomenklatury NUTS (1986 r.)[1369]. Jednostki zaliczone do Poziomu II Klasyfikacji od samego początku odpowiadają na kontynencie obszarom działania CCR.

Na dynamikę przeobrażeń w strukturze organizacyjnej państwa w sferze administracji znacząco wpłynęła akcesja do Unii Europejskiej. Wyraźna była w szczególności presja na realizację konstytucyjnych postulatów decentralizacji i subsydiarności oraz utworzenie regionów administracyjnych. Przekształcenia w układzie ministerstw, dokonywane w celu debiurokratyzacji i modernizacji administracji, zwłaszcza zaś utworzenie w 1987 roku Ministerstwa Planowania i Administracji Terytorialnej, przyniosły zmiany w strukturze i kompetencjach Komisji ds. Koordynacji Regionalnej[1370]. Wyraźnie zasygnalizowano to w Dekrecie z mocą ustawy nr 130/86 zatwierdzającym ustawę organiczną wspomnianego Ministerstwa[1371], gdzie stwierdzono: „na poziomie regionalnym przeformułowano strukturę Komitetu ds. Koordynacji Regionalnej w celu wzmocnienia ich zasobów i dostosowania ich struktury do działań, które mają objąć wszystkie służby Ministerstwa". Dalej z brzmienia aktu

[1368] Diário da República n.º 191/1977, Série I de 1977-08-19, Ministério da Administração Interna, Decreto-Lei, 342/77, s. 2009 - 2013.
[1369] Resolução do Conselho de Ministros 34/86, de 5 de Maio, Presidência do Conselho de Ministros, Diário da República n.º 102/1986, Série I de 1986-05-05, Ustanawia poziomy I, II i III Nomenklatury Jednostek Terytorialnych do Celów Statystycznych (NUTS).
[1370] Lei Orgânica das Comissões de Coordenação Regional, Diário da República n.º 188/1989, Série I de 1989 -08-17, Ministério do Planeamento e da Administração do Território, Decreto-Lei 260/89, p.3312 - 3332.
[1371] Decreto-Lei n.º 130/86. Diário da República n.º 130/1986, Série I de 1986-06-07, Ministério do Plano e da Administração do Território, 1343 - 1354 (uchylony).

wynika, iż przepisy miały na celu wzmocnienie koordynacji na szczeblu regionalnym, jako „uprzywilejowanej przestrzeni dla syntezy w formułowaniu różnych polityk". Zamierzeniem twórców ustawy był „(...) rozwój poziomu instytucjonalnego, który uważany jest za fundamentalny dla podjęcia przyszłych kroków w dziedzinie decentralizacji".

Zmiany w organizacji państwa musiały objąć CCR. Począwszy od 1989 roku, przez ponad dekadę, funkcjonowały one w oparciu o nową Ustawę Organiczną dla Komitetu ds. Koordynacji Regionalnej[1372].

Ich rola, w związku z fiaskiem referendum regionalizacyjnego przeprowadzonego 8 listopada 1998 roku[1373], została ponownie poddana rewizji. Tę właśnie cezurę należy uznać za moment zwrotny w historii istnienia instytucji, przesądzający o jej dalszym istnieniu, bowiem rok później, w dekrecie z mocą ustawy nr 380/99, ustanawiającym reżim prawny dla instrumentów zarządzania terytorialnego, stwierdzono, iż „(...) do czasu ustanowienia regionów administracyjnych uprawnienia dotyczące planów regionalnych będą wykonywane przez Komisje ds. Koordynacji Regionalnej (...)"[1374].

Zapoczątkowane w 1999 roku zintensyfikowane przekształcenia związane z modernizacją struktury administracyjnej zapowiedziane w Ustawie organicznej XIV Rządu Konstytucyjnego (Lei Orgânica do XIV Governo Constitucional)[1375] i rozwinięte w innych aktach prawnych[1376] nieuchronnie musiały objąć także Komitety ds. Koordynacji Regionalnej. Przy tym ich pozycja pozostała niezachwiana - Dekret z mocą ustawy nr 151/2000 (Zatwierdzający Ustawę Organiczną Ministerstwa Planowania.) w art.3 wymienia CCR jako "służby zdekoncentrowane na szczeblu regionalnym, odpowiedzialne za prowadzenie w danym obszarze działalności wdrażania regionalnej polityki planowania i rozwoju" (art. 11.1)[1377]. Ponadto zaś, przy

[1372] Lei Orgânica das Comissões de Coordenação Regional, Diário da República n.º 188/1989, Série I de 1989 -08-17, Ministério do Planeamento e da Administração do Território, Decreto-Lei 260/89, p.3312 - 3332.
[1373] Referendo Nacional 1998, Comissão Nacional de Eleições, http://www.cne.pt/content/referendo-nacional-1998-0 (23.11.2020); A. Freire, M. Baum, Portuguese referendums: Explaining the results and speculating on the future of direct democracy in Portugal, Portuguese Journal of Social Science 2(1)/1998. s.5-19.
[1374] Diário da República n.º 222/1999, Série I-A de 1999-09-22, Ministério do Equipamento, do Planeamento e da Administração do Território, Decreto-Lei 380/99, 6590 - 6622.
[1375] Orgânica do XIV Governo Constitucional 8 de novembro de 1999 Diário da República nº: 260/99 Série I-A 1º Suplemento, Decreto-Lei n.º 474-A/99, de 8 de novembro
[1376] (m. in. ustanowienie ram przekazywania uprawnień i kompetencji władzom lokalnym, ustanowienie systemu zawierania protokołów modernizacji administracyjnej; wprowadzenie wytycznych dotyczących dekoncentracji terytorialnej administracji państwowej) Estabelece o quadro de transferência de atribuições e competências para as autarquias locais, Diário da República n.º 215/1999, Série I-A de 1999-09-14, Assembleia da República, Lei 159/99, 6301 - 6307; Resolução do Conselho de Ministros n.º 108/2001, Estabelece o regime da celebração de protocolos de modernização administrativa, Diário da República n.º 185/2001, Série I-B de 2001-08-10, s. 5075 - 5077; Resolução do Conselho de Ministros, 146/2001, Estabelece orientações sobre a desconcentração territorial da Administração do Estado, Diário da República n.º 227/2001, Série I-B de 2001-09-29,6179 - 6179.
[1377] Decreto-lei 151/2000, Ministério do Planeamento, Aprova a Lei Orgânica do Ministério do Planeamento, Diário da República n.º 166/2000, Série I-A de 2000-07-20,

„odchudzaniu" administracji i przekształceniach w ministerstwach, zakres kompetencji CCR uległ znacznemu rozszerzeniu.

Nową ustawę organiczną CCR (Aprova a Lei Orgânica das Comissões de Coordenação Regional (CCR)) zatwierdzono dekretem z mocą ustawy z dnia 9 września, w 2001 roku[1378]. Akt podkreśla istotną rolę Komitetu stwierdzając, iż „(...) nowa organizacja (...) siłą rzeczy znajduje wyraz w uprawnieniach i strukturze Komitetów ds. Koordynacji Regionalnej (CCR), które na poziomie regionalnym muszą odzwierciedlać przyjęte opcje, tworząc spójny model, zdolny do realizacji zdefiniowanych celów"[1379]. Ustawodawca wskazywał ponadto na dwoisty kontekst ich funkcjonowania. Z jednej strony wyznacza go „polityczny cel reorganizacji przestrzennej zdekoncentrowanych organizmów", wyrażony w misji Reformy Terytorialnej Organizacji Administracji Państwowej [1380], z drugiej zaś strategiczny - partycypacja w przygotowaniu Wspólnotowych Ram Wsparcia, których zarządzanie i monitorowanie, w związku ze specjalnymi wymaganiami programowania w Unii Europejskiej, zostały powierzone CCR do wykonywania w przyszłości. W rezultacie, struktura instytucji musiała charakteryzować się odpowiednią elastycznością, aby było możliwe jej dostosowanie jej zarówno do „istniejących modeli koordynacji strategicznej", jak i "decentralizacji administracyjnej"[1381]. Warto zwrócić uwagę na stwierdzenie, iż „przypisane zadania i struktura CCR odzwierciedlają (...) wdrożoną politykę decentralizacji, polegającą na przekazaniu uprawnień i kompetencji samorządom lokalnym, wprowadzając nowego rodzaju wymagania wobec zdekoncentrowanych organów administracji centralnej, a mianowicie związanych bardziej bezpośrednio z działalnością komunalną"[1382].

Postanowienia Ustawy organicznej CCR znalazły rozwinięcie w innych aktach prawnych. Dekret z mocą ustawy 265/2001 określający ramy koordynacji zdekoncentrowanej administracji państwowej[1383], opisuje Komitety ds. Koordynacji Regionalnej jako "służby techniczne zdecentralizowane w Ministerstwie Planowania, których Prezydenci w zakresie przypisanych funkcji są bezpośrednio zależni od Prezesa Rady Ministrów".

[1378] Decreto-Lei n.º 224/2001, Aprova a Lei Orgânica das Comissões de Coordenação Regional (CCR), Diário da República n.º 184/2001, Série I-A de 2001-08-09, s. 5019 - 5047.
[1379] Ibidem
[1380] Comunicado do Conselho de Ministros de 6 de Janeiro de 2000, Arquivo historico, https://www.historico.portugal.gov.pt/pt/o-governo/arquivo-historico/governos-constitucionais/gc14/comunicados-cm/cm-2000/20000106.aspx (23.11.2020).
[1381] Decreto-Lei n.º 224/2001, Aprova a Lei Orgânica das Comissões de Coordenação Regional (CCR), Diário da República n.º 184/2001, op.cit., 5019 - 5047.
[1382] Ibidem
[1383] Decreto-Lei n.º 265/2001, Define o enquadramento da coordenação da administração desconcentrada do Estados. Diário da República n.º 226/2001, Série I-A de 2001-09-28, Ministério da Reforma do Estado e da Administração Pública, 6165 - 6167.

W takiej postaci CCR istniały do 2003 roku, gdy wraz z Regionalnymi Dyrekcjami ds. Środowiska i Planowania Przestrzennego (DRAOT) zostały zlikwidowane a w ich miejsce utworzono Regionalne Komitety ds. Koordynacji i Rozwoju (Comissões de Coordenação e Desenvolvimento Regional - CCDR)[1384]. Był to jeden z elementów procesu administracyjnej dekoncentracji i decentralizacji oraz realizacji postulatów demokratyzacji i modernizacji administracji publicznej. Nowe CCDR były, z jednej strony, „instrumentami stymulacji, monitorowania i oceny procesu dekoncentracji administracji centralnej na szczeblu regionalnym oraz decentralizacji jej uprawnień na rzecz administracji samorządowej" z drugiej [1385]. Poddano je pod nadzór Ministerstwa Miast, Planowania Przestrzennego i Środowiska (Ministério das Cidades, Ordenamento do Território e Ambiente)[1386]. W ciągu następnych dwóch dekad CCDR doznały interesujących przeobrażeń.

Dekret z mocą ustawy z 2003 zachował geograficzną strukturę Komitetów w postaci niezmienionej od 1979 roku. Artykuł 2 punkt 3 wymienia pięć CCDR: a) Północny Komitet ds. Koordynacji i Rozwoju Regionalnego (CCDR Norte) z siedzibą w Porto; b) Komitet ds. Koordynacji i Rozwoju Regionalnego Centrum (CCDR Centro) z siedzibą w Coimbrze; c) Komitet ds. Koordynacji i Rozwoju Regionalnego Lizbony i Vale do Tejo (CCDR LVT) z siedzibą w Lizbonie; d) Komitet ds. Koordynacji i Rozwoju Regionalnego (CCDR Alentejo) z siedzibą w Évora; e) Komitet ds. Koordynacji i Rozwoju Regionalnego Algarve (CCDR Algarve) z siedzibą w Faro.

Późniejsze akty prawne regulujące funkcjonowanie CCDR także nie wprowadziły żadnych zmian w tej materii[1387].

Wewnętrzna struktura administracyjna Komitetu ds. Koordynacji i Rozwoju w Dekrecie z mocą ustawy nr 104/2003 (art.9) obejmowała: Przewodniczącego (O presidente); Radę Administracyjną (O conselho administrativo); Komisję Inspekcyjną (A comissão de fiscalização) i Radę Regionalną (O conselho regional).

[1384] Decreto-Lei n.º 104/2003, Extingue as comissões de coordenação regionais e as direcções regionais do ambiente e do ordenamento do território e, cria as comissões de coordenação e desenvolvimento regional, no âmbito do Ministério das Cidades, Ordenamento do Território e Ambiente, definindo os seus órgãos, respectivas competências e organização dos serviços, e dispõe sobre os regimes do pessoal e financeiro, Diário da República n.º 119/2003, Série I-A de 2003-05-23, Ministério das Cidades, Ordenamento do Território e Ambiente, s.3222 - 3229.

[1385] Ibidem.

[1386] Decreto-Lei n.º 120/2002. Aprova a Lei Orgânica do XV Governo Constitucional, Diário da República n.º 102/2002, Série I-A de 2002-05-03, páginas 4188 - 4193, art.25.4.

[1387] Art. 3.3 Decreto-Lei n.º 134/2007 Aprova a orgânica das comissões de coordenação e desenvolvimento regional, Diário da República n.º 82/2007, Série I de 2007-04-27, páginas 2663 - 2668, utrzymał tę strukturę; Art. 1.6 Decreto-Lei n.º 228/2012, Aprova a orgânica das comissões de coordenação e desenvolvimento regional Diário da República n.º 207/2012, Série I de 2012-10-25, páginas 6033 - 6038.

Ustawa organiczna regulująca pracę Komitetów ds. Koordynacji i Rozwoju Regionalnego z 2007 roku wyraźniej oddzieliła Przewodniczącego oraz jego dwóch zastępców od pozostałych organów. Z pierwotnych organów tych ostatnich pozostawiono jedynie Radę Regionalną, zaś w miejsce Komisji Inspekcyjnej i Rady Administracyjnej utworzone zostały: Biegły Rewident (O fiscal único;) oraz Międzysektorowa Rada Koordynacyjna (O conselho de coordenação intersectorial). Zapis ten w niezmienionej postaci znalazł się w ustawie organicznej CCDR z 2012 roku i pozostawał aktualny do 2023 r.

Najwcześniejsza regulacja z 2003 roku w artykule 4 wymieniała liczne uprawnienia Komitetu. Wyszczególniono je w aż 30 punktach. Ów katalog uporządkowano i zredukowano w następnym akcie prawnym (2007 t.) do zaledwie siedmiu obszarów, natomiast ustawa organiczna z 2012 (art.2 pkt 2) wymieniała osiem zadań CCDR.

Ustawa organiczna ujmuje kompetencje w sposób ramowy, bowiem każda z CCDR posiada specyficzne atrybuty tak, by reagować na potrzeby obszaru objętego zakresem działania. Syntetycznie kompetencje Komitetu ujmowała i ujmuje ich misja.

Brzmienie misji uległo pewnej zmianie od roku 2003 w swoim rdzeniu pozostając w sumie niezmieniona do 2023 r., jedynie uściślona, wyraźniejsza. Uwagę zwraca rezygnacja z zawartego w Ustawie organicznej z 2007 roku fragmentu misji: „(...) promowanie skoordynowanego działania regionalnie zdekoncentrowanych usług (...)". Z całą pewnością należy to wiązać z bardziej zaawansowanymi przeobrażeniami w organizacji państwa, w których to subsydiarność i decentralizacja jako zasady wyrażone w Konstytucji, nie zaś decentralizacja, uznano za wiodące. Zatem CCDR „zostały upoważnione przez rząd do: działania na rzecz rozwoju regionalnego i w ramach funduszy UE; przestrzegania zasad polityki planowania przestrzennego i ochrony środowiska; wspierania samorządu lokalnego i jego stowarzyszeń oraz pełnienia roli kluczowego pośrednika między lokalnymi oddziałami służb państwowych a lokalnymi organami oraz obywatelami i ich organizacjami"[1388].

Istotną zmianą w funkcjonowaniu Komitetów była ta dotycząca jej Przewodniczącego, mianowicie sposobu jego wybierania.

Według art. 4 Ustawy organicznej z 2012 r., obok uprawnień powierzonych mu na mocy ustawy, delegowanych lub subdelegowanych, pełni on funkcje zarządcze regionalnego programu operacyjnego (nadzór nad strukturą wsparcia technicznego); uczestniczy w organach zarządzających i mechanizmach polityki spójności i innych polityk Unii Europejskiej; oraz przewodniczy Międzysektorowej Radzie Koordynacyjnej. Od samego początku istnienia

[1388] J. Caupers, et.al., Organy administracji państwowej w terenie, op.cit., s.481.

CCDR Przewodniczący powoływany był przez organy administracji rządowej - w 1969 r. przez Prezesa Rady Ministrów, po wysłuchaniu Rady Ministrów ds. Gospodarczych na okres 3 lat[1389]. Później uprawnienie to przekazano właściwym ministrom. W Ustawie organicznej z 2012 roku przewodniczącego CCDR powoływano na trzyletnią kadencję wspólnym zarządzeniem Prezesa Rady Ministrów, Ministra Finansów oraz Ministra Miast, Planowania Przestrzennego i Środowiska, spośród kandydatów wybranych na uprzednio zwołanym (na wniosek Ministra Miast, Planowania Przestrzennego i Środowiska) posiedzeniu Rady Regionalnej (art. 10). Wpływ administracji centralnej w tej kwestii w Ustawie organicznej z 2012 roku był znaczący wziąwszy pod uwagę, że chociaż (jak głosi art. 10.5) przy powoływaniu przewodniczącego CCDR powinien „wziąć pod uwagę wskazania Rady Regionalnej", pierwszeństwo należało przyznać osobie, którą „rząd uzna za lepiej spełniającą wymagania do pełnienia obowiązków". Jedna z najnowszych zmian dotyczących funkcjonowania CCDR związana jest z kwestią wyłaniania przewodniczących Komitetów ds. Koordynacji i Rozwoju Regionalnego. Decreto-Lei n.º 27/2020 zmieniające ustawę organiczną CCDR[1390] w artykule 3a (punkt 1) stanowił, iż prezes i dwóch wiceprezesów są powoływani uchwałą Rady Ministrów. Ten pierwszy jest wybierany przez kolegium elektorów składające się z przedstawicieli władz lokalnych pochodzących z obszaru geograficznego, na którym działa CCDR (artykuł 3b.1.). Głosowanie odbywa się co 4 lata, ma charakter indywidualny i tajny, odbywa się, przy urnie wyborczej, a każdy wyborca dysponuje jednym głosem (art. 3b.2).

Wiceprzewodniczący, zgodnie z art. 3a.3 dekretu z mocą ustawy z 2020 r., jest wskazywany przez przewodniczących organów stanowiących gmin, obejmujących obszar geograficzny przypisany danej CCDR, a jego powołanie leży w gestii Rządu, który podejmuje decyzję w tej kwestii na wniosek członka Rządu odpowiedzialnego za spójność terytorialną, po uzgodnieniu z członkami Rządu odpowiedzialnymi za dziedziny samorządu terytorialnego i środowiska, po konsultacji z prezesem CCDR i wyznaczonym wiceprezesem.

Czteroletnia kadencja organów to zmiana wprowadzona w 2020 roku z uwagi na regionalne plany strategiczne, których długość wynosi około 5 lat. Cztery lata pozwalają na większą ciągłość działań zapewniając jednocześnie odpowiedzialność członków danej kadencji za rozpoczęte przedsięwzięcia.

[1389] Decreto-Lei n.º 48905, Define a orgânica administrativa adequada ao início da realização do planeamento regional, Diário do Governo n.º 59/1969, Série I de 1969-03-11, páginas 275 - 277, art. 11 (uchylony).
[1390] Decreto-Lei n.º 27/2020, Altera a orgânica das comissões de coordenação e desenvolvimento regional, Diário da República n.º 116/2020, Série I de 2020-06-17, páginas 3 - 6.

Wybory można określić jako pośrednie, co wyraźnie wyartykułowano w Zarządzeniu nr 8703/2020 z 10 września, Sekretarza Stanu ds. Decentralizacji i Administracji Lokalnej, w sprawie przebiegu pośrednich wyborów Prezydenta i Wiceprzewodniczącego Komitetu ds. Koordynacji i Rozwoju Regionalnego[1391].

Odbyły się one po raz pierwszy 13 października 2020 roku[1392] wzbudzając, o czym była już mowa wcześniej, dość żywe, bardzo skrajne emocje odzwierciedlające poglądy na procesy decentralizacji i regionalizacji i ich rolę w reformie organizacji państwa.

Strukturę poddano dalszym zmianom w 2023 r. Są to obecnie, jak opisano ją w rozdziale 3, Instytuty Publiczne o zmodyfikowanej strukturze, zadaniach oraz sposobie powoływania organu wykonawczego.

Na uwagę zasługują także inne struktury, mianowicie Obszary Metropolitalne oraz Wspólnoty Międzygminne, o których była już mowa w rozdziale 3.

W niespełna 5 lat po odrzuceniu regionalizacji w referendum sfinalizowano działania zmierzające do usprawnienia funkcjonowania gmin i ich związków. W 2003 roku, uchwalono ustawę nr. 10 z 13.05.2003 r. ustalającą reżim tworzenia, ramy uprawnień i uprawnień obszarów metropolitalnych oraz funkcjonowanie ich organów[1393]. Zgodnie z art. 2 tego uchylonego już aktu były one publicznymi podmiotami prawnymi o charakterze stowarzyszeniowym i zasięgu terytorialnym, których celem jest realizacja wspólnych interesów tworzących je gmin. Biorąc pod uwagę zakres terytorialny i czynniki demograficzne obszary metropolitalne podzielono na duże obszary metropolitalne (GAM) oraz Społeczności Miejskie (ComUrb). Wcześniej, bo od 1991 r. istniały tylko dwa obszary metropolitalne: Lizbona i Porto[1394]. Wspomniana ustawa wymagała by w skład obszarów metropolitalnych wchodziły gminy połączone ze sobą węzłem ciągłości terytorialnej, przy czym GAM miały obejmować co najmniej dziewięć gmin liczących co najmniej 350 000 mieszkańców, zaś ComUrb co najmniej trzy gminy liczące co najmniej 150 000 mieszkańców.

Utworzone wówczas obszary metropolitalne funkcjonowały zaledwie 5 lat, gdy w roku 2008 ustawą o stowarzyszeniach gminnych w miejsce dotychczasowych GAM i ComUrb

---

[1391] Despacho n.º 8703/2020, de 10 de setembro, Procede à convocatória para a eleição indireta do presidente e de um vice-presidente das comissões de coordenação e desenvolvimento regional, Diário da República n.º 177/2020, Série II de 2020-09-10, páginas 72 - 73.

[1392] CCDR: primeiras eleições indiretas dos presidentes decorrem esta terça-feira, Observador, 13.10.2020, https://observador.pt/2020/10/13/ccdr-primeiras-eleicoes-indiretas-dos-presidentes-decorrem-esta-terca-feira/ (3.08.2024).

[1393] Lei n.º 10/2003, de 13 de maio, Estabelece o regime de criação, o quadro de atribuições e competências das áreas metropolitanas e o funcionamento dos seus órgãos. Diário da República n.º 110/2003, Série I-A de 2003-05-13, páginas 3050 - 3057.

[1394] Zob. F. P. Oliveira,The evolution and regulation of the metropolitan areas in Portugal, op.cit. (online).

utworzono Wspólnoty Międzygminne (CIM) [1395] . Status Obszarów Metropolitalnych zachowały jedynie Lizbona i Porto (art. 2 ust.3).

CIM są podmiotami prawa publicznego utworzonymi przez gminy, które odpowiadają jednej lub większej liczbie jednostek terytorialnych, których terytoria mniej więcej odpowiadają tym wyodrębnionym na podstawie Nomenklatury Statystycznych Jednostek Terytorialnych poziomu III (art.2.2).

Organami CIM ustanowiono następujące: rada metropolitalna, komitet wykonawczy metropolii i zarząd strategiczny ds. rozwoju metropolitalnego. W skład rady metropolitalnej wchodzą prezesi izb gminnych (art. 7 i 11 ustawy).

Wreszcie po raz kolejny dokonano reformy w tym obszarze w 2013 r. [1396]. Ustawa nr 75/2013 z dnia 12 września, ustaliła reżim prawny władz lokalnych, reżim prawny dotyczący przekazywania uprawnień z państwa na rzecz władz lokalnych i podmiotów międzygminnych, a także reżim prawny stowarzyszeń lokalnych[1397]. Zgodnie z nią jednostki międzygminne to swobodne stowarzyszenia gmin funkcjonujące jako Wspólnota Międzygminna w liczbie 21 oraz Obszar Metropolitalny w liczbie 2 składające się na Podmioty Międzygminne (Entidades Municipais).

Z prawnego punktu widzenia odnoszą się one do swobodnego zrzeszania się gmin, w ramach prawa krajowego, poprzez utworzenie nadrzędnej jednostki lokalnej, której zrzeszone gminy delegują część funkcji lub uprawnień powierzonych im na mocy prawa, w celu świadczyć usługi wszystkim swoim członkom[1398].

Są to formy nieterytorialne, asocjacyjne; dlatego też gminy, które je tworzą, niekoniecznie sąsiadują ze sobą. Jednostki międzygminne wymagają, aby ich cele były jasne, posiadały własny budżet i organy zarządzające, niezależne od uczestniczących gmin.

Jednostki międzygminne posiadają własną osobowość prawną dla realizacji swoich celów i mogą istnieć przez czas nieoznaczony lub przez czas oznaczony w celu realizacji określonych zadań. Obszary geograficzne jednostek międzygminnych odpowiadają poziomowi NUTS III.

[1395] Lei n.º 45/2008, de 27 de agosto, Diário da República n.º 165/2008, Série I de 2008-08-27, páginas 6005 - 6011, Estabelece o regime jurídico do associativismo municipal, revogando as Leis n.os 10/2003 e 11/2003, de 13 de Maio

[1396] A.F. Tavares, Governo Local e Administracao artarquica, Silabo Lisboa 2022, s. 143-146.

[1397] Lei n.º 75/2013, de 12 de setembro, Estabelece o regime jurídico das autarquias locais, aprova o estatuto das entidades intermunicipais, estabelece o regime jurídico da transferência de competências do Estado para as autarquias locais e para as entidades intermunicipais e aprova o regime jurídico do associativismo autárquico, Diário da República n.º 176/2013, Série I de 2013-09-12, páginas 5688 - 5724,

[1398] A.E. Ribeiro, Governo local, Concepts, estratégias, prática, Edições Sílabo, Lisboa 2023, s. 166-170.

Usprawnianie zdekoncentrowanego poziomu regionalnego oraz podregionalnego czy supramunicypalnego najwyraźniej nie budzi kontrowersji w przeciwieństwie do instytucji regionów administracyjnych. Daje tu o sobie znać tradycja municypalistyczna, wzmacniająca gminy i ich związki oraz przywiązanie do istniejących już struktur regionalnych. Zarówno CCDR jak i CIM oraz AM zagospodarowują szczebel regionalny w sytuacji braku regionów administracyjnych.

5.3. Niezależna Komisja do spraw Decentralizacji (Comissão Independente para a Descentralização - CID)

Niezależna Komisja ds. Decentralizacji (dalej Komisja lub CID) to jednostka będąca rezultatem porozumienia A. Costy i R. Rio (a więc Partii Socjalistycznej z Partią Socjaldemokratyczną), którą przewidziano w podpisanej 18 kwietnia 2018 r. Wspólnej Deklaracji w sprawie Decentralizacji (Declarações conjunta sobre a Descentralização)[1399].

W części II dokumentu, zatytułowanej Reforma subnarodowej organizacji państwa zadeklarowano, iż do końca lipca 2019 r. promowane będzie prowadzenie pogłębionych studiów przez uniwersytety o uznanych kompetencjach akademickich w zakresie badań nad politykami publicznymi oraz organizacją i funkcjami państwa, na poziomie regionalnym, metropolitalnym i międzygminnym, w sprawie formy organizacji na poziomie subpaństwowym i zapowiedziano utworzenie Niezależnej Komisji ds. Decentralizacji z mandatem do lipca 2019 r., składającej się z sześciu osób o uznanych kompetencjach i zasługach naukowych, mianowanych przez Zgromadzenie Republiki, a także jej Koordynatora, który ustala i monitoruje wytyczne reform. Ustalono ponadto, iż rezultatem powyższych badań i programu konsultacji powinno być przedstawienie przez Komisję do lipca 2019 r. projektów ustaw, które będą punktem odniesienia dla kolejnych inicjatyw legislacyjnych[1400].

CID utworzono na mocy ustawy z 21 sierpnia 2018 r. (działalność rozpoczęła następnego dnia), w celu „dokonania wnikliwej i niezależnej oceny organizacji i funkcji państwa" (art.1

[1399] Declarações conjunta sobre a Descentralização XXIV Governo Constitucional, Gov.pt., https://www.portugal.gov.pt/download-ficheiros/ficheiro.aspx?v=%3D%3DBAAAAB%2BLCAAAAAAABAAzNTU0AgDGppvKBAAAAA%3D%3D (7.06.2024).
[1400] Ibidem, s.3-4

ust.1)[1401]. Przedmiotem jej działania uczyniono ponadto, zgodnie z art. 1 ust. 2 ustawy, ocenę i zaproponowanie programu dekoncentracji lokalizacji podmiotów i usług publicznych, dla zapewnienia spójności obecności państwa na terytorium.

Podstawowym obowiązkiem CID było „promowania dogłębnych badań na temat organizacji i funkcji państwa na poziomie regionalnym, metropolitalnym i międzygminnym" w kontynentalnej części Portugalii, skupiając się na jego analizie na poziomie subpaństwowym pomiędzy administracją centralną a gminami i parafiami (art.2.1 pkt a). Ustawa wymaga, by badania te obejmowały rozważenie możliwości zastosowania różnych poziomów decentralizacji, rozgraniczenie kompetencji właściwych dla szczebla podpaństwowego;, ocenę zasobów i środków własnych i przeznaczonych do przekazania, dostosowanych do definiowanych kompetencji i ich realizacji, analizę poziomów efektywności proponowanych modeli i ich przewag komparatywnych oraz referencyjny harmonogram realizacji (art.2 ust. 2. pkt a-e).

Wśród innych zadań ustawa wymieniała opracowanie programu dekoncentracji lokalizacji podmiotów i usług publicznych, zapewniający spójność obecności Państwa na terytorium, przedstawienie analizy porównawczej modeli w krajach Unii Europejskiej i Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD) oraz organizację i zagwarantowanie programu konsultacji i debat publicznych z podmiotami, w szczególności z obszarami metropolitalnymi, wspólnotami międzygminnymi, regionalnymi komitetami koordynacji i rozwoju, Krajowym Stowarzyszeniem Gmin Portugalskich i Krajowym Stowarzyszeniem Parafii (art.2 ust.1 pkt b-d).

Komisja składała się z siedmiu ekspertów o uznanych zasługach, krajowych lub międzynarodowych, posiadających kompetencje w zakresie polityk publicznych oraz organizacji i funkcji państwa. Członkowie Komisji i jej koordynator zostali mianowani przez Prezydenta Zgromadzenia Republiki po konsultacji z Grupami Parlamentarnymi.

Niezależność Komisji, zgodnie z art. 3 Ustawy, polegała na tym, iż jej członkowie przy wykonywaniu powierzonych im funkcji nie mogli ani zwracać się o instrukcje do Zgromadzenia Republiki, Rządu i żadnych innych podmiotów publicznych lub prywatnych ani też ich od nich otrzymywać.

[1401] Lei n.º 58/2018, de 21 de agosto Cria a Comissão Independente para a Descentralização Diário da República n.º 160/2018, Série I de 2018-08-21, páginas 4286 - 4287.

Aby umożliwić realizację jej misji, Komisji zapewniono dostęp (na zasadach określonych w ustawie o tajemnicy państwowej) do wszystkich informacji niezbędnych do jej wypełnienia, a wszystkie podmioty publiczne i prywatne zobowiązano do terminowego ich dostarczania oraz do udzielania dodatkowych wyjaśnień i współpracy (art.4).

Ponadto, w swojej działalności Niezależna Komisja ds Decentralizacji wymagała "(...) wsparcia instytucji szkolnictwa wyższego posiadających uznane umiejętności akademickie w badaniach nad politykami publicznymi" (art.2.3), zaś wsparcie administracyjne, logistyczne i finansowe pochodziło od Zgromadzenia Republiki (art.8).

Kierownictwo pracami CID powierzono byłemu ministrowi J. Cravinho zaś wśród członków znaleźli się: A. Pimpão, A. J. Jardim, A.Carmona Rodrigues, H.Pinto i J. Ferrão[1402].

Jej mandat trwał do 31 lipca 2019 r. (art.5), zaś, zgodnie z art. 6 nr 1. Ustawy. po zakończeniu kadencji, Komisja przedstawiła sprawozdania z przeprowadzonych prac, „(...) zawierające zalecenia i propozycje, które uzna za istotne, a które będą stanowić punkt odniesienia dla kolejnych koniecznych inicjatyw legislacyjnych".

Ustęp 2 tego samego artykułu wymaga, by sprawozdania były doręczone Przewodniczącemu Zgromadzenia Republiki, opublikowane w Dzienniku Zgromadzenia Republiki oraz na stronie internetowej Zgromadzenia Republiki.

Główny Dokument Niezależnej Komisji ds. Decentralizacji składa się z sześciu części: 1. model terytorialny, 2. decentralizacja administracyjna, 3. system władzy w regionach administracyjnych, 4. finansowanie regionów administracyjnych, inwestycje i kohezja, 5. dekoncentracja i delokalizacja administracyjna, 6. administracje regionalne - nowoczesne i efektywne[1403].

W ramach swojej działalności CID zleciła wykonanie szeregu badań koordynowanych przez renomowanych ekspertów krajowych i OECD, o których istnieje jednakowa wiedza publiczna. Składają się one na treść tomu II prac Komisji obejmując:

[1402] Relatório da Comissão Independente para a Descentralização 31 de julho, Strona Zgromadzenia Republiki Parlamento.pt, https://www.parlamento.pt/Paginas/2019/julho/relatorio-comissao-independente-descentralizacao.aspx (3.03.2023).

[1403] J. Cravinho, J. Ferrão, A., Pimpão, A. João Jardim, P.H. Moura, A. Carmona-Rodrigues, A. Fontainhas -Fernandes, Comissão Independente para a Descentralização - Relatório, t. 1, Avaliação independente sobre a organização e funções do Estado. Assembleia da República. Lisboa. 2019, Strona Zgromadzenia Republiki Parlamento.pt, https://www.parlamento.pt/Documents/2019/julho/descentralizacao/Relatorio-Final-descentralizacao.pdf (15.08.2022).

1. Pogłębione studium problemu regionalizacji - regiony administracyjne, dekoncentracja i relokacja, przeprowadzone przez D. Freitas do Amaral i J. Pereira da Silva

2. Pogłębione studium problemu regionalizacji - obszary metropolitalne i Wspólnoty międzygminne, autorstwa D. Freitas do Amaral i J. Ferraz Coutinho

3. Zarządzanie - Propozycja regionalizacji i ścieżka jej wdrożenia, autor: J. Abreu de Faria Bilhim

4. Obowiązki i kompetencje władz lokalnych – Obowiązki i uprawnienia regionów administracyjnych – Jo. da Silva Costa

5. Finansowanie samorządów terytorialnych – Zasady, którymi należy się kierować przy finansowaniu regionów administracyjnych – J.da Silva Costa

6. Finansowanie samorządów regionalnych – Modele finansowania – J. da Silva Costa

7. Finansowanie samorządów regionalnych - Alternatywne modele finansowania w przypadku Portugalii - J. da Silva Costa

8. Decentralizacja i regionalizacja w Portugalii: wnioski z doświadczeń międzynarodowych i alternatywy dla reform, koordynowane przez OECD oraz

9. Rola systemów miejskich w charakteryzowaniu terytorium kraju w kontekście iberyjskim i europejskim, koordynator T. Sá Marques[1404].

Wreszcie tom III zawiera różne indywidualne uwagi przesłane Niezależnej Komisji lub w wyniku udziału w przesłuchaniach, sesjach lub seminariach organizowanych w trakcie trwania jej mandatu jak Agencja Modernizacji Administracji i Centrum Kompetencji Cyfrowych Administracji Publicznej, Rady miejskie, Regionalne Komisje Koordynacji i Rozwoju, Komisje Polityczne partii politycznych, Wspólnoty międzygminne, Rada Ekonomiczno-Społeczna, eksperci w różnych dziedzinach, Uczelnie Wyższe[1405].

W swoich wnioskach dotyczących regionalizacji administracyjnej kontynentalnej części Portugalii, Komisja, kreśląc zarys historii ewolucji administracji ponadgminnej w kraju, zauważyła, iż na przestrzeni dziejów władze polityczne nieprzerwanie akceptowały potrzebę

[1404] Relatório da Comissão Independente para a Descentralização ..., op,cit., (3.03.2023).
[1405] Ibidem.

organizacji terytorium kontynentalnego w pewną liczbę ponadgminnych jednostek administracyjnych zaś podział terytorium pozostawał dość stabilny koncentrując się najpierw wokół prowincji i dystryktów, potem zaś regionów autonomicznych w przypadku Archipelagów Azorów i Madery oraz planistycznych (CCDR) w przypadku kontynentu[1406].

Ustalono, że prowincja odpowiada wspólnocie, czyli autarkii o podstawach historycznych, geograficznych i kulturowych, o autonomicznym charakterze i aspekcie ekonomiczno -społecznym oraz o korzeniach lokalnych (emanacja gmin, stowarzyszonych w celach rozwoju gospodarczo-społecznego), podczas gdy dystrykt był postrzegany jako byt o charakterze politycznym i administracyjnym, kontrolowany przez rząd, narzucony przez rewolucję lub reformę legislacyjną, będący przedłużeniem władzy centralnej, która miała działać lokalnie w celu koordynacji i nadzoru gminnie zaś wyrazem woli lokalnych społeczności. Tak czy inaczej, nie sprawdziły się one z różnych powodów w roli władz ponadgminnych. Ta świadomość, że w przeszłości nie udało się z sukcesem utrzymać ponadgminnego poziomu administracji (głównie z powodu ich wadliwej konstrukcji związanej z niewłaściwym wyposażeniem jej w określone zasoby potrzebne jednostce na tym poziomie organizacji polityczno - terytorialnej), przy dużej liczbie map referencyjnych proponowanych podziałów regionalnych, prowadzi do wniosku, że stworzenie stabilnych i zrównoważonych regionów administracyjnych będzie zadaniem bardzo skomplikowanym, a niezbędnym dla prawidłowego funkcjonowania całego państwa i jego rozwoju[1407].

Sięgając do doświadczeń innych krajów w dziedzinie powiązania struktury organizacji i możliwości realizowania jej celów, powołując się na badania przeprowadzone przez OECD Komisja podkreśliła, że istnieje wyraźna statystyczna zależność pomiędzy rozwojem a decentralizacją w krajach tworzących tę organizację międzynarodową. Wprawdzie nie można tu stwierdzić istnienia bezpośredniego związku przyczynowego, ani w sensie twierdzenia, że rozwój stymuluje lub umożliwia większą decentralizację, ani że większy stopień decentralizacji sprzyja rozwojowi, jednak zauważalne jest, iż kraje bardziej rozwinięte są bardziej zdecentralizowane; kraje najbardziej scentralizowane są słabiej rozwinięte[1408]. Stąd konieczność przeprowadzenia tego procesu.

W krajach Unii Europejskiej można zaobserwować ogólną tendencję do wzmacniania roli poziomów niższych i ponadgminnych (pomiędzy poziomem centralnym a poziomem

[1406] J. Cravinho i in. Comissão Independente para a Descentralização …, op.cit., s.117, (06.06.2024).
[1407] Ibidem, s. 117.
[1408] Ibidem, s. 145.

lokalnym) poprzez cztery procesy, które mogą się uzupełniać lub alternatywne wobec siebie: dekoncentracja, współpraca międzygminna, decentralizacja administracyjna (regiony administracyjne) i decentralizacja polityczna (regiony polityczno-administracyjne).

W przypadku Portugalii dokonała się decentralizacja polityczna (regiony autonomiczne Azorów i Madery), zatem debata dotyczy jedynie trzech pozostałych procesów wzmacniania poziomów niższych niż krajowe - regionalnych i subregionalnych.

Portugalia jest krajem o wysokim poziomie centralizacji politycznej, administracyjnej i budżetowej (finansowej). Ów centralizmu, współistniejący z silną tradycją municypalną, są historycznie uwarunkowane, zaś świadomość konieczności tworzenia władz regionalnych (dystryktów, prowincji) nie wystarczyło do znalezienia trwałych rozwiązań w tej dziedzinie. Tymczasem zauważalny jest dalszy wzrost stopnia centralizmu w decyzjach publicznych, wraz z postępującym osłabieniem jednostek administracji centralnej obecnych w regionach. Towarzyszy temu chaos w politykach sektorowych, które są między sobą nieskoordynowane i niejednolicie stosowane w całym kraju. Wiąże się to z wysokimi kosztami z punktu widzenia skuteczności, efektywności i równości polityk oraz świadczenia usług obywatelom i przedsiębiorstwom, a także wzbudza poczucie opuszczenia wśród części społeczeństwa, która czuje się odseparowana od decydentów politycznych postrzeganych jako odlegli i niedostępni.

Wobec tego, zdaniem Komisji konieczne jest utworzenie poziomu struktury organizacyjnej państwa pozwalającego na podjęcie działań w odpowiedniej skali dla problemów, które niepotrzebnie angażowałyby poziom ogólnokrajowy, a dla lokalnego byłyby nadmiernym obciążeniem. Ten nowy poziom musi być wyposażony w legitymację demokratyczną poprzez bezpośrednie i powszechne głosowanie obywateli na konkretnych obszarach geograficznych[1409].

Komisja uważa, że konieczne jest wzmocnienie szczebla niższego niż krajowy, aby:

1) zapewnić racjonalizację procesu podejmowania decyzji organizacyjnych poprzez reorganizację państwa w oparciu o wielopoziomowy, regionalizowany i wyspecjalizowany system rządów;

2) pogłębiać demokrację i rządy demokratyczne poprzez procesy legitymizacji demokratycznej, zbliżenie między wybieranymi urzędnikami a wyborcami, większą

[1409] Ibidem, s. 146.

przejrzystość, rozliczalność i odpowiedzialność tych pierwszych oraz większe uczestnictwo i możliwość kontroli ze strony tych drugich;

3) wspomóc formułowanie polityk publicznych bardziej dostosowanych do istniejącej różnorodności terytorialnej, dających większą władzę i głos tym, którzy są bliżej różnych rzeczywistości, a zatem znają je bardziej rygorystycznie i są bardziej wrażliwi na potrzeby i pragnienia wyrażane na różnych terytoriach; 4) poprawić świadczenie usług publicznych na rzecz obywateli poprzez zwiększenie efektywności, jakości, innowacyjności i szybkości reagowania[1410].

Zintegrowaną reakcję na owe cele zapewnić może, zdaniem Komisji, tylko decentralizacja administracyjna, czyli utworzenie i instytucja regionów administracyjnych. Istnienie tych ostatnich w Portugalii (kontynentalnej) jest imperatywem konstytucyjnym, ale niezależnie od tego, jest to rozwiązanie najbardziej kompleksowe w stosunku do przyjętych przy konstruowaniu subpaństwowego szczebla celów.

Istnieją trzy możliwe ścieżki reformy regionalnej w Portugalii, które CID wskazuje za studium przygotowanym przez OECD na zlecenie Komisji (tabela 27):

1) decentralizacja i wzmocnienie zdekoncentrowanej administracji bez tworzenia regionów administracyjnych;

2) decentralizacja oparta na wzmocnieniu szczebla gminnego i ponadgminnego; oraz

3) decentralizacja oparta na połączonej reformie szczebla regionalnego i współpracy międzygminnej

Zdaniem Komisji ta ostatnia wydaje się potencjalnie najwłaściwsza.

Charakterystyka tych scenariuszy bynajmniej nie jest wyczerpująca, nie wykluczają się one jednak wzajemnie, a pod pewnymi względami mogą częściowo się pokrywać. Nic nie stoi też na przeszkodzie, by postrzegać je jako komplementarne, a nawet sekwencyjne, w procesie, który obejmowałby najpierw racjonalizację regionalnych zdecentralizowanych usług (koordynacja, segmentacja funkcji, zbieżność geograficznych interwencji administracyjnych) i ostateczny wybór organów metropolitalnych, wzmocnienie rozwiązań współpracy międzygminnej, a w końcu utworzenie regionów administracyjnych[1411].

[1410] Ibidem, s.147.
[1411] J. Cravinho i in. Comissão Independente para a Descentralização …, op.cit., s.141.

Tabela 27 Ogólna charakterystyka trzech możliwych ścieżek reformy regionalnej w Portugalii

Opcja	Charakterystyka
Decentralizacja i wzmocnienie zdekoncentrowanej administracji bez tworzenia regionów administracyjnych	**Poziom regionalny** Wzmocnienie koordynacyjnej roli CCDR za pośrednictwem przewodniczących w odniesieniu do regionalnych usług zdecentralizowanych Reorganizacja regionalnych usług zdecentralizowanych (lepsza segmentacja funkcji, większa zbieżność geograficznych obszarów interwencji) Rady regionalne z funkcjami koordynacji pionowej i poziomej bez nakładania się na CCDR
	Poziom międzygminny (AM i CIM) Wzmocnienie świadczenia usług publicznych Zachęty podatkowe dla współpracy gminnej Transfer przez rząd centralny usług publicznych o wysokich efektach zewnętrznych Wzmocnienie podmiotów międzygminnych w zakresie polityki regionalnej
	Poziom metropolitalny Autonomia polityczna (wybory bezpośrednie) Większa autonomia fiskalna Większa zdolność do ingerowania w strategiczne polityki rozwoju obszarów metropolitalnych (np. transport, środowisko, mieszkalnictwo, planowanie przestrzenne)
	Szczebel gminny Wzmocnienie przekazywania kompetencji gminom Wzmocnienie autonomii fiskalnej

	Wielopoziomowe zarządzanie Lepsze dopasowanie zadań, odpowiedzialności i zasobów między różnymi szczeblami władzy dzięki krajowemu planowi przygotowanemu z udziałem wszystkich zainteresowanych stron (rząd, gminy, AM, CIM, agencje publiczne, uniwersytety itp.)
Decentralizacja oparta na wzmocnieniu szczebli gminnych i międzygminnych	**Poziom regionalny** Tworzenie regionalnych związków międzygminnych (które przejmują dotychczasowe funkcje CCDR) („regionalizacja spółdzielcza”) Rady regionalne wybierane przez gminy w regionie Główne obszary interwencji: planowanie i rozwój regionalny, gospodarowanie funduszami gminnymi, środowiskiem, drogami wojewódzkimi Możliwość rosnącego transferu z CIM domen, których efekty zewnętrzne uzasadniają tę opcję Finansowanie: transfery od rządu centralnego i współpłacenie przez gminy
	Ogólnie poziom międzygminny (AM i COM) Możliwość utrzymania domen, w których poziom regionalny jest zbyt szeroki (głównie AM)
	Szczebel gminny Wzmocnienie przekazywania kompetencji gminom Wzmocnienie autonomii fiskalnej
Decentralizacja oparta na połączonej reformie szczebla regionalnego i współpracy międzygminnej	**Poziom regionalny** Regiony administracyjne według Konstytucji Główne dziedziny: rozwój regionalny, planowanie przestrzenne i spójność terytorialna, zarządzanie programami wspólnotowymi Finansowanie: transfery z budżetu centralnego i dochody własne

	Autonomia budżetowa i finansowa w obszarach świadczenia usług przeniesiona z administracji centralnej Współistnienie z regionalnymi służbami zdecentralizowanymi (model dualny), które odpowiadają za zapewnienie niezbędnej zgodności z procedurami prawnymi i jakością usług na poziomie krajowym
	Poziom międzygminny (AM i CIM) Współpraca międzygminna uzupełnia regiony administracyjne w racjonalizacji wydatków publicznych i zapewnianiu wysokiej jakości lokalnych usług publicznych
	Szczebel gminny Wzmocnienie przekazywania kompetencji gminom Wzmocnienie autonomii fiskalnej
	Wielopoziomowe zarządzanie Jasny podział kompetencji z innymi szczeblami władzy politycznej Relacje między regionami administracyjnymi a obszarami metropolitalnymi oparte na współpracy i dialogu

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Decentralisation and regionalisation in Portugal: Lessons from international experience and reform alternatives Załącznik B, Tom II Raportu CID.

.

Utworzenie szczebla władz regionalnych zgodnie z konstytucją Portugalii, tj. regionów administracyjnych, jeśli reforma zostanie dobrze zaprojektowana, mogłoby zdaniem Komisji, rozwiązać wiele problemów, których pozostałe dwie alternatywy nie są w stanie rozwiązać lub mogą zrobić to jedynie częściowo. Korzyści płynące z istnienia pełnego szczebla władz regionalnych obejmują zwłaszcza korzyści w zakresie demokracji lokalnej, legitymizacji, przejrzystości i odpowiedzialności. Regiony administracyjne mogłyby również zapewnić dodatkową efektywność alokacji zasobów, w zależności od ewentualnych zadań przypisanych regionom.

Utworzenie Regionów Administracyjnych nie wyklucza polityk wzmacniających decentralizację na poziomie lokalnym. Dlatego też propozycje wzmocnienia pozycji gmin i Wspólnot Międzygminnych byłyby nadal aktualne, ponieważ uzupełniałyby środki mające na celu utworzenie regionów administracyjnych.

W tym modelu możliwa jest też dekoncentracja administracji regionalnej na potrzeby usług wyłącznie administracji centralnej. Wiele krajów praktykuje model dualny z wybranymi samorządami regionalnymi i zdekoncentrowaną administracją.

Zadania regionów administracyjnych mogłyby na pierwszym etapie obejmować bieżące zadania CCDR, z wyjątkiem tego, że nie obejmowałyby koordynacji skoncentrowanych zadań rządu centralnego (takich jak zdrowie lub edukacja). Regiony administracyjne nie koordynowałyby również zadań gminnych, z wyjątkiem przypadków, gdy takie zadania są ściśle powiązane z zadaniami regionalnymi lub w w odniesieniu do których regiony zawarły umowy z gminami.

Rady Regionalne miałyby dwie główne funkcje: rozwój regionalny i planowanie spójności terytorialnej. Mogłyby również odpowiadać za programy funduszy strukturalnych UE i ich wdrażanie. Finansowanie regionów administracyjnych mogłoby składać się z transferów rządu centralnego i dochodów własnych. Regiony administracyjne musiałyby zostać wyposażone w pewną autonomię budżetową i finansową, ponieważ uprawnienia fiskalne stanowią istotny wymiar potencjału politycznego i administracyjnego. Dochody własne regionów administracyjnych mogłyby na przykład pochodzić z jednego lub kilku podatków lokalnych lub części dochodów podatkowych krajowych.

Portugalia powinna unikać znacznego nakładania się zadań regionów administracyjnych i Wspólnot Międzygminnych oraz gmin. Konieczne byłoby również wyjaśnienie zadań

i jurysdykcji między regionami administracyjnymi a zdecentralizowanymi administracjami państwowymi.

Współpraca międzygminna i regiony administracyjne uzupełniają się wzajemnie i dlatego powinny być promowane razem jako siła napędowa poprawy lokalnych usług publicznych, kluczowe mechanizmy racjonalizacji wydatków publicznych, jak i poprawy jakości usług publicznych w całym kraju.

Ta alternatywa regionalizacji może być pierwszym krokiem w serii reform sektora publicznego. Następną fazą mogłaby być reforma zdecentralizowanych departamentów rządu. W zależności od politycznego poparcia dla dalszych reform decentralizacyjnych, regionom administracyjnym mogłyby zostać przydzielone zadania, które są obecnie organizowane przez rząd centralny w regionach, takie jak na przykład edukacja średnia i specjalistyczna opieka zdrowotna.

Do tego czasu obecne Wspólnoty Międzygminne powinny współistnieć z regionami administracyjnymi. Mogłyby się one koncentrować na usługach, które mają mniejszy zasięg niż regiony, ale większy niż pojedyncze gminy. Po utworzeniu regionów administracyjnych i po zawarciu porozumienia w sprawie dalszej decentralizacji ich rola mogłaby zostać zmniejszona. Jednak dobrowolna współpraca międzygminna mogłaby być nadal przydatna.

Regiony metropolitalne powinny mieć specjalny status. Regiony administracyjne byłyby prawdopodobnie zbyt duże dla kwestii metropolitalnych, ponieważ trzeba patrzeć na regiony jako całość. Jest prawdopodobne, że nie miałyby one wystarczającego zainteresowania i zdolności, aby uwzględnić potrzeby i problemy obszarów metropolitalnych.

Także kwestia relacji Obszarów Metropolitalnych z regionami administracyjnymi powinna zostać rozwiązana. Ponieważ te ostatnie nie będą miały władzy nadzorczej nad gminami, relacje między regionami administracyjnymi a AM powinny zostać ustalone poprzez dialog i współpracę[1412].

Warto wreszcie zwrócić uwagę na uwagi dotyczące rozwiązań alternatywnych dla regionalizacji administracyjnej poczynione poza głównym Sprawozdaniem, w t.II[1413].

[1412] Decentralisation and regionalisation in Portugal: Lessons from international experience and reform alternatives Załącznik B, Tom II Raportu CID, s. 126, Strona Zgromadzenia Republiki, Parlamento.pt., https://www.parlamento.pt/Documents/2019/julho/descentralizacao/decentralization-and-regionalisation-in-portugal_23jul2019.pdf (02.02.2023).

[1413] D. Freitas do Amaral, J. Pereira da Silva (Doutores em Direito Público) Estudo aprofundado sobre a problemática da regionalização Vol.1., Regiões administrativas, desconcentração e deslocalização, s. 123 - 128,

Poszukując odpowiedzi na pytanie, co należałoby zrobić przypadku braku międzypartyjnego konsensusu w celu wdrożenia zapisów Konstytucji dotyczących regionalizacji kontynentu lub gdyby konsensus, w referendum, otrzymał ponownie „nie": pozostać przy status quo czy znaleźć inne niż regionalizacja rozwiązanie, obok pozostawienia obecnego stanu rzeczy (dwa rodzaje władz lokalnych z CCDR), wskazano możliwość wskrzeszenia prowincji oraz docelowego przywrócenia dystryktów.

Istniejący system, oprócz tego, że nie jest zgodny z zapisami Konstytucji, jest sprzeczny z portugalską tradycją historyczną, gdzie od 1822 r. zawsze istniały władze lokalne na szczeblu ponadgminnym, a ponadto praktycznie izoluje to kraj w kontekście europejskim. Ma on kilka specyficznych wad i niedogodności, którzy zdecydowanie przemawiają przeciw jego dalszemu podtrzymywaniu. Jednak, nie tylko nie byłoby dobrym pomysłem utrzymywanie CCDR w obecnym stanie, gdyby regionalizacja nie posunęła się lub nie mogłaby posunąć się do przodu, ale nie byłoby również pożądane, aby w takim stanie, jaki jest (na 2019 r.) CCDR - ich uprawnienia zostały przeniesione na nowe regiony administracyjne[1414].

Pozostałe alternatywy byłyby niekonstytucyjne: ponieważ utworzenie innego rodzaju władzy ponadgminnej niż regionu administracyjnego jako władzy lokalnej na całym terytorium kontynentalnym byłaby możliwa jedynie w drodze odpowiedniej rewizji konstytucji. Ponadto nie byłyby to jednostki optymalne w portugalskich warunkach, które wymagają około pięciu do siedmiu jednostek na ponadgminnym poziomie, podczas, gdy prowincje i dystrykty wymagałyby odpowiednio 9-13 i 18[1415].

Tylko rewizja Konstytucji eliminująca instytucję regionów administracyjnych umożliwiłaby takie rozwiązania. W przypadku braku zmiany konstytucji jedyną realną alternatywą w perspektywie krótkoterminowej wydaje się utrzymanie obecnych CCDR, chociaż byłoby to równoznaczne z: (a) nieprzestrzeganiem Konstytucji; b) nie przezwyciężyłoby poważnych niedociągnięć w regulacjach CCDR; oraz (c) rezygnacją z licznych zalet regionalizacji. Jest to ważny argument na korzyść wdrażania regionalizacji w postaci, w jakiej znajduje się ona w Konstytucji[1416].

https://www.parlamento.pt/Documents/2019/julho/descentralizacao/Freitas-do-Amaral_Jorge-Silva.pdf (02.02.2023).
[1414] Ibidem, s. 125.
[1415] Ibidem, s. 128.
[1416] Ibidem, s. 128.

Ogłoszenie Raportu CID otworzyło ponownie dyskusję na temat regionalizacji administracyjnej. Zachęcone rekomendacjami Komisji i dogłębnymi wyjaśnieniami spornych kwestii, wszystkie strony sceny politycznej dyskutowały w klimacie sprzyjającym procesowi. Był on jednak krótkotrwały, bowiem zmiana lidera Partii Socjaldemokratycznej położyła kres możliwości konsensusu. Jednak należy zwrócić uwagę na fakt, iż zgodnie współpracowano w celu usprawnienia funkcjonowania Regionalnych Komitetów Koordynacji i Rozwoju dokonując znaczących zmian. Od roku 2020 r. Przewodniczący CCDR wybierani są w wyborach pośrednich, zmieniono też status Komitetów, które od 2023 r. są podmiotami administracji pośredniej, instytutami publicznymi o usprawnionej misji i zadaniach. Zatem w tej materii sugestie CID zostały w krótkim czasie wprowadzone w życie. Może to być postrzegane jako pierwszy krok w całym procesie prowadzącym do utworzenia regionów administracyjnych po zakończeniu procesów na innych poziomach, bądź przygotowanie do funkcjonowania administracji w kontynentalnej części Portugalii bez regionów administracyjnych

5.4. Propozycja przeprowadzenia kolejnego referendum w sprawie utworzenia regionów administracyjnych. Badania opinii społecznej

Wszelkiego rodzaju decyzjom podejmowanym kolektywnie z zaangażowaniem obywateli - czy są to wybory do Parlamentu, Prezydenta czy referenda, zwykle poprzedzane są badaniami dotyczącymi spodziewanych rezultatów.

W 1998 r. regionalizacja poniosła klęskę w referendum w listopadzie, jednak jeszcze w kwietniu 1996 r. badania opinii publicznej dawały przewagę zwolennikom regionalizacji - za było 49,3%, przeciw 29,%2, zaś 21,4% pozostawało niezdecydowanych.

Zapytani o poparcie dla formy referendum w kwestii regionalizacji - ogólnonarodowego i regionalnego (na obszarze potencjalnego regionu administracyjnego), pierwsze popierało 52,9% badanych, zaś drugie jedynie 16,9%[1417].

Zbadano także postawy partii politycznych wobec procesu regionalizacji, ujmując najważniejsze z nich PS, PSD, CDS - PP oraz CDU (Koalicja Partii Komunistycznej Portugalii z Partią Ekologiczną „Zieloni”[1418].

Największy entuzjazm dla procesu wykazywała CDU - 63,9% opowiadało się za regionalizacją, przeciw 16,7% (19,4% niezdecydowanych). Odsetek popierających

[1417] Sondagem sobre regionalização, RTP Arquivos, 26.04. 1996 r., https://arquivos.rtp.pt/conteudos/sondagem-sobre-regionalizacao/ (12.02.2020).
[1418] Ibidem.

regionalizację w Partii Socjalistycznej wyniósł 58,6%, przeciwnych było 21,2% członków partii, co oznacza, iż około ⅕ (20,2%) nie miała w tej kwestii zdania.

W PSD z kolei poparcie wyraziło zaledwie 37,3%, w opozycji było 42,9% (19,8% niezdecydowanych). Także małe poparcie dla regionalizacji wyraziła CDS-PP, gdzie głosy rozłożyły się następująco: za - 36,5% i przeciw - 45,9% (17,6% nie wyraziło zdania w tej kwestii).

Socjaliści w największym stopniu wypowiadali się za referendum (47,5%), za nimi, na drugim miejscu PSD z 36,2%, zaś CDS i CDU wykazywały jednocyfrowe wyniki w tej kwestii (8,7% i 4,4%)[1419].

Tylko powyżej przedstawione sondaże RTP są dostępne w chwili obecnej, inne nie zostały zarchiwizowane w wydaniach cyfrowych. Jednak za A. Freire i M.A. Baum, można przywołać niektóre z nich. Autorzy podają, iż tylko w przypadku pierwszego pytania referendalnego (dotyczącego utworzenia regionów administracyjnych w kontynentalnej części Portugalii w ogóle), na dzień 31 października 1998 r., oszacowano wyniki, które prezentuje poniższa tabela.

Tabela 28 Badania opinii publicznej w kwestii regionalizacji administracyjnej na dzień 31.10.1998 r.

Publikator	**Rezultaty badań**			
	Tak [%]	**Nie [%]**	**Wstrzymuję się [%]**	**Nie mam zdania [%]**
Público	23,3	37,2	11,4	27,0
Diário de Notícias,	37,5	49,8	62,4-64,4	17,6
Semanário	41	50,5	8,5	
Expresso	35	57	12	10

Źródło: A. Freire, M. A. Baum, Partidos políticos, movimentos de cidadãos e referendos em Portugal: os casos do aborto e da regionalização, Análise Social, vol. XXXVI (158-159), 2001, s. 16-17.

W przypadku referendum w sprawie regionalizacji prawie żadna partia nie nawoływała do wstrzymania się od głosu, wszystkim zależało na konkretnym wyniku, i mimo że na początku

[1419] Ibidem.

kampanii wyborczej wszystkie sondaże wskazywały na zwycięstwo na „nie", ostateczny wynik był wciąż otwarty ze względu na dużą liczbę niezdecydowanych wyborców. Dopiero na początku czerwca 1998 r., jak podawało Público, portugalska opinia publiczna zaczęła wykazywać w większości postawę przeciwną regionalizacji[1420].

Pół roku przed referendum w sprawie regionalizacji, w maju 1998 r.,wyniki sondaży były dość intrygujące: Portugalczycy uważali, że regiony administracyjne nie są potrzebne, ale jednocześnie wierzyli, że w powszechnych konsultacjach zwycięży „tak". Ostatecznie, w głosowaniu 8 listopada wygrało „nie" (60,9% głosów, wobec zaledwie 35% „Tak") i sprawa regionalizacji została odroczona na czas nieokreślony.

Ponieważ kwestia regionalizacji została odłożona do realizacji w bliżej nieokreślonej przyszłości, sondaże po roku 1998 były rzadkością. Dopiero w 2007 r., za XVII rządu III Republiki (PS z J. Socratesem na czele) odnotowano pewne ożywienie w tej kwestii, w związku z zapowiedziami przeprowadzenia konsultacji w tej sprawie w 2009 r.[1421].

W maju 2007 r. opublikowano wyniki przeprowadzonego na zlecenie „Diário de Notícias" (DN) i TSF przez Barômetro Marktest sondażu, z którego wynika, iż mieszkańcy Portugalii byli podzieleni po połowie w związku z możliwością nowego referendum w sprawie regionalizacji[1422]. Odsetek osób opowiadających się za jego przeprowadzeniem wynosi 42,1% i jest to wartość wyrażająca również odsetek respondentów, którzy są przeciw. Zdecydowanej opinii na ten temat nie wyraziło 15,1% próby. Północne i południowe wybrzeże to obszary, które najbardziej popierają przeprowadzenie referendum. Poparcie dla nowego referendum w sprawie regionalizacji jest bardziej skoncentrowane w Obszarze Metropolitalnym Porto, oraz na północnym i południowym wybrzeżu, gdzie odsetek głosów za wyniósł 51%. Z drugiej strony w Obszarze Metropolitalnym Lizbony i Północnym Regionie Wewnętrznym 48% osób odrzuca przeprowadzenie nowego referendum.

Barometr pokazał również, że elektorat socjalistyczny jest bardziej skłonny opowiedzieć się za referendum – 50%, w porównaniu do 40% elektoratu socjaldemokratycznego. Opinie na temat nowych powszechnych konsultacji w tej materii jeszcze się wówczas nie wyklarowały

[1420] Público, 31.10.1009 r., s. 2-3, cyt. za: A. Freire, M. A. Baum, Partidos políticos, movimentos de cidadãos e referendos em Portugal: os casos do aborto e da regionalização, Análise Social, vol. XXXVI (158-159), 2001, s. 16-17.

[1421] Referendo após 2009, CM Jornal. https://www.cmjornal.pt/politica/detalhe/referendo-apos-2009 (3.05.2022)..

[1422] J. Teixeira, Referendo sobre a regionalização divide Portugal em dois, Jornalismo PortoNet, 3.05.2007, https://www.jpn.up.pt/2007/05/03/referendo-sobre-a-regionalizacao-divide-portugal-em-dois/ (2.03.2022);
Barometr Marktest dla DN i TSF został przeprowadzony między 17 a 20 kwietnia 2007 r., obejmując 813 wywiadów, z błędem próby 3,44% dla przedziału ufności 95%.

i wszystko wskazywało na długą drogę do przekonania portugalskiej ludności[1423]. Do wyników tych odniósł się popierający ideę regionalizacji (ruch Regiões SIM) lider PSD z Algarve, wyraźnie uznając je za pozbawione wartości. Uznał on, iż „pytanie jest niejednoznaczne, ponieważ wrzuca ludzi, którzy myślą odmiennie w odniesieniu do regionalizacji, do tego samego worka", „są ludzie, którzy chcą regionalizacji i uważają, że nie powinno być referendum, bo uważają, że regionalizację powinno zatwierdzić Zgromadzenie Republiki"[1424]. Jego zdaniem „niejednoznaczne pytania rodzą niejednoznaczne odpowiedzi", ponadto zaś nie należy przywiązywać zbyt dużej wagi do tych rezultatów, ponieważ „(...) tak naprawdę to nie jest sondaż, to jest barometr", a także dlatego, że „Portugalczycy wydają się remisować", a „trudno współcześnie znaleźć kwestię, co do której opinia publiczna nie byłaby podzielona". Argumentował, iż jest za wcześnie na ocenę bowiem „sprawa dopiero teraz się pojawiła", więc „to naturalne, że wiele osób wciąż nie ma ukształtowanej opinii"[1425].

Obietnica zajęcia się regionalizacją administracyjną po raz kolejny nie została spełniona. Rok 2008 przyniósł eskalację poważnego globalnego kryzysu na rynkach finansowych i bankowych. Portugalię (podobnie jak Irlandię, Włochy, Grecję i Hiszpanię)[1426] dotknął on w szczególny sposób w związku z długiem rządowym. Dopiero w 2015 r. pojawiły się pierwsze oznaki wychodzenia na prostą, a wyraźniejsze 4 lata później[1427]. Problemy gospodarcze odsunęły problematykę regionalizacji w czasie - na okres ponad dekady, gdy za XXI rządu (PS)[1428], oczekiwano na rezultaty prac Niezależnej Komisji do spraw Decentralizacji i dokonywano oceny polityki rządu w tej materii, zagadnienie powróciło do dyskusji[1429].

W kwietniu 2019 r. Telewizja Porto Canal zaprezentowała wyniki badania opinii publicznej przeprowadzone przez Eurosondagem dla Porto Canal w dniach 23-28 marca 2019 roku[1430].

[1423] Zob. też. Regionalização: Mendes Bota desvaloriza sondagem, CNN Portugal 3.05. 2007, https://cnnportugal.iol.pt/regioes/03-05-2007/regionalizacao-mendes-bota-desvaloriza-sondagem (2.03.2022).
[1424] Ibidem.
[1425] Ibidem.
[1426] PIIGS, Wall Street Mojo, https://www.wallstreetmojo.com/piigs (2.03.2022)
[1427] Portugalia wychodzi na prostą po latach kryzysu, Bankier.pl, 4.12.2015, https://www.bankier.pl/wiadomosc/Portugalia-wychodzi-na-prosta-po-latach-kryzysu-3321324.html; (2.03.2022).
[1428] W programie rządu - tym ani następnym nie uwzględniono regionalizacji.
[1429] Porto Canal TV, Facebook. https://www.facebook.com/watch/?v=319017192149287 (2.03.2022).
[1430] Ibidem, Wywiady telefoniczne przeprowadzone przez wybranych i nadzorowanych ankieterów. Populacja w wieku powyżej 18 lat, mieszkańcy Portugalii kontynentalnej, zamieszkali w domach z telefonem w sieci stacjonarnej.Próba została warstwowana według regionów (Północ – 20,6%; Porto – 14,5%; Centrum – 29,1%; Lizbona – 26,4%; Południe – 9,4%), dla łącznie 1019 potwierdzonych wywiadów. przeprowadzono 1171 prób wywiadów, z czego 152 (13,0%) nie zgodziło się na współpracę w badaniu opinii. Wybór domownika był przypadkowy w każdym gospodarstwie domowym. Respondenci to w 51,1% kobiety i 48,9% mężczyźni.

Zapytano o ocenę stanu centralizacji państwa i wpływ na funkcjonowanie państwa, wpływ stanowiska każdej z partii politycznych na to, jak ankietowani będą głosować w wyborach do Zgromadzenia Republiki, czy regionalizacja powinna stanowić przedmiot referendum i jakie byłoby ich stanowisko, gdyby referendum odbywało się w dniu badania.

Na pierwsze pytanie 21,1% ankietowanych odpowiedziało, iż sytuacja jest lepsza 20 lat po referendum, 53%, że gorsza, zaś 24,9% miało wątpliwości, nie miało zdania, albo nie udzieliło odpowiedzi na pytanie.

Ponad połowa badanych (54,5%) zadeklarowała, iż stanowisko partii w sprawie regionalizacji nie będzie mieć wpływu na decyzję jak głosować. Jednak 25% bierze tę kwestię pod uwagę, zaś nieco więcej niż jedna piąta (20,5%) nie była zdecydowana lub nie udzieliła odpowiedzi.

Oznacza to, że zaledwie jedna czwarta badanych wykazuje zainteresowanie kwestią regionalizacji na tyle silne, że nie pozostaje ona bez wpływu na ich decyzje wyborcze. Względnie duży jest też odsetek niezdecydowanych, co budzi obawy, iż będzie to działać na korzyść przeciwników regionalizacji - zwłaszcza, gdy powstrzymają się od głosu.

Jednocześnie, nawet jeśli utworzenie regionów administracyjnych nie jest priorytetem dla jednej czwartej ankietowanych, to ponad 56% jest zdania, iż kwestia wymaga wypowiedzenia się obywateli w referendum. Przeciwną opinię reprezentowało 31,5%, zaś brak zdania (bądź odmówiło odpowiedzi) wyraziło 12,5%[1431].

Zapytani o to, jak głosowaliby w referendum, gdyby odbywało się w tym właśnie momencie, 43,4% respondentów zadeklarowało poparcie dla idei, 32,7% byłoby przeciw, zaś 23,9% nie wiedziało jak, nie chciało, bądź nie miało zdania w tej kwestii[1432].

Wyniki te można różnie interpretować. Zbyt mało jest tu danych, by wyciągać miarodajne wnioski. Pomimo, iż ponad połowa badanych uważa sytuację w kraju za gorszą niż 2 dekady wcześniej, że nie kierują się postawą partii wobec regionalizacji przy oddawaniu głosu w wyborach i popierają referendum w sprawie utworzenia regionów administracyjnych, to jednak najwyraźniej ocena sytuacji w kraju nie jest łączona z brakiem regionalizacji tylko z istnieniem centralizacji. Regionalizacja nie wydaje się być zagadnieniem, które interesowałoby badanych żywo, jednak (podobnie jak w 1998 r.) uważają oni, że to w drodze referendum powinni oni wyrazić zgodę na jej przeprowadzenie. Nieco ponad 40%

Badanie przeprowadzono w podziale na grupy wiekowe (od 18 do 30 lat - 16,8%; od 31 do 59 - 50,5%; 60 lat lub więcej - 32,7%). maksymalny błąd próbki wynosi 3,07%, przy stopniu prawdopodobieństwa 95,0%.

[1431] Ibidem [2:40].

[1432] Ibidem [3:09].

respondentów głosowałoby za utworzeniem regionów, jednak odsetek niezdecydowanych przekraczał 20% w każdym w sumie pytaniu, zwłaszcza dwóch ostatnich, co zapowiada konieczność szerszej debaty w celu przekonania tych respondentów.

Dwa miesiące później (czerwiec 2019) na zlecenie Jornal de Noticias (JN) przeprowadzono kolejne badanie i we wrześniu opublikowano wyniki sondażu[1433]. Wynika z niego, że większość Portugalczyków (51%) głosowałaby za regionalizacją, podczas gdy 39% opowiedziałaby się przeciw tej reformie administracyjno - politycznej. W ciągu tego czasu poparcie dla procesu wzrosło o 7,6 pkt proc., ale i przybyło przeciwników (6,3 pkt proc. 32,7% wcześniej)[1434].

Przewaga na korzyść tej reformy administracyjno-politycznej jest duża (12 punktów procentowych), ale nie jest przekrojowa dla całego kraju. Cztery regiony są za i jeden znaczący wyjątek: Lizbona jest przeciw[1435] - „nie" w Lizbonie wygrałoby w stosunku 48% do 40%[1436].

Regionalizacja ma więcej zwolenników w Algarve - 55% powiedziałoby „tak" władzom regionalnym, odnotowując różnicę 20 punktów w porównaniu z „nie" (35%) i na Północy (54% wobec 37% - z różnicą 17 pkt) - największy odsetek mieszkańców tych regionów krytykuje też nadmiar władzy w stolicy - 73% mieszkańców Regionu Północnego i 71% mieszkańców Algarve[1437].

Prym w poparciu dla regionalizacji wiedzie elektorat BE z 56,59% pozytywnych odpowiedzi, tuż za nim Partii Socjalistycznej z odsetkiem 54,26%, następnie CDU - 45%, na końcu zaś PSD/CDS - 48,4%[1438].

Komentatorzy Jornal de Noticias wskazywali, że od samego początku w Lizbonie i w pozostałej części kraju poglądy na koncentrację władzy w stolicy są odmienne. Prawie dwie trzecie Portugalczyków (65%) odpowiada, że „praktycznie wszystko" lub „za dużo" koncentruje się w Lizbonie. Zdanie to podziela tylko 49% mieszkańców Lizbony[1439]. Mieszkańcy Północy i Algarve w największym stopniu popierają tezę, że regionalizacja

[1433] Ankieta Pitagórica, przeprowadzona dla JN na temat regionalizacji zakładała dobór większej niż zwykle próby. Miał ponad 1500 ankiet w całym kraju, więc w każdym regionie było co najmniej 300

[1434] So Lisboa esta contra a regionalização do pais.Jornal de Negócios, 7.09.2019, https://www.jn.pt/nacional/infografias/so-lisboa-esta-contra-a-regionalizacao-do-pais-11277189.html (17.08.2020).

[1435] R. Barbosa, Só Lisboa está contra a regionalização do país, 7.09.2019, https://www.jn.pt/nacional/maioria-dos-portugueses-quer-a-regionalizacao-11276551.html (17.08.2020).

[1436] Maioria do pais quer regionalização nas Lisboa desconfia, Observador, 7.09.2019, https://observador.pt/2019/09/07/maioria-do-pais-quer-regionalizacao-mas-lisboa-nao/ (17.08.2020).

[1437] So Lisboa esta contra a regionalização do pais.Jornal de Negócios, op.cit. (online).

[1438] Infografias, Só Lisboa está contra a regionalização ..., Jornal de Negocios, https://www.jn.pt/nacional/infografias/so-lisboa-esta-contra-a-regionalizacao-do-pais-11277189.html (17.08.2020).

[1439] Ibidem.

pozwala na szybsze rozwiązywanie problemów (76% mieszkańców Północy), że jest to dobra formuła pomocy gminom (74% mieszkańców Algarve) i ma korzyść w postaci zbliżenia rządu do wyborców (66% mieszkańców Północy).

Nie zgodzono się natomiast ze stwierdzeniami, iż byłoby to dobre dla polityków i stanowisk stworzonych w nowych regionach (w 46% zaprzeczono), że koncentracja władzy w Lizbonie pozwala zmniejszyć koszty państwa (54%, w tym 12% zdecydowanie). Odrzucono też twierdzenia, zgodnie z którym tworzenie regionów „przyniesie tylko koszty dla kraju" i „nic dobrego dla ludności" (60%) [1440]. Mieszkańcy Północy (61%) i Algarve (60%) najbardziej nie zgadzają się z negatywnymi twierdzeniami, ale także w stolicy (56%) wypowiadają się podobnie[1441]. Wydaje się, że obecnie społeczeństwo jest bardziej odporne na argumenty, które forsowano w 1998 r., a którym społeczeństwo uległo.

Zatem, pomimo podziałów na „tak" lub „nie" dla regionalizacji i pomimo różnych, a czasem sprzecznych ocen jej skutków, są sprawy, co do których panuje konsensus.

Należy do nich zgoda co do tego, że jeśli dojdzie do regionalizacji, będzie musiała zostać przeprowadzona w drodze referendum (56%). Tak mówi większość we wszystkich regionach kraju i wśród elektoratu wszystkich partii[1442]. Przeciwnego zadania było 35%, zaś odsetek niezdecydowanych, bądź nieudzielających odpowiedzi wyniósł jedynie 9%.

Poparcie dla partii politycznych przekłada się na poparcie dla referendum. Największe zanotowano wśród zwolenników CDU (PCP/PEV) - 58,75%, zaś 31,25% badanych oddałaby decyzję Parlamentowi, zaś 10,00% pozostawało bez zdania. W przypadku wyborców Bloco Esquerda odsetek jest nieco mniejszy - 58,59% popiera referendum przy 35,94% dla decyzji Zgromadzenia Republiki i 5,47% niezdecydowanych. W PS zwolennicy tego rozwiązania stanowią 51,67% (40 % wolałoby oddać tę decyzję Zgromadzeniu Republiki, zaś 8,33% pozostaje niezdecydowana). Z kolei zwolennicy PSD/CDS są nieznacznie za: 38,43% (znacznie mniej entuzjastyczni - choć referendum jest właśnie pomysłem tej partii), 30,79% za podjęciem decyzji w Zgromadzeniu Republiki, przy 7,64% niezdecydowanych[1443].

Także w podziale na regiony widoczne jest, iż w ponad 50% preferowaną metodą regionalizacji jest referendum: Północ 58,50%, Lizbona 56,59%, Centrum 53,03%, Algarve

[1440] Ibidem.
[1441] Ibidem.
[1442] A.Silva. Sondagem diz que só Lisboa está contra a regionalização do país, Expresso, 7.09.2019, https://expresso.pt/politica/2019-09-07-Sondagem-diz-que-so-Lisboa-esta-contra-a-regionalizacao-do-pais (17.08.2020).
[1443] Infografias, Só Lisboa está contra a regionalização ..., Jornal de Negocios (online).

56,96% i Alentejo 56,70%. Odsetek deklarujących sprzeciw jest znikomy i wynosi odpowiednio 9,53%, 9,24%, 8,53%, 6,18% i 10,07%[1444].

Zapytani o datę przeprowadzenia referendum jedna trzecia Portugalczyków chciała, aby odbyło się ono do 2020 roku[1445]. Dokładnie 33% respondentów wskazało ten właśnie rok, następnie 2021 (12%), 2022 (5%), 2023 (6%). Jedną z możliwych odpowiedzi była ta, że nie powinno się ono odbyć. Ta opcja notuje dwucyfrowe odsetki odpowiedzi - 16% ogólnie, zaś według regionów następująco: Północ - 12,73%, Lizbona 17,18%, Centrum-16,38%, Algarve - 14,75% i Alentejo 18,12%. Z kolei 14% nie wyraziło zdania w tej kwestii[1446].

Mniej więcej jednak trzecia zwolenników każdej z partii wskazała tę datę, najwięcej jednak wyborców PS (33,95%) oraz Bloku Lewicy (33,59%). Za nimi plasują się PSD (32,13%) oraz CDU (31,25%)[1447].

Przy tym ma to być jedno referendum. Na pytanie czy w Pana/i opinii powinno być jedno referendum narodowe czy kilka w proponowanych regionach, 68% wskazało tylko to na ogólnopaństwowym poziomie[1448]. Dokładnie odsetek ten wyniósł 68,4%, za referendum regionalnym zaś 19,6%. Od odpowiedzi uchyliło się 12%.

Także w ujęciu regionalnym jest to wyraźne.To rozwiązanie najwięcej zwolenników w Północy (72,10%), następnie w Centrum (70,40%, w Lizbonie (69,94%), Alentejo (68,24%) oraz Algarve (63,33%). Ten ostatni ma silniejszą tożsamość regionalną, dlatego tego typu decyzja byłaby dla regionu ważna[1449].

Największymi entuzjastami tego rozwiązania byliby wyborcy BE i koalicji PSD/CDS. Ci pierwsi aż w 76,56% popierają referendum narodowe (tu także odsetek niezdecydowanych jest najmniejszy - 5,47%), tuż za nimi zaś wyborcy PSD/CDS (74,63%), następnie CDU (68,75%) i PS (67,22%), gdzie procent niezdecydowanych jest najwyższy - 12,59%.

Identyczny odsetek odpowiedzi uzyskano na pytanie co zrobić, jeśli w wyniku referendum regionalnego jedne zostaną ustanowione a inne nie; czy powinno się kontynuować proces czy też konieczne będzie, by wszystkie zyskały uprzednią aprobatę. Ta druga odpowiedź została

[1444] Ibidem.
[1445] Regionalização é aprovada pelo país e rejeitada por Lisboa, SAPO, 7.09.2019, https://rr.sapo.pt/noticia/politica/2019/09/08/regionalizacao-e-aprovada-pelo-pais-e-rejeitada-por-lisboa/163784/ (17.08.2020).
[1446] Infografias, Só Lisboa está contra a regionalização ..., Jornal de Negocios (online).
[1447] Ibidem.
[1448] Ibidem.
[1449] Ibidem.

wskazana przez większość badanych przy jedynie 17,59% dla pierwszej opcji. Odsetek niezdecydowanych wyniósł 14,5%[1450].

Analiza odpowiedzi na to pytanie wyraźnie wskazuje, iż symultaniczność znajduje uznanie w oczach ankietowanych, zwłaszcza w Centrum (71,47%), niemal tyle samo w Północy i Alentejo (70,28% l 70,27%), następnie w Lizbonie (68,63%) i Algarve (66,10%)[1451].

Taki wynik nie dziwi w przypadku Algarve, które ma siły mobilizacyjne, by wygrać referendum i zacząć funkcjonować jako region. Jednocześnie właśnie tu największy jest odsetek respondentów opowiadających się za jednoczesnym utworzeniem regionów (23,73%), podczas, gdy inne kształtują się na poziomie 19,63% (Północ), 13,17% (Lizbona), 13,83% Centrum czy 14,19% (Alentejo).

Jeśli chodzi o ów wynik pod względem respondentów popierających konkretne partie polityczne, prym wiedzie tu BE, choć wszędzie odsetek poparcia dla jednoczesnego utworzenia regionów konkretnych jest wysoki.

Jak wspomniano, to respondenci BE z 71,65% są liderami w tej opinii, za nimi PS (69,44%), następnie PSD/CDS (68,30%) i na końcu CDU (65%), które (głównie PCP) zawsze uważało, że koncepcja podwójnego referendum jest chybiona, aczkolwiek i spora część BE też jest tego zdania (20,42% - najwięcej)[1452].

W badaniu zebrano również opinie na temat tego, w jaki sposób należy wybrać przyszłego szefa samorządu regionalnego (77% uważa, że bezpośrednio przez obywateli natomiast odpowiedź, iż poprzez Zgromadzenie Regionalne wskazało 17%).

Wskazano także, że priorytetowe kompetencje regionu powinny stanowić transport publiczny (77% - 15% zdecydowanie), turystyka (76% -14% zdecydowanie), mieszkalnictwo (74% - 12% zdecydowanie), rolnictwo (71% - 13% zdecydowanie) i środowisko (65% - 13% zdecydowanie)[1453]. Na dalszych pozycjach znalazły się: Zdrowie (60% - 13% zdecydowanie), edukacja (59% - 12% zdecydowanie), ubezpieczenie (56% - 9% zdecydowanie), zarządzanie środkami wspólnotowymi (53% - 9% zdecydowanie), podatki (44% - 8% zdecydowanie), sądownictwo i trybunały (40% - 7% zdecydowanie).

Jeśli chodzi o to jak głosują wyborcy poszczególnych partii w sprawie regionalizacji, to wskazano wcześniej, iż wyborcy Bloco de Esquerda (57% za i 36% przeciw) oraz wyborcy

[1450] Ibidem.
[1451] Ibidem.
[1452] Ibidem.
[1453] Ibidem.

PS (54% za i 35% przeciw) są bardziej entuzjastyczni wobec procesu. PSD i CDS – (przedstawione jako blok) są podzielone (48% za, 45% przeciw), a CDU w większości jest przeciwna (39% mówi „tak", a 45% „nie").

Respondentów zapytano czy w sytuacji, gdy partia, z którą najbardziej się utożsamiają, decyduje wbrew ich woli w sprawie regionalizacji, w jakim stopniu może to zmienić ich głos w ewentualnym referendum? Ankietowani zadeklarowali niezależność własnych poglądów w tej kwestii w 66%, w tym 48% stanowczo by zdania nie zmieniło. Wpływ partii na decyzję w tej sprawie wskazuje 24% badanych, 8% zdecydowanie [1454]. W ujęciu regionalnym najsilniejszą postawę prezentuje Algarve - 50,87% badanych nie uzależnia decyzji w referendum od poglądów partii, z którą sympatyzuje. W pozostałych odsetek jest wysoki - Centrum (48,85%), Północ (48,60%), Alentejo (47,65%) i Lizbona (47,62%).

Najmniejszy wpływ partii na własne decyzje w sprawie regionalizacji deklarują wyborcy CDU - 71,61%, w tym 50,62% zdecydowanie. Tuż za nimi uplasowali się wyborcy PSD/CDS - 71,01% (54,55% zdecydowanie) następnie BE - 70,31% (50% zdecydowanie) i PS - 64,33% (47,69% zdecydowanie). Wierność poglądom partii największa jest w BE - 26,56% (20,23% zdecydowanie), PS 24,95 (17,93% zdecydowanie), CDU - 22,29% (19,75% zdecydowanie) i PSD/CDS 21,37 (13,51% zdecydowanie). Zmiana w poglądach partii PSD mogłaby mieć zatem znaczenie.

W momencie sondażu największe poparcie odnotowała PS (43,6%), kolejne miejsce przypadło partii PSD (20,4%) i o połowę mniejsze dla Bloco Esquerda (10%), Pozostałe ugrupowania zanotowały jednocyfrowy odsetek poparcia [1455].

Rok później, już po zapowiedzi poparcia regionalizacji w 2024 r., przez PS, krótkim okresie ogólnopartyjnego konsensusu w tej kwestii, nastąpiła zmiana przywództwa w PSD i nowy lider opozycji L. Montenegro odrzucił tę możliwość, co w praktyce odsuwa debatę nad procesem do następnej kadencji. Tym niemniej jednak we wrześniu 2022 r. zaprezentowano wyniki sondażu przeprowadzonego przez Centrum Studiów i Badań Opinii (CESOP) Katolickiego Uniwersytetu dla RTP, Antena 1 i PUBLICO[1456].

Z badania wynika, że pomimo podziału jest więcej respondentów, którzy wierzą w pozytywny potencjał regionalizacji dla kraju, niż tych, którzy przewidują szkodliwe konsekwencje.

[1454] Ibidem.
[1455] Ibidem.
[1456] Sondagem da Católica. Larga maioria dos portugueses defende referendo à regionalização, 20.07.2022, https://www.rtp.pt/noticias/politica/sondagem-da-catolica-larga-maioria-dos-portugueses-defende-referendo-a-regionalizacao_v1420975 (1.05.2023).

Na pytanie „czy sądzisz, że regionalizacja byłaby bardziej dobra niż zła lub bardziej zła niż dobra dla kraju", 41% ankietowanych odpowiedziało, że będzie to „bardziej dobre niż złe", 34%, że będzie „więcej złego niż dobrego", a 25% nie wie lub nie udzieliło odpowiedzi.

Wyraźniejsza jest tendencja co do metody, jaką należy przyjąć, aby dążyć do regionalizacji. Ponad dwie trzecie (69%) respondentów uważa, że kwestię tę powinno rozstrzygnąć referendum, podczas gdy tylko 22% uważa, że sprawę tę powinno rozstrzygnąć Zgromadzenie Republiki[1457]

W kwietniu 2024 r. Zaprezentowano wyniki projektu badawczego "50 lat demokracji w Portugalii: Aspiracje i praktyki demokratyczne – ciągłość zmiany pokoleniowej" (Projeto de investigação 50 anos de Democracia em Portugal: Aspirações e Práticas Democráticas – Continuidades de Mudanças Geracionais), z którego wynika, iż po upływie pięciu dekad od rewolucji 25 kwietnia ponad połowa Portugalczyków (70%) chce, aby zwykli obywatele podejmowali w drodze referendów najważniejsze decyzje dla kraju[1458].

W kwestii regionalizacji administracyjnej w kontynentalnej części Portugalii, w III Republice zaszła zmiana w postawie obywateli. Porównując sondaże z roku 1996 czy 1998 z tymi najnowszymi, można stwierdzić, że są to ludzie bardziej wykształceni, świadomi walorów demokracji, zalet decydowania o swoich sprawach, uczestnictwa w podejmowaniu zbiorowych decyzji. To nowe pokolenie, korzystające z dobrodziejstw, jakie niesie globalizacja, dostęp do technologii, informacji, możliwość podróżowania. Pozwala im to w praktyce obserwować zjawiska, poziom życia poza Portugalią i dokonywać porównań. To obywatele świata, Unii Europejskiej, którzy chcą tego samego, co mają inni, są odważniejsi niż ich rodzice i dziadkowie. Jak deklarują, są skłonni wziąć udział w referendum w sprawie regionalizacji administracyjnej. Przy tym, w podejmowaniu decyzji nie zamierzają kierować się stanowiskiem partii politycznej z którą sympatyzują. Uzasadniony jest wniosek, że przy rzetelnej kampanii informacyjnej proces mógłby wreszcie ruszyć z miejsca.

[1457] D. Santiago, Maioria quer referendo e há mais portugueses a achar a regionalização boa do que má, Publico 20.07.2022, https://www.publico.pt/2022/07/20/politica/noticia/maioria-quer-referendo-ha-portugueses-achar-regionalizacao-boa-ma-2014204 (1.05.2023).

[1458] M. Sofia Ribeiro, Críticos de elites e políticos, portugueses querem tomar „decisões mais importantes" por referendo, Público 24,04.2024, https://www.publico.pt/2024/04/24/p3/noticia/criticos-elites-politicos-portugueses-querem-tomar-decisoes-importantes-referendo-2088027 (5.05.2024)

PODSUMOWANIE

Nie bez powodu przyjęta w niniejszej pracy doktorskiej perspektywa badawcza ma postać dyskursu publicznego. W obliczu braku implementacji regionów administracyjnych w kontynentalnej części Portugalii, uznawszy zagadnienie za pozostające poza możliwością badawczą i jako takie niepodlegające dyskusji, skupiono się na poszukiwaniu odpowiedzi na pytanie dlaczego, pomimo konstytucyjnego nakazu, do tej pory nie utworzono regionów administracyjnych. Przyjęto, iż jedynie analiza dyskursu jest w stanie sprostać temu zamierzeniu.

Teoretyczne ustalenia w tej materii, stanowiące treść rozdziału I niniejszych rozważań, wskazują dyskurs publiczny jako całokształt przekazów pozostających w obiegu, czemu towarzyszy dyskusja, skoncentrowana wokół jakiegoś tematu wymiana poglądów, prowadząca do jakichś uzgodnień w stanowiącej jej przedmiot materii. Nie jest to jednak zwykła komunikacja, ale taka, z którą wiąże się nadawanie znaczeń, negocjowanie ich, interpretacja, porządkowanie, a w końcu, ich urzeczywistnianie.

Zatem, ponieważ dyskurs to język, słowo, a słowo bezsprzecznie ma moc, cecha ta przysługuje także i temu zjawisku. Dyskurs jest, jak dowodził T.A. van Dijk, pochodną różnych procesów i zjawisk, zaś jako taki - w zwrotnym sprzężeniu - jest władny te ostatnie kształtować. Przypisuje mu się moc sprawczą, zdolność wywoływania zmian oraz ich powstrzymywania, zdolność budowania i zdolność niszczenia, o czym mówią także m.in. M. Foucault czy I. Parker.

Chodzi tu nie o badanie samej rzeczywistości, ale o sposób, w jaki jest ona konstruowana, o obraz, punkt widzenia ukształtowany w konkretnych okolicznościach, w konkretnym kontekście, jako rezultat interakcji pomiędzy uczestnikami dyskursu. To nie tylko słowa, ale i praktyki oraz instytucje składające się, jak mówi M. Foucault, na wiedzę o niebagatelnym znaczeniu dla uporządkowania rzeczywistości i w rezultacie dla zaprowadzenia ładu oraz przejęcia bądź utrzymania władzy. To dyskursywne praktyki mają sprawczą moc.

Wspomniana wcześniej interakcja uczestników, może, jak chce J. Habermas, prowadzić do konsensusu w warunkach deliberacji, względnie przy racjonalnej argumentacji, pozostających w symetrycznych relacjach uczestników, bądź, jak mówi M. Foucault, przebiegać w drodze walki o nadanie i utrwalenie znaczenia (w dążeniu do uzyskania władzy) pomiędzy aktorami pozostającymi w relacjach dominacji i podporządkowania.

W rzeczywistości utopijna koncepcja J. Habermasa ustępuje tej proponowanej przez M. Foucaulta i dyskurs umożliwia badanie sposobu konstruowania rzeczywistości poprzez obserwację zwycięstwa jednych interpretacji nad innymi w konkretnych uwarunkowaniach.

Te teoretyczne ustalenia pozwalają podjąć próbę odpowiedzi na postawione we wstępie pytanie dlaczego, po niemal pięciu dekadach, konstytucyjny zapis o regionach administracyjnych w części kontynentalnej Portugalii pozostaje martwy. Nie chodzi tu tylko o długość tego okresu, ale także o demokratyczny charakter ustroju politycznego Portugalii, w którym uchylanie się od realizacji postanowień ustawy zasadniczej jest praktyką niedopuszczalną.

Kwestia regionalizacji administracyjnej kontynentalnej części Portugalii znalazła się w konstytucji III Republiki Portugalskiej jako rezultat konsensusu w dyskursie o kształcie struktury organizacyjnej państwa w porewolucyjnej, demokratycznej rzeczywistości. W tym krótkim okresie deliberacyjnej demokracji, na fali entuzjazmu po obaleniu reżimu autorytarnego siły polityczne zjednoczone były w zamiarze zbudowania nowej rzeczywistości inspirowanej m. in. wzorcami zachodnimi, zadecydowano o konieczności wprowadzenia obok gmin i parafii cywilnych regionu administracyjnego jako trzeciego szczebla samorządu terytorialnego, tak jak go scharakteryzowano w rozdziale II (teoretycznie) i III niniejszej pracy, wyraźnie odmiennego w charakterze od regionów autonomicznych Madery i Azorów. Pozytywne doświadczenia innych państw i ogólny trend regionalizacyjny wśród europejskich państw, a także konieczność zniwelowania istniejących i pogłębiających się asymetrii rozwojowych, nawet jeśli jest to instytucja nowa w portugalskiej tradycji hołdującej raczej municypalizmowi, a kraj można uznać za wysoce scentralizowany, homogeniczny pod względem etnicznym i kulturowym, z całą pewnością przemawiały za przeprowadzeniem procesu regionalizacji administracyjnej. Na przeszkodzie implementacji tego zapisu stanęły przeobrażenia polityczne w kraju, o których mowa jest w rozdziale III przedstawiającym uwarunkowania procesu regionalizacji administracyjnej w Portugalii. Model deliberacyjny demokracji ustąpił miejsca modelowi rywalizacyjnemu. Wyklarował się podział polityczny z dominującą rolą dwóch rywalizujących partii politycznych. To wówczas zagadnienie regionalizacji administracyjnej kontynentalnej części Portugalii stało się przedmiotem dyskursu - całkiem nowego, w innych warunkach, o innym charakterze.

W dyskursie tym uczestnikami były partie polityczne, kolejne władze wykonawcze, osoby sprawujące urząd Prezydenta Republiki, przedstawiciele władz lokalnych, eksperci oraz media. Dyskurs ten z całą pewnością wyczerpuje znamiona dyskursu publicznego. Potwierdza

to zarówno charakter aktorów, jak i fakt, że kwestia ta zaangażowała przedstawicieli społeczeństwa wybranych w wyborach bezpośrednich, mających wpływ na podejmowanie najważniejszych decyzji, doświadczonych w problemach funkcjonowania społeczności lokalnych działaczy samorządowych, profesjonalistów dysponujących wiedzą o dyskutowanych zjawiskach a w końcu ogół obywateli, którzy wypowiedzieli się w referendum. Wreszcie uwzględniono media jako władne, poprzez rozpowszechnianie informacji, kształtować poglądy i konfrontować opinie.

Badanie postaw i opinii, przekazów pozostających w publicznej przestrzeni w badanym okresie, co stanowiło przedmiot analizy w rozdziale IV, pozwala na sformułowanie wniosków dotyczących badanego problemu.

W odniesieniu do tego dyskursu w żaden sposób nie znajduje zastosowania habermasowska koncepcja deliberacji czy idealnej sytuacji komunikacyjnej pomiędzy aktorami o symetrycznej pozycji. To z całą pewnością dyskurs, który nie stanowił w swojej istocie narzędzia dla osiągnięcia konsensusu i w rezultacie takiego też nie osiągnięto. Dyskurs ten przebiegał, i nadal tak jest, w warunkach konfliktu, walki o znaczenie i interpretacje, o ich zwycięstwo, walki o władzę, właśnie takiej, o której mówi w swojej koncepcji M. Foucault.

Konstytucyjny zapis o utworzeniu regionów administracyjnych w kontynentalnej części Portugalii nie został urzeczywistniony, bowiem dyskurs publiczny nie doprowadził do konsensusu w tej kwestii. Nie chodzi tu o ogólny brak zorganizowania aktorów wokół problemu regionalizacji administracyjnej, ale wyraźny brak woli politycznej w dążeniu do zaimplementowania regionów i wreszcie wykorzystanie tej kwestii jako narzędzia polityki.

Analiza postaw partii politycznych pozwala potwierdzić zainteresowanie partii politycznych problematyką regionalizacji. Właściwie tylko jedna z nich - CDS zdecydowanie sprzeciwia się procesowi regionalizacji w jakiejkolwiek postaci (ale nie odmawia udziału w dyskusji czy działaniach w tej materii). Kwestia ta jest obecna w dokumentach partyjnych czy we wnoszonych projektach, zwłaszcza przed rokiem 1998. Partie próbowały uzgodnić, najpierw w gronie wewnętrznym, swoje stanowisko wobec regionu i procesu regionalizacji. Nie wydaje się ono zbyt zróżnicowane. Wyraźne jest, że wszystkie partie upatrują w regionach administracyjnych szczebla władzy lokalnej, kładąc inny nacisk na ich rolę - czy to (jak chce PSD) demokratyzacyjną (realizacja zasady partycypacji), czy w rozwoju i dla usprawnienia struktury organizacyjnej państwa (PS). Podobne jest także podejście co do regionalizacji w ogóle. Można stwierdzić, że u samych podstaw istniały warunki dla konsensusu w tej kwestii. Gromadzono pewną wiedzę, porządkowano ją, nikt nie poddawał w wątpliwość samej

instytucji regionów administracyjnych, jedynie pojedyncze elementy procedury (PSD w odniesieniu do referendum organicznego, w którym o utworzeniu regionów administracyjnych miałyby zadecydować organy stanowiące gmin). Podejmowano szeroko zakrojone działania, jak opracowanie Białej Księgi Regionalizacji, harmonogramów implementacji. W każdej niemal kadencji partie polityczne występowały z projektami dotyczącymi przyszłego podziału administracyjnego na poziomie regionalnym. Konsensus z reguły towarzyszył kolejnym rewizjom konstytucji. Tak było aż do 1996 r. Później, po referendum, które odbyło się w 1998 r. partie na dobrą sprawę nie podejmowały tematu regionalizacji aż do roku 2019, gdy po ogłoszeniu raportu CID zaczęto budować pewien krótkotrwały konsensus wokół wznowienia procesu regionalizacji administracyjnej.

W programach rządów także siłą rzeczy problematyka utworzenia regionów administracyjnych znajdowała swoje miejsce. Jednak niestabilna sytuacja polityczna i częste alternacje władzy opisane w rozdziale III uniemożliwiały nieprzerwane prace nad wdrażaniem reformy. Znamienne, że w okresach większej stabilizacji politycznej zdołano uchwalić ustawy związane z regionalizacją administracyjną, zwłaszcza LQRA (1991 r.).

Dyskurs partii politycznych, biorąc pod uwagę dokumenty partyjne oraz programy rządowe i podejmowane działania dotyczył kwestii jak regionalizować, jak uszczegółowić przepisy konstytucji tak, by można było stworzyć w sprawnie funkcjonujące na poziomie subpaństwowym struktury. Wyrazem konsensusu było ustawodawstwo z początku lat 90-tych, za czasów rządów Partii Socjaldemokratycznej.

Nikt nie kwestionował samej struktury regionów. Wszelkie zmiany znalazły wyraz w najwcześniejszych rewizjach konstytucji w latach 1982 i 1989 i nie stanowiły one przedmiotu sporu. Takim stał się problem procedur - referendum. Nie bez racji w bezpośredniej formie tego ostatniego upatrywano bardziej demokratycznego sposobu wyrażenia woli w tej kwestii, chociaż i referendum organicznemu trudno postawić większe zarzuty. Ten argument stał się przyczyną różnicowania pozycji partii politycznych w tym dyskursie. Co więcej, owe zróżnicowanie zaczęło być widoczne nie tylko pomiędzy partiami ale i wewnątrz nich. Dołączył do niego problem mapy. Zaproponowany przez PS i PCP w 1993 r. przyszły podział administracyjny na dobrą sprawę ujawnił prawdziwe postawy partii politycznych w tej materii.

Podzielone w tej kwestii partie polityczne niezbyt stanowczo broniły swoich pozycji. Żadna ze stron nie była gotowa do zaciekłej walki politycznej w tej materii, ale regionalizacja stała się dogodnym narzędziem dla osiągania innych celów politycznych.

W latach 90-tych rywalizacja polityczna pomiędzy PS i PSD przybrała na sile, argumenty związane z procedurą regionalizacji administracyjnej stały się wyraźnie narzędziem walki politycznej. To wówczas zaczęto podważać sens przeprowadzania procesu wysuwając argumenty o braku tradycji regionalnych, o zakorzenieniu municypalizmu, o jedności narodowej w kraju etnicznie jednorodnym, którą regiony rozbiją, o pogłębianiu już istniejących asymetrii rozwojowych, o kosztach takiej reformy, o jej sensie w kraju tak małych rozmiarów. Retoryka dyskursu zmieniła się z „jak" na „czy" regionalizować, choć jest to nakaz konstytucyjny, a zatem argumenty są nielogiczne (i sprzeczne z tymi, które prezentowano w programach partyjnych i rządowych). Partia PSD, która jest partią wyborczą, nie ideologiczną, wykorzystała kwestię do własnych celów. Sukces w tej materii przysporzyłby chwały temu, kto zrealizowałby zapisy konstytucji po tak długim czasie, ten zaś, kto poniesie porażkę nigdy by się z niej nie otrząsnął. Obawy o partyjne wpływy opozycji przy proponowanym podziale administracyjnym stały się przyczyną wysunięcia przez PSD propozycji usunięcia zapisu dotyczącego regionów administracyjnych z konstytucji, następnie odroczenia dyskusji w tej materii na jakiś czas i wyłączenia kwestii spod rewizji konstytucji w 1995 r. Wyraźnie, z wykorzystaniem referendum, regionalizacja administracyjna stała się narzędziem polityki. Po przegranych wyborach parlamentarnych w 1995 r. PSD uzależniła poparcie dla regionalizacji od zmiany konstytucji i wprowadzenia instytucji referendum bezpośredniego. Dyskurs wrócił do problemu „jak" przeprowadzić implementację regionów administracyjnych. Odtąd partia nadawała mu ton. Druga niezbyt stanowczo broniła kwestii idąc na kompromisy, wierząc, iż problem obroni się sam. Po uzgodnieniu nowego kształtu regionalizacji - przy wyraźnie niesprzyjających procesowi przepisach (w uchwalaniu których socjaldemokraci brali udział) - partia PSD przeszła jawnie do opozycji wobec projektu i nawoływała do jego odrzucenia w referendum argumentując, iż jest przeciwna modelowi (dokładniej zaś mapie, która przecież zdaniem, socjaldemokratów odzwierciedla wpływy opozycyjnej partii), nie samemu procesowi (ale w kampanii padały hasła przeciw regionalizacji).

Cel polityczny nie ulega tu wątpliwości. Aktywne uczestnictwo w budowaniu podwalin pod implementację i taktyczna zmiana strategii są tu aż nadto wyraźne. Współudział w konstruowaniu modelu z góry skazanego na porażkę i odcięcie się w ostatnim momencie wpisują się w dyskursywne praktyki mające na celu hegemonię, walkę o własną interpretację, co - wobec nieporadności PS, która nie była skłonna „umrzeć za sprawę" - całkiem się powiodło. Próba implementacji regionów administracyjnych poniosła porażkę.

Partie polityczne, nawet jeśli z reguły podejmowały jakieś działania regionalizacyjne, i kwestia nieprzerwanie stanowił przedmiot dyskursu, to była ona szczególnie intensywnie podejmowana w okresach przedwyborczych. Wyraźne jest jej powiązanie z kalendarzem politycznym. Nie inaczej jest dziś. Partia PSD pod przewodnictwem R. Rio, uznając argumenty CID za przekonywujące, artykułowała przychylność dla procesu regionalizacji, jednak - jak w 1996 r. M. Rebelo de Sousa, L. Montenegro w 2022 r. zniweczył konsensus. I tym razem PS poddała się bez walki, choć polityczne uwarunkowania uległy zmianie. Inaczej niż wcześniej, obecnie scena polityczna jest bardziej zróżnicowana, istnieje możliwość dopuszczenia do głosu innych postaw. Wciąż jest to jednak kwestia cykliczna, okołowyborcza, polityczna. Partie nadal nie dysponują konkretnym stanowiskiem w sprawie regionalizacji, deklarują gotowość do dyskusji, nie do implementacji. W tym aspekcie dyskurs partii politycznych wrócił do punktu wyjścia.

Partie polityczne nie zdołały zgromadzić wiedzy o regionalizacji administracyjnej, a nawet, gdyby uznać, że jednak to zrobiły, nie została ona uporządkowana i rozdystrybuowana. W walce politycznej wykreowano chaos i stworzono wrażenie wyjątkowej złożoności tej kwestii. Ów obraz, niezrozumiały w swej istocie, a relacjonowany przez media, nakreślił problem regionalizacji administracyjnej jako jako wyjątkowo skomplikowanej, a nade wszystko politycznej kwestii, a jako taka (zgodnie z teorią S. Bowlera i T. Donovana)[1459] nie przekonała ona, a nawet zniechęciła obywateli albo do samej instytucji albo do głosowania na „tak" w referendum. Nie dysponując odpowiednią wiedzą obywatele nie poparli regionalizacji administracyjnej.

Niska frekwencja w głosowaniu bezpośrednim i brak poparcia dla utworzenia regionów administracyjnych, a w konsekwencji nieurzeczywistnienie zapisu o regionalizacji administracyjnej pozwala wnioskować, iż problem, jak chcą S.M. Lipset i S. Rokkan, nie miał politycznego znaczenia o takim poziomie, by podzielić społeczeństwo, które następnie mobilizowałoby się wokół kwestii[1460]. Wydaje się, że pozostając na uboczu Europy Portugalia szła nieco inną, własną drogą, a może po prostu wolniej niż pozostałe państwa. To zapóźnienie nie pozwoliło im dostrzec wówczas zalet rozwiązania polegającego na posiadaniu w strukturze organizacyjnej państwa regionu administracyjnego jako najwyższego szczebla władzy

[1459] Zob. S. Bowler, T. Donovan, A. Arbor, Demanding Choices: Opinion, Voting, and Direct Democracy, University of Michigan Press, 1998.

[1460] Zob. S.M. Lipset,, S. Rokkan, Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments: An Introduction. [w:] S. M. Lipset, S. Rokkan (red..), Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives. New York: Free Press 1967.

lokalnej, ani zrozumieć, że demokracja daje im prawo uczestniczyć w podejmowaniu decyzji na wielu poziomach i w wielu materiach. Ponadto, niestabilność demokracji z częstą alternacją władzy świadczy o niedojrzałości ówczesnego społeczeństwa, w którym trudno spodziewać się sprecyzowanych poglądów a tym bardziej samodzielnej mobilizacji wokół jakichkolwiek kwestii.

Wsparciem dla procesu nie byli także prezydenci - ani byli, ani obecny. Umiarkowanie bądź stanowczo wypowiadają się oni przeciw utworzeniu regionów administracyjnych. Znajdują oni (M. Rebelo de Sousa) powody, dla których należy proces odłożyć na bardziej korzystny czas (argumentując, iż to dla dobra procesu), proponują inny model (A. Cavaco da Silva, M. Soares), umiarkowanie wyrażają powątpiewanie w powiedzenie procesu, ale wierzą w konieczność ponownej dyskusji (J. Sampaio) lub otwarcie stwierdzają, że czas zmienić konstytucję i dostosować zapisy do potrzeb współczesnej rzeczywistości (A.Ramalho Eanes).

Nawet eksperci nie zorganizowali się wokół kwestii, nie komentując problemu, nie diagnozując sytuacji, nie proponując rozwiązań profesjonalnych. Należy jednak zauważyć, że - odróżnieniu od okresu przez 1998 r., obecnie podejmują te kwestie częściej, choć nie w formie, dla jakiej akademia przywykła, lecz raczej jako publicyści. I oni są zróżnicowani w poglądach na proces. Znacznie chętniej odnoszą się do innych aspektów, np. tzw. „ukrytej regionalizacji".

Jedynymi entuzjastami utworzenia regionów administracyjnych są władze lokalne. Tak z osobna, jak i ich związki ANMP i ANAFRE. Wierzą oni, że usprawni to ogólną strukturę samorządową w Portugalii i są gotowi uczestniczyć w tym procesie..

Szczególna rola przypadła w dyskursie mediom, których doniesienia uzupełniały dokumenty polityczne, a wypowiedzi odkrywały prawdziwe motywy aktorów. Relacjonując jedynie to, co się działo w przestrzeni publicznej, informacje, które im dostarczono, te, które zdołały uzyskać, przekazały widzom obraz chaosu i niekonsekwencji, z wiodącym głosem przeciw regionalizacji partii uznającej się za bezwzględnie regionalizacyjną, z biernością strony przeciwnej - obraz, z którego odbiorcy przypuszczalnie nic nie zrozumieli. Uwzględnić należy dodatkowo stan rynku mediów, który dopiero kształtował się w newralgicznym okresie, zatem i podaż i odbiór informacji doznawał pewnych ograniczeń. Znamienne, że i dziś, przy nowoczesnych mediach, zainteresowanie zagadnieniem regionalizacji administracyjnej jest nikłe. Odnotować można kilka dłuższych audycji w latach 2019-2022, które jednak przeszły bez echa i ostatecznej konkluzji pomimo możliwości, jakie w zakresie rozpowszechniania informacji daje współczesna technologia.

Wiedza w dyskursie nie została uporządkowana i odpowiednio przekazana, by spowodować skutek w postaci konsensusu i implementacji regionów. Wręcz przeciwnie, strategicznie wprowadzono chaos, by zaburzyć porządek dyskursu i dać szansę negatywnym interpretacjom, które są dużo nośniejsze niż pozytywny przekaz.

Pomimo braku konsensusu, dyskurs nie był całkiem niekonstruktywny. Dowodzi tego zawartość rozdziału V traktujący o instytucjonalnych próbach implementacji rezultatów dyskursu. Jednym ze skutków dyskursu jest powołanie Niezależnej Komisji do Spraw Decentralizacji, która zajęła się głównie kwestią regionalizacji organizując wokół niej specjalistów w wielu dziedzinach. W ciągu roku dokonano diagnozy sytuacji z propozycją możliwych rozwiązań oraz zaleceniem, by jednak jeszcze raz - po pewnych usprawnieniach legislacyjnych - podjąć próbę realizacji zapisów konstytucji.

Nie można także nie zauważyć związków pomiędzy regionalizacją w kontekście decentralizacji z umacnianiem instytucji zdecentralizowanej administracji centralnej - Regionalnych Komitetów Koordynacji i Rozwoju, którym nadano status instytutów publicznych. Są one de facto instytucjami regionalnymi, a w działaniach związanych z ich funkcjonowaniem, nawet, jeśli eksperci i same partie polityczne czy władze wykonawcze to wykluczają, w sumie powszechnie upatruje się ukrytych działań regionalizacyjnych.

Wreszcie, dyskurs, nawet nieciągły, intensywniejszy i bardziej dynamiczny przed rokiem 1998, niż później i obecny zawsze w okresach wyborczych, nie zaś podczas trwania kadencji, przyniósł ten skutek, że po wielu dekadach obywatele są skłonni poprzeć regionalizację. Ogromna większość społeczeństwa chce decydować o sprawach państwa w referendach. Deklarują także chęć wzięcia udziału w tym dotyczącym utworzenia regionów administracyjnych. Nowe pokolenie nie przeżywa już porażki z 1998 r., nie jest podatne na argumenty oparte o możliwe negatywne następstwa regionalizacji administracyjnej. Ponad 51% głosowałoby za regionalizacją, podczas gdy mniej niż 40% przeciw. Przy odpowiedniej, rzetelnej kampanii informacyjnej nieprzekonani i część przeciwników mogłaby zmienić zdanie. Społeczeństwo dojrzało, jak się wydaje, przez te dekady na tyle, by zorganizować się politycznie wokół analizowanej kwestii.

Przeprowadzona na potrzeby niniejszej pracy analiza dyskursu publicznego w kwestii regionalizacji administracyjnej kontynentalnej części Portugalii pozwala potwierdzić, tezę o braku ich implementacji jako naturalnym następstwie faktu, że konsensus nie został osiągnięty. Pozytywnie zweryfikowano ponadto twierdzenie, że brak konsensusu i pożądanego rezultatu, do którego dążono, nie oznacza to, że był on całkiem niekonstruktywny.

SPIS TABEL

TABELA 1 PORÓWNANIE DWÓCH MODELI DYSKURSU: OBYWATELSKIEGO I NIEOBYWATELSKIEGO 42
TABELA 2 WYBRANE KOLOKACJE TERMINU DYSKURS WEDŁUG D. BRZOZOWSKIEJ 46
TABELA 3 KRYTERIA TYPOLOGII DYSKURSU WEDŁUG M. KRÓL - KUMOR 47
TABELA 4 MECHANIZMY DYSKURSU PUBLICZNEGO WEDŁUG M. CZYŻEWSKIEGO 53
TABELA 5 WYBRANE ZAPISY DOTYCZĄCE DEFINIOWANIA REGIONU ZAWARTE W WYBRANYCH DOKUMENTACH UNII EUROPEJSKIEJ 70
TABELA 6 TYPOLOGIA REGIONU WEDŁUG P. SCHMITT - EGNER 79
TABELA 7 REGION ADMINISTRACYJNY W TYPOLOGII AUTORSTWA CH. JONSSONA, S. TAGILA I G. TORNQVISTA . 83
TABELA 8 WYBRANE DEFINICJE REGIONALIZACJI W LITERATURZE PRZEDMIOTU 88
TABELA 9 TYPY REGIONALIZACJI W EUROPIE 98
TABELA 10 ZMIANY ORGANIZACJI TERYTORIALNEJ W KONTYNENTALNEJ CZĘŚCI PORTUGALII OD XV WIEKU ... 109
TABELA 11 DYNAMIKA POLITYCZNYCH ZMIAN W PORTUGALII LATACH 1976-2024 118
TABELA 12. REGIONY ADMINISTRACYJNE WEDŁUG KONSTYTUCJI PORTUGALSKIEJ Z 1976 R.* 129
TABELA 13 ETAPY PROCESU REGIONALIZACJI ADMINISTRACYJNEJ W PORTUGALII W ŚWIETLE ARTYKUŁÓW 255 I 256 KONSTYTUCJI 131
TABELA 14 PODSTAWOWE ZASADY FUNKCJONOWANIA REGIONÓW ADMINISTRACYJNYCH WEDŁUG USTAWY RAMOWEJ O REGIONACH ADMINISTRACYJNYCH Z 1991 ROKU (LQRA) 132
TABELA 15 UPRAWNIENIA KOMITETU REGIONALNEGO WEDŁUG ART. 25 USTAWY RAMOWEJ O REGIONACH ADMINISTRACYJNYCH Z 1991 ROKU 135
TABELA 16 REFERENDUM W SPRAWIE UTWORZENIA REGIONÓW ADMINISTRACYJNYCH WEDŁUG ARTYKUŁU 251 USTAWY O REFERENDUM (LEI ORGÂNICA DO REGIME DO REFERENDO) Z 1998 139
TABELA 17 ZASIĘG TERYTORIALNY CCDR I.P. 143
TABELA 18 ROZKŁAD ODPOWIEDZI NA PYTANIE 1 O ZASIĘGU OGÓLNOKRAJOWYM W REFERENDUM Z 8 LISTOPADA 1998 R. 158
TABELA 19 ZESTAWIENIE REZULTATÓW REFERENDUM DOTYCZĄCYCH ODPOWIEDZI NA PYTANIE NR 2 O ZASIĘGU REGIONALNYM 158
TABELA 20 PARTIE POLITYCZNE W POSZCZEGÓLNYCH KADENCJACH W ZGROMADZENIU REPUBLIKI W LATACH 1976- 2022 161
TABELA 21 OBECNOŚĆ ZAGADNIENIA REGIONALIZACJI ADMINISTRACYJNEJ W PROGRAMACH RZĄDÓW III REPUBLIKI PORTUGALSKIEJ PO ROKU 1976 187
TABELA 22 KALENDARZ DZIAŁAŃ VIII RZĄDU W PORTUGALII W SPRAWIE REGIONALIZACJI 195
TABELA 23 OBSZARY I WSKAŹNIKI MONITORA PLURALIZMU MEDIÓW (2022) 235
TABELA 24 REGIONALIZACJA ADMINISTRACYJNA W INFORMACJACH TELEWIZJI RTP W LATACH 1988-1998 241
TABELA 25 ZMIANA PRZEPISÓW DOTYCZĄCYCH ZGROMADZENIA REGIONALNEGO W REWIZJACH KONSTYTUCYJNYCH 307
TABELA 26 ZMIANY DOTYCZĄCE PROCESU W USTAWIE ZASADNICZEJ III REPUBLIKI PORTUGALSKIEJ 309
TABELA 27 OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA TRZECH MOŻLIWYCH ŚCIEŻEK REFORMY REGIONALNEJ W PORTUGALII 330
TABELA 28 BADANIA OPINII PUBLICZNEJ W KWESTII REGIONALIZACJI ADMINISTRACYJNEJ NA DZIEŃ 31.10.1998 R. 337

SPIS RYSUNKÓW

RYS. 1 NUTS 2 W PORTUGALII WEDŁUG KLASYFIKACJI NUTS 2021 112
RYS. 2 NUTS 3 W KONTYNENTALNEJ CZĘŚCI PORTUGALII W ROKU 2013 113
RYS. 3 JEDNOSTKI NUTS 2 W 2024 ROKU 115
RYS. 4 JEDNOSTKI NUTS 3 WEDŁUG KLASYFIKACJI NUTS Z 2024 R. 116
RYS. 5 MAPA REGIONÓW WEDŁUG USTAWY O UTWORZENIU REGIONÓW ADMINISTRACYJNYCH W REFERENDUM REGIONALIZACYJNYM W PORTUGALII (1998) 156
RYS. 6 ŹRÓDŁO WIADOMOŚCI W PORTUGALSKICH MEDIACH W LATACH 2015-2022 239

BIBLIOGRAFIA

POZYCJE ZWARTE

ANDEMICAEL B., REGION ANALISM AND THE UNITED NATIONS, BRILL ARCHIVE, 1979.

ANDERSON J. M., THE HISTORY OF PORTUGAL, GREENWOOD PRESS, WESTPORT, CONNECTICUT, LONDON 2000.

ANGERMULLER J., MAINGUENEAU D., WODAK R. (RED.), THE DISCOURSE STUDIES READER. MAIN CURRENTS IN THEORY AND ANALYSIS, AMSTERDAM-PHILADELPHIA 2014

ARPAD - KOWALSKI M., DYSKURS KOLONIALNY W DRUGIEJ RZECZYPOSPOLITEJ, WYD. DIG, WARSZEAW 2010

AUGUSTEIJN J., STORM, E. (RED), REGION AND STATE IN NINETEENTH-CENTURY EUROPE. PALGRAVE MACMILLAN, LONDON 2015

BARRETO A., CONTRA A REGIONALIZAÇÃO, FUNDAÇÃO MÁRIO SOARES: CADERNOS DEMOCRÁTICOS/5, GRADIVA, LISBOA 1998

BARTMIŃSKI J., NIEBRZEGOWSKA - BARTMIŃSKA S. (RED.) TEKSTOLOGIA, WSPÓŁCZESNA POLSZCZYZNA. WYBÓR OPRACOWAŃ, UMCS LUBLIN 2004.

BERRY B.J.L., MARBLE D.F. (RED.), SPATIAL ANALYSIS, PRENTICE-HALL INC. INGLEWOOD CLIFF NEW JERSEY 1968,

BIELECKA M., KOMITET REGIONÓW UNII EUROPEJSKIEJ A INTEGRACJA EUROPEJSKA, CEDEWU.PL WYDAWNICTWA FACHOWE, WARSZAWA 2006

BIENIADA, R. M., FEDERALIZM KOOPERATYWNY JAKO CZYNNIK REGIONALIZACJI SUBSTRUKTUR PAŃSTWA. CASUS AUSTRII, RFN I SZWAJCARII, ASPRA, WARSZAWA 2013.

BLACK J., A BRIEF HISTORY OF PORTUGAL, ROBINSON, LONDON 2020.

BIRMINGHAM D., A CONCISE HISTORY OF PORTUGAL, CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS, CAMBRIDGE 2003.

BOGOŁĘBSKA B., WORSOWICZ M. (RED.), STYL, DYSKURS, MEDIA, WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU ŁÓDZKIEGO, ŁÓDŹ 2010.

BOGUSZEWSKI R. (RED.), SPOŁECZEŃSTWO OBYWATELSKIE W TEORII I PRAKTYCE, WYDAWNICTWO SGGW, WARSZAWA 2018

BOISSEAU DU ROCHER S., FORT B. (RED.), PATHS TO REGIONALISATION: COMPARING EXPERIENCES IN EAST ASIA AND EUROPE, SINGAPORE 2005

BOJAKOWSKI W. BRANDING NARODOWY JAKO TEORIA I PRAKTYKA. KRYTYCZNA ANALIZA WYBRANYCH TEKSTÓW NA TEMAT MARKI KRAJU Z LAT 1997-2017, ROZPRAWA DOKTORSKA NAPISANA POD KIERUNKIEM PROF. DR HAB. I. SURYNT, WROCŁAW 2020

BOLGHERINI S., L'ATTIVAZIONE DELLE REGIONI IN EUROPA. UN'ANALISI COMPARATA DI OTTO CASI MEDITERRANEI. DOCTORAL DISSERTATION, UNIVERSITÀ DEGLI STUDI DI FIRENZE, 2003

BOROWIEC P., CZAS W POLSKIM DYSKURSIE POLITYCZNYM PO 1989 ROKU, WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU JAGIELLOŃSKIEGO, KRAKÓW 2013

BOROWIEC P., KŁOSOWICZ R., P. ŚCIGAJ (RED.), ODMIANY WSPÓŁCZESNEJ NAUKI O POLITYCE, WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU JAGIELLOŃSKIEGO, KRAKÓW 2014

BREUER CH. B., THE REGIONAL PUZZLE: HOW REGIONS AND ENCOMPASSED ACTORS ARE INVOLVED IN EU REGIONAL POLICY, LIT VERLAG MÜNSTER, 2012

BRITO DE C., REGIONALIZAÇÃO: UMA QUESTÃO DE CORAGEM, RUI COSTA PINTO EDIÇÕES, CASCAIS 2000

BRZEZIŃSKA M.M., BURGOŃSKI P., GIERYCZ M. , ANALIZA DYSKURSU POLITYCZNEGO. TEORIA, ZASTOSOWANIE, GRANICE NAUKOWOŚCI, WYDAWNICTWO NAUKOWE UNIWERSYTETU KARDYNAŁA STEFANA WYSZYŃSKIEGO, WARSZAWA 2018

BRZOZOWSKA D., DYSKURS I JEGO KOLOKACJE W: DYSKURS W PERSPEKTYWIE AKADEMICKIEJ, MATERIAŁY Z MIĘDZYNARODOWEGO OKRĄGŁEGO STOŁU 3-5 KWIETNIA 2009 R., MIŃSK, BIAŁORUŚ, OLSZTYN 2014

BUCZKOWSKI P., BONDYRA K., ŚLIWA P. (RED.) JAKA EUROPA? REGIONALIZACJA A INTEGRACJA, WYDAWNICTWO WYŻSZEJ SZKOŁY BANKOWEJ, POZNAŃ 1998

BURNS, D., HAMBLETON, R., HOGGETT, P., THE POLITICS OF DECENTRALISATION, REVITALISING LOCAL DEMOCRACY, MACMILLAN, BASINGSTOKE LONDON 1999.

CADIMA RIBEIRO J., REGIONALIZAÇÃO E DESCENTRALIZAÇÃO EM PORTUGAL.APROFUNDAMENTO DA DEMOCRACIA E DESENVOLVIMENTO, UMINHO EDITORA, BRAGA 2023

CÂNDIDO DE OLIVEIRA A., DIREITO DAS AUTARQUIAS LOCAIS, WYD. 2, COIMBRA EDITORA, COIMBRA 2013

CARAMANI, D., COMPARATIVE POLITICS, OXFORD UNIVERSITY PRESS, OXFORD 2011.

COLOMER J. M., (RED.), COMPARATIVE EUROPEAN POLITICS, ROUTLEDGE 2008.

CYRUL W., WPŁYW PROCESÓW KOMUNIKACYJNYCH NA PRAKTYKĘ TWORZENIA I STOSOWANIA PRAWA, LEX WOLTERS KLUWER BUSINESS WARSZAWA 2012

CHARCIAREK A., ZYCH A., WSTĘP W: GATUNKI I STYLE DYSKURSU PUBLICZNEGO W UJĘCIU KONFRONTATYWNYM WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU ŚLĄSKIEGO, KATOWICE 2019,

CHAUDHURI R.J. , AN INTRODUCTION TO DEVELOPMENT AND REGIONAL PLANNING. WITH SPECIAL REFERENCE TO INDIA, ORIENT BLACK SWAN, 2015

CHOIŃSKA B., PODMIOT I DYSKURS W ŚWIETLE MYŚLI WYBRANYCH PRZEDSTAWICIELI POSTSTRUKTURALIZMU FRANCUSKIEGO, TOWARZYSTWO AUTORÓW I WYDAWCÓW PRAC NAUKOWYCH UNIVERSITAS, KRAKÓW 2014

CHUDZIŃSKI, E., REGIONALIZM IDEA – LUDZIE – INSTYTUCJE, MUZEUM NIEPODLEGŁOŚCI, WARSZAWA 2013

CLAVAL P., AN INTRODUCTION TO REGIONAL GEOGRAPHY, BLACKWELL PUBLISHERS, OXFORD 1998

COOPER A .F., TAMING OF GLOBALISATION, ROUTLEGDE LONDON 2007.

COSTA MOREIRA DA ROCHA J. A. , REGIONALIZACAO NO AMBITO DA GESTAO AUTARQUICA, UNIVERSIDADE DE AVEIRA, 2005

CZACHUR W., LINGWISTYKA DYSKURSU JAKO INTEGRUJĄCY PROGRAM BADAWCZY, OFICYNA WYDAWNICZA ATUT.WROCŁAW 2020

CZACHUR W., KULCZYŃSKA A., KUMIĘGA Ł., JAK ANALIZOWAĆ DYSKURS? PERSPEKTYWY DYDAKTYCZNE, TOWARZYSTWO AUTORÓW I WYDAWCÓW PRAC NAUKOWYCH UNIVERSITAS. KRAKÓW 2016

CZYŻ T. (RED.), PODSTAWY REGIONALIZACJI GEOGRAFICZNEJ, UAM POZNAŃ 1996

CZYŻEWSKI M., KOWALSKI S., PIOTROWSKI, A. KOWALSKI, A. PIOTROWSKI (RED.), RYTUALNY CHAOS. STUDIUM DYSKURSU PUBLICZNEGO, WYDAWNICTWA AKADEMICKIE I PROFESJONALNE, WARSZAWA 2010,

CZYŻEWSKI M., OTROCKI M., PIEKOT T., STACHOWIAK J. (RED.), ANALIZA DYSKURSU PUBLICZNEGO. PRZEGLĄD METOD I PERSPEKTYW BADAWCZYCH, SEDNO WYDAWNICTWO AKADEMICKIE, WARSZAWA 2017

DECENTRALISATION AND REGIONALISATION IN PORTUGAL. WHAT REFORM SCENARIO? OECD MULTI-LEVEL GOVERNANCE STUDIES OECD PUBLISHING PARIS 2020

DIJK, VAN T.A. (RED.) DISCOURSE AS STRUCTURE AND PROCESS, DISCOURSE STUDIES: A MULTIDISCIPLINARY INTRODUCTION, T.1 SAGE LONDON-THOUSAND OAKS-NEW DELHI 1997.

DIJK VAN T.A., DISCOURSE AND CONTEXT A SOCIOCOGNITIVE APPROACH, CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS, CAMBRIDGE, NEW YORK, MELBOURNE, MADRID, CAPE TOWN, SINGAPORE, SAO PAULO, DELHI 2008,

DIJK VAN T.A. (RED.), DISCOURSE STUDIES. A MULTIDISCIPLINARY INTRODUCTION, T.2, LONDON, THOUSAND OAKS, NEW DELHI, SINGAPORE 2009.

DOBRZYŃSKA T., TEKST - STYL, POETYKA, KRAKÓW 2004

DOLNICKI B. (RED.), SAMORZĄD TERYTORIALNY W POLSCE I PORTUGALII. ANALIZA PRAWNOPORÓWNAWCZA. LOCAL GOVERNMENT IN POLAND AND PORTUGAL. COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS, LEX WOLTERS KLUWER WARSZAWA 2015.

DUSZAK A., TEKST, DYSKURS, KOMUNIKACJA MIĘDZYKULTUROWA, WYDAWNICTWO NAUKOWE PWN, WARSZAWA 1998.

ENCYKLOPEDIA SOCJOLOGII, OFICYNA NAUKOWA, WARSZAWA 2005

FAIRCLOUGH N. , CRITICAL DISCOURSE ANALYSIS, BOSTON, ADDISON WESLEY 1995.

FAWCETT, L., HURRELL, A., REGIONALISM IN WORLD POLITICS. REGIONAL ORGANISATION AND INTERNATIONAL ORDER, OXFORD UNIVERSITY PRESS, OXFORD 1995.

FERREIRA ANTUNES S., O PODER DA PALAVRA NO REFERENDO SOBRE O PROCESSO DA REGIONALIZAÇÃO DE PORTUGAL CONTINENTAL EM 1998, DISSERTAÇÃO APRESENTADA NO INSTITUTO DE CIÊNCIAS SOCIAIS DA UNIVERSIDADE DO MINHO TENDO EM VISTA A OBTENÇÃO DO GRAU DE MESTRE EM ANTROPOLOGIA CULTURAL E SOCIAL, UNIVERSIDADE DO MINHO, BRAGA 2005,

FOUCAULT M. , THE ORDER OF THINGS.THE ARCHEOLOGY OF KNOWLEDG, ROUTLEDGE TAYLOR AND FRANCIS LONDON AND NEW YORK 1989

FOUCAULT M., THE ORDER OF THINGS. AN ARCHEOLOGY OF THE HUMAN SCIENCES, ROUTLEDGE, LONDON AND NEW YORK 2002

FOUCAULT M., SŁOWA I RZECZY. ARCHEOLOGIA NAUK HUMANISTYCZNYCH, GDAŃSK 2006

FRAS J., KOMUNIKACJA POLITYCZNA. WYBRANE ZAGADNIENIA GATUNKÓW I JĘZYKA WYPOWIEDZI, WROCŁAW 2005.

GAIADO RODRIGUES A.F. , THE REFERENDUM IN THE PORTUGUESE CONSTITUTIONAL EXPERIENCE, LEIDEN UNIVERSITY PRESS, LEIDEN 2013.

GALÈS LE, P., C. LEQUESNE (RED.), REGIONS IN EUROPE, ROUTLEDGE, LONDON AND NEW YORK 1998

GANOWICZ, E. (RED.), ARTIFICEM COMMENDAT OPUS: REGION - PAMIĘĆ - POLITYKA: STUDIA I MATERIAŁY OFIAROWANE PROFESOR DANUCIE KISIELEWICZ, OPOLE 2018,

GEE J. P., AN INTRODUCTION TO DISCOURSE ANALYSIS. THEORY AND METHOD, ROUTLEDGE FRANCIS & TAYLOR, NEW YORK, LONDON 2005

GODDARD A., CAREY N., DISCOURSE. THE BASICS, ROUTLEDGE, TAYLOR AND FRANCIS GROUP. LONDON, NEW YORK 2017

GOMES CANOTILHO J.J., DIREITO CONSTITUCIONAL E TEORIA DA CONSTITUIÇÃO, COIMBRA: ALMEDINA, 2014

GRABIŃSKI T., ANALIZA TAKSONOMETRYCZNA KRAJÓW EUROPY W UJĘCIU REGIONÓW, WYD. AKADEMII EKONOMICZNEJ W KRAKOWIE, KRAKÓW 2003

GRUCHMAN B., FUNKCJE ORAZ INSTYTUCJONALIZACJA UKŁADU REGIONALNEGO, W: STRATEGICZNE WYZWANIE DLA POLITYKI ROZWOJU REGIONALNEGO POLSKI, FRIEDRICH EBERT STIFTUNG, KRAKÓW 1996

GRZELKA M. , DYSKURS INTELEKTUALNY. PONAD I POMIĘDZY, WYDAWNICTWO NAUKOWE UNIWERSYTETU IM. ADAMA MICKIEWICZA, POZNAŃ 2019.

GRZMIL-TYLUTKI H. , GATUNEK W ŚWIETLE FRANCUSKIEJ TEORII DYSKURSU. KRAKÓW 2007

HABERMAS J. , FAKTYCZNOŚĆ I OBOWIĄZYWANIE, TEORIA DYSKURSU WOBEC ZAGADNIEŃ PRAWA I DEMOKRATYCZNEGO PAŃSTWA PRAWNEGO, WYDAWNICTWO NAUKOWE SCHOLAR, WARSZAWA 2005

HABERMAS J. , STRUKTURALNE PRZEOBRAŻENIA SFERY PUBLICZNEJ, WYDAWNICTWO NAUKOWE PWN, WARSZAWA 2007

HAGUE R., HARROP M., MCCORMICK J., COMPARATIVE GOVERNMENT AND POLITICS. AN INTRODUCTION, WYD. 11,MACMILLAN INTERNATIONAL HIGHER EDUCATION I RED GLOBE PRESS LONDON 2019.

HALLIN D.C., MANCINI P., SYSTEMY MEDIALNE. TRZY MODELE MEDIÓW I POLITYKI W UJĘCIU PORÓWNAWCZYM, WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU JAGIELLOŃSKIEGO, KRAKÓW 2007.

HALPERIN S. , HEATH O. , POLITICAL RESEARCH. METHODS AND PRACTICAL SKILLS, OXFORD UNIVERSITY PRESS, OXFORD 2022

HESS, A.SPOŁECZNI UCZESTNICY MEDIALNEGO DYSKURSU POLITYCZNEGO W POLSCE. MEDIATYZACJA I STRATEGIE KOMUNIKACYJNE ORGANIZACJI POZARZĄDOWYCH, WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU JAGIELLOŃSKIEGO, KRAKÓW 2013

HOROLETS A.(RED.), ANALIZA DYSKURSU W SOCJOLOGII I DLA SOCJOLOGII, TORUŃ 2008

HORROCKS CH., JETVIC Z., FOUCAULT. A GRAPHIC GUIDE, ICON, LONDON, WOODSTOCK, CROW NEST, BERKELEY, TORONTO, 2013

HOWARTH D., DISCOURSE, OPEN UNIVERSITY PRESS BUCKINGHAM - PHILADELPHIA 2000,

HOWARTH D., NORVAL A.J., STAVRAKAKIS Y. (RED.), DISCOURSE THEORY AND POLITICAL ANALYSIS. IDENTITIES, HEGEMONIES AND SOCIAL CHANGE, MANCHESTER UNIVERSITY PRESS, MANCHESTER 2000

HUDZIK J.P., WOŹNIAK W. (RED.), SFERA PUBLICZNA. KONDYCJA – PRZEJAWY – PRZEMIANY, LUBLIN 2006

JABŁOŃSKA B., O POLSKIM DYSKURSIE NA TEMATY EUROPEJSKIE. DEBATA NICEJSKO-KONSTYTUCYJNA W PRASIE CODZIENNEJ, WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU JAGIELLOŃSKIEGO, KRAKÓW 2009.

JAMES P.E., MARTIN G. J.. ALL POSSIBLE WORLDS: A HISTORY OF GEOGRAPHICAL IDEAS, JOHN WILEY AND SONS, NEW YORK 1981

JASIŃSKI P., EUROPA JAKO SZANSA: POLITYKA REGIONALNA UNII EUROPEJSKIEJ I JEJ INSTRUMENTY A WŁADZE LOKALNE I REGIONALNE, OXECON LTD, WARSZAWA 2000

JOHNSON M.N.P., MCLEAN E., DISCOURSE ANALYSIS, INTERNATIONAL ENCYCLOPAEDIA OF HUMAN GEOGRAPHY, 2020

JOHNSTONE B. , DISCOURSE ANALYSIS, WILEY, 2017.

JONSSON CH., TAGIL S., TORNQVIST G, ORGANIZING EUROPEAN SPACE, SAGE PUBLICATIONS LONDON THOUSAND OAKS, NEW DELHI 2000

JOYCE P., POLITICS. A COMPLETE INTRODUCTION, WYD. 2, HACHETTE UK, LONDON 2020,

KACZMAREK T., MIKUŁA Ł, USTROJE TERYTORIALNO-ADMINISTRACYJNE OBSZARÓW METROPOLITALNYCH W EUROPIE, BOGUCKI WYDAWNICTWO NAUKOWE, POZNAŃ 2007

KAHAN J.P., LOO VAN HET M., FRANCO M., GOMES CRAVINHO J., RATO V., SILVEIRA J. T., FONSECA F., A SEMINAR GAME TO ANALYZE REGIONAL GOVERNANCE OPTIONS FOR PORTUGAL, RAND EUROPE, 1999

KALAGA W., MGŁAWICE DYSKURSU. PODMIOT, TEKST, INTERPRETACJA, KRAKÓW 2001,

KARWAT M., PODSTAWY SOCJOTECHNIKI. DLA POLITOLOGÓW, POLITYKÓW I NIE TYLKO, ENGRAM, WARSZAWA 2014

KARWAT M., METODOLOGICZNE DYLEMATY I PUŁAPKI POJĘCIA POLITYCZNOŚCI, POLITEJA, NR. 36, ODSŁONY POLITYKI III OGÓLNOPOLSKI KONGRES POLITOLOGII KRAKÓW, 22-24 WRZEŚNIA 2015

KAWKA M. , SZEŚĆ DYSKURSÓW O JĘZYKU, WYD. MENORA, SKOPJE 2012

KEATING M., THE NEW REGIONALISM IN WESTERN EUROPE. TERRITORIAL RESTRUCTURING AND POLITICAL CHANGE, EDWARD ELGAR UK 1998

KEATING M., LOUGHLIN, J. (RED.), THE POLITICAL ECONOMY OF REGIONALISM, ROUTLEDGE, ABINGDON, OXON 2004

KEATING, M., RESCALING THE EUROPEAN STATE. THE MAKING OF TERRITORY AND THE RISE OF THE MESO, OXFORD UNIVERSITY PRESS, OXFORD 2013

KIKLEWICZ A, UCHWANOWA - SZMYGOWA I. (RED.), DYSKURS: ASPEKTY LINGWISTYCZNE, SEMIOTYCZNE I KOMUNIKACYJNE, CENTRUM BADAŃ EUROPY WSCHODNIEJ UNIWERSYTETU WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO, OLSZTYN 2015

KISIELNICKI J., TYPOLOGIA SYSTEMÓW INFORMATYCZNYCH, WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU WARSZAWSKIEGO, WARSZAWA 2009

KOCUREK K., ROZWÓJ REGIONALNY – UJĘCIE SYSTEMOWE, ZESZYTY NAUKOWE NR 7/2013, UNIWERSYTET EKONOMICZNY W KRAKOWIE

KOCZANOWSKI L., CHANTAL MOUFFE, PARADOKS DEMOKRACJI, WYDAWNICTWO NAUKOWE DOLNOŚLĄSKIEJ SZKOŁY WYŻSZEJ EDUKACJI TWP WE WROCŁAWIU, WROCŁAW 2005

KOHN M., BRAVE NEW NEIGHBOURHOODS. THE PRIVATIZATION OF PUBLIC SPACE, ROUTLEDGE LONDON 2004 .

KONDRACKI J., PODSTAWY REGIONALIZACJI FIZYCZNOGEOGRAFICZNEJ WARSZAWA 1976

KONECKI K.T., CHOMCZYŃSKI P., SŁOWNIK SOCJOLOGII JAKOŚCIOWEJ, WARSZAWA: DIFIN SA, 2012

KOSOWSKA - GĄSTOŁ B. , SYSTEM PARTYJNY PORTUGALII [W:] B. KOSOWSKA - GĄSTOŁ (RED.) SYSTEMY PARTYJNE PAŃSTW UNII EUROPEJSKIEJ, SYSTEM PARTYJNY PORTUGALII, WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU JAGIELLOŃSKIEGO, KRAKÓW 2010

KOZŁOWSKA M., MODEL PAŃSTWA REGIONALNEGO W UNII EUROPEJSKIEJ: WE WŁOSZECH I W HISZPANII, KOLONIA LIMITED 2012

KRÓL-KUMOR M. , DYSKURS NAUK HUMANISTYCZNYCH, UNIWERSYTET JANA KOCHANOWSKIEGO, KIELCE 2019.

KUZNETSOV A., THEORY AND PRACTICE OF PARADIPLOMACY. SUBNATIONAL GOVERNMENTS, ROUTLEDGE LONDON 2014

LABOCHA L. , TEKST, WYPOWIEDŹ, DYSKURS W PROCESIE KOMUNIKACJI JĘZYKOWEJ, KRAKÓW, WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU JAGIELLOŃSKIEGO KRAKÓW 2008,

LISOWSKA-MAGDZIARZ M., ANALIZA TEKSTU W DYSKURSIE MEDIALNYM, WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU JAGIELLOŃSKIEGO, KRAKÓW 2006

LIPSET S.M., ROKKAN S. (RED..), PARTY SYSTEMS AND VOTER ALIGNMENTS: CROSS-NATIONAL PERSPECTIVES. NEW YORK: FREE PRESS 1967

LOMBAERDE DE P., SÖDERBAUM F. , LANGENHOVE VAN L. , BAERT F., PROBLEMS AND DIVIDES IN COMPARATIVE REGIONALISM, CHAPTER FOR FINN LAURSEN (ED.) COMPARATIVE REGIONAL INTEGRATION: EUROPE AND BEYOND, ASHGATE, 2010

MADANIPOUR A. (RED.), WHOSE PUBLIC SPACE. INTERNATIONAL CASE STUDIES IN URBAN DESIGN AND DEVELOPMENT, ROUTLEDGE LONDON 2010

MAGALHÃES J., DICIONÁRIO DA REVISÃO CONSTITUCIONAL, EDITORIAL NOTÍCIAS, LISBOA 1999.

MALARSKI S., PRAWNE I ADMINISTRACYJNE ZAGADNIENIA ORGANIZACJI REGIONÓW ORAZ WSPÓŁPRACY MIĘDZYNARODOWEJ I TRANSGRANICZNEJ, OPOLE 2000,

MANTEY D., WZORZEC MIEJSKIEJ PRZESTRZENI PUBLICZNEJ W KONFRONTACJI Z PODMIEJSKÀ RZECZYWISTOŚCIĄ. PRZYKŁAD PODWARSZAWSKICH SUBURBIÓW, WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU WARSZAWSKIEGO, WARSZAWA 2019

MARCH L., CONTEMPORARY FAR LEFT PARTIES IN EUROPE. FROM MARXISM TO THE MAINSTREAM?, INTERNATIONAL POLICY ANALYSIS, FRIEDRICH - EBERT- -STIFTUNG, BERLIN, 2008

MARSZAŁEK-KAWA J., PLECKA D. (RED.), LEKSYKON WIEDZY POLITOLOGICZNEJ, WYDAWNICTWO ADAM MARSZAŁEK, TORUŃ 2018.

MCNAIR B., WPROWADZENIE DO KOMUNIKOWANIA POLITYCZNEGO, WYDAWNICTWO WSNHID, POZNAŃ 1998

MILLS S., DISCOURSE, ROUTLEDGE, ABINGDON OXFORDSHIRE 2004,

MIRANDA J., MEDEIROS R., DIREITO CONSTITUCIONAL, COIMBRA 2007 (III)

MIRANDA J. , MANUAL DE DIREITO CONSTITUCIONAL, ESTRUTURA CONSTITUCIONAL DO ESTADO, T. III, COIMBRA EDITORA COIMBRA 2010

MISRA R.P. (RED.), REGIONAL PLANNING. CONCEPTS, TECHNIQUES, POLICIES AND CASE STUDIES, CONCEPT PUBLISHING COMPANY, NEW DELHI 2002

MUIR R. (RED.) MODERN POLITICAL GEOGRAPHY. PALGRAVE, LONDON, 1981

NOWACKI K., RUSSANO R. (RED.), PRAWNE PROBLEMY REGIONALIZACJI W EUROPIE, KOLONIA LIMITED WROCŁAW 2008

NIEDERMAYER O., STÖSS R.. HAAS, M. (RED.), DIE PARTEIENSYSTEME WESTEUROPAS, VS VERLAG FÜR SOZIALWISSENSCHAFTEN, WIESBADEN 2006

NUNES SILVA C., BUCEK J, (RED.) LOCAL GOVERNMENT AND URBAN GOVERNANCE IN EUROPE, THE URBAN BOOK SERIES, SPRINGER INTERNATIONAL PUBLISHING 2017

OLIVEIRA, J.C., CARDINAL, P. (EDS) ONE COUNTRY, TWO SYSTEMS, THREE LEGAL ORDERS - PERSPECTIVES OF EVOLUTION. SPRINGER, BERLIN, HEIDELBERG 2009

OSTROWICKA H., ANALIZA DYSKURSU W BADANIACH SZKOLNICTWA WYŻSZEGO, WYDAWNICTWO AKADEMICKIE SEDNO, WARSZAWA 2018

PALTRIDGE B., DISCOURSE ANALYSIS. AN INTRODUCTION, BLOOMSBURY, LONDON, NEW YORK, NEW DELHI, SYDNEY, 2012,

PANARA C., VARNEY M. R. (RED.), LOCAL GOVERNMENT IN EUROPE, THE 'FOURTH LEVEL' IN THE EU MULTI-LAYERED SYSTEM OF GOVERNANCE, ROUTLEDGE, LONDON 2013.

PARKER I. , DISCOURSE DYNAMICS. LONDON: ROUTLEDGE, 1992

PAUPP T. , THE FUTURE OF GLOBAL RELATIONS: CRUMBLING WALLS, RISING REGIONS, BASINGSTOKE 2009

PAWŁOWSKA A., RYKIEL Z. (RED.), REGION I REGIONALIZM W SOCJOLOGII I POLITOLOGII, RZESZÓW: WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU RZESZOWSKIEGO 2012

PEREIRA MENAUT A.C., ROJO SALGADO,A. MULTICONSTITUCIONALISMO E MULTIGOBERNO. ESTADOS E REXIONS NA UNION EUROPEA, UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA 2005, S. 95.

PERSSON H.Å. , ERIKSSON I. (RED.), BORDER REGIONS IN COMPARISON FIVE LECTURES FROM A CONFERENCE HELD 4TH OF MAY 2000, MALMÖ UNIVERSITY, HÄFTEN FÖR EUROPASTUDIER NR 2, STUDENTLITTERATUR LUND 2001.

PHILIP N., HARDY C., DISCOURSE ANALYSIS.INVESTIGATING PROCESSES OF SOCIAL CONSTRUCTION, SAGE PUBLICATIONS, 2002

PIEKOT T. DYSKURS POLSKICH WIADOMOŚCI PRASOWYCH. UNIVERSITAS, KRAKÓW 2006

PILET J.B., CROSS W.P. (RED.), THE SELECTION OF POLITICAL PARTY LEADERS IN CONTEMPORARY PARLIAMENTARY DEMOCRACIES: A COMPARATIVE STUDY, ROUTLEDGE LONDON - NEW YORK 2014

PLUCIŃSKI P, NOWAK M. (RED.), O MIEJSKIEJ SFERZE PUBLICZNEJ, POZNAŃ 2011

PODSIAD A., SŁOWNIK TERMINÓW I POJĘĆ FILOZOFICZNYCH. WARSZAWA: INSTYTUT WYDAWNICZY PAX 2000.

POPRAWA M. , TELEWIZYJNE DEBATY POLITYKÓW JAKO PRZYKŁAD DYSKURSU PUBLICZNEGO, TOWARZYSTWO AUTORÓW I WYDAWCÓW PRAC NAUKOWYCH UNIVERSITAS, KRAKÓW 2009

RASIŃSKI L., DYSKURS I WŁADZA. ZARYS POLITYKI AGONISTYCZNEJ, WYDAWNICTWO NAUKOWE DOLNOŚLĄSKIEJ SZKOŁY WYŻSZEJ WROCŁAW 2010

RIBEIRO A.E. , GOVERNO LOCAL, CONCEPTS, ESTRATÉGIAS, PRÁTICA, EDIÇÕES SÍLABO, LISBOA 2023

RIEGEL CH., WYLIE H., SENSE OF PLACE, UNIVERSITY OF ALBERTA PRESS, 1998.

ROLLO M.F. , PORTUGAL AND THE POST-WAR ECONOMIC RECONSTRUCTION. THE MARSHALL PLAN AND THE PORTUGUESE ECONOMY OF THE 50'S, MINISTÉRIO DOS NEGÓCIOS ESTRANGEIROS, INSTITUTO DIPLOMÁTICO DO MINISTÉRIO DOS NEGÓCIOS ESTRANGEIROS, 2007.

ROSAS F., BRANDÃO BRITO, J.M., DICIONÁRIO DE HISTÓRIA DO ESTADO NOVO, VOL. II, CÍRCULO DE LEITORES, LISBOA, 1996.

ROTH K., BRUNNBAUER U. (RED.), REGION, REGIONAL IDENTITY AND REGIONALISM IN SOUTHEASTERN EUROPE, PART I, ETHNOLOGIA BALKANIKA, JOURNAL OF SOUTHEAST EUROPEAN ANTHROPOLOGY, LIT VERLAG, BERLIN. T. 11/2007,

RYKIEL Z. , KRYTYKA TEORII REGIONU SPOŁECZNO-EKONOMICZNEGO, BIAŁYSTOK 2001,

SÁ CARNEIRO, F., TEXTOS - SEXTO VOLUME - 1979, ALÊTHEIA EDITORES, LISBOA 2012

SÁ CARNEIRO, F., UMA CONSTITUIÇÃO PARA OS ANOS 80 - CONTRIBUTO PARA UM PROJETO DE REVISÃO. : PUBLICAÇÕES DOM QUIXOTE, LISBOA 1979.

SAUER A., KAWECKA-WYRZYKOWSKA E., KULESZA M., POLITYKA REGIONALNA UNII EUROPEJSKIEJ A INSTRUMENTY WSPIERANIA ROZWOJU REGIONALNEGO W POLSCE, DOM WYDAWNICZY ELIPSA, WARSZAWA 2000.

SAWICZ J., DYSKURS – KONTEKST W: DYSKURS W PERSPEKTYWIE AKADEMICKIEJ, MATERIAŁY Z MIĘDZYNARODOWEGO OKRĄGŁEGO STOŁU 3-5 KWIETNIA 2009 R., MIŃSK, BIAŁORUŚ, OLSZTYN 2014

SCHIFFRIN D., APPROACHES TO DISCOURSE. BASIL BLACKWELL OXFORD 1994

SCHIFFRIN D., TANNEN D., HAMILTON H. E. (RED.), THE HANDBOOK OF DISCOURSE ANALYSIS, BLACKWELL PUBLISHERS, OXFORD 2001

SCHOLTE J. A., WHAT IS GLOBALIZATION? THE DEFINITIONAL ISSUE - AGAIN, DEPARTMENT OF POLITICS AND INTERNATIONAL STUDIES, UNIVERSITY OF WARWICK, CENTRE FOR THE STUDY OF GLOBALISATION AND REGIONALISATION (CSGR) WORKING PAPER NO. 109/02 DECEMBER 2002.

SHORE C., WRIGHT S. (RED.), ANTHROPOLOGY OF POLICY. CRITICAL PERSPECTIVES ON GOVERNANCE AND POWER, LONDON, NEW YORK 2005

SCHRIJVER F. , REGIONALISM AFTER REGIONALISATION: SPAIN, FRANCE AND THE UNITED KINGDOM, AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS, 2006

SINZ M., TREUNER, P. (RED.), HANDWÖRTEBUCH DER RAUMPLANUNG, AKADEMIE FÜR RAUMFORSCHUNG UND LANDESPLANUNG (ARL), ARL HANNOVER 1996.

SOUSA DE F. (RED.), OS GOVERNOS CIVIS DE PORTUGAL, HISTÓRIA E MEMÓRIA (1835-2011), CEPESE/MINISTÉRIO DE ADMINISTRAÇÃO INTERNA, PORTO 2014

STASIUK K., KRYTYKA KULTURY JAKO KRYTYKA KOMUNIKACJI. POMIĘDZY DZIAŁANIEM KOMUNIKACYJNYM, DYSKURSEM A KULTURĄ MASOWĄ. WYD. UNIWERSYTETU WROCŁAWSKIEGO, WROCŁAW 2002

STOLZ K., TOWARDS REGIONAL POLITICAL CLASS? PROFESSIONAL POLITICIANS AND REGIONAL INSTITUTIONS IN CATALONIA AND SCOTLAND, OXFORD UNIVERSITY PRESS, 2010

SZACKI J. HISTORIA MYŚLI SOCJOLOGICZNEJ. PWN, WARSZAWA 2005,

ŚPIEWAK P. , SŁOWA MODNE I NIEMODNE (SŁOWNIK), RES PUBLICA NOWA 2002, NR 10.

TAVARES A.F., GOVERNO LOCAL E ADMINISTRACAO ARTARQUICA, SILABO LISBOA 2022

TILLMAN LYLE J., DESIGN FOR HUMAN ECOSYSTEMS: LANDSCAPE, LAND USE, AND NATURAL RESOURCES, ISLAND PRESS, 1999

TORFING J., NEW THEORIES OF DISCOURSE.. LACLAU. MOUFFE, ŽIŽEK, BLACKWELL PUBLISHERS, OXFORD-MALDEN 1999

TUÑÓN J., REGIONS FROM REGIONALISM TO REGIONALIZATION, SOCIOPEDIA.ISA, MADRID 2013

WAGSTAFF, P. (RED.), REGIONALISM IN THE EUROPEAN UNION, INTELLECT EXETER ENGLAND PORTLAND (OREGON) USA 1999

WALDZIŃSKI D., POLITYKA REGIONALNA W POLSCE W PROCESIE PRZEMIAN KULTUROWO- CYWILIZACYJNYCH. ZARYS PROBLEMU, WYD. UNIWERSYTETU WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO, OLSZTYN 2005

WIRTH L., WIRTH E., MARVICH, A.. REISS JR., J. (RED.), COMMUNITY LIFE AND SOCIAL POLICY. SELECTED PAPERS, CHICAGO UNIVERSITY PRESS 1956.

WITOSZ B. , DYSKURS I STYLISTYKA, WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU ŚLĄSKIEGO, KATOWICE 2009

WITOSZ B., SUJKOWSKA-SOBISZ K. FICEK E. (RED.), DYSKURS I JEGO ODMIANY, PRACE NAUKOWE UNIWERSYTETU ŚLĄSKIEGO W KATOWICACH NR 3460, KATOWICE 2016.

WLAŹLAK K., ROZWÓJ REGIONALNY JAKO ZADANIE ADMINISTRACJI PUBLICZNEJ, WOLTERS KLUWER POLSKA, 2010

WOJTAK M., GŁOSY Z TERAŹNIEJSZOŚCI. O JĘZYKU WSPÓŁCZESNEJ POLSKIEJ PRASY. LUBLIN 2010

WOOD, L. A., & KROGER, R. O.. DOING DISCOURSE ANALYSIS: METHODS FOR STUDYING ACTION IN TALK AND TEXT. SAGE PUBLICATIONS, INC. 2000

ZAWADZKA B., WOJEWÓDZTWO I REGION. WNIOSKI Z DOŚWIADCZEŃ FRANCUSKICH, INP PAN, AGENCJA SCHOLAR, WARSZAWA 1993

ARTYKUŁY I STUDIA

AKRAM S., TEKST W SIECI – PRÓBA CHARAKTERYSTYKI, ARTES HUMANAE, T. 3, 2018

BACCHI C., BONHAM J., RECLAIMING DISCURSIVE PRACTICES AS AN ANALYTIC FOCUS: POLITICAL IMPLICATIONS, FOUCAULT STUDIES, NR. 17/2014

BERRY, B.J.L. HANKIN T.D., A BIBLIOGRAPHIC GUIDE TO THE ECONOMIC REGIONS OF THE UNITED STATES, CHICAGO, UNIVERSITY PRESS, DEPT. OF GEOGRAPHY, RESEARCH PAPER NO. 87, 1963, S. X.

BETIOLI CONTEL F. , CONCEPTS OF REGION AND REGIONALIZATION: ASPECTS OF ITS EVOLUTION AND POSSIBLE USES TO HEALTH REGIONALIZATION, SAÚDE SOCIAL, V.24, N.2, SÃO PAULO 2015

BIENIADA R. , REGIONALIZM I REGIONALIZACJA W DEFINICJI. WYBRANE PROBLEMY TEORETYCZNE, E-POLITICON KWARTALNIK NAUKOWY OŚRODKA ANALIZ POLITOLOGICZNYCH UW NR VI/2013

BIENIADA R., REGION – WYBRANE ASPEKTY TEORETYCZNE, SPOŁECZEŃSTWO I POLITYKA NR 3 (40)/2014

BIŃCZYK.E., O CZYM SZEPCZE WŁADZA (W UJĘCIU MICHELA FOUCAULTA). „PRZEGLĄD ARTYSTYCZNO-LITERACKI”, 9/1999

BREUER CH. B. , THE REGIONAL PUZZLE. HOW REGIONS AND ENCOMPASSED ACTORS ARE INVOLVED IN EU REGIONAL POLICY REIHE: REGIONEN IN EUROPA / EUROPEAN REGIONS, NR 4/2012.

BRZEZIŃSKI W., KSZTAŁTOWANIE TERYTORIALNEGO PODZIAŁU PAŃSTWA. ZAGADNIENIA. METODY, PAŃSTWO I PRAWO,, NR 3/1963.

BUCZEK K., O REGIONACH HISTORYCZNYCH, MAŁOPOLSKIE STUDIA HISTORYCZNE, NR. 3–4/1964.

BURZYŃSKA A., POSTSTRUKTURALIZM, DEKONSTRUKCJA, FEMINIZM, GENDER, DYSKURSY MNIEJSZOŚCI I CO DALEJ?, PRZESTRZENIE TEORII, NR 1, ADAM MICKIEWICZ UNIVERSITY PRESS, POZNAŃ 2002,

BYTNIEWSKI P., FOUCAULTA POJĘCIE DYSKURSU - RYZYKO UŻYCIA ROCZNIKI HISTORII SOCJOLOGII, T. VII/2017

CHOJNICKI Z., CZYŻ T., REGION - REGIONALIZACJA - REGIONALIZM, RUCH PRAWNICZY, EKONOMICZNY I SOCJOLOGICZNY, ROK LIV, Z. 1992.

COSTA LOBO M., THE ROLE OF POLITICAL PARTIES IN PORTUGUESE DEMOCRATIC CONSOLIDATION, PARTY POLITICS 2001, T. 7, NR 5.

CROCA CAEIRO J., OS PLANOS DE FOMENTO NACIONAL NO CONTEXTO DO DESENVOLVIMENTO ECONÔMICO NACIONAL NO PÓS GUERRA, INTERVENCAO SOCIAL, NR .31, 2005: 193-219.

CZYŻEWSKI M., TEORIE DYSKURSU I DYSKURSY TEORII, KULTURA I SPOŁECZEŃSTWO NR2/2013, POLSKA AKADEMIA NAUK KOMITET SOCJOLOGII INSTYTUT STUDIÓW POLITYCZNYCH

DOMAGAŁA M., IWANEK J., REGIONALNE I LOKALNE USTROJE POLITYCZNE, STUDIA POLITICAE UNIVERSITATIS SILESIENSIS NR 10/2013.

ELŻANOWSKI M., MACIOŁEK M., PRZYBYSZ P., REGION JAKO INSTYTUCJA PRAWNOUSTROJOWA, PAŃSTWO I PRAWO 1990, NR 8.

FLEJTERSKI S., ZIOŁO, M., CENTRALIZACJA I DECENTRALIZACJA ZADAŃ PUBLICZNYCH W ŚWIETLE WYBRANYCH ROZWIĄZAŃ EUROPEJSKICH. PRÓBA OCENY, STUDIA REGIONALNE I LOKALNE, NR 3(33)/2008.

GRZELA J., REGION, REGIONALIZM, REGIONALIZACJA – WYBRANE ASPEKTY TEORETYCZNE, STUDIA I MATERIAŁY. MISCELLANEA OECONOMICAE, UNIWERSYTET HUMANISTYCZNO – PRZYRODNICZY JANA KOCHANOWSKIEGO W KIELCACH, NR 1/2011

GRZMIL - TYLUTKI H., GATUNEK – KATEGORIA ANALIZY DYSKURSU, BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ POLONAISE DE LINGUISTIQUE, FASC. LXV, 2009

GRZYMAŁA-KAZŁOWSKA A., SOCJOLOGICZNIE ZORIENTOWANA ANALIZA DYSKURSU NA TLE WSPÓŁCZESNYCH BADAŃ NAD DYSKURSEM. KULTURA I SPOŁECZEŃSTWO 48(1) 2004

GRIGG D.B. , THE LOGIC OF REGIONAL SYSTEMS, ASSOCIATION OF AMERICAN GEOGRAPHERS, NR 55/1965,

HARVEYA F., WARDENGA U., RICHARD HARTSHORNE'S ADAPTATION OF ALFRED HETTNER'S SYSTEM OF GEOGRAPHY, JOURNAL OF HISTORICAL GEOGRAPHY 32/2006

HEFFNER, K., ROCHMIŃSKA A., REGIONALIZACJA POLITYCZNO-ADMINISTRACYJNA POLSKI. GENEZA I WSPÓŁCZESNOŚĆ – UWARUNKOWANIA UKŁADU, PRZEKSZTAŁCENIA REGIONALNYCH STRUKTUR FUNKCJONALNO PRZESTRZENNYCH, V, 2000,

HOPF T., DISCOURSE AND CONTENT ANALYSIS: SOME FUNDAMENTAL INCOMPATIBILITIES QUALITATIVE & MULTI-METHOD RESEARCH, 2/2004,

JABŁOŃSKA B., KRYTYCZNA ANALIZA DYSKURSU: REFLEKSJE TEORETYCZNO-METODOLOGICZNE , PRZEGLĄD SOCJOLOGII JAKOŚCIOWEJ TOM II, NUMER 1/2006

KALAGA W., GRANICE TEKSTU:MGŁAWICE TEKSTU. TEKSTY DRUGIE:TEORIA LITERATURY, KRYTYKA, INTERPRETACJA NR 4 (52)/1988

KAWKA M., O BADANIU JĘZYKA DYSKURSU MEDIALNEGO, MEDIA I SPOŁECZEŃSTWO NR 4/2014

KRZYŻANOWSKA N., PRZESTRZENIE DYSKURSYWNE DEMOKRACJI PERFORMATYWNEJ, KULTURA I EDUKACJA 2009, NR 2 /71

LAGENDIJK A., CORNFORD J., REGIONAL INSTITUTIONS AND KNOWLEDGE - TRACKING: NEW FORMS OF REGIONAL DEVELOPMENT POLICY, GEOFORUM, NR 31/2000

LANGENHOVE VAN, L., WHAT IS A REGION? TOWARDS A STATEHOOD THEORY OF REGIONS, CONTEMPORARY POLITICS, T. 19 NR. 4/2013,

LOEWE I. , DYSKURS MEDIALNY – PRZEGLĄD STANOWISK BADAWCZYCH. FORUM LINGWISTYCZNE, 1/2014

LUPTON D. , DISCOURSE ANALYSIS: A NEW METHODOLOGY FOR UNDERSTANDING THE IDEOLOGIES OF HEALTH AND ILLNESS. AUSTRALIAN JOURNAL OF PUBLIC HEALTH 16: 145, 1992.

MELOSIK Z. , POSTSTRUKTURALIZM JAKO TEORIA ŻYCIA SPOŁECZNEGO (MOŻLIWOŚCI I KONTROWERSJE) KULTURA WSPÓŁCZESNA, NR 1, S. 57-71.

NEWMAN J., CRITICAL REALISM, CRITICAL DISCOURSE ANALYSIS, AND THE MORPHOGENETIC APPROACH, JOURNAL OF CRITICAL REALISM, LEEDS 2020,

NYCZ, R. LITERATURA NOWOCZESNA: CZTERY DYSKURSY (TEZY), TEKSTY DRUGIE (4), 2002.

OCHMAN A, ZARYS KONCEPCJI HABERMASOWSKIEJ SFERY PUBLICZNEJ, STUDIA TEOLOGICZNO-HISTORYCZNE ŚLĄSKA OPOLSKIEGO, NR 35/2015

OSIKA G., TEORIA DZIAŁANIA KOMUNIKACYJNEGO J.HABERMASA,: ZARZĄDZANIE WIEDZĄ, KNOWLEDGE MANAGEMENT, OFICYNA WYDAWNICZA STOWARZYSZENIE NA RZECZ ROZWOJU NAUKI POLSKIEJ, KRAKÓW - ZABRZE 2001

OSTROWICKA H., DYSKURS EDUKACYJNY, WEREDYKCJA I PEDAGOGIE – OD KONSTELACJI ZWIĄZKÓW DYSKURSU I EDUKACJI DO ALETURGICZNEJ ANALIZY PRAKTYKI EDUKACYJNEJ. KULTURA – SPOŁECZEŃSTWO – EDUKACJA NR 2(12) 2017, POZNAŃ 2017

OSTROWSKA U., DYSKURS W EDUKACJI AKADEMICKIEJ, PRZEGLĄD PEDAGOGICZNY NR 1/2011.

PAASI A., THE RESURGENCE OF THE REGION AND REGIONAL IDENTITY: THEORETICAL PERSPECTIVES AND EMPIRICAL OBSERVATIONS ON REGIONAL DYNAMICS IN EUROPE, REVIEW OF INTERNATIONAL STUDIES, T.35 / SUPPLEMENT S1 / 2009,

PERLIKOWSKI Ł. , POLITYCZNOŚĆ I DELIBERACJA – JÜRGENA HABERMASA TEORIA DEMOKRACJI, POLITICAL DIALOGUES 20/2016

PŁOWENS J., CHARAKTERYSTYKA WZAJEMNYCH POWIĄZAŃ TEKSTU Z DYSKURSEM, LINGVARIA XII (2017) | 1 (23),

RASIŃSK L., POJĘCIE "DYSKURSU" W POSTSTRUKTURALIZMIE: DERRIDA, LACAN, FOUCAULT, TERAŹNIEJSZOŚĆ - CZŁOWIEK - EDUKACJA: KWARTALNIK MYŚLI SPOŁECZNO-PEDAGOGICZNEJ NR 3 (47)/2009

RONDINELLI D., NELLIS, J., CHEEMA, G., DECENTRALIZATION IN DEVELOPING COUNTRIES, WORLD BANK STAFF WORKING PAPER NR 581

RUBAJ A., PORTUGALSKIE MEDIA MASOWE – EWOLUCJA POWSTAWANIA, SPECYFIKA, FUNKCJONOWANIE I TENDENCJE ROZWOJOWE, ROCZNIK PRASOZNAWCZY ROK IX, OFICYNA WYDAWNICZA „HUMANITAS", SOSNOWIEC 2015,

RYKIEL Z. , REGION W TEORII KAZIMIERZA DZIEWOŃSKIEGO –ZAŁOŻENIA I IMPLIKACJE, ROZWÓJ REGIONALNY I POLITYKA REGIONALNA 54/2021.

RYPEL A., DYSKURS EDUKACYJNY W UJĘCIU PROCESUALNO-KOGNITYWNYM, KULTURA – SPOŁECZEŃSTWO – EDUKACJA NR 2(12) 2017, POZNAŃ 2017

RZESZUTKO-IWAN M., KATEGORIE WIEDZY I WŁADZY W DYSKURSIE PUBLICZNYM, ACTA UNIVERSITATIS LODZIENSIS, KSZTAŁCENIE POLONISTYCZNE CUDZOZIEMCÓW NR 21, 2014.

SANTOS A.B., SANTOS, ANA BELA. REGIONALIZAÇÃO: CRÓNICA DE UMA MORTE ANUNCIADA, ANÁLISE SOCIAL, VOL. 33, NO. 148, 1998, S. 885–903.

SCHMITT-EGNER P., THE CONCEPT OF „REGION": THEORETICAL AND METHODOLOGICAL NOTES ON ITS RECONSTRUCTION, [W:] EUROPEAN INTEGRATION, T. 24, NR 3/2002,

SYNOWIEC A. , W STRONĘ ANALIZY TEKSTU – WPROWADZENIE DO TEORII DYSKURSU, ZESZYTY NAUKOWE POLITECHNIKI ŚLĄSKIEJ, ORGANIZACJA I ZARZĄDZANIE Z. 65(1897)/2013

WRÓBLEWSKA M. N., ANGERMULLER J., DYSKURS AKADEMICKI JAKO PRAKTYKA SPOŁECZNA. ZWROT DYSKURSYWNY I SPOŁECZNE BADANIA SZKOLNICTWA WYŻSZEGO, KULTURA – SPOŁECZEŃSTWO – EDUKACJA NR 2(12) 2017, POZNAŃ 2017

ŻELAZNY W. , REGION W UNII EUROPEJSKIEJ, PRZEGLĄD ZACHODNI, NR 1/1997,

ŻYDEK-BEDNARCZUK U., DYSKURS MEDIALNY W UJĘCIU KULTUROWYM. TEKST I DYSKURS, 12/2019

WYDAWNICTWA ENCYKLOPEDYCZNE, SŁOWNIKI I LEKSYKONY

COLLINS ENGLISH DICTIONARY - COMPLETE & UNABRIDGED. HARPER COLLINS PUBLISHERS. 2015.

NOWA ENCYKLOPEDIA POWSZECHNA PWN, T. 5, WYDAWNICTWO NAUKOWE PWN, WARSZAWA 1996

SŁOWNIK WSPÓŁCZESNEGO JĘZYKA POLSKIEGO, T.2. READER`S DIGEST WARSZAWA 1998

SŁOWNIK WYRAZÓW OBCYCH PWN, PAŃSTWOWE WYDAWNICTWO NAUKOWE PWN WARSZAWA 1980

THE OXFORD ENGLISH DICTIONARY, T. XIII, CLARENDON PRESS, OXFORD 1989

AKTY PRAWNE

COMISSÃO NACIONAL DE ELEIÇÕES (CNE), DECLARAÇÃO Nº 1/99 DR, I SÉRIE A - Nº 26 - 1-2.1999,

CONSTITUIÇÃO DA REPÚBLICA PORTUGUESA. DECRETO DE APROVAÇÃO DA CONSTITUIÇÃO, TEKST PIERWOTNY: DIÁRIO DA REPÚBLICA N.º 86/1976, SÉRIE I DE 1976-04-10.

CONSTITUIÇÃO POLÍTICA DA REPÚBLICA PORTUGUESA DE 1933, DIÁRIO DO GOVERNO N.º 43/1933, 1º SUPLEMENTO, SÉRIE I DE 1933-02-22.

DECRETO-LEI N.º 48905/1969, DEFINE A ORGÂNICA ADMINISTRATIVA ADEQUADA AO INÍCIO DA REALIZAÇÃO DO PLANEAMENTO REGIONAL, DIÁRIO DO GOVERNO N.º 59/1969, SÉRIE I DE 1969-03-11, PÁGINAS 275 - 277, ART. 11 (UCHYLONY).

DECRETO N.º 49364, REGULA A CONSTITUIÇÃO E FUNCIONAMENTO DAS COMISSÕES CONSULTIVAS, REGIONAIS A QUE SE REFERE O DECRETO-LEI N.º 48905., DIÁRIO DO GOVERNO

N.º 262/1969, SÉRIE I DE 1969-11-08, PRESIDÊNCIA DO CONSELHO, S.1535 - 1536.DIÁRIO DA REPÚBLICA N.º 191/1977, SÉRIE I DE 1977-08-19, MINISTÉRIO DA ADMINISTRAÇÃO INTERNA, DECRETO-LEI, 342/77, S. 2009 - 2013.

DECRETO-LEI, 342/77, APROVA A LEI ORGÂNICA DO MINISTÉRIO DA ADMINISTRAÇÃO INTERNA, DIÁRIO DA REPÚBLICA N.º 191/1977, SÉRIE I DE 1977-08-19, MINISTÉRIO DA ADMINISTRAÇÃO INTERNA, S. 2009 - 2013.

DECRETO-LEI 494/79, CRIA AS COMISSÕES DE COORDENAÇÃO REGIONAL (CCR), DIÁRIO DA REPÚBLICA N.º 293/1979, SÉRIE I DE 1979-12-21, MINISTÉRIO DA ADMINISTRAÇÃO INTERNA, S. 3290 - 3294.

DECRETO-LEI N.º 130/86. APROVA A LEI ORGÂNICA DO MINISTÉRIO DO PLANO E DA ADMINISTRAÇÃO DO TERRITÓRIO, DIÁRIO DA REPÚBLICA N.º 130/1986, SÉRIE I DE 1986-06-07, MINISTÉRIO DO PLANO E DA ADMINISTRAÇÃO DO TERRITÓRIO, 1343 - 1354 (UCHYLONY).

DECRETO-LEI N.º 260/89, DE 17 DE AGOSTO, LEI ORGÂNICA DAS COMISSÕES DE COORDENAÇÃO REGIONAL, DIÁRIO DA REPÚBLICA N.º 188/1989, SÉRIE I DE 1989-08-17, S. 3312 - 3332 ART. 3.1B.

DECRETO-LEI 380/99, ESTABELECE O REGIME JURÍDICO DOS INSTRUMENTOS DE GESTÃO TERRITORIAL, DIÁRIO DA REPÚBLICA N.º 222/1999, SÉRIE I-A DE 1999-09-22, MINISTÉRIO DO EQUIPAMENTO, DO PLANEAMENTO E DA ADMINISTRAÇÃO DO TERRITÓRIO, PAGINAS 6590 - 6622.

DECRETO-LEI N.º 474-A/99, DE 8 DE NOVEMBRO APROVA A LEI ORGÂNICA DO XIV GOVERNO CONSTITUCIONAL. 8 DE NOVEMBRO DE 1999. DIÁRIO DA REPÚBLICA Nº: 260/99 SÉRIE I-A 1º SUPLEMENTO,

DECRETO-LEI 151/2000, APROVA A LEI ORGÂNICA DO MINISTÉRIO DO PLANEAMENTO, DIÁRIO DA REPÚBLICA N.º 166/2000, SÉRIE I-A DE 2000-07-20

DECRETO-LEI N.º 224/2001, APROVA A LEI ORGÂNICA DAS COMISSÕES DE COORDENAÇÃO REGIONAL (CCR), DIÁRIO DA REPÚBLICA N.º 184/2001, SÉRIE I-A DE 2001-08-09, S. 5019 - 5047.

DECRETO-LEI N.º 265/2001, DEFINE O ENQUADRAMENTO DA COORDENAÇÃO DA ADMINISTRAÇÃO DESCONCENTRADA DO ESTADO. DIÁRIO DA REPÚBLICA N.º 226/2001, SÉRIE I-A DE 2001-09-28, MINISTÉRIO DA REFORMA DO ESTADO E DA ADMINISTRAÇÃO PÚBLICA, 6165 - 6167.

DECRETO-LEI N.º 120/2002. APROVA A LEI ORGÂNICA DO XV GOVERNO CONSTITUCIONAL, DIÁRIO DA REPÚBLICA N.º 102/2002, SÉRIE I-A DE 2002-05-03, PÁGINAS 4188 - 4193

DECRETO-LEI N.O 104/2003, EXTINGUE AS COMISSÕES DE COORDENAÇÃO REGIONAIS E AS DIRECÇÕES REGIONAIS DO AMBIENTE E DO ORDENAMENTO DO TERRITÓRIO E CRIA AS COMISSÕES DE COORDENAÇÃO E DESENVOLVIMENTO REGIONAL NO ÂMBITO DO MINISTÉRIO DAS CIDADES, ORDENAMENTO DO TERRITÓRIO E AMBIENTE, DIÁRIO DA REPÚBLICA N.º 119/2003, SÉRIE I-A DE 2003-05-23, MINISTÉRIO DAS CIDADES, ORDENAMENTO DO TERRITÓRIO E AMBIENTE, S. 3222 - 3229 (POZBAWIONY MOCY PRAWNEJ).

DECRETO-LEI N.º 104/2003, EXTINGUE AS COMISSÕES DE COORDENAÇÃO REGIONAIS E AS DIRECÇÕES REGIONAIS DO AMBIENTE E DO ORDENAMENTO DO TERRITÓRIO E, CRIA AS COMISSÕES DE COORDENAÇÃO E DESENVOLVIMENTO REGIONAL, NO ÂMBITO DO MINISTÉRIO DAS CIDADES, ORDENAMENTO DO TERRITÓRIO E AMBIENTE, DEFININDO OS SEUS ÓRGÃOS, RESPECTIVAS COMPETÊNCIAS E ORGANIZAÇÃO DOS SERVIÇOS, E DISPÕE SOBRE OS REGIMES DO PESSOAL E FINANCEIRO, DIÁRIO DA REPÚBLICA N.º 119/2003 (23.05.2003), SÉRIE I-A DE 2003-05-23, MINISTÉRIO DAS CIDADES, ORDENAMENTO DO TERRITÓRIO E AMBIENTE, S.3222 - 3229.

DECRETO-LEI N.º 134/2007 APROVA A ORGÂNICA DAS COMISSÕES DE COORDENAÇÃO E DESENVOLVIMENTO REGIONAL, DIÁRIO DA REPÚBLICA N.º 82/2007, SÉRIE I DE 2007-04-27, PÁGINAS 2663 - 2668,

DECRETO-LEI N.º 228/2012, APROVA A ORGÂNICA DAS COMISSÕES DE COORDENAÇÃO E DESENVOLVIMENTO REGIONAL. DIÁRIO DA REPÚBLICA N.º 207/2012, SÉRIE I DE 2012-10-25, PÁGINAS 6033 - 6038.

DECRETO-LEI N.º 27/2020, ALTERA A ORGÂNICA DAS COMISSÕES DE COORDENAÇÃO E DESENVOLVIMENTO REGIONAL, DIÁRIO DA REPÚBLICA N.º 116/2020, SÉRIE I DE 2020-06-17, PÁGINAS 3 - 6.

DECRETO DO PRESIDENTE DA REPÚBLICA N.º 39/98, 1.09.1998, CONVOCA UM REFERENDO, PARA O DIA 8 DE NOVEMBRO DE 1998, SOBRE A INSTITUIÇÃO EM CONCRETO DAS REGIÕES ADMINISTRATIVAS. DIÁRIO DA REPÚBLICA N.º 201/1998, SÉRIE I-A DE 1998-09-01, PÁGINAS 4524 - 4524.

DESPACHO N.º 8703/2020, DE 10 DE SETEMBRO, PROCEDE À CONVOCATÓRIA PARA A ELEIÇÃO INDIRETA DO PRESIDENTE E DE UM VICE-PRESIDENTE DAS COMISSÕES DE COORDENAÇÃO E DESENVOLVIMENTO REGIONAL, DIÁRIO DA REPÚBLICA N.º 177/2020, SÉRIE II DE 2020-09-10, PÁGINAS 72 - 73.

EUROPEJSKA KARTA SAMORZĄDU TERYTORIALNEGO 1985, DZ.U. 1994 NR 124 POZ. 607LEI 79/77, DE 25.10.1977, DEFINE AS ATRIBUIÇÕES E COMPETÊNCIAS DAS AUTARQUIAS LOCAIS, DIÁRIO DA REPÚBLICA N.º 247/1977, SÉRIE I.

LEI 159/99, DE 14 DE SETEMBRO ESTABELECE O QUADRO DE TRANSFERÊNCIA DE ATRIBUIÇÕES E COMPETÊNCIAS PARA AS AUTARQUIAS LOCAIS, DIÁRIO DA REPÚBLICA N.º 215/1999, SÉRIE I-A DE 1999-09-14, ASSEMBLEIA DA REPÚBLICA, PAGINAS 6301 - 6307

LEI ORGÂNICA DAS COMISSÕES DE COORDENAÇÃO REGIONAL, DIÁRIO DA REPÚBLICA N.º 188/1989, SÉRIE I DE 1989-08-17, MINISTÉRIO DO PLANEAMENTO E DA ADMINISTRAÇÃO DO TERRITÓRIO, DECRETO-LEI 260/89, P.3312 - 3332.

LEI ORGÂNICA DO REGIME DO REFERENDO N.º 15-A/98, DIÁRIO DA REPÚBLICA N.º 79/1998, 1º SUPLEMENTO, SÉRIE I-A DE 1998-04-03.

LEI ORGÂNICA, DECRETO-LEI N.º 36/2023, PROCEDE À CONVERSÃO DAS COMISSÕES DE COORDENAÇÃO E DESENVOLVIMENTO REGIONAL EM INSTITUTOS PÚBLICOS, DIÁRIO DA REPÚBLICA N.º 102/2023, SÉRIE I DE 2023-05-26, S. 6 - 27

LEI N.º 16-A/2002, DIÁRIO DA REPÚBLICA N.º 125/2002, 1º SUPLEMENTO, SÉRIE I-A DE 2002-05-31, EMISSOR:ASSEMBLEIA DA REPÚBLICA, 16-A/2002, 4776-(2) A 4776-(17) PRIMEIRA ALTERAÇÃO À LEI N.º 109-B/2001, DE 27 DE DEZEMBRO (APROVA O ORÇAMENTO DO ESTADO PARA 2002).

LEI N.º 16-A/2002, DIÁRIO DA REPÚBLICA N.º 125/2002, 1º SUPLEMENTO, SÉRIE I-A DE 2002-05-31, EMISSOR:ASSEMBLEIA DA REPÚBLICA, 16-A/2002, 4776-(2) A 4776-(17) PRIMEIRA ALTERAÇÃO À LEI N.º 109-B/2001, DE 27 DE DEZEMBRO (APROVA O ORÇAMENTO DO ESTADO PARA 2002).

LEI N.º 10/2003, DE 13 DE MAIO, ESTABELECE O REGIME DE CRIAÇÃO, O QUADRO DE ATRIBUIÇÕES E COMPETÊNCIAS DAS ÁREAS METROPOLITANAS E O FUNCIONAMENTO DOS SEUS ÓRGÃOS. DIÁRIO DA REPÚBLICA N.º 110/2003, SÉRIE I-A DE 2003-05-13, PÁGINAS 3050 - 3057,

LEI N.º 45/2008, DE 27 DE AGOSTO, DIÁRIO DA REPÚBLICA N.º 165/2008, SÉRIE I DE 2008-08-27, PÁGINAS 6005 - 6011, ESTABELECE O REGIME JURÍDICO DO ASSOCIATIVISMO MUNICIPAL, REVOGANDO AS LEIS N.OS 10/2003 E 11/2003, DE 13 DE MAIO

LEI N.º 75/2013, DE 12 DE SETEMBRO, ESTABELECE O REGIME JURÍDICO DAS AUTARQUIAS LOCAIS, APROVA O ESTATUTO DAS ENTIDADES INTERMUNICIPAIS, ESTABELECE O REGIME JURÍDICO DA TRANSFERÊNCIA DE COMPETÊNCIAS DO ESTADO PARA AS AUTARQUIAS LOCAIS E PARA AS ENTIDADES INTERMUNICIPAIS E APROVA O REGIME JURÍDICO DO ASSOCIATIVISMO AUTÁRQUICO, DIÁRIO DA REPÚBLICA N.º 176/2013, SÉRIE I DE 2013-09-12, PÁGINAS 5688 - 5724,

LEI N.º 58/2018, DE 21 DE AGOSTO, CRIA A COMISSÃO INDEPENDENTE PARA A DESCENTRALIZAÇÃO. DIÁRIO DA REPÚBLICA N.º 160/2018, SÉRIE I DE 2018-08-21, PÁGINAS 4286 - 4287.

LEI CONSTITUCIONAL N.º 1/82, DE 30 DE SETEMBRO, DIÁRIO DA REPÚBLICA N.º 227/1982, SÉRIE I DE 1982-09-30, S. 3135 - 3206.

LEI CONSTITUCIONAL N.º 1/89 DE 8 DE JULHO SEGUNDA REVISÃO DA CONSTITUIÇÃO, DIÁRIO DA REPÚBLICA - I SÉRIE. ASSEMBLEIA DA REPÚBLICA. —. N.° 155 8-7-1989.

LEI CONSTITUCIONAL N.º 1/97 DE 20 DE SETEMBRO QUARTA REVISÃO CONSTITUCIONAL DIÁRIO DA REPÚBLICA N.º 218/1997, SÉRIE I-A DE 1997-09-20, PÁGINAS 5130 - 5196

LEI DE CRIAÇÃO DAS REGIÕES ADMINISTRATIVAS, DIÁRIO DA REPÚBLICA N.º 98/1998, SÉRIE I-A DE 1998-04-28. NR 19/98

LEI QUADRO DAS REGIÕES ADMINISTRATIVAS, LEI N.º 56/91, DIÁRIO DA REPÚBLICA N.º 185/1991, SÉRIE I-A DE 1991-08-13, DIÁRIO DA REPÚBLICA N.º 185/1991, SÉRIE I-A DE 1991-08-13.

REGULATION (EC) NO 1059/2003 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL, 26 MAY 2003 ON THE ESTABLISHMENT OF A COMMON CLASSIFICATION OF TERRITORIAL UNITS FOR STATISTICS (NUTS) (OJ L 154 21.6.2003

REGULATION (EU) NO 868/2014, 8.08.2014 AMENDING THE ANNEXES TO REGULATION (EC) NO 1059/2003 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL ON THE ESTABLISHMENT OF A COMMON CLASSIFICATION OF TERRITORIAL UNITS FOR STATISTICS (NUTS), OFFICIAL JOURNAL OF THE EUROPEAN UNION L 241, T. 57, 13.08.2014

RESOLUÇÃO DA ASSEMBLEIA DA REPÚBLICA N.º 36-B/98, DE 30 DE JUNHO, PROPOSTA DE REALIZAÇÃO DE REFERENDO SOBRE A INSTITUIÇÃO EM CONCRETO DAS REGIÕES ADMINISTRATIVAS, DIÁRIO DA REPÚBLICA N.º 148/1998, 1º SUPLEMENTO, SÉRIE I-A DE 1998-06-30, PÁGINAS 2 - 3

RESOLUÇÃO DO CONSELHO DE MINISTROS 34/86, DE 5 DE MAIO, PRESIDÊNCIA DO CONSELHO DE MINISTROS, DIÁRIO DA REPÚBLICA N.º 102/1986, SÉRIE I DE 1986-05-05,

RESOLUÇÃO DO CONSELHO DE MINISTROS N.º 108/2001, ESTABELECE O REGIME DA CELEBRAÇÃO DE PROTOCOLOS DE MODERNIZAÇÃO ADMINISTRATIVA, DIÁRIO DA REPÚBLICA N.º 185/2001, SÉRIE I-B DE 2001-08-10, S. 5075 - 5077;

RESOLUÇÃO N.º 1/82, DE 4 DE JANEIRO, APROVA A VERSÃO FINAL DO DOCUMENTO DE SÍNTESE RELATIVO ÀS LINHAS GERAIS DO PROCESSO DE REGIONALIZAÇÃO DO CONTINENTE, DIÁRIO DA REPÚBLICA N.º 2/1982, SÉRIE I DE 1982-01-04, PÁGINAS 5 - 9,

RESOLUÇÃO DO CONSELHO DE MINISTROS N.º 108/2001, ESTABELECE O REGIME DA CELEBRAÇÃO DE PROTOCOLOS DE MODERNIZAÇÃO ADMINISTRATIVA, DIÁRIO DA REPÚBLICA N.º 185/2001, SÉRIE I-B DE 2001-08-10, S. 5075 - 5077

RESOLUÇÃO DO CONSELHO DE MINISTROS, 146/2001, ESTABELECE ORIENTAÇÕES SOBRE A DESCONCENTRAÇÃO TERRITORIAL DA ADMINISTRAÇÃO DO ESTADO, DIÁRIO DA REPÚBLICA N.º 227/2001, SÉRIE I-B DE 2001-09-29, P. 6179 - 6179.

RESOLUÇÃO 13/2011, DE 30 DE JUNHO, EXONERA OS GOVERNADORES CIVIS, COMETENDO AOS SECRETÁRIOS DOS GOVERNOS CIVIS A RESPONSABILIDADE DE ASSEGURAR AS ACTUAIS FUNÇÕES ATÉ À SUA REDISTRIBUIÇÃO POR OUTRAS ENTIDADES DA ADMINISTRAÇÃO CENTRAL E DA ADMINISTRAÇÃO LOCAL, DIÁRIO DA REPÚBLICA N.º 124/2011, SÉRIE II DE 2011-06-30.S.27429.

ROZPORZĄDZENIE (WE) NR 1059/2003 PARLAMENTU EUROPEJSKIEGO I RADY Z DNIA 26 MAJA 2003 ROKU W SPRAWIE USTALENIA WSPÓLNEJ KLASYFIKACJI JEDNOSTEK TERYTORIALNYCH DO CELÓW STATYSTYCZNYCH (NUTS) (DZ. URZ. UE L 154 Z 21.06.2003)

WSPÓLNOTOWA KARTA REGIONALIZACJI, 18.11.1988, O.J. EC, C 326/298, ANEKS

ŹRÓDŁA INTERNETOWE

XIV CONGRESSO ANMP, 2-3.04.2004, STRONA INTERNETOWA ANMP, HTTPS://WWW.ANMP.PT/ANMP/AGE/CONG/14/REL01.PDF

XVIII CONGRESSO ANMP, 2009 LINHAS GERAIS DE ACTUAÇÃO PARA O MANDATO 2009/2013, STRONA INTERNETOWA ANMP, HTTPS://WWW.ANMP.PT/WP-CONTENT/UPLOADS/2021/04/LINHASGERAISATUACAO.PDF

XXIV CONGRESSO ANMP, 16-29 LISTOPADA 2020, DESCENTRALIZAR, REGIONALIZAR MELHOR PORTUGAL, FINANCIAMENTO LOCAL, STRONA INTERNETOWA ANMP, HTTPS://ANMP.PT/WP-CONTENT/UPLOADS/2020/06/16.-29.11.2019_XXIV-CONGRESSO-DA-ANMP-FINANCIAMENTO-LOCAL.PDF

XXIV CONGRESSO ANMP 2020, STRONA INTERNETOWA ANMP, RELATORIOS, HTTPS://WWW.ANMP.PT/ANMP/AGE/CONG/14/REL01.PDF

XXV CONGRESSO ANMP, 2021, STRONA INTERNETOWA ANMP, HTTPS://WWW.ANMP.PT/EN/FILE-VIEWER/?PSTID=41142

XXV CONGRESSO ANMP 2021, STRONA INTERNETOWA ANMP, RESOLUÇÃO, HTTPS://WWW.ANMP.PT/WP-CONTENT/UPLOADS/2021/12/RESOLUCAO.PDF

XXVI CONGRESSO ANMP 2023, STRONA INTERNETOWA ANMP, HTTPS://ANMP.PT/WP-CONTENT/UPLOADS/2023/10/MOCAO-ODS-XXVI-CONGRESSO-1.PDF

XVIII CONGRESSO DO PSD CZ.1., ARQUIVOS RTP, 30.03.1996, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/XVIIIO-CONGRESSO-DO-PSD/

XVIII CONGRESSO DO PSD CZ.2, ARQUIVOS RTP, 31.03.1996 HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/XVIII-CONGRESSO-DO-PSD-2/

A BATALHA DA REGIONALIZAÇÃO, ARQUIVOS RTP, 16.04.1998. HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/A-BATALHA-DA-REGIONALIZACAO/

A GRANDE SONDAGEM DA REGIONALIZAÇÃO SOCIALISTA, ARQUIVOS RTP, 29.11.1996, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/A-GRANDE-SONDAGEM-DA-REGIONALIZACAO-SOCIALISTA/

A IMPLEMENTAÇÃO DAS NUTS 2024, 35ª REUNIÃO PLENÁRIA CONSELHO SUPERIOR DE ESTATÍSTICA 12 DE JULHO 2023, INSTITUTO NACIONAL ESTATISTICAS INE, HTTPS://WWW.GOOGLE.CO.UK/URL?SA=T&RCT=J&Q=&ESRC=S&SOURCE=WEB&CD=&VED=2A

HUKEWIVZJZDUOAJAXXVLP0HHUNLGYGQFNOECBMQAQ&URL=HTTPS%3A%2F%2FCSE.INE.PT%2FNGT_SERVER%2FATTACHFILEU.JSP%3FLOOK_PARENTBOUI%3D619950284%26ATT_DISPLAY%3DN%26ATT_DOWNLOAD%3DY&USG=AOVVAW2TJNY

ABREU C.R. , EANES ESPERA QUE PRR ALAVANQUE ECONOMIA, JORNAL DE NOTÍCIAS, 3.05. 2022, HTTPS://WWW.JN.PT/NACIONAL/RAMALHO-EANES-COM-DUVIDAS-SOBRE-A-IMPORTANCIA-DA-REGIONALIZACAO-NESTA-ALTURA-14822689.HTML

ACÓRDÃO N.º 255/2014, PROCESSO N.º 205/14 (52/PP), TRIBUNAL CONSTITUCIONAL PORTUGAL, HTTPS://WWW.TRIBUNALCONSTITUCIONAL.PT/TC/ACORDAOS/20140255.HTML

ACÓRDÃO (EXTRATO) N.º 826/2017 PROCESSO N.º 1140/17 (57/PP), DAR, 2.ª SÉRIE — N.º 11 — 16.01. 2018, 1977-1980, HTTPS://INICIATIVALIBERAL.PT/WP-CONTENT/UPLOADS/2019/01/ACORDAO-TC-0197701980.PDF

ADEQUAÇÃO DOS INDICADORES À NOVA ORGANIZAÇÃO TERRITORIAL NUTS III, ENTIDADES INTERMUNICIPAIS, INSTITUTO NACIONAL DE ESTATÍSTICA (INE), 2015, HTTPS://WWW.INE.PT/NGT_SERVER/ATTACHFILEU.JSP?LOOK_PARENTBOUI=227154766&ATT_DISPLAY=N&ATT_DOWNLOAD=Y

ADMINISTRATIVE REGIONS, OECD GLOSSARY OF STATISTICAL TERMS, EUROSTAT, 1999, REGIONS - NOMENCLATURE OF TERRITORIAL UNITS FOR STATISTICS - NUTS, EUROSTAT, LUXEMBOURG. HTTPS://STATS.OECD.ORG/GLOSSARY/DETAIL.ASP?ID=6226

ALBERTO JOÃO JARDIM DEFENDE REGIONALIZAÇÃO, RTP, 4.08.1994, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/ALBERTO-JOAO-JARDIM-DEFENDE-REGIONALIZACAO/

ALMEIDA S. J., CHEGA UM PARTIDO POPULISTA DE EXTREMA-DIREITA A PORTUGAL, PÚBLICO 26.01.2019, HTTPS://WWW.PUBLICO.PT/2019/01/26/POLITICA/OPINIAO/CHEGA-PARTIDO-POPULISTA-EXTREMADIREITA-PORTUGAL-1859410/AMP

ALMEIDA, SILVA J., PRESIDENTE DA REPÚBLICA EXORTA PARTIDOS A EXPLICAREM VERTENTE PRÁTICA DA REGIONALIZAÇÃO, JORNAL DE NOTÍCIAS, 12.01.2022, HTTPS://WWW.JN.PT/NACIONAL/VIDEOS/PRESIDENTE-DA-REPUBLICA-EXORTA-PARTIDOS-A-EXPLICAREM-VERTENTE-PRATICA-DA-REGIONALIZACAO-14485411.HTML

ALTICE, TOP BRANDS, HTTPS://EN.ALTICE.PT/PT/ALTICE-PORTUGAL/BRANDS

ÁLVARO AMARO CONSIDERA QUE A REGIONALIZAÇÃO DEVE SER DISCUTIDA DEPOIS DOS ESTUDOS DA COMISSÃO INDEPENDENTE, BEIRA.PT., 05.02.2019, HTTPS://BEIRA.PT/PORTAL/NOTICIAS/SOCIEDADE/ALVARO-AMARO-CONSIDERA-QUE-A-REGIONALIZACAO-DEVE-SER-DISCUTIDA-DEPOIS-DOS-ESTUDOS-DA-COMISSAO-INDEPENDENTE/

ANALIZA DYSKURSU, OBSERWATORIUM ŻYWEJ KULTURY, HTTP://OZKULTURA.PL/WPIS/1628/3

ANTÓNIO GUTERRES – I PARTE, ARQUIVOS RTP 22.10.1998, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/ANTONIO-GUTERRES-I-PARTE/

APROFUNDAR ABRIL: AVANÇAR COM A REGIONALIZAÇÃO, O LIVRE DEFENDE O DEBATE E UM REFERENDO SOBRE A IMPLEMENTAÇÃO DE REGIÕES ADMINISTRATIVAS A TEMPO DAS ELEIÇÕES AUTÁRQUICAS DE 2021, COMUNICADOS, 18.02.2020, STRONA INTERNETOWA PARTII LIVRE, HTTPS://PARTIDOLIVRE.PT/COMUNICADO/REGIONALIZACAO

ASSEMBLEIA MUNICIPAL DE CHAVES, ACTA NÚMERO 01/2009, 25.02.2009, HTTPS://WWW.CHAVES.PT/UPLOADS/DOCUMENT/FILE/53/050209.PDF

ASSEMBLEIA MUNICIPAL DE ÉVORA, PELA REGIONALIZAÇÃO, CM ÉVORA 07.03. 2022 HTTPS://WWW.CM-EVORA.PT/WP-CONTENT/UPLOADS/2022/03/02_RECOMENDACAO-DO-BE-REGIONALIZACAO.PDF

ASSOCIAÇÃO NACIONAL DE MUNICÍPIOS PORTUGUESES CONSIDERA "UMA MÁ NOTÍCIA" A POSIÇÃO DE MONTENEGRO SOBRE REGIONALIZAÇÃO, HTTPS://WWW.DN.PT/POLITICA/ASSOCIACAO-NACIONAL-DE-MUNICIPIOS-PORTUGUESES-CONSIDERA-UMA-MA-NOTICIA-POSICAO-DE-MONTENEGRO-SOBRE-REGIONALIZACAO--14995529.HTML

ASSOCIAÇÃO PORTUGUESA DE SOCIOLOGIA, HTTPS://APS.PT/WP-CONTENT/UPLOADS/2017/08/DPR462DB8A4E30F5_1.PDF

ASSOCIAÇÃO PORTUGUESA PARA O CONTROLO DE TIRAGEM E CIRCULAÇÃO HTTPS://WWW.APCT.PT/ANALISE_SIMPLES.PHP

AUDIÊNCIAS: TVI REFORÇA LIDERANÇA E PAY TV ATINGE VALOR MAIS ELEVADO DO ANO EM ABRIL, MEIOS & PUBLICIDADE, HTTPS://WWW.MEIOSEPUBLICIDADE.PT/2024/05/02/AUDIENCIAS-TVI-REFORCA-LIDERANCA-E-PAY-TV-ATINGE-VALOR-MAIS-ELEVADO-DO-ANO-EM-ABRIL

AUTARCA DE BRAGANÇA: CONCENTRAÇÃO NAS CCDR É PARA EVITAR REGIONALIZAÇÃO, NOTÍCIAS AO MINUTO, 14.03.23, HTTPS://WWW.NOTICIASAOMINUTO.COM/PAIS/2250456/AUTARCA-DE-BRAGANCA-CONCENTRACAO-NAS-CCDR-E-PARA-EVITAR-REGIONALIZACAO

AUTARCA DE FARO DEFENDE DEFINIÇÃO DE MODELO DE REGIONALIZAÇÃO SOB PENA DE NOVO CHUMBO, POSTAL.PL, 14.01.2022, HTTPS://POSTAL.PT/POLITICA/AUTARCA-DE-FARO-DEFENDE-DEFINICAO-DE-MODELO-DE-REGIONALIZACAO-SOB-PENA-DE-NOVO-CHUMBO/

AUTARCA DE VILA REAL DESAFIA MARCELO A "IR AO ENCONTRO" DA REGIONALIZAÇÃO, 29 NOVEMBRO, 2019, HTTPS://WWW.JN.PT/NACIONAL/AUTARCA-DE-VILA-REAL-DESAFIA-MARCELO-A-IR-AO-ENCONTRO-DA-REGIONALIZACAO-11568199.HTML

AUTARCA DO PORTO DIZ QUE HÁ COMPLÔ CONTRA REGIONALIZAÇÃO, JORNAL DE NOTÍCIAS, HTTPS://WWW.JN.PT/8089208306/AUTARCA-DO-PORTO-DIZ-QUE-HA-COMPLO-CONTRA-REGIONALIZACAO/

BACELAR VASCONCELOS, P., CONSTITUCIONALISTAS DIVIDEM-SE SOBRE EXTINÇÃO, PÚBLICO, 23.07.2011, HTTPS://WWW.PUBLICO.PT/2011/06/23/JORNAL/CONSTITUCIONALISTAS-DIVIDEMSE-SOBRE-EXTINCAO-22338825

BALAK-HRYŃKIEWICZ, M., POZYCJA REGIONU W PAŃSTWIE W UJĘCIU TEORETYCZNYM, T. 1 UNIWERSYTET ZIELONOGÓRSKI, STUDIA NAD HISTORIĄ, KULTURĄ I POLITYKĄ ZIELONA GÓRA 2007, S. 102, HTTP://ZBC.UZ.ZGORA.PL/CONTENT/32106/PDF/7_BALAK_POZYCJA.PDF

BALCZYŃSKA-KOSMAN A., JĘZYK DYSKURSU PUBLICZNEGO W POLSKIM SYSTEMIE POLITYCZNYM, UNIWERSYTET IM. ADAMA MICKIEWICZA W POZNANIU, HTTP://SSP.AMU.EDU.PL/WP-CONTENT/UPLOADS/2013/06/SSP-2013-2-143-154.PDF

BAREME RÁDIO - 1ª VAGA DE 2024, GRUPO MARKTEST, HTTPS://WWW.MARKTEST.COM/WAP/A/N/ID~2A9A.ASPX

BAREME RÁDIO - 2ª VAGA DE 2024, AUDIÊNCIAS DE RÁDIO, GRUPO MARKTEST, HTTPS://WWW.MARKTEST.COM/WAP/A/N/ID~2AC7.ASPX

BENENOWSKA I., WSPÓŁCZESNA DEBATA PUBLICZNA - JEJ CECHY, SYTUACJA KOMUNIKACYJNA, STRATEGIE (PRÓBA CHARAKTERYSTYKI NA WYBRANYCH PRZYKŁADACH), HTTPS://REPOZYTORIUM.UKW.EDU.PL/BITSTREAM/HANDLE/ITEM/1564/BENENOWSKA%20WSPOLCZESNA%20DEBATA%20PUBLICZNA%20JEJ%20CECHY%20SYTUACJA%20KOMUNIKACYJNA%20STRATEGIE.PDF?SEQUENCE=3&ISALLOWED=Y

BARBOSA R., SÓ LISBOA ESTÁ CONTRA A REGIONALIZAÇÃO DO PAÍS, 7.09.2019, HTTPS://WWW.JN.PT/NACIONAL/MAIORIA-DOS-PORTUGUESES-QUER-A-REGIONALIZACAO-11276551.HTML

BARRETO A., REGIONALIZAÇÃO… OUTRA VEZ!, PÚBLICO, 22.01.2022, HTTPS://WWW.PUBLICO.PT/2022/01/22/OPINIAO/OPINIAO/REGIONALIZACAO-1992750

BOLETIM ANMP 2020, STRONA INTERNETOWA ANMP, HTTPS://ANMP.PT/EN/FILE-VIEWER/?PSTID=51981

BRAGA DA CRUZ L., OS 50 ANOS DAS CCDR, EIXO ATLÁNTICO, HTTPS://WWW.EIXOATLANTICO.COM/GL/NOTICIAS/OPINION/3745-OS-50-ANOS-DAS-CCDR

BRZOSTOWSKA B., RECENZJA: R. WODAK, M. KRZYŻANOWSKI (RED.), OFICYNA WYDAWNICZA ŁOŚGRAF, WARSZAWA 2011, HTTP://UWM.EDU.PL/MKKS/WP-CONTENT/UPLOADS/19-CZ-4-RECENZJE-BRZOSTOWSKA.PDF

CÁDIMA F.R. , BAPTISTA C. , TORRES DA SILVA M. , P. ABREU, L. OLIVEIRA MARTINS, L., MONITORING MEDIA PLURALISM IN THE DIGITAL ERA : APPLICATION OF THE MEDIA PLURALISM MONITOR IN THE EUROPEAN UNION, ALBANIA, MONTENEGRO, THE REPUBLIC OF NORTH MACEDONIA, SERBIA AND TURKEY IN THE YEAR 2022. COUNTRY REPORT: PORTUGAL, HTTPS://CADMUS.EUI.EU/BITSTREAM/HANDLE/1814/75734/PORTUGAL_RESULTS_MPM_2023_CMPF.PDF?SEQUENCE=1&ISALLOWED=Y

CAMPANHA DO PS PARA O REFERENDO À REGIONALIZAÇÃO, ARQUIVOS RTP 18.10.1998 HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/CAMPANHA-DO-PS-PARA-O-REFERENDO-A-REGIONALIZACAO/

CANDIDO DE OLIVEIRA A., EM NOME DA DEMOCRACIA: REGIONALIZAÇÃO FORA DA CONSTITUIÇÃO, EXPRESSO, 8.02.2024, HTTPS://EXPRESSO.PT/OPINIAO/2024-02-08-EM-NOME-DA-DEMOCRACIA-REGIONALIZACAO-FORA-DA-CONSTITUICAO-2EF09815

CAOS NA REGIONALIZAÇÃO, 22.09.1998, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/CAOS-NA-REGIONALIZACAO/

CARDOSO J.M., REGIONALIZAÇÃO: PORQUÊ E PARA QUÊ?, EXCLUSIVO OPINIÃO, PÚBLICO, 26.12.2021, HTTPS://WWW.PUBLICO.PT/2021/12/26/OPINIAO/OPINIAO/REGIONALIZACAO-1989891

CARLOS CARVALHAS – I PARTE, RTP 10.09. 1998, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/CARLOS-CARVALHAS-I-PARTE/.

CARMO C. , POSIÇÃO DE MONTENEGRO: "QUEBRA CONSENSO PARA REGIONALIZAÇÃO A CURTO PRAZO" TSF 3.07.2022, HTTPS://WWW.TSF.PT/PORTUGAL/POLITICA/POSICAO-DE-MONTENEGRO-QUEBRA-CONSENSO-PARA-REGIONALIZACAO-A-CURTO-PRAZO-14998780.HTM

CARVALHO, M., A HORA DE DISCUTIR A SÉRIO A REGIONALIZAÇÃO, PÚBLICO, 15.01.2022, HTTPS://WWW.PUBLICO.PT/2022/01/15/POLITICA/EDITORIAL/HORA-DISCUTIR-SERIO-REGIONALIZACAO-1992027

CAVACO ADMITE CONVOCAR NOVO REFERENDO SOBRE A REGIONALIZAÇÃO , IOL, 23.11.2005, HTTPS://WWW.IOL.PT/POLITICA/PRESIDENTE-DA-REPUBLICA/CAVACO-ADMITE-CONVOCAR-NOVO-REFERENDO-SOBRE-A-REGIONALIZACAO

CIM DAS TERRAS DE TRÁS-OS-MONTES, NOTA DE INTERVENÇÃO, PARLAMENTO.PT, HTTPS://WWW.PARLAMENTO.PT/DOCUMENTS/2019/JULHO/DESCENTRALIZACAO/CIM-TRAS-OS-MONTES/NOTA-DE-INTERVENCAO.PDF

CLARO L., MANUEL MACHADO DEFENDE REGIONALIZAÇÃO, 28.08.2021, HTTPS://ONOVO.PT/NOTICIAS/MANUEL-MACHADO-DEFENDE-REGIONALIZACAO/

COMISSÃO NACIONAL DE ELEIÇÕES, HTTPS://WWW.CNE.PT

COMPROMISSO ELEITORAL CDS-PP LEGISLATIVAS 2022, POLÍTICA PARA TODOS, HTTPS://WWW.POLITICAPARATODOS.PT/PARTY/CDS-PP/MANIFESTO/80

CONTEMPORARY FAR LEFT PARTIES IN EUROPE, HTTPS://LIBRARY.FES.DE/PDF-FILES/ID/IPA/05818.PDF

COMEMORAÇÃO DO 25 DE ABRIL, ARQUIVOS RTP, 25.04.1996, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/COMEMORACAO-DO-25-DE-ABRIL-3/

COMISSÕES DE COORDENAÇÃO REGIONAL DIVIDEM PARTIDOS. HÁ QUEM ACUSE O GOVERNO DE "REGIONALIZAÇÃO ENCAPOTADA", OBSERVADOR, 07.07.2020, HTTPS://OBSERVADOR.PT/2020/07/07/COMISSOES-DE-COORDENACAO-REGIONAL-DIVIDEM-PARTIDOS-HA-QUEM-ACUSA-O-GOVERNO-DE-REGIONALIZACAO-ENCAPOTADA

COMPAIO E O DEBATE SOBRE REGIONALIZAÇÃO 9.03.1998 HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/COMPAIO-E-O-DEBATE-SOBRE-REGIONALIZACAO/

COMPOSIÇÃO DA ASSEMBLEIA DA REPÚBLICA, GOVERNOS CONSTITUCIONAIS E PRESIDENTES DA REPÚBLICA (1976-2021), HTTPS://PARTICIPACAO.PARLAMENTO.PT/APP-COMPOSICAO/

COMUNICADO DO CONSELHO DE MINISTROS 6.01.2000, ARQUIVO HISTÓRICO, HTTPS://WWW.HISTORICO.PORTUGAL.GOV.PT/PT/O-GOVERNO/ARQUIVO-HISTORICO/GOVERNOS-CONSTITUCIONAIS/GC14/COMUNICADOS-CM/CM-2000/20000106.ASPX

CONCLUSÕES DO VII ENCONTRO DOS PRESIDENTES DAS ASSEMBLEIAS MUNICIPAIS DO ALGARVE, S.1, HTTPS://WWW.PARLAMENTO.PT/DOCUMENTS/2019/JULHO/DESCENTRALIZACAO/CM-LAGOA/CONCLUSOES-VII-ENCONTRO-PRESIDENTES-ASSEMBLEIASMUNICIPAIS-ALGARVE-14-6-2019.PDF

CONCLUSÕES DO XIX CONGRESSO DA ANMP, COIMBRA, 9.07. 2011, HTTPS://WWW.ANMP.PT/EN/FILE-VIEWER/?PSTID=32863

CONFERÊNCIA DE IMPRENSA DE CAVACO SILVA, LIZBONA, 28.07.1994, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/CONFERENCIA-DE-IMPRENSA-DE-CAVACO-SILVA-14/

CONFERÊNCIA DE IMPRENSA DE FERNANDO GOMES, RTP 11.11.1994, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/CONFERENCIA-DE-IMPRENSA-DE-FERNANDO-GOMES-2/

CONFERÊNCIA DE IMPRENSA DO PCP, RTP 1.08.1994, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/CONFERENCIA-DE-IMPRENSA-DO-PCP-33/

CONFERÊNCIA DE IMPRENSA DE VALENTE DE OLIVEIRA, ARQUIVOS RTP, 11.06.1994, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/PAGE/4/?S=REGIONALIZACAO&ADVANCED=1&SORT=DATE_ASC

CONGRESSO DA ANAFRE. FREGUESIAS MANIFESTAM-SE CONTRA A REGIONALIZAÇÃO 13.03.2022, HTTPS://RR.SAPO.PT/NOTICIA/PAIS/2022/03/13/CONGRESSO-DA-ANAFRE-FREGUESIAS-MANIFESTAM-SE-CONTRA-A-REGIONALIZACAO/276162/

CONSTITUIÇÃO DA REPÚBLICA PORTUGUESA TEXTO ORIGINÁRIO DA CONSTITUIÇÃO, APROVADA EM 2 DE ABRIL DE 1976 HTTPS://WWW.PARLAMENTO.PT/PARLAMENTO/DOCUMENTS/CRP1976.PDF

CORREIA F. , C.MARTINS, MEDIA LANDSCAPES - PORTUGAL, EXPERT ANALYSES OF THE STATE OF MEDIA, EUROPEAN JOURNALISM CENTRE 2017, HTTPS://MEDIALANDSCAPES.ORG/COUNTRY/PORTUGAL

COSTA N., ALGARVE „CLAMA" PELA REGIONALIZAÇÃO. SERÁ DESTA?, SUL INFORMACÃO, 2.05.2019, HTTPS://WWW.SULINFORMACAO.PT/2019/05/ALGARVE-CLAMA-PELA-REGIONALIZACAO-SERA-DESTA/ "É UM POUCO ESTRANHO QUANDO OS QUATRO MAIORES PARTIDOS DIZEM QUE QUEREM REGIONALIZAR E ISSO PARECE SER IMPOSSÍVEL...", PORTO.PL, 8.12.2019, HTTPS://WWW.PORTO.PT/PT/NOTICIA/RUI-MOREIRA-EM-ENTREVISTA-A-TSF-AFIRMA-QUE-MAIS-DE-50-DOS-PORTUGUESES-QUEREM-A-REGIONALIZACAO

COSTA LOBO M., MAGALHÃES P.C. , THE PORTUGUESE SOCIALISTS AND THE THIRD WAY, EUROPEAN CONSORTIUM FOR POLITICAL RESEARCH, ECPR JOINT SESSIONS OF WORKSHOPS, WORKSHOP N°11 :THIRD WAYS IN EUROPE, GRENOBLE, APRIL 6-11, 2001, HTTPS://ECPR.EU/FILESTORE/PAPERPROPOSAL/AFF5ACDE-4DBC-4182-B92A-3365CAFB1802.PDF

CRONOLOGIA, STRONA INTERNETOWA PARTII PSD, HTTPS://WWW.PSD.PT/PT/CRONOLOGIA

CRISE NO PS, ARQUIVOS RTP, 30.05.1998, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/CRISE-NO-PS-3/

CRÍTICAS DO PS AO GOVERNO, RTP 2.08.1994, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/CRITICAS-DO-PS-AO-GOVERNO/

COUTINHO P., REGIONALIZAÇÃO JÁ, REFERENDO MAIS TARDE, 24.03.2006, HTTPS://WWW.JPN.UP.PT/2006/03/24/REGIONALIZACAO-JA-REFERENDO-MAIS-TARDE/

CCDR: PRIMEIRAS ELEIÇÕES INDIRETAS DOS PRESIDENTES DECORREM ESTA TERÇA-FEIRA, OBSERVADOR 13.10.2020, HTTPS://OBSERVADOR.PT/2020/10/13/CCDR-PRIMEIRAS-ELEICOES-INDIRETAS-DOS-PRESIDENTES-DECORREM-ESTA-TERCA-FEIRA/

CHOJNICKI Z., KONCEPCJA TERYTORIALNEGO SYSTEMU SPOŁECZNEGO, PRZEGLĄD GEOGRAFICZNY TOM 60 Z. 4/1988 HTTP://RCIN.ORG.PL/CONTENT/13220/WA51_16231_R1988-T60-Z4_PRZEG-GEOGR.PDF

COGNITION, OXFORD LEARNER'S DICTIONARY, HTTPS://WWW.OXFORDLEARNERSDICTIONARIES.COM/DEFINITION/ENGLISH/COGNITION#:~:TEXT=%E2%80%8BTHE%20PROCESS%20BY%20WHICH%20KNOWLEDGE%20AND%20UNDERSTANDING%20IS%20DEVELOPED%20IN%20THE%20MIND

COMO MARCELO ENTALOU GUTERRES, SOL SAPO 26.02.2017, HTTPS://SOL.SAPO.PT/ARTIGO/551067/COMO-MARCELO-ENTALOU-GUTERRES

COMUNICAÇÃO AO PAÍS DE JORGE SAMPAIO, RTP ARQUIVOS, 7.11.1998, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/COMUNICACAO-AO-PAIS-DE-JORGE-SAMPAIO-2/

COSTA NÃO CRÊ EM AVANÇO DA REGIONALIZAÇÃO "NOS MANDATOS" DE MARCELO, 15.03.2019, HTTPS://RR.SAPO.PT/NOTICIA/POLITICA/2019/03/16/COSTA-NAO-CRE-EM-AVANCO-DA-REGIONALIZACAO-NOS-MANDATOS-DE-MARCELO/144536/

COSTA REJEITA CONFRONTO COM MARCELO EM MATÉRIA DE REGIONALIZAÇÃO, 15.06.2019, HTTPS://ECO.SAPO.PT/2019/06/15/COSTA-REJEITA-CONFRONTO-COM-MARCELO-EM-MATERIA-DE-REGIONALIZACAO/.

CRAVINHO J. , FERRÃO J., PIMPÃO A., JOÃO JARDIM A., MOURA P.H., CARMONA-RODRIGUES A., . FONTAINHAS-FERNANDES A, COMISSÃO INDEPENDENTE PARA A DESCENTRALIZAÇÃO - RELATÓRIO, T. 1, AVALIAÇÃO INDEPENDENTE SOBRE A ORGANIZAÇÃO E FUNÇÕES DO ESTADO. ASSEMBLEIA DA REPÚBLICA. LISBOA. 2019, STRONA ZGROMADZENIA REPUBLIKI PARLAMENTO.PT, HTTPS://WWW.PARLAMENTO.PT/DOCUMENTS/2019/JULHO/DESCENTRALIZACAO/RELATORIO-FINAL-DESCENTRALIZACAO.PDF

DEBATE SOBRE A REGIONALIZAÇÃO, 29.09, 1998, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/DEBATE-SOBRE-A- REGIONALIZACAO-2/

DEBATE SOBRE A REGIONALIZAÇÃO, 29.09.1998, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/DEBATE-SOBRE-A-REGIONALIZACAO/

DEBATES PARLAMENTARES: DAR (I) 94, 15 SEPTEMBER 1981, PP. 3944-3945, HTTPS://DEBATES.PARLAMENTO.PT/CATALOGO/R3/DAR/01/02/01/094/1981-09-14/3944?Q=SETEMBRO%2B15&FROM=1981-09-01&TO=1981-09-15&NDIARIO=94

DECISÃO DE MONTENEGRO SOBRE REFERENDO À REGIONALIZAÇÃO DIVIDE AUTARCAS, TSF, WWW.TSF.PT/PORTUGAL/POLITICA/GRANDE-TRAPALHADA-AUTARCA-DE-MAFRA-CRITICA-PROCESSO-DE-DESCENTRALIZACAO-DO-GOVERNO-14990842.HTML

DECENTRALIZACJA, ENCYKLOPEDIA ADMINISTRACJI PUBLICZNEJ, HTTP://ENCYKLOPEDIAAP.UW.EDU.PL/INDEX.PHP/DECENTRALIZACJA

DESCENTRALIZAR, REGIONALIZAR, MELHOR PORTUGAL, ORGANIZAÇÃO DO ESTADO, XXIV CONGRESSO ASSOCIAÇÃO NACIONAL DE MUNICÍPIOS PORTUGUESES (ANMP), OP.CIT.,S.19; XXV CONGRESSO ANMP 2021, HTTPS://OBSERVADOR.PT/2021/12/12/CONGRESSO-ANMP-RESOLUCAO-FINAL-DEFENDE-REGIONALIZACAO-E-DESCENTRALIZACAO/?CACHE_BUST=1701181869833

DECENTRALISATION AND REGIONALISATION IN PORTUGAL: LESSONS FROM INTERNATIONAL EXPERIENCE AND REFORM ALTERNATIVES ZAŁĄCZNIK B, TOM II RAPORTU CID, STRONA ZGROMADZENIA REPUBLIKI, PARLAMENTO.PT., HTTPS://WWW.PARLAMENTO.PT/DOCUMENTS/2019/JULHO/DESCENTRALIZACAO/DECENTRALIZATION-AND-REGIONALISATION-IN-PORTUGAL_23JUL2019.PDF

DECLARAÇÕES CONJUNTAS SOBRE A DESCENTRALIZAÇÃO XXIV GOVERNO CONSTITUCIONAL, GOV.PT., HTTPS://WWW.PORTUGAL.GOV.PT/DOWNLOAD-FICHEIROS/FICHEIRO.ASPX?V=%3D%3DBAAAAB%2BLCAAAAAAABAAZNTU0AGDGPPVKBAAAAA%3D%3D

DECLARAÇÕES DE ANTÓNIO GUTERRES E MÁRIO SOARES, ARQUIVOS RTP, 1993.01.29, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/DECLARACOES-DE-ANTONIO-GUTERRES-10/

DECLARAÇÕES DE CARLOS CARVALHAS, 30.05.1998, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/DECLARACOES-DE-CARLOS-CARVALHAS-3/

DECLARAÇÃO DE CARLOS CARVALHAS, SECRETÁRIO-GERAL, REFERENDO DAS REGIÕES E A INTERVENÇÃO DO PCP, 24.07.1998, LISBOA, HTTPS://WWW.PCP.PT/REFERENDO-DAS-REGIOES-INTERVENCAO-DO-PCP

DECLARAÇÕES DE JORGE COELHO, RTP 6.05.1996, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/DECLARACOES-DE-JORGE-COELHO/

DECLARAÇÕES DE JORGE SAMPAIO, 30.08.1997, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/DECLARACOES-DE-JORGE-SAMPAIO-39/

DECLARAÇÕES DE JORGE SAMPAIO NA FEIRA DE SÃO MATEUS, EM VISEU, SOBRE A REGIONALIZAÇÃO E A NECESSIDADE DE ENTENDIMENTO ENTRE OS PARTIDOS POLÍTICOS; SANÇÕES DO CONSELHO DE SEGURANÇA DA ONU À UNITA. ARQUIVOS RTP 30.08.1997 HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/?ADVANCED=1&S=SAMPAIO+REGIONALIZACAO

DECLARAÇÕES DE JORGE SAMPAIO, ARQUIVOS RTP, 28.02.1998, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/DECLARACOES-DE-JORGE-SAMPAIO-34/

DECLARAÇÃO DE PRINCÍPIOS, PARTIDO DO LIVRE, HTTPS://PARTIDOLIVRE.PT/DECLARACAO-DE-PRINCIPIOS-2-2

DERROTA DA REGIONALIZAÇÃO, ARQUIVOS RTP 12.11.1998, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/DERROTA-DA-REGIONALIZACAO/

DESACORDO PELA REVISÃO CONSTITUCIONAL, ARQUIVOS RTP 10.06.1994, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/DESACORDO-PELA-REVISAO-CONSTITUCIONAL/

DESCENTRALIZAÇÃO VAI DEMONSTRAR COMO O ESCALÃO REGIONAL É IMPORTANTE, STRONA RZĄDU REPUBLIKI PORTUGALII PORTUGAL.GOV.PT, 02.06.2021 HTTPS://WWW.PORTUGAL.GOV.PT/PT/GC22/COMUNICACAO/NOTICIA?I=DESCENTRALIZACAO-VAI-DEMONSTRAR-COMO-O-ESCALAO-REGIONAL-E-IMPORTANTE

DESFILE CONTRA CRISE NO ALENTEJO, ARQUIVOS RTP, 24.09.1994, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/DESFILE-CONTRA-CRISE-NO-ALENTEJO/

DIGITAL PORTUGAL 2024, HTTPS://DATAREPORTAL.COM/REPORTS/DIGITAL-2024-PORTUGAL

DISCOURSE, OXFORD LEARNERS DICTIONARY, HTTPS://WWW.OXFORDLEARNERSDICTIONARIES.COM/DEFINITION/ENGLISH/DISCOURSE_1?Q=DISCOURSE

DISCOURSE, VOCABULARY.COM, HTTPS://WWW.VOCABULARY.COM/DICTIONARY/DISCOURSE

"DISCUSSÃO ESTÉRIL SOBRE O NADA". MONTENEGRO AFASTA REFERENDO À REGIONALIZAÇÃO, DIÁRIO DE NOTÍCIAS 5.07.2022, HTTPS://WWW.DN.PT/POLITICA/MONTENEGRO-AFASTA-REFERENDO-A-REGIONALIZACAO-EM-TODA-A-LEGISLATURA--14995450.HTML

DISCUSSÃO PARLAMENTAR SOBRE REGIONALIZAÇÃO, ARQUIVOS RTP, 9.11.1990, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/DISCUSSAO-PARLAMENTAR-SOBRE-REGIONALIZACAO/

DISCOURSE, OXFORD LEARNERS DICTIONARIES, HTTPS://WWW.OXFORDLEARNERSDICTIONARIES.COM/DEFINITION/ENGLISH/DISCOURSE_1

DISCOURSE, MERRIAM-WEBSTER.COM DICTIONARY, MERRIAM-WEBSTER, HTTPS://WWW.MERRIAM-WEBSTER.COM/DICTIONARY/DISCOURSE

DIVERGÊNCIAS NO PSD SOBRE A REGIONALIZAÇÃO, 29.07.1994, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/DIVERGENCIAS-NO-PSD-SOBRE-A-REGIONALIZACAO/

DYSKURS, ENCENC ENCYKLOPEDIE HUMANISTYCZNE, ENCENC, HTTPS://ENCENC.PL/DYSKURS/

DYSKURS, ENCYKLOPEDIE HUMANISTYCZNE, ENCENC, HTTPS://ENCENC.PL/DYSKURS/#:~:TEXT=DYSKURS%20%E2%80%93%20KA%C5%BCDY%20KOMUNIKAT%20D%C5%82U%C5%BCSZY%20NI%C5%BC,ANALIZY%20DYSKURSU%20ORAZ%20PRAGMATYKI%20J%C4%99ZYKOZNAWCZEJ.&TEXT=DYSKURS%20NIE%20JEST%20WI%C4%99C%20TYLKO,FORMIE%20DIALOGU%2C%20JAK%20I%20MONOLOGU

DYSKURS, ENCYKLOPEDIA PWN, HTTPS://ENCYKLOPEDIA.PWN.PL/ENCYKLOPEDIA/DYSKURS.HTML

DYSKURS, OBSERWATORIUM ŻYWEJ KULTURY- SIEĆ BADAWCZA, HTTP://OZKULTURA.PL/WPIS/160/3

DYSKURS, SŁOWNIK JĘZYKA POLSKIEGO, HTTPS://SJP.PWN.PL/SZUKAJ/DYSKURS.HTML

EDITORIAL - DECLARAÇÕES DE CAVACO SILVA SOBRE REGIONALIZAÇÃO, 20.06.2022, HTTPS://WWW.FACEBOOK.COM/WATCH/?V=755631328911144

ELEIÇÕES PARA A ASSEMBLEIA DA REPÚBLICA 2024, COMISSÃO NACIONAL DE ELEIÇÕES, HTTPS://WWW.CNE.PT/CONTENT/ELEICOES-PARA-ASSEMBLEIA-DA-REPUBLICA-2024

ELEIÇÕES PARA AS CCDR FORAM „LOGRO QUE É PRECISO DENUNCIAR", SUL INFORMAÇÃO, 14.10.2020, HTTPS://WWW.SULINFORMACAO.PT/2020/10/PCP-ELEICOES-PARA-AS-CCDR-FORAM-LOGRO-QUE-E-PRECISO-DENUNCIAR/

ENTREVISTA A ANÍBAL CAVACO SILVA – PARTE II, ARQUIVOS RTP 22.11. 1995, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/ENTREVISTA-A-ANIBAL-CAVACO-SILVA-PARTE-II/

ENTREVISTA A ANTÓNIO GUTERRES – PARTE I, ARQUIVOS RTP 2.07.2022, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/ENTREVISTA-A-ANTONIO-GUTERRES-PARTE-I/

ENTREVISTA A JOÃO CRAVINHO – PARTE III, ARQUIVOS RTP 21.02, 1996, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/ENTREVISTA-A-JOAO-CRAVINHO-PARTE-III/

ENTREVISTA A ALBERTO JOÃO JARDIM, ARQUIVOS RTP 1.08.1994, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/ENTREVISTA-A-ALBERTO-JOAO-JARDIM-6/

ENTREVISTA A JORGE SAMPAIO, 1A PÁGINA ARQUIVOS RTP, CZ. I, 09.05 1989, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/ENTREVISTA-A-JORGE-SAMPAIO-PARTE-I-5/

ENTREVISTA A JORGE SAMPAIO, 1A PÁGINA, ARQUIVOS RTP, CZ.II 9.05.1989, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/ENTREVISTA-A-JORGE-SAMPAIO-PARTE-II-5

ENTREVISTA A MÁRIO SOARES, ARQUIVOS RTP, 26.09.1998, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/ENTREVISTA-A-MARIO-SOARES-34/

ENTREVISTA A PEDRO SANTANA LOPES, ARQUIVOS RTP, 2.09.1997, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/ENTREVISTA-A-PEDRO-SANTANA-LOPES-17/

ENTREVISTA AO "EXPRESSO" DE CAVACO SILVA, 30.07.1994 R. ARQUIVOS RTP, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/ENTREVISTA-AO-EXPRESSO-DE-CAVACO-SILVA/

ESTADO NOVO, PARLAMENTO.PT, HTTPS://WWW.PARLAMENTO.PT/PARLAMENTO/PAGINAS/ESTADONOVO.ASPX

ESTATUTOS BE (REVISTOS EM 2021) APROVADOS NA XII CONVENÇÃO NACIONAL - 22 - 23.05.2021, HTTPS://WWW.BLOCO.ORG/O-BLOCO/ESTATUTOS.HTML

ESTATUTOS DO PCP, STRONA INTERNETOWA PARTII PCP, HTTPS://WWW.PCP.PT/ESTATUTOS-DO-PCP

ESTATUTOS DO PARTIDO ECOLOGISTA „OS VERDES" APROVADOS NA XII CONVENÇÃO, AUDITÓRIO DO ISEG, LISBOA, 18 - 19.05. 2012, STRONA INTERNETOWA PARTII PEV, HTTPS://OSVERDES.PT/PARTIDO/ESTATUTOS/

ESTATUTOS E REGULAMENTOS, STRONA INTERNETOWA PARTII PAN, HTTPS://PAN.COM.PT/ESTATUTOS-E-REGULAMENTOS/

"EU VOTAREI CONTRA". CAVACO SILVA SOBRE UM REFERENDO À REGIONALIZAÇÃO, TVI PLAYER, 3.07.2022, HTTPS://TVIPLAYER.IOL.PT/PROGRAMA/CNN-PRIME-TIME/6193932F0CF2CC58E7D362D6/VIDEO/629A6BAC0CF26256CD279C21

EX-AUTARCA CULPA PS PELA DERROTA NA REGIONALIZAÇÃO, 30.01.2015, RENASCENÇA, HTTPS://RR.SAPO.PT/NOTICIA/POLITICA/2015/01/31/EX-AUTARCA-CULPA-PS-PELA-DERROTA-NA-REGIONALIZACAO/18261/

FACTBOX: PARTIES AND LEADERS CONTESTING PORTUGAL'S SNAP ELECTION, REUTERS 27.01.2022, HTTPS://WWW.REUTERS.COM/WORLD/EUROPE/PARTIES-LEADERS-CONTESTING-PORTUGALS-SNAP-ELECTION-2022-01-27/

FALA PORTUGAL, REGIÃO SUL, HTTPS://REGIAO-SUL.PT/NACIONAL/REGIONALIZACAO-EM-PORTUGAL-SIM-OU-NAO/601909

FERRÃO J., REGIONALIZAÇÃO: AS DUAS LINHAS VERMELHAS, PÚBLICO 29.02.2020, HTTPS://WWW.PUBLICO.PT/2020/02/29/POLITICA/OPINIAO/REGIONALIZACAO-DUAS-LINHAS-VERMELHAS-1905932

FERREIRA S., ANMP ASSUME NÃO HAVER CONDIÇÕES PARA AVANÇAR COM REGIONALIZAÇÃO, 20.09.2023, HTTPS://WWW.DN.PT/SOCIEDADE/AMP/ANMP-ASSUME-NAO-HAVER-CONDICOES-PARA-AVANCAR-COM-REGIONALIZACAO--17053738.HTML/

FESTA DO PSD EM FARO, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/FESTA-DO-PSD-EM-FARO/

FREITAS DO AMARAL D., PEREIRA DA SILVA J., ESTUDO APROFUNDADO SOBRE A PROBLEMÁTICA DA REGIONALIZAÇÃO VOL.1., REGIÕES ADMINISTRATIVAS, DESCONCENTRAÇÃO E DESLOCALIZAÇÃO, HTTPS://WWW.PARLAMENTO.PT/DOCUMENTS/2019/JULHO/DESCENTRALIZACAO/FREITAS-DO-AMARAL_JORGE-SILVA.PDF

GAMEIRA F. D., REGIONALIZAÇÃO: DAS COISAS DA LÓGICA À LÓGICA DAS COISAS, Nº 120/1998, HTTPS://ESTUDOGERAL.UC.PT/BITSTREAM/10316/11012/1/REGIONALIZA%C3%A7%C3%A3O%20DAS%20COISAS%20DA%20L%C3%B3GICA%20%C3%A0%20L%C3%B3GICA%20DAS%20COISAS.PDF

GOMES CULPA GUTERRES PELA DERROTA DA REGIONALIZAÇÃO, JORNAL DE NOTÍCIAS, 30.05. 2015, HTTPS://WWW.JN.PT/POLITICA/GOMES-CULPA-GUTERRES-PELA-DERROTA-DA-REGIONALIZACAO-4373791.HTML/AMP/

GOMES M., REGIONALIZAÇÃO SÓ NO PÓS-MARCELO, DIZEM MEDINA E MOREIRA, PÚBLICO, 3.12.2019, HTTPS://WWW.PUBLICO.PT/2019/12/03/POLITICA/NOTICIA/REGIONALIZACAO-SO-POSMARCELO-MEDINA-MOREIRA-1896096

GOVERNOS ANTERIORES, PORTUGAL.GOV.PT, HTTPS://WWW.PORTUGAL.GOV.PT/PT/GC23/GOVERNO/GOVERNOS-ANTERIORES

GUEDES N., ESQUERDA-DIREITA: ANÁLISE DAS POSIÇÕES IDEOLÓGICAS DO PS E DO PSD (1990-2010), SOCIOLOGIA, PROBLEMAS E PRÁTICAS, NR 80/2016, HTTP://JOURNALS.OPENEDITION.ORG/SPP/2110

HÁ MUITA GENTE QUE É REGIONALISTA NO DISCURSO E DEPOIS NÃO QUER NADA, DIÁRIO DE NOTÍCIAS, 13.02.2019, HTTPS://WWW.DN.PT/MUNDO/HA-MUITA-GENTE-QUE-E-REGIONALISTA-NO-DISCURSO-E-DEPOIS-NAO-QUER-NADA--10572908.HTML

HABERMAS J., STANFORD ENCYCLOPAEDIA OF PHILOSOPHY, HTTPS://PLATO.STANFORD.EDU/ENTRIES/HABERMAS/#HABDISTHE

HEINEMANN W., KONTROWERSJE WOKÓŁ ANALIZY DYSKURSU, HTTPS://WWW.UR.EDU.PL/STORAGE/FILE/CORE_FILES/2021/4/30/9AC08617763182A031BEAF3157CCAFDC/WOLFGANG_HEINEMANN_-_KONTROWERSJE_WOK%C3%93%C5%81_ANALIZY_DYSKURSU.PDF

HENRIQUES A.A., ELEIÇÕES NAS CCDR: UMA FARSA QUE PODE ACABAR EM TRAGÉDIA, DINHEIRO VIVO 15.10.2020, HTTPS://WWW.DINHEIROVIVO.PT/OPINIAO/ELEICOES-NAS-CCDR-UMA-FARSA-QUE-PODE-ACABAR-EM-TRAGEDIA-12911892.HTML,(13.05.2024)

HENRIQUES, J. P., REFERENDO À REGIONALIZAÇÃO AVANÇA MESMO APESAR DAS RESERVAS DE MARCELO. DIÁRIO DE NOTÍCIAS, 02.03.2022, HTTPS://WWW.DN.PT/POLITICA/REFERENDO-A-REGIONALIZACAO-AVANCA-MESMO-APESAR-DAS-RESERVAS-DE-MARCELO-14735824.HTML

HISTORIA CDS, STRONA INTERNETOWA PARTII CENTRUM DEMOKRATYCZNO - SPOŁECZNE HTTPS://WWW.CDS.PT/HISTORIA.HTML

HISTORIA PAN, STRONA INTERNETOWA PARTII PAN, HTTPS://WWW.PAN.COM.PT/HISTORIA-TIMELINE/

HISTÓRIA DO PEV, STRONA INTERNETOWA PARTIDO ECOLOGISTA „OS VERDES”, HTTPS://OSVERDES.PT/PARTIDO/HISTORIA/

HOJE A FAVOR, AMANHÃ CONTRA: AS PIRUETAS DA REGIONALIZAÇÃO, ARDINA NEWS 22.08.2022, HTTPS://ARDINA.NEWS/ARTICLE/2022_08_22_863347798_HOJE-A-FAVOR-AMANHA-CONTRA-AS-PIRUETAS-DA-REGIONALIZACAO

IDEOLOGIA, HTTPS://ENCYKLOPEDIA.PWN.PL/HASLO/IDEOLOGIA;3913853.HTML

INICIATIVA LIBERAL DESCONTENTE COM O LUGAR ATRIBUÍDO NO PARLAMENTO, SABADO.PT, HTTPS://WWW.SABADO.PT/PORTUGAL/DETALHE/INICIATIVA-LIBERAL-DESCONTENTE-COM-O-LUGAR-ATRIBUIDO-NO-PARLAMENTO

INTERPELAÇÃO AO GOVERNO SOBRE A REGIONALIZAÇÃO, ARQUIVOS RTP, 14.02.1989, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/INTERPELACAO-AO-GOVERNO-SOBRE-A-REGIONALIZACAO/

INTERVENÇÃO DE JOÃO OLIVEIRA, AVANÇAR COM A REGIONALIZAÇÃO, É AVANÇAR COM O DESENVOLVIMENTO EQUILIBRADO E HARMONIOSO DO PAÍS, 12.01.2022, CONFERÊNCIA „REGIONALIZAÇÃO: AGORA OU NUNCA", HTTPS://WWW.PCP.PT/AVANCAR-COM-REGIONALIZACAO-AVANCAR-COM-DESENVOLVIMENTO-EQUILIBRADO-HARMONIOSO-DO-PAIS.

JAŁOWIECKI B., KWESTIA REGIONALNA, STUDIA SOCJOLOGICZNE 1992, 1-2 (124-125) HTTPS://WWW.STUDIASOCJOLOGICZNE.PL/IMG_UPL/STUDIA_SOCJOLOGICZNE_1992_NR1-2_S.43_62.PDF

JORDAN P., ADMINISTRATIVE REGIONALISATION IN THE ADRIATIC SPACE, VERLAG DER ÖSTERREICHISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN, VIENNA 2016, HTTPS://WWW.RESEARCHGATE.NET/PUBLICATION/306521179_ADMINISTRATIVE_REGIONALISATION_IN_THE_ADRIATIC_SPACE

JORGE LACÃO E LUÍS MARQUES MENDES – PARTE III, 19.01.1997, [14:05-16:10], HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/JORGE-LACAO-E-LUIS-MARQUES-MENDES-PARTE-III/

KACZMAREK T., MIKUŁA Ł., USTROJE TERYTORIALNO-ADMINISTRACYJNE OBSZARÓW METROPOLITALNYCH W EUROPIE, HTTPS://WWW.RESEARCHGATE.NET/PROFILE/LUKASZ-MIKULA/PUBLICATION/340210094_USTROJE_TERYTORIALNO-ADMINISTRACYJNE_OBSZAROW_METROPOLITALNYCH_W_EUROPIE/LINKS/5E7D1E3F92851CAEF4A1FA99/USTROJE-TERYTORIALNO-ADMINISTRACYJNE-OBSZAROW-METROPOLITALNYCH-W-EUROPIE.PDF

KANOŚ A., REGIONALNE ELITY POLITYCZNE W POLSCE, WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU JAGIELLOŃSKIEGO, KRAKÓW 2013, HTTPS://RUJ.UJ.EDU.PL/XMLUI/BITSTREAM/HANDLE/ITEM/1517/SZCZUDLINSKA-KANOS_REGIONALNE_ELITY_POLITYCZNE_W_POLSCE_2013.PDF?SEQUENCE=1&ISALLOWED=Y

KAŹMIERCZYK, J., CENTRALIZACJA DZIAŁALNOŚCI JAKO CZYNNIK ZMNIEJSZAJĄCY JEJ REGIONALNY CHARAKTER (PRZYKŁAD BANKÓW W POLSCE), ZESZYTY NAUKOWE POLSKIEGO TOWARZYSTWA EKONOMICZNEGO W ZIELONEJ GÓRZE, 1(1), HTTP://PTEZG.PL/FILES/FILES/ZN1/KAZMIERCZYK.PDF .

KONSTYTUCJA REPUBLIKI PORTUGALSKIEJ, WERSJA W JĘZYKU POLSKIM, SEJM.GOV.PL HTTP://LIBR.SEJM.GOV.PL/TEK01/TXT/KONST/PORTUGALIA-R3.HTML

LACLAU E., MOUFFE CH., HEGEMONY AND SOCIALIST STRATEGY TOWARDS A RADICAL DEMOCRATIC POLITICS WYD. 2, VERSO, LONDON - NEW YORK 2001, HTTPS://FILES.LIBCOM.ORG/FILES/ERNESTO-LACLAU-HEGEMONY-AND-SOCIALIST-STRATEGY-TOWARDS-A-RADICAL-DEMOCRATIC-POLITICS.COMPRESSED.PDF

LARGUESA A., MARCELO PROMETE NÃO "CRIAR OBSTÁCULO" À REGIONALIZAÇÃO, JORNAL DE NEGÓCIOS, 18.01.2021 HTTPS://WWW.JORNALDENEGOCIOS.PT/ECONOMIA/POLITICA/ELEICOES/DETALHE/MARCELO-PROMETE-NAO-CRIAR-OBSTACULO-A-REGIONALIZACAO

LASKA A., DYSKURS JAKO ZNACZENIOWY WYMIAR POLITYKI, REPOZYTORIUM UKW, HTTPS://REPOZYTORIUM.UKW.EDU.PL/BITSTREAM/HANDLE/ITEM/7238/DYSKURS%20JAKO%20ZNACZENIOWY%20WYMIAR%20POLITYKI.PDF?SEQUENCE=1&ISALLOWED=Y

LASKOWSKA E., STYLE DYSKURSU PUBLICZNEGO, HTTPS://WWW.UKW.EDU.PL/DOWNLOAD/6357/STYLE_DYSKURSU_PUBLICZNEGO.DOC

LEADING CONSUMER NEWSPAPERS IN PORTUGAL IN 1ST HALF 2023, BY CIRCULATION, STATISTA.COM, 25.09.2023, HTTPS://WWW.STATISTA.COM/STATISTICS/1333877/PORTUGAL-LEADING-CONSUMER-NEWSPAPERS-BY-CIRCULATION/#STATISTICCONTAINER

LEITÃO M., APRESENTAÇÃO COMPARADA DOS PROJETOS DE REVISÃO CONSTITUCIONAL, NR 12/2022, PROCESSO DE REVISÃO CONSTITUCIONAL. PARLAMENTO.PT, HTTPS://FICHEIROS.PARLAMENTO.PT/DILP/PUBLICACOES/LEGISLACAO/50.APRESENTACAOCOMPARADAPRC/50.IMPRESSAO.PDF

LINHAS GERAIS DE ATUAÇÃO, XIX CONGRESSO NACIONAL DA ANAFRE, 26-27 01 2024, 2024/2025, HTTPS://CONGRESSOANAFRE.COM/WP-CONTENT/UPLOADS/2024/01/LINHAS-GERAIS-DE-ATUACAO_VF.PDF

PRESIDENTE DA CCDR DEFENDE REGIONALIZAÇÃO NA ASSINATURA DO PROTOCOLO DE COOPERAÇÃO TRANSFRONTEIRIÇA, CCDR ALGARVE HTTPS://WWW.CCDR-ALG.PT/SITE/INFO/PRESIDENTE-DA-CCDR-DEFENDE-REGIONALIZACAO-NA-ASSINATURA-DO-PROTOCOLO-DE-COOPERACAO

LOEWE, I., TYPOLOGIA DYSKURSU TELEWIZYJNEGO, MEDIA LINGUISTICS, 2017, NO. 4 (19) HTTPS://MEDIALING.RU/TYPOLOGIA-DYSKURSU-TELEWIZYJNEGO/

MACHADO B., REGIONALIZAÇÃO, A ETERNA REFORMA ADIADA, JUNTOS A LIBERALIZAR BRAGA, STRONA BRAGA LIBERAL, 1.05.2021, HTTPS://BRAGALIBERAL.PT/MEDIA-IL/ARTIGOS-DE-OPINIAO/6-REGIONALIZACAO-A-ETERNA-REFORMA-ADIADA

MACHADO, D., MARCELO DIZ QUE REGIONALIZAÇÃO SERÁ "SERVIÇO INESTIMÁVEL A PORTUGAL", JORNAL DE NOTÍCIAS, 12. 12.2021, HTTPS://WWW.JN.PT/NACIONAL/MARCELO-NAO-TRAVA-REFERENDO-A-REGIONALIZACAO-EM-2024-14401873.HTML

MAIORIA DO PAÍS QUER REGIONALIZAÇÃO, MAS LISBOA DESCONFIA, OBSERVADOR, 7.09.2019, HTTPS://OBSERVADOR.PT/2019/09/07/MAIORIA-DO-PAIS-QUER-REGIONALIZACAO-MAS-LISBOA-NAO/

MANUEL MACHADO QUER DESBLOQUEAR REGIONALIZAÇÃO SEM PRECIPITAR ETAPAS, RTP, 30.11.2019, HTTPS://WWW.RTP.PT/NOTICIAS/PAIS/MANUEL-MACHADO-QUER-DESBLOQUEAR-REGIONALIZACAO-SEM-PRECIPITAR-ETAPAS_N1189187

MANUEL MACHADO QUER REGIONALIZAÇÃO E PEDE REFERENDO A ANTÓNIO COSTA, SEMANÁRIO NO PAPEL - DIÁRIO ONLINE 30.04.2021, HTTPS://WWW.CAMPEAOPROVINCIAS.PT/NOTICIA/MANUEL-MACHADO-QUER-REGIONALIZACAO-E-PEDE-REFERENDO-A-ANTONIO-COSTA

MANUEL MONTEIRO CRITICA O PSD, ARQUIVOS RTP, 30.07.1994 HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/MANUEL-MONTEIRO-CRITICA-O-PSD/

MANUEL MONTEIRO SOBRE O REFERENDO DO PP, ARQUIVOS RTP, 28.04.1996, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/MANUEL-MONTEIRO-SOBRE-O-REFERENDO-DO-PP/

MARCELO ADMITE FIM DA REGIONALIZAÇÃO, SAPO 3.07.2022, HTTPS://ECO.SAPO.PT/2022/07/03/MARCELO-ADMITE-FIM-DA-REGIONALIZACAO/

MARCELO ADVERTE QUE REGIONALIZAÇÃO NÃO PODE SER UM PROCESSO PRECIPITADO, SIC NOTÍCIAS, 5.12.2019, HTTPS://SICNOTICIAS.PT/PAIS/2019-12-05-MARCELO-ADVERTE-QUE-REGIONALIZACAO-NAO-PODE-SER-UM-PROCESSO-PRECIPITADO

MARCELO REBELO DE SOUSA DEFENDE REFERENDO SOBRE REGIONALIZAÇÃO, RTP 6.05.1996, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/MARCELO-REBELO-DE-SOUSA-DEFENDE-REFERENDO-SOBRE-REGIONALIZACAO-2/

MARCELO DIZ QUE AVANÇAR JÁ COM REGIONALIZAÇÃO EM PORTUGAL É “COLOCAR CARRO À FRENTE DOS BOIS” PORTUGAL DIGITAL, 29.11.2019, HTTPS://PORTUGALDIGITAL.COM.BR/MARCELO-DIZ-QUE-AVANCAR-JA-COM-REGIONALIZACAO-EM-PORTUGAL-E-COLOCAR-CARRO-A-FRENTE-DOS-BOIS/

MARCELO FAVORÁVEL À REALIZAÇÃO DE REFERENDO SOBRE A REGIONALIZAÇÃO EM 2024, PORTO CANAL, SAPO 12.12. 2021, HTTPS://PORTOCANAL.SAPO.PT/NOTICIA/286145

MARCELO FAVORÁVEL À REALIZAÇÃO DE REFERENDO SOBRE A REGIONALIZAÇÃO EM 2024, CNN PORTUGAL 12.12.2021, HTTPS://CNNPORTUGAL.IOL.PT/MARCELO-REBELO-DE-SOUSA/PRESIDENTE-DA-REPUBLICA/MARCELO-FAVORAVEL-A-REALIZACAO-DE-REFERENDO-SOBRE-A-REGIONALIZACAO-EM-2024/20211212/61B64A0D0CF21A10A413CEBE

MARCELO LEMBRA QUE INTERVÉM EM "DOIS MOMENTOS" EM MATÉRIA DE REGIONALIZAÇÃO, DIÁRIO DE NOTÍCIAS, 12.01.2022, HTTPS://WWW.DNOTICIAS.PT/2022/1/12/292386-MARCELO-LEMBRA-QUE-INTERVEM-EM-DOIS-MOMENTOS-EM-MATERIA-DE-REGIONALIZACAO/#

MARCELO REBELO DE SOUSA CONTRA REGIONALIZAÇÃO, ARQUIVO RTP. 26.07.1998, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/MARCELO-REBELO-DE-SOUSA-CONTRA-REGIONALIZACAO/ .

MARCELO RECUSA COMENTAR CALENDÁRIO DE COSTA PARA A REGIONALIZAÇÃO, SÁBADO, 11.12.2019, HTTPS://WWW.SABADO.PT/PORTUGAL/DETALHE/MARCELO-RECUSA-COMENTAR-CALENDARIO-DE-COSTA-PARA-A-REGIONALIZACAO

MARCELO REBELO DE SOUSA – I PARTE, 8.10.1998, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/MARCELO-REBELO-DE-SOUSA-I-PARTE/

MÁRIO SOARES APELA À PAZ EM ANGOLA, RTP, 27.01.1993, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/MARIO-SOARES-APELA-A-PAZ-EM-ANGOLA/

MÁRIO SOARES DIZ QUE REGIONALIZAÇÃO É "UM ERRO", RTP NOTÍCIAS, 23.11.2005, HTTPS://WWW.RTP.PT/NOTICIAS/PAIS/MARIO-SOARES-DIZ-QUE-REGIONALIZACAO-E-UM-ERRO_N21030;

MARQUES B., CDS ASSUME SER „FRONTALMENTE E SEM RODEIOS CONTRA A REGIONALIZAÇÃO", JORNAL ECONÔMICO, 16.12.2021. HTTPS://JORNALECONOMICO.PT/NOTICIAS/CDS-ASSUME-SER-FRONTALMENTE-E-SEM-RODEIOS-CONTRA-A-REGIONALIZACAO-820947

MARQUES,P. , REGIONALIZAR: PORQUÊ E COMO?, PÚBLICO, 27.01.2022, HTTPS://WWW.PUBLICO.PT/2022/01/27/OPINIAO/OPINIAO/REGIONALIZAR-1993273

MEDIA PORTUGAL, STATISTA, HTTPS://WWW.STATISTA.COM/OUTLOOK/AMO/MEDIA/PORTUGAL

MENDES BOTA DESVALORIZA SONDAGEM, CNN PORTUGAL, 3.05. 2007, HTTPS://CNNPORTUGAL.IOL.PT/REGIOES/03-05-2007/REGIONALIZACAO-MENDES-BOTA-DESVALORIZA-SONDAGEM

MENDES DA SILVA F., DE QUE FALAMOS QUANDO FALAMOS DA REGIONALIZAÇÃO?, PÚBLICO 22.01.2022, HTTPS://WWW.PUBLICO.PT/2022/01/22/OPINIAO/OPINIAO/FALAMOS-FALAMOS-REGIONALIZACAO-1992763

MOÇÃO DE ESTRATÉGIA GLOBAL, JUNTOS A LIBERALIZAR, INICIATIVA LIBERAL, LISBOA, 2019, S. 11, HTTPS://INICIATIVALIBERAL.PT/WP-CONTENT/UPLOADS/2020/12/CN-2019-MO%C3%A7%C3%A3O-ESTRAT%C3%A9GIA-GLOBAL.PDF

MOÇÃO DE RECOMENDAÇÃO AO XXV CONGRESSO DA ASSOCIAÇÃO NACIONAL DOS MUNICÍPIOS PORTUGUESES PARA A CRIAÇÃO DE UMA PLATAFORMA MUNICIPAL DE ACOMPANHAMENTO E MONITORIZAÇÃO DO DESENVOLVIMENTO DOS OBJETIVOS DE DESENVOLVIMENTO SUSTENTÁVEL S.2, HTTPS://ANMP.PT/WP-CONTENT/UPLOADS/2022/05/MOCAO-ODS.PDF

MOÇÃO PELA CRIAÇÃO DAS REGIÕES ADMINISTRATIVAS MONTEMOR-O-NOVO, 11.03.2020, S.1, HTTPS://WWW.CM-MONTEMORNOVO.PT/WP-CONTENT/UPLOADS/2020/10/MOC%CC%A7A%CC%83O-PELA-CRIAC%CC%A7A%CC%83O-DAS-REGIO%CC%83ES-ADMINISTRATIVAS.PDF

MOÇÃO, DO REPRESENTANTE DO GRUPO MUNICIPAL DA CDU, 2022, S.3, TTPS://WWW.AM-LAMEGO.PT/IMAGES/MOCO_E_VOTOS/2022/MO%C3%A7%C3%B5ES_DA_ASSEMB._29.04.2022.PDF

MONTENEGRO ESCLARECE QUE REGIONALIZAÇÃO NÃO É PRIORIDADE DO GOVERNO, 20.05.2024, CNN PORTUGAL, HTTPS://CNNPORTUGAL.IOL.PT/LUIS-MONTENEGRO/GOVERNO/MONTENEGRO-ESCLARECE-QUE-REGIONALIZACAO-NAO-E-PRIORIDADE-DO-GOVERNO/20240520/664B4C63D34EBF9BBB3DBC3B

MONTENEGRO REJEITA REGIONALIZAÇÃO COMO OBJETIVO DO GOVERNO, MARCELO CONCORDA QUE NÃO É PRIORIDADE, 20.05.2024, HTTPS://SICNOTICIAS.PT/PAIS/2024-05-20-VIDEO-MONTENEGRO-REJEITA-REGIONALIZACAO-COMO-OBJETIVO-DO-GOVERNO-MARCELO-CONCORDA-QUE-NAO-E-PRIORIDADE-5264B185

MÁRIO SOARES APELA À PAZ EM ANGOLA, RTP, 27.01.1993, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/MARIO-SOARES-APELA-A-PAZ-EM-ANGOLA/

MOVIMENTO A FAVOR DA REGIONALIZAÇÃO NO ALENTEJO, RTP 25.01.1995, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/MOVIMENTO-A-FAVOR-DA-REGIONALIZACAO-NO-ALENTEJO/

MOVIMENTO A FAVOR DA REGIONALIZAÇÃO NO ALENTEJO, RTP 25.01.1995, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/MOVIMENTO-A-FAVOR-DA-REGIONALIZACAO-NO-ALENTEJO/

MOVIMENTO "PORTUGAL ÚNICO" 26.09.1998 HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/JANTAR-DO-PORTUGAL-UNICO/

MUNICÍPIO DE SILVES NO XXVI CONGRESSO DA ASSOCIAÇÃO NACIONAL DE MUNICÍPIOS PORTUGUESES (ANMP), CORREIO DA MANHÃ, HTTPS://WWW.CM-SILVES.PT/PT/NOTICIAS/20414/MUNICIPIO-DE-SILVES-NO-XXVI-CONGRESSO-DA-ASSOCIACAO-NACIONAL-DE-MUNICIPIOS-PORTUGUESES-ANMP.ASPX

MUNICÍPIOS VÃO DISCUTIR RESOLUÇÃO EM DEFESA DA REGIONALIZAÇÃO 09-12-2021 HTTPS://PORTOCANAL.SAPO.PT/NOTICIA/285906/

MUNICÍPIOS VEEM INTEGRAÇÃO DOS SERVIÇOS NAS CCDR COMO "ESSENCIAL" PARA A REGIONALIZAÇÃO, 15.12.2022,

HTTPS://24.SAPO.PT/ATUALIDADE/ARTIGOS/MUNICIPIOS-VEEM-INTEGRACAO-DOS-SERVICOS-NAS-CCDR-COMO-ESSENCIAL-PARA-A-REGIONALIZACAO

MUNICÍPIOS VÃO DISCUTIR RESOLUÇÃO EM DEFESA DA REGIONALIZAÇÃO 09-12-2021 HTTPS://PORTOCANAL.SAPO.PT/NOTICIA/285906/

NEWMAN. J. , CRITICAL DISCOURSE ANALYSIS AND POSTSTRUCTURALIST DISCOURSE THEORY, WORDPRESS, HTTPS://JACKNEWMANHE.WORDPRESS.COM/2020/06/08/CRITICAL-DISCOURSE-ANALYSIS-AND-POSTSTRUCTURALIST-DISCOURSE-THEORY/

NOIŃSKA M., O ŹRÓDŁACH WIELOZNACZNOŚCI POJĘCIA DYSKURS W JĘZYKOZNAWSTWIE (NA MATERIALE JĘZYKÓW POLSKIEGO, ROSYJSKIEGO I ANGIELSKIEGO). PROGRESS, (2/2017), HTTPS://CZASOPISMA.BG.UG.EDU.PL/INDEX.PHP/PROGRESS/ARTICLE/VIEW/4634

NO PAÍS EM QUE JÁ NÃO HÁ DISTRITOS, AS REGIÕES ESTÃO POR CUMPRIR. PÚBLICO, 11.03.2019, HTTPS://WWW.PUBLICO.PT/2019/03/11/LOCAL/NOTICIA/PAIS-JA-NAO-HA-DISTRITOS-REGIOES-ESTAO-CUMPRIR-1864876

NOTICIÁRIO DA ANTENA 1, ARQUIVOS RTP 23.02, 1996, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/NOTICIARIO-DA-ANTENA-1-458/

NOTICIÁRIO DA ANTENA 1, ARQUIVOS RTP 13.05.1996, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/NOTICIARIO-DA-ANTENA-1-342/(05.10.2022).

NOTICIÁRIO DA ANTENA 1, ARQUIVOS RTP 14.05.1996, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/NOTICIARIO-DA-ANTENA-1-305/

NOTICIÁRIO DA ANTENA 1 ARQUIVOS RTP 6.06.1996, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/NOTICIARIO-DA-ANTENA-1-156

NOTICIÁRIO DA ANTENA 1, ARQUIVOS RTP 24.12.1998, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/NOTICIARIO-DA-ANTENA-1-453/

NOVO PRESIDENTE DA CCDR ALGARVE APONTA À REGIONALIZAÇÃO, POSTAL.PT, 22.10.2020, HTTPS://POSTAL.PT/POLITICA/NOVO-PRESIDENTE-DA-CCDR-ALGARVE-APONTA-A-REGIONALIZACAO/

NOVO PRESIDENTE DA CCDR DO ALGARVE DIZ QUE ELEIÇÃO DEVE CRIAR CONDIÇÕES PARA REGIONALIZAÇÃO, JORNAL DE NOTÍCIAS, 14.10.2020, HTTPS://WWW.JN.PT/NACIONAL/NOVO-PRESIDENTE-DA-CCDR-DO-ALGARVE-DIZ-QUE-ELEICAO-DEVE-CRIAR-CONDICOES-PARA-REGIONALIZACAO-12919662.HTML/?UTM_MEDIUM=RECOMENDADAS&UTM_CAMPAIGN=ENGAGEYA&UTM_SOURCE=%5BENG_WEBSITE_ID%5D

O DINHEIRO NÃO DORME, 13.05.1996, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/O-DINHEIRO-NAO-DORME-4/

O PAÍS NÃO ESTÁ PREPARADO PARA TOMAR DECISÃO SOBRE REGIONALIZAÇÃO, DIZ CARLOS MOEDAS, OBSERVADOR, 6.07.2022, HTTPS://OBSERVADOR.PT/2022/07/06/O-PAIS-NAO-ESTA-PREPARADO-PARA-TOMAR-DECISAO-SOBRE-REGIONALIZACAO-DIZ-CARLOS-MOEDAS/

OBYWATEL, SŁOWNIK JĘZYKA POLSKIEGO, HTTPS://SJP.PWN.PL/SLOWNIKI/OBYWATEL.HTML

OECD REGIONS AND CITIES AT A GLANCE 2020, OECD PUBLISHING, PARIS, HTTPS://DOI.ORG/10.1787/959D5BA0-EN.

OECD DATA EXPLORER, HTTPS://STATS.OECD.ORG/INDEX.ASPX?DATASETCODE=REGION_DEMOGR

OLIVEIRA, F.P., THE EVOLUTION AND REGULATION OF THE METROPOLITAN AREAS IN PORTUGAL, HTTPS://WWW.FD.UC.PT/FERNANDAPAULAOLIVEIRA/WP-CONTENT/UPLOADS/2022/03/1.PDF

OPOSIÇÃO CRITICA EXCLUSÃO DA REGIONALIZAÇÃO, ARQUIVOS RTP, 29.07.1994, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/OPOSICAO-CRITICA-EXCLUSAO-DA-REGIONALIZACAO/

ORZECZENIE TRYBUNAŁU KONSTYTUCYJNEGO NR 709/97, 09.07.1997, HTTP://WWW.TRIBUNALCONSTITUCIONAL.PT/TC//ACORDAOS/19970709.HTM

OS SEGREDOS DA REGIONALIZAÇÃO, ARQUIVOS RTP, 27.05. 1997 HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/OS-SEGREDOS-DA-REGIONALIZACAO/

PARA ACABAR DE VEZ COM A REGIONALIZAÇÃO, JORNAL NORDESTE, 7.07.2022, HTTPS://WWW.JORNALNORDESTE.COM/OPINIAO/PARA-ACABAR-DE-VEZ-COM-REGIONALIZACAO

PARTIDO CHEGA, STRONA INTERNETOWA PARTII CHEGA!, HTTPS://PARTIDOCHEGA.PT/

PARTIDO COMUNISTA DE PORTUGAL, O PARTIDO, HTTPS://WWW.PCP.PT/PROGRAMA-DO-PCP#IV-O-PARTIDO

PARTIDO COMUNISTA PORTUGAL, NOSSA EUROPA, HTTPS://NOSSAEUROPA.EU/DEFINITIONS/VIEW/1894

PARTIDOS POLÍTICOS, COMISSÃO NACIONAL DE ELEIÇÕES, HTTPS://WWW.CNE.PT/CONTENT/PARTIDOS-POLITICOS-1

PAULO PORTAS – I PARTE, ARQUIVOS RTP, 24.09.1998 ,HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/PAULO-PORTAS-I-PARTEPCP

PAULO PORTAS CONTRA REGIONALIZAÇÃO, ARQUIVOS RTP, 26.07.1998, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/PAULO-PORTAS-CONTRA-REGIONALIZACAO/

PERKOWSKI M., MIĘDZYNARODOWA WSPÓŁPRACA WOJEWÓDZTW W PRAWIE I PRAKTYCE,TEMIDA 2 BIAŁYSTOK 2013, HTTPS://REPOZYTORIUM.UWB.EDU.PL/JSPUI/HANDLE/11320/7248?MODE=FULL

PEV, STRONA INTERNETOWA PARTII EKOLOGICZNEJ „ZIELONI", HTTPS://OSVERDES.PT/

PIIGS, WALL STREET MOJO, HTTPS://WWW.WALLSTREETMOJO.COM/PIIGS

PINHEIRO S., AUTARCAS DÃO PODER ÀS CCDR PARA "SUBSTITUIR" REFERENDO À REGIONALIZAÇÃO, 17.07.2022, HTTPS://ECO.SAPO.PT/2022/07/17/AUTARCAS-DAO-PODER-AS-CCDR-PARA-SUBSTITUIR-REFERENDO-A-REGIONALIZACAO/

PINTO-MARTINHO A., PAISANA M., CARDOSO G., PORTUGAL, REUTERS INSTITUTE DIGITAL NEWS REPORT 2022, , HTTPS://REUTERSINSTITUTE.POLITICS.OX.AC.UK/SITES/DEFAULT/FILES/2022-06/DIGITAL_NEWS-REPORT_2022.PDF

PIRES, J.N., "ELEIÇÕES" PARA AS CCDR: UM ENORME RETROCESSO DEMOCRÁTICO E ADMINISTRATIVO, PÚBLICO, 24.09.2020, HTTPS://WWW.PUBLICO.PT/2020/09/24/POLITICA/OPINIAO/ELEICOES-CCDR-ENORME-RETROCESSO-DEMOCRATICO-ADMINISTRATIVO-1932503

PITA AMEIXA L., REGIONALIZAÇÃO MODERADA, T. III, PARLAMENTO.PT, HTTPS://WWW.PARLAMENTO.PT/DOCUMENTS/2019/JULHO/DESCENTRALIZACAO/LUIS-PITA-AMEIXA/REGIONALIZACAO-MODERADA.PDF

PITA GUERREIRO DIZ QUE A EXTINÇÃO DOS GOVERNOS CIVIS "É INCONSTITUCIONAL", RÁDIO GEICE, 30.07.2011, HTTPS://RADIOGEICE.COM/2011/06/PITA-GUERREIRO-DIZ-QUE-A-EXTINCAO-DOS-GOVERNOS-CIVIS-QE-INCONSTITUCIONALQ/

PONTES D., ELEIÇÕES NAS CCDR. NEM REGIONALIZAÇÃO, NEM DEMOCRACIA, PÚBLICO, 16.09.2020, HTTPS://WWW.PUBLICO.PT/2020/09/16/OPINIAO/EDITORIAL/ELEICOES-CCDR-REGIONALIZACAO-DEMOCRACIA-1931703

PONTES, D., O ENTERRO DA REGIONALIZAÇÃO, PÚBLICO 21.05.2024, HTTPS://WWW.PUBLICO.PT/2024/05/21/OPINIAO/EDITORIAL/ENTERRO-REGIONALIZACAO-2091189

PORTO CANAL TV, FACEBOOK. HTTPS://WWW.FACEBOOK.COM/WATCH/?V=319017192149287

PORTUGAL TOP WEBSITES, SIMILARWEB, HTTPS://WWW.SIMILARWEB.COM/TOP-WEBSITES/PORTUGAL/

PORTUGAL, MEDIA LANDSCAPE, HTTPS://MEDIALANDSCAPES.ORG/COUNTRY/PORTUGAL/MEDIA/TELEVISION

PORTUGAL EM DIRETO, REGIONALIZAÇÃO, ANTENA 1, FACEBOOK , HTTPS://WWW.FACEBOOK.COM/ANTENA1/VIDEOS/470280250448189

PORTUGALIA WYCHODZI NA PROSTĄ PO LATACH KRYZYSU, BANKIER.PL, 4.12.2015, HTTPS://WWW.BANKIER.PL/WIADOMOSC/PORTUGALIA-WYCHODZI-NA-PROSTA-PO-LATACH-KRYZYSU-3321324.HTML

POSIÇÃO DE MARCELO REBELO DE SOUSA E DE ANTÓNIO GUTERRES SOBRE A REGIONALIZAÇÃO 26.04. HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/POSICAO-DE-MARCELO-REBELO-DE-SOUSA-E-DE-ANTONIO-GUTERRES-SOBRE-A-REGIONALIZACAO/

PRESIDENCIAIS 86: DEBATE MARIA DE LURDES PINTASILGO VS FREITAS DO AMARAL - PARTE I PINTASILGO. RTP 1986.12.26 RTP, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/PRESIDENCIAIS-86-DEBATE-MARIA-DE-LURDES-PINTASILGO-VS-FREITAS-DO-AMARAL-PARTE-I/

PRESIDENTE DA ANAFRE ASSEGURA QUE FREGUESIAS NÃO SÃO CONTRA A REGIONALIZAÇÃO 15.03,2022, HTTPS://WWW.DNOTICIAS.PT/2022/3/16/301716-PRESIDENTE-DA-ANAFRE-ASSEGURA-QUE-FREGUESIAS-NAO-SAO-CONTRA-A-REGIONALIZACAO/

PRESIDENTE DA CÂMARA DA GUARDA QUER REGIONALIZAÇÃO NUM "FUTURO PRÓXIMO" COM REGIÕES PLANO, BEIRA.PT,

HTTPS://BEIRA.PT/PORTAL/NOTICIAS/SOCIEDADE/PRESIDENTE-DA-CAMARA-DA-GUARDA-QUER-REGIONALIZACAO-NUM-FUTURO-PROXIMO-COM-REGIOES-PLANO/

PRESIDENTE DA CÂMARA DO SABUGAL DIZ QUE REGIONALIZAÇÃO DEVE AVANÇAR RAPIDAMENTE, BEIRA.PT, 31.07.2019, HTTPS://BEIRA.PT/PORTAL/NOTICIAS/PRESIDENTE-DA-CAMARA-DO-SABUGAL-DIZ-QUE-REGIONALIZACAO-DEVE-AVANCAR-RAPIDAMENTE/

PRESIDENTE DA CÂMARA DO PORTO DEFENDE "REGIONALIZAÇÃO POLÍTICA" PARA DESCENTRALIZAR, OBSERVADOR 29.01.2019, HTTPS://OBSERVADOR.PT/2019/01/29/PRESIDENTE-DA-CAMARA-DO-PORTO-DEFENDE-REGIONALIZACAO-POLITICA-PARA-DESCENTRALIZAR/

PRESIDENTE DA CÂMARA DE VISEU DEFENDE REFERENDO DA REGIONALIZAÇÃO EM 2023, BEIRA.PT., 14.01.2022, HTTPS://BEIRA.PT/PORTAL/NOTICIAS/PRESIDENTE-DA-CAMARA-DE-VISEU-DEFENDE-REFERENDO-DA-REGIONALIZACAO-EM-2023/

PRESIDENTE DA CCDR DO CENTRO DIZ-SE CONQUISTADA PELA REGIONALIZAÇÃO, HTTPS://WWW.NOTICIASAOMINUTO.COM/POLITICA/1893488/PRESIDENTE-DA-CCDR-DO-CENTRO-DIZ-SE-CONQUISTADA-PELA-REGIONALIZAO

PRINCIPIOS, PARTIDO SOCIAL DEMOCRATA, STRONA INTERNETOWA PSD, HTTPS://WWW.PSD.PT/PT/PRINCIPIOS

PROCESSO DE DESCENTRALIZAÇÃO PARA CCDR'S SERÁ DECISIVO PARA FUTURA REGIONALIZAÇÃO SEGUNDO RESPONSÁVEIS DAS COMISSÕES 24.02.2023, HTTPS://WWW.ALVORADA.PT/INDEX.PHP/SOCIEDADE/8419-PROCESSO-DE-DESCENTRALIZACAO-PARA-CCDR-S-SERA-DECISIVO-PARA-FUTURA-REGIONALIZACAO-SEGUNDO-RESPONSAVEIS-DAS-COMISSOES

PROGRAMA DO I GOVERNO CONSTITUCIONAL - 1976-1978, REPÚBLICA PORTUGAL ARQUIVO HISTÓRICO 01, HTTPS://WWW.HISTORICO.PORTUGAL.GOV.PT/MEDIA/464012/GC01.PDF

PROGRAMA DO II GOVERNO CONSTITUCIONAL - 1978, REPÚBLICA PORTUGAL ARQUIVO HISTÓRICO 01, HTTPS://WWW.HISTORICO.PORTUGAL.GOV.PT/MEDIA/464015/GC02.PDF

PROGRAMA DO III GOVERNO CONSTITUCIONAL - 1978, REPÚBLICA PORTUGUESA, ARQUIVO HISTÓRICO 01, HTTPS://WWW.HISTORICO.PORTUGAL.GOV.PT/MEDIA/464018/GC03.PDF

PROGRAMA DO IV GOVERNO CONSTITUCIONAL - 1978 - 1979, REPÚBLICA PORTUGUESA, ARQUIVO HISTÓRICO 01, HTTPS://WWW.HISTORICO.PORTUGAL.GOV.PT/MEDIA/464021/GC04.PDF

PROGRAMA DO V GOVERNO CONSTITUCIONAL - 1979-1980, REPÚBLICA PORTUGUESA, ARQUIVO HISTÓRICO 01, HTTPS://WWW.HISTORICO.PORTUGAL.GOV.PT/MEDIA/464024/GC05.PDF

PROGRAMA DO VI GOVERNO CONSTITUCIONAL - 1980-1981, REPÚBLICA PORTUGUESA, ARQUIVO HISTÓRICO 01, HTTPS://WWW.HISTORICO.PORTUGAL.GOV.PT/MEDIA/464027/GC06.PDF

PROGRAMA DO VII GOVERNO CONSTITUCIONAL - 1981, REPÚBLICA PORTUGUESA, ARQUIVO HISTÓRICO 01, HTTPS://WWW.HISTORICO.PORTUGAL.GOV.PT/MEDIA/464069/GC07.PDF

PROGRAMA DO VIII GOVERNO CONSTITUCIONAL - 1981-1983, REPÚBLICA PORTUGUESA, ARQUIVO HISTÓRICO 01, HTTPS://WWW.HISTORICO.PORTUGAL.GOV.PT/MEDIA/464030/GC08.PDF

PROGRAMA DO IX GOVERNO CONSTITUCIONAL - 1983-1985, REPÚBLICA PORTUGUESA, ARQUIVO HISTÓRICO 01, HTTPS://WWW.HISTORICO.PORTUGAL.GOV.PT/MEDIA/464033/GC09.PDF

PROGRAMA DO XI GOVERNO CONSTITUCIONAL - 1987-1991, REPÚBLICA PORTUGUESA, ARQUIVO HISTÓRICO 01, HTTPS://WWW.HISTORICO.PORTUGAL.GOV.PT/MEDIA/464039/GC11.PDF

PROGRAMA DO XII GOVERNO CONSTITUCIONAL - 1991-1995, REPÚBLICA PORTUGUESA, ARQUIVO HISTÓRICO 01, HTTPS://WWW.HISTORICO.PORTUGAL.GOV.PT/MEDIA/464042/GC12.PDF

PROGRAMA DO XIII GOVERNO CONSTITUCIONAL - 1995-1999, REPÚBLICA PORTUGUESA, ARQUIVO HISTÓRICO 01, HTTPS://WWW.HISTORICO.PORTUGAL.GOV.PT/MEDIA/464045/GC13.PDF

PROGRAMA DO XVII GOVERNO CONSTITUCIONAL 2005 - 2009, REPÚBLICA PORTUGUESA, ARQUIVO HISTÓRICO 01, HTTPS://WWW.HISTORICO.PORTUGAL.GOV.PT/MEDIA/464060/GC17.PDF

PROGRAMA DO XVIII GOVERNO CONSTITUCIONAL 2009 - 2011, REPÚBLICA PORTUGUESA, ARQUIVO HISTÓRICO 01, HTTPS://WWW.HISTORICO.PORTUGAL.GOV.PT/MEDIA/468569/GC18.PDF

PROGRAMA DO XXIII, GOVERNO CONSTITUCIONAL 2022 - 2024), STRONA INTERNETOWA RZĄDU PORTUGALII, PORTUGAL.GOV.PT, HTTPS://WWW.PORTUGAL.GOV.PT/GC23/PROGRAMA-DO-GOVERNO-XVIII/PROGRAMA-DO-GOVERNO-XVIII-PDF.ASPX?V=%C2%ABMLKVI%C2%BB=54F1146C-05EE-4F3A-BE5C-B10F524D8CEC

PROGRAMA ELEITORAL LEGISLATIVAS 2019 CDS-PP , HTTPS://EPHEMERAJPP.COM/WP-CONTENT/UPLOADS/2019/08/PROGRAMAELEITORAL_LEGISLATIVASCDS19.PDF

PROGRAMA ELEITORAL PS 1979, MUDAR EM PAZ A VIDA PORTUGUÊS, MEDIDAS PARA UM GOVERNO PS, HTTPS://PS.PT/PROGRAMAS-ELEITORAIS/PROGRAMAS-ELEITORAIS-DO-PS/

PROGRAMA ELEITORAL 1976, PARTIDO SOCIAL DEMOCRATA, STRONA INTERNETOWA PARTII PSD, HTTPS://WWW.PSD.PT/SITES/DEFAULT/FILES/2020-09/PROGRAMA-ELEITORAL-1976_3.PDF

PROGRAMA ELEITORAL PSD 1985, HTTPS://WWW.PSD.PT/SITES/DEFAULT/FILES/2020-09/PROGRAMA-ELEITORAL-1985.PDF

PROGRAMA ELEITORAL DO PSD 1987, STRONA INTERNETOWA PARTII SOCJALDEMOKRATYCZNEJ, HTTPS://WWW.PSD.PT/SITES/DEFAULT/FILES/2020-09/PROGRAMA-ELEITORAL-1987.PDF

PROGRAMA ELEITORAL DO PSD 2011, HTTPS://WWW.PSD.PT/SITES/DEFAULT/FILES/2020-09/PROGRAMA-ELEITORAL-2011.PDF

PROGRAMA PARA UM GOVERNO DO PARTIDO SOCIALISTA. PROGRAMA PARA AS ELEIÇÕES LEGISLATIVAS 1987, PORTUGAL PARA TODOS, PARA UM PORTUGAL MODERNO E SOLIDÁRIO. PROGRAMA DE GOVERNO DO PARTIDO SOCIALISTA, ELEIÇÕES LEGISLATIVAS 1991

PROGRAMA PEV, IX CONVENÇÃO NACIONAL ECOLÓGICA, LISBOA, 16-17.05. 2003, HTTPS://OSVERDES.PT/PARTIDO/PROGRAMA/#1639584463465-D6EA00CB-6303

PROGRAMA POLITICO CHEGA 2019, HTTPS://RAQUELCARDEIRAVARELA.FILES.WORDPRESS.COM/2019/12/PROGRAMA_POLC38DTICO_2019_CHEGA-2.PDF

PROGRAMA POLÍTICO 2017, INICIATIVA LIBERAL PROGRAMA POLÍTICO, HTTPS://INICIATIVALIBERAL.PT/PROGRAMAPOLITICO2017/

PROJETO DE RESOLUÇÃO NO. 33/IV, DAR II A NR 32 /1987, HTTPS://DEBATES.PARLAMENTO.PT/CATALOGO/R3/DAR/S2/04/02/032/1987-01-21

PROJETO DE RESOLUÇÃO Nº 54/X - CALENDÁRIO PARA A INSTITUIÇÃO EM CONCRETO DAS REGIÕES ADMINISTRATIVAS, 18.07.2005, STRONA INTERNETOWA PARTII PCP, HTTPS://WWW.PCP.PT/PROJECTO-DE-RESOLUCAO-NO-54X-CALENDARIO-PARA-INSTITUICAO-EM-CONCRETO-DAS-REGIOES-ADMINISTRATIVAS

PROJETO DE RESOLUÇÃO N.º 823/XIII/2ª ESTABELECE O CALENDÁRIO PARA A INSTITUIÇÃO EM CONCRETO DAS REGIÕES ADMINISTRATIVAS DURANTE O ANO DE 2019 20.04.2017 , HTTPS://WWW.PCP.PT/ESTABELECE-CALENDARIO-PARA-INSTITUICAO-EM-CONCRETO-DAS-REGIOES-ADMINISTRATIVAS-DURANTE-ANO-DE-2019

PROJETO DE RESOLUÇÃO N.º 148/XIV/1.ª ESTABELECE O CALENDÁRIO PARA A INSTITUIÇÃO EM CONCRETO DAS REGIÕES ADMINISTRATIVAS DURANTE O ANO DE 2021, 6.12.2019 , HTTPS://WWW.PCP.PT/ESTABELECE-CALENDARIO-PARA-INSTITUICAO-EM-CONCRETO-DAS-REGIOES-ADMINISTRATIVAS-DURANTE-ANO-DE-2021

PSD CONTRA A REGIONALIZAÇÃO 18.10.1998 HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/PSD-CONTRA-A-REGIONALIZACAO/

PSD DIZ QUE "SERIA CATÁSTROFE" PS FAZER A REGIONALIZAÇÃO COMO FEZ A DESCENTRALIZAÇÃO, OBSERVADOR 4.11.2022 , HTTPS://OBSERVADOR.PT/2022/11/04/PSD-DIZ-QUE-SERIA-CATASTROFE-PS-FAZER-A-REGIONALIZACAO-COMO-FEZ-A-DESCENTRALIZACAO

PSD MADEIRA CONTRA A REGIONALIZAÇÃO RTP 26.07.1998, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/PSD-MADEIRA-CONTRA-A-REGIONALIZACAO/,

PSD QUER REFERENDO, RTP, 5.03.1994 HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/PSD-QUER-REFERENDO/

PUBLICZNY, SŁOWNIK JĘZYKA POLSKIEGO, HTTPS://SJP.PWN.PL/SLOWNIKI/PUBLICZNY

PUBLIC, ETYMONLINE.COM, HTTPS://WWW.ETYMONLINE.COM/SEARCH?Q=PUBLIC

PUHLE H. J. , REGIONS, REGIONALISM, AND REGIONALIZATION IN 20TH-CENTURY EUROPE, OSLO 2000, HTTPS://WWW.OSLO2000.UIO.NO/PROGRAM/PAPERS/S9/S9-PUHLE.PDF

PUJOL J., INTERREGIONAL AND CROSS-BORDER COOPERATION IN EUROPE. PROCEEDINGS OF THE CONFERENCE ON INTERREGIONAL COOPERATION - REGIONS IN PARTNERSHIP, BRUSSELS 1992, ECOTECH RESEARCH AND CONSULTING LTD, BRUSSELS, LUXEMBOURG 1994, HTTP://AEI.PITT.EDU/99122/1/10.PDF

RAMALHO EANES COM DÚVIDAS SOBRE A "IMPORTÂNCIA DA REGIONALIZAÇÃO NESTA ALTURA", SÁBADO, 3.05.2022, HTTPS://WWW.SABADO.PT/ULTIMA-HORA/DETALHE/RAMALHO-EANES-COM-DUVIDAS-SOBRE-A-IMPORTANCIA-DA-REGIONALIZACAO-NESTA-ALTURA

REAÇÕES AO REFERENDO À REGIONALIZAÇÃO, ARQUIVOS RTP 09.11.98, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/REACOES-AO-REFERENDO-A-REGIONALIZACAO/

REAÇÕES DO PCP À PROPOSTA DO PSD SOBRE A REGIONALIZAÇÃO, ARQUIVOS RTP 28.04. 1996, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/REACOES-DO-PCP-A-PROPOSTA-DO-PSD-SOBRE-A-REGIONALIZACAO/

REAÇÃO DO PSD ÀS ACUSAÇÕES DE FERNANDO GOMES HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/REACAO-DO-PSD-AS-ACUSACOES-DE-FERNANDO-GOMES/

RECOMENDAÇÃO PELA REGIONALIZAÇÃO, NUD/109311/2022/CMP 21.02.2022, ASSEMBLEIA MUNICIPAL DO PORTO, GRUPO MUNICIPAL BLOCO DE ESQUERDA, HTTPS://WWW.CM-PORTO.PT/FILES/UPLOADS/CMS/06_BE%20RECOMENDA%C3%A7%C3%A3O%20PELA%20REGIONALIZA%C3%A7%C3%A3O.PDF

REFERENDO DO PP SOBRE REGIONALIZAÇÃO, ARQUIVOS RTP, 28.04.1996, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/REFERENDO-DO-PP-SOBRE-REGIONALIZACAO/

REFERENDO APÓS 2009, CM JORNAL. HTTPS://WWW.CMJORNAL.PT/POLITICA/DETALHE/REFERENDO-APOS-2009

REFERENDO NACIONAL 1998, COMISSÃO NACIONAL DE ELEIÇÕES, HTTP://WWW.CNE.PT/CONTENT/REFERENDO-NACIONAL-1998-0

REFERENDO SOBRE A REGIONALIZAÇÃO SÓ AVANÇA COM CONSENSO E "EXPECTATIVA DE VITÓRIA" 22.05.2007, HTTPS://WWW.PUBLICO.PT/2007/05/22/POLITICA/NOTICIA/REFERENDO-SOBRE-A-REGIONALIZACAO-SO-AVANCA-COM-CONSENSO-E-EXPECTATIVA-DE-VITORIA-1294716

REGION, SŁOWNIK WYRAZÓW OBCYCH W. KOPALIŃSKIEGO, HTTP://WWW.SLOWNIK-ONLINE.PL/KOPALINSKI/0BF3D97089450A80C1256585007761A7.PHP

REGION, OXFORD DICTIONARY, HTTP://WWW.OXFORDDICTIONARIES.COM/DEFINITION/ENGLISH/REGION

REGION, COLLINS ENGLISH DICTIONARY, HARPERCOLLINS PUBLISHERS, HTTP://WWW.COLLINSDICTIONARY.COM/DICTIONARY/ENGLISH/REGION

REGION, DOUGLAS HARPER, ONLINE ETYMOLOGY DICTIONARY, HTTP://WWW.ETYMONLINE.COM/INDEX.PHP?ALLOWED_IN_FRAME=0&SEARCH=REGION7

REGION, SŁOWNIK JĘZYKA POLSKIEGO, HTTP://SJP.PWN.PL/LISTA.PHP?CO=REGION

REGION, SŁOWNIK JĘZYKA POLSKIEGO, HTTP://SJP.PWN.PL/HASLO.PHP?ID=52908

REGION, SŁOWNIK INTERNETOWY JĘZYKA POLSKIEGO, HTTP://SLOWNIKINTERNETOWY.PL/JEZYKA-POLSKIEGO/REGION.HTML

REGION HTTPS://SJP.PL/REGION

REGION, DICTIONARY.COM, HTTP://DICTIONARY.REFERENCE.COM/BROWSE/REGION

REGION, MERRIAM - WEBSTER DICTIONARY, HTTP://WWW.MERRIAM-WEBSTER.COM/DICTIONARY/REGION

RELATÓRIO XIV CONGRESSO ANMP, HTTPS://WWW.ANMP.PT/ANMP/AGE/CONG/14/REL01.PDF

RELATÓRIO DA COMISSÃO INDEPENDENTE PARA A DESCENTRALIZAÇÃO, T. III, PARLAMENTO.PT, HTTPS://WWW.PARLAMENTO.PT/PAGINAS/2019/JULHO/RELATORIO-COMISSAO-INDEPENDENTE-DESCENTRALIZACAO.ASPX

REGIONALIZAÇÃO, 9.05.1998, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/REGIONALIZACAO-2/

REGIONALIZAÇÃO, FACEBOOK, HTTPS://WWW.FACEBOOK.COM/REGIOES

REGIONALIZAÇÃO, 20.10. 1998, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/REGIONALIZACAO

REGIONALIZAÇÃO ADIADA, ARQUIVOS RTP 4.11.1997, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/REGIONALIZACAO-ADIADA/

REGIONALIZAÇÃO É ADIADA PARA 1994, RTP, 14.01.1993, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/REGIONALIZACAO-E-ADIADA-PARA-1994/

REGIONALIZAÇÃO É APROVADA PELO PAÍS E REJEITADA POR LISBOA, SAPO, 7.09.2019, HTTPS://RR.SAPO.PT/NOTICIA/POLITICA/2019/09/08/REGIONALIZACAO-E-APROVADA-PELO-PAIS-E-REJEITADA-POR-LISBOA/163784/

REGIONALIZAÇÃO: É MESMO NECESSÁRIA? YOU TUBE, HTTPS://WWW.YOUTUBE.COM/WATCH?V=2DCDATHKUKQ&T=16S

REGIONALIZAÇÃO ESQUARTEJA O PAÍS, RTP 26.09.1997, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/REGIONALIZACAO-ESQUARTEJA-O-PAIS/

„REGIONALIZAÇÃO", INTERVENÇÃO DO DEPUTADO LUÍS SÁ, 9.10.1997, HTTPS://WWW.PCP.PT/ACTPOL/TEMAS/REGIONAL/A9710091.HTML

REGIONALIZAÇÃO NA CONSTITUIÇÃO, RTP 29.07.1994, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/REGIONALIZACAO-NA-CONSTITUICAO/

REGIONALIZAÇÃO NA GAVETA, 02.12.1996, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/REGIONALIZACAO-NA-GAVETA/

REGIONALIZAÇÃO NÃO É PRIORIDADE DO GOVERNO, AVISA MONTENEGRO, PÚBLICO 20.05.2024, HTTPS://WWW.PUBLICO.PT/2024/05/20/POLITICA/NOTICIA/REGIONALIZACAO-NAO-PRIORIDADE-GOVERNO-AVISA-MONTENEGRO-2091129

REGIONALIZAÇÃO - PERGUNTAS E RESPOSTAS, AVANTE!» Nº 1287 - 30 LIPIEC 1998, STRONA INTERNETOWA PARTII KOMUNISTYCZNEJ PORTUGALII, HTTPS://WWW.PCP.PT/REGIONALIZA%C3%A7%C3%A3O-PERGUNTAS-E-RESPOSTAS

REGIONALIZAÇÃO PORTUGAL, FACEBOOK, HTTPS://WWW.FACEBOOK.COM/SEARCH/TOP/?Q=REGIONALIZACAO%20PORTUGAL

REGIONALIZAÇÃO SERIA "UM ERRO MUITO GRANDE PARA O FUTURO DO PAÍS". CAVACO SILVA À CNN PORTUGAL CNN PORTUGAL, 3.06.2022, HTTPS://CNNPORTUGAL.IOL.PT/ENTREVISTA/CAVACO-SILVA/REGIONALIZACAO-SERIA-UM-ERRO-MUITO-GRANDE-PARA-O-FUTURO-DO-PAIS-CAVACO-SILVA-A-CNN-PORTUGAL/20220603/629A5DF60CF26256CD27992C

REGIONALIZAÇÃO VAI SER TEMA EM DESTAQUE NO CONGRESSO DA ANMP, 23.11.2021, HTTPS://WWW.PUBLICO.PT/2021/11/23/POLITICA/NOTICIA/REGIONALIZACAO-VAI-TEMA-DESTAQUE-CONGRESSO-ANMP-1986078

REGIONALIZACJA, SŁOWNIK JĘZYKA POLSKIEGO PWN, HTTPS://SJP.PWN.PL/SJP/REGIONALIZACJA;2573708.HTML

REGIONALIZATION, GREEN FACTS GLOSSARY, HTTPS://WWW.GREENFACTS.ORG/GLOSSARY/PQRS/REGIONALIZATION.HTM

REGIONALISATION, COUNCIL OF EUROPE, CONGRESS OF LOCAL AND REGIONAL AUTHORITIES, HTTPS://WWW.COE.INT/EN/WEB/CONGRESS/REGIONALISATION

REGIONALIZACJA, ENCYKLOPEDIA ADMINISTRACJI PUBLICZNEJ, OPRAC. D. DŁUGOSZ, HTTP://ENCYKLOPEDIAAP.UW.EDU.PL/INDEX.PHP/REGIONALIZACJA

REGIONS AT A GLANCE. OECD LIBRARY HTTPS://WWW.OECD-ILIBRARY.ORG/URBAN-RURAL-AND-REGIONAL-DEVELOPMENT/OECD-REGIONS-AT-A-GLANCE_19990057#:~:TEXT=OECD%20REGIONS%20AT%20A%20GLANCE%20ANALYSES%20AND%20COMPARES%20MAJOR%20TERRITORIAL,MOBILISED%20TO%20IMPROVE%20REGIONAL%20COMPETITIVENESS

REGIONS: AP HUMAN GEOGRAPHY CRASH COURSE, HTTPS://WWW.ALBERT.IO/BLOG/REGIONS-AP-HUMAN-GEOGRAPHY-CRASH-COURSE/

RELATÓRIO DA COMISSÃO INDEPENDENTE PARA A DESCENTRALIZAÇÃO 31 DE JULHO, STRONA ZGROMADZENIA REPUBLIKI PARLAMENTO.PT, HTTPS://WWW.PARLAMENTO.PT/PAGINAS/2019/JULHO/RELATORIO-COMISSAO-INDEPENDENTE-DESCENTRALIZACAO.ASPX

RENGASAMY, S.. MADURAI INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES REGIONAL PLANNING & DEVELOPMENT PART II TYPES OF REGIONS & REGIONALIZATION OF INDIA, ,HTTPS://WWW.YOURARTICLELIBRARY.COM/TRIBES/3-TIRE-PLANNING-OF-TRIBAL-SUB-PLAN-MICRO-MESO-MACRO/42421 HTTPS://JOGAMAYADEVICOLLEGE.AC.IN/UPLOADS/1585048499.PDF

RESOLUÇÃO N.º 231/81, DE 16 DE NOVEMBRO, DIÁRIO DA REPÚBLICA N.º 264/1981, SÉRIE I DE 1981-11-16, PÁGINAS 3021 - 3022, CRIA O CONSELHO SUPERIOR PARA OS ASSUNTOS DE REGIONALIZAÇÃO E, NO ÂMBITO DO MINISTÉRIO DA ADMINISTRAÇÃO INTERNA, E SECRETARIADO TÉCNICO PARA A REGIONALIZAÇÃO, HTTPS://DRE.PT/DRE/DETALHE/RESOLUCAO/231-568353

RESOLUÇÃO FINAL, XIV CONGRESSO ANMP 2004, HTTPS://WWW.ANMP.PT/WP-CONTENT/UPLOADS/2021/04/RESOLUCAOFINAL2004.PDF

RESULTADOS DO REFERENDO À REGIONALIZAÇÃO, RTP 9.11.1009, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/RESULTADOS-DO-REFERENDO-A-REGIONALIZACAO/

REUNIÃO DA COMISSÃO POLÍTICA DA JSD, 05.02.1989, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/REUNIAO-DA-COMISSAO-POLITICA-DA-JSD/

REUNIÃO DO CONSELHO NACIONAL DA JC, 14.05. 1989, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/REUNIAO-DO-CONSELHO-NACIONAL-DA-JC/

REVISTA DO ANO 1996, 31.12.1996, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/REVISTA-DO-ANO-1996/

RIBAU ESTEVES ACUSA OS "PODERES LIDERANTES" DE NÃO QUEREREM FAZER A REGIONALIZAÇÃO HTTPS://WWW.PUBLICO.PT/2023/03/08/POLITICA/NOTICIA/RIBAU-ESTEVES-ACUSA-PODERES-LIDERANTES-NAO-QUEREM-REGIONALIZACAO-2041570

RIBEIRO, M.S., CRÍTICOS DE ELITES E POLÍTICOS, PORTUGUESES QUEREM TOMAR „DECISÕES MAIS IMPORTANTES" POR REFERENDO, PÚBLICO 24,04.2024, HTTPS://WWW.PUBLICO.PT/2024/04/24/P3/NOTICIA/CRITICOS-ELITES-POLITICOS-PORTUGUESES-QUEREM-TOMAR-DECISOES-IMPORTANTES-REFERENDO-2088027

RODRIGUES S., CDS FICA FORA DO PARLAMENTO E LÍDER DEMITE-SE, PUBLICO 31.01.2022, HTTPS://WWW.PUBLICO.PT/2022/01/31/POLITICA/NOTICIA/CDS-FICA-PARLAMENTO-LIDER-DEMITESE-199367

RUI MOREIRA DIZ QUE PS E PSD SÓ QUEREM REGIONALIZAÇÃO QUANDO NÃO ESTÃO NO PODER, JORNAL DE NOTÍCIAS, 25.10. 2019, HTTPS://WWW.JN.PT/NACIONAL/AMP/RUI-MOREIRA-DIZ-QUE-PS-E-PSD-SO-QUEREM-REGIONALIZACAO-QUANDO-NAO-ESTAO-NO-PODER-11447635.HTML/

SAJNA R., HISZPANIA WOBEC PROBLEMU DECENTRALIZACJI WŁADZY – ISTOTA SPORÓW I REAKCJE PRASOWE, ATHENAEUM POLITICAL SCIENCE T. 16/2006 ADAM MARSZAŁEK TORUŃ HTTP://WWW.ATHENAEUM.UMK.PL/NUMERY/16.PDF

SALGUEIRO L. , A REGIONALIZAÇÃO ESTÁ VIVA, PÚBLICO, 25.05.2024, HTTPS://WWW.PUBLICO.PT/2024/05/25/OPINIAO/OPINIAO/REGIONALIZACAO-VIVA-2091752

SAMPAIO CONSIDERA INEVITÁVELL REABERTURA DA DISCUSSÃO SOBRE REGIÕES, JORNAL DE NOTICIAS, 27.11.2004, HTTPS://WWW.JN.PT/ARQUIVO/2004/SAMPAIO-CONSIDERA-INVEVITAVEL-REABERTURA-DA-DISCUSSAO-SOBRE-REGIOES-470127.HTML

SÓCRATES CONDICIONA REGIONALIZAÇÃO 23.05.2007, HTTPS://WWW.JN.PT/ARQUIVO/2007/SOCRATES-CONDICIONA-REGIONALIZACAO-672471.HTML/AMP/

SANTIAGO D., MAIORIA QUER REFERENDO E HÁ MAIS PORTUGUESES A ACHAR A REGIONALIZAÇÃO BOA DO QUE MÁ, PÚBLICO 20.07.2022, HTTPS://WWW.PUBLICO.PT/2022/07/20/POLITICA/NOTICIA/MAIORIA-QUER-REFERENDO-HA-PORTUGUESES-ACHAR-REGIONALIZACAO-BOA-MA-2014204

SANTOS C., IDEOLOGIA DO PSD: ENTRE NACIONALISTAS CROATAS E CAMPONESES DA LITUÂNIA, EUROPEIAS, LEGISLATIVAS 9.05.2009, HTTPS://WEB.ARCHIVE.ORG/WEB/20110721200158/HTTP://ELEICOES2009.INFO/LEGISLATIVAS/IDEOLOGIA-DO-PSD-ENTRE-NACIONALISTAS-CROATAS-E-CAMPONESES-DA-LITUANIA/

SCHAKEL A.H. STRENGTHENING REGIONAL DEMOCRACY – CONTRIBUTING TO GOOD DEMOCRATIC GOVERNANCE, BERGEN 2021, HTTPS://WWW.ARJANSCHAKEL.NL/IMAGES/RAI/EUROPE_EU/PRT_2021.PDF

SEMINÁRIO PORTAS ABERTAS AO DESENVOLVIMENTO, 23.04.1989, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/SEMINARIO-PORTAS-ABERTAS-AO-DESENVOLVIMENTO/

SEMINÁRIO SOBRE REGIONALIZAÇÃO, 5.03.1988, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/SEMINARIO-SOBRE-REGIONALIZACAO/

SILVA A., SONDAGEM DIZ QUE SÓ LISBOA ESTÁ CONTRA A REGIONALIZAÇÃO DO PAÍS, EXPRESSO 7.09.2019, HTTPS://EXPRESSO.PT/POLITICA/2019-09-07-SONDAGEM-DIZ-QUE-SO-LISBOA-ESTA-CONTRA-A-REGIONALIZACAO-DO-PAIS

SÍNTESE DE NOTÍCIAS, ARQUIVOS RTP, 10.11. 1990, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/SINTESE-DE-NOTICIAS-14/

SÓ LISBOA ESTÁ CONTRA A REGIONALIZAÇÃO DO PAÍS. JORNAL DE NEGÓCIOS, 7.09.2019, HTTPS://WWW.JN.PT/NACIONAL/INFOGRAFIAS/SO-LISBOA-ESTA-CONTRA-A-REGIONALIZACAO-DO-PAIS-11277189.HTML

SOBRAL, J. J. X., AS DIVISÕES ADMINISTRATIVAS DE PORTUGAL AO LONGO DOS TEMPOS, HTTPS://AUDACES.BLOGS.SAPO.PT/2585.HTML

SOLDADO C., ELEIÇÃO NAS CCDR É “UM HÍBRIDO”, “UM ERRO” E “UM ABSURDO”, DIZEM PERITOS. MAS ESTÁ AÍ, 6.08.2020, PUBLICO.PT, HTTPS://WWW.PUBLICO.PT/2020/08/06/POLITICA/NOTICIA/ELEICAO-CCDR-HIBRIDO-ERRO-ABSURDO-PERITOS-AI-1927185

SONDAGEM DA CATÓLICA. LARGA MAIORIA DOS PORTUGUESES DEFENDE REFERENDO À REGIONALIZAÇÃO, 20.07.2022, HTTPS://WWW.RTP.PT/NOTICIAS/POLITICA/SONDAGEM-DA-CATOLICA-LARGA-MAIORIA-DOS-PORTUGUESES-DEFENDE-REFERENDO-A-REGIONALIZACAO_V1420975 .

SONDAGEM DO PORTO CANAL DÁ VITÓRIA AO "SIM" PELA REGIONALIZAÇÃO DO PAÍS, PORTO.PT2.04.2019, HTTPS://WWW.PORTO.PT/PT/NOTICIA/SONDAGEM-DO-PORTO-CANAL-DA-VITORIA-AO-SIM-PELA-REGIONALIZACAO-DO-PAIS

SONDAGEM SOBRE REGIONALIZAÇÃO, RTP ARQUIVOS, 26.04. 1996 R., HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/SONDAGEM-SOBRE-REGIONALIZACAO/

SOUSA, H., PORTUGUESE MEDIA: NEW FORMS OF CONCENTRATION, COMUNICAÇÃO APRESENTADA NA SECÇÃO DE ECONOMIA POLÍTICA DA CONFERÊNCIA CIENTÍFICA DA INTERNATIONAL ASSOCIATION FOR MASS COMMUNICATION RESEARCH (IAMCR), SEUL, COREIA DO SUL, 3-8.07.1994, HTTPS://REPOSITORIUM.SDUM.UMINHO.PT/BITSTREAM/1822/1620/1/HSOUSA_IAMCRCOREIA_1994.PDF

SPAIN, DIVISION OF POWERS, COMMITTEE OF REGIONS, HTTPS://PORTAL.COR.EUROPA.EU/DIVISIONPOWERS/PAGES/SPAIN-INTRO.ASPX

STATISTICAL REGIONS IN THE EUROPEAN UNION AND PARTNER COUNTRIES. NUTS AND STATISTICAL REGIONS 2021, EUROSTAT 2020 EDITION, LUXEMBOURG PUBLICATIONS OFFICE OF THE EUROPEAN UNION, S. 112, HTTPS://EC.EUROPA.EU/EUROSTAT/DOCUMENTS/345175/7451602/2021-NUTS-2-MAP-PT.PDF

SZMIGIEL K., REGIONALNE PO CO I Z KIM? RELACJE MIĘDZYNARODOWE SAMORZĄDÓW WOJEWÓDZTW, HTTPS://WWW.RESEARCHGATE.NET/PUBLICATION/275017751_REGIONALNE_PO_CO_I_Z_KIM_INTERNACJONALIZACJA_RELACJI_POLSKICH_WOJEWODZTW

TOMALA - KANIA W., TEORIE DYSKURSU W PERSPEKTYWIE SOCJOLOGICZNEJ, PRACA DOKTORSKA, UNIWERSYTET ŚLĄSKI. KATOWICE 2014, HTTP://HDL.HANDLE.NET/20.500.12128/5587

TOMAS J. M., O CONDADO PORTUCALENSE 1095 - 1139, HTTP://HISTORIA-PORTUGAL.BLOGSPOT.COM/2008/02/O-CONDADO-PORTUCALENSE-1095-1139.HTML

TEIXEIRA J., REFERENDO SOBRE A REGIONALIZAÇÃO DIVIDE PORTUGAL EM DOIS, JORNALISMO PORTONET, 3.05.2007, HTTPS://WWW.JPN.UP.PT/2007/05/03/REFERENDO-SOBRE-A-REGIONALIZACAO-DIVIDE-PORTUGAL-EM-DOIS/

TEXT, ETYMONLINE.COM, HTTPS://WWW.ETYMONLINE.COM/SEARCH?Q=TEXT

TEKST - DEFINICJE HTTPS://LEKCJALITERATURY.PL/TEKST-DEFINICJE/

TEKSTURA, SŁOWNIK JĘZYKA POLSKIEGO, HTTPS://SJP.PWN.PL/SJP/TEKSTURA;2577729.HTML

TOP WEBSITES RANKING. MOST VISITED NEWS & MEDIA PUBLISHERS WEBSITES IN PORTUGAL, HTTPS://WWW.SIMILARWEB.COM/TOP-WEBSITES/PORTUGAL/NEWS-AND-MEDIA/

THE PRINCIPLE OF SUBSIDIARITY, EUROPEAN PARLIAMENT, HTTPS://WWW.EUROPARL.EUROPA.EU/FACTSHEETS/EN/SHEET/7/THE-PRINCIPLE-OF-SUBSIDIARITY

UM PACTO DE PROGRESSO PARA 4 ANOS DE GOVERNO – 1985/9 – COM O PS NO GOVERNO UM PORTUGAL MAIS PRÓSPERO, MAIS EUROPEU, MAIS PORTUGUÊS. PROGRAMA PARA AS ELEIÇÕES LEGISLATIVAS ELEITORAIS DO PS 1985, STRONA INTERNETOWA PARTII SOCJALISTYCZNEJ W PORTUGALII, HTTPS://PS.PT/PROGRAMAS-ELEITORAIS/PROGRAMAS-ELEITORAIS-DO-PS/

VALORES, STRONA INTERNETOWA PARTII PAN, HTTPS://WWW.PAN.COM.PT/VALORES/

VASCONCELOS DE SOUSA J. , MARCELO: REGIONALIZAÇÃO É TEMA "MUITO TEÓRICO" E PARTIDOS DEVEM EXPLICÁ-LO, JORNAL DE NOTÍCIAS, 12. 01.2022, HTTPS://WWW.JN.PT/NACIONAL/MARCELO-REGIONALIZACAO-E-TEMA-MUITO-TEORICO-E-PARTIDOS-DEVEM-EXPLICA-LO-14485173.HTML

VIEGAS, J.M., AUTARCAS APOIAM REGIONALIZAÇÃO, AÇÇAO SOCIALISTA NR 916, 20.02.1997, HTTPS://AS.PS.PT/HTML/1997/916_20_02_1997/REGIONAL.HTM

VILAS-BOAS, R. QUEM TEM MEDO DA REGIONALIZAÇÃO, PÚBLICO, 11.05.2024, HTTPS://WWW.PUBLICO.PT/2024/05/11/OPINIAO/OPINIAO/MEDO-REGIONALIZACAO-2090009

VISITA DE JORGE SAMPAIO A OVAR, 26.07.1998, HTTPS://ARQUIVOS.RTP.PT/CONTEUDOS/VISITA-DE-JORGE-SAMPAIO-A-OVAR/

WAGNER T., DON'T CALL US PIGS, DEUTSCHE WELLE, 24.04.2014, HTTPS://WWW.DW.COM/EN/UPSTART-PORTUGUESE-PARTY-WANTS-MORE-EUROPE/A-17589735

WAIS P., PAŃSTWO I REGION WOBEC PROCESÓW INTEGRACYJNYCH, PAŃSTWOWA WYŻSZA SZKOŁA ZAWODOWA IM. STANISŁAWA PIGONIA W KROŚNIE, 2015, HTTP://ARCHIWUM.PWSZ.KROSNO.PL/GFX/PWSZKROSNO/PL/DEFAULTOPISY/1155/3/1/18._PAWEL_WAIS_PANSTWO_I_REGION_WOBEC_PROCESOW_INTEGRACYJNYCH.PDF

WALL D., THE RISE OF THE GREEN LEFT: INSIDE THE WORLDWIDE ECOSOCIALIST MOVEMENT, PLUTO PRESS, 2010, HTTPS://GHOSTARCHIVE.ORG/ARCHIVE/EABNL

WIEDZA, ENCYKLOPEDIA PWN, HTTPS://ENCYKLOPEDIA.PWN.PL/SZUKAJ/WIEDZA.HTML

YOUNG R. (RED.) UNTYING THE TEXT: A POST-STRUCTURALIST READER, 1981,

ZABOROWSKI, Ł., ZASADY PODZIAŁU TERYTORIALNEGO PAŃSTWA NA SZCZEBLU REGIONALNYM. PRÓBA UPORZĄDKOWANIA I ZASTOSOWANIA NA PRZYKŁADZIE POLSKI, PRACA DOKTORSKA NAPISANA POD KIERUNKIEM PROF. DR. HAB. B. DOMAŃSKIEGO, UNIWERSYTET JAGIELLOŃSKI, KRAKÓW 2010, HTTPS://RUJ.UJ.EDU.PL/XMLUI/BITSTREAM/HANDLE/ITEM/41473/ZABOROWSKI_ZASADY_PODZIALU_TERYTORIALNEGO_PANSTWA_NA_SZCZEBLU_REGIONALNYM_2010.PDF?SEQUENCE=1&ISALLOWED=Y

INNE DOKUMENTY I MATERIAŁY ŹRÓDŁOWE

COMISSÃO DE ADMINISTRAÇÃO DO TERRITÓRIO, PODER LOCAL, EQUIPAMENTO SOCIAL E AMBIENTE, CONSULTA PÚBLICA SOBRE A REGIONALIZAÇÃO: RELATÓRIO, PARECER / COMISSÃO DE ADMINISTRAÇÃO DO TERRITÓRIO, PODER LOCAL, EQUIPAMENTO SOCIAL E AMBIENTE, ASSEMBLEIA DA REPÚBLICA, LISBOA 1997 R.

DEKLARACJA DOTYCZĄCA REGIONALIZMU W EUROPIE, ZRZESZENIE REGIONÓW EUROPY (ARE) BAZYLEA, 4 GRUDNIA 1996, AER STATUTE, AER STATUTE – ASSEMBLY OF EUROPEAN REGIONS

LIVRO BRANCO SOBRE REGIONALIZAÇÃO, SECRETARIA DE ESTADO DA ADMINISTRAÇÃO REGIONAL E LOCAL, A SECRETARIA, LISBOA 1981

PROGRAMA DO PARTIDO SOCIALISTA PARA AS ELEIÇÕES LEGISLATIVAS 2005 COMPROMISSO DE GOVERNO PARA PORTUGAL 2005-2009 – VOLTAR A ACREDITAR – BASES PROGRAMÁTICAS

PROGRAMA ELEITORAL DO BLOCO DE ESQUERDA, FAZ ACONTECER, 2019

PROGRAMA ELEITORAL LEGISLATIVAS PAN PESSOAS-ANIMAIS-NATUREZA AGIR JA!, 2022

REGIONALISATION AND ITS EFFECTS ON LOCAL SELF-GOVERNMENT. REPORT BY THE STEERING COMMITTEE ON LOCAL AND REGIONAL AUTHORITIES (CDLR) PREPARED WITH THE COLLABORATION OF PROFESSOR GÉRARD MARCOU, LOCAL AND REGIONAL AUTHORITIES IN EUROPE NO.64, COUNCIL OF EUROPE PUBLISHING, STRASBOURG 1998SOUSA DE F. (RED.), OS GOVERNOS CIVIS DE PORTUGAL, HISTÓRIA E MEMÓRIA (1835-2011), CEPESE – CENTRO DE ESTUDOS DA POPULAÇÃO, ECONOMIA E SOCIEDADE, PORTO 2014

THE STATE OF REGIONALISM IN EUROPE AN AER (ASSEMBLY OF EUROPEAN REGIONS), REPORT PART I: REGIONS OF YESTERDAY, REGIONS OF TOMORROW WHAT HAS CHANGED OVER THE LAST 25 YEARS? WHAT IS AT STAKE TODAY? , 2010.